A Pro Homine-1944 Emlékbizottság létrehozói a Magyar Nemzeti Ellenállási Szövetség, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum és a Recski Szövetség.

Magyarország 1944 összefoglaló címmel három kötet jelenik meg hazánk német megszállásának 50. évfordulója kapcsán.

1. kötet: *Német megszállás*
   Szerkesztette: Vargyai Gyula és Almási János
2. kötet: *Üldöztetés–embermentés*
   Szerkesztette: Szita Szabolcs
3. kötet: *Fejezetek a nemzeti ellenállás történetéből és a kiugrás története*
   Szerkesztette: M. Kiss Sándor

MAGYARORSZÁG 1944

ÜLDÖZTETÉS–EMBERMENTÉS

Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság
Budapest

Megjelent Magyarország német megszállásának
50. évfordulójára

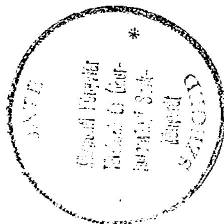
A kötet megjelenését a MAGYAR KÖNYV ALAPÍTVÁNY
és az OTP BANK RT. támogatta

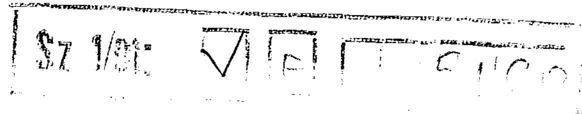

Köszönettel tartozunk a
MAGYAR AUSCHWITZ ALAPÍTVÁNY–HOLOCAUST
DOKUMENTÁCIÓS KÖZPONTNAK
a kutatás támogatásáért és a dokumentációk átengedéséért

Szerkesztette
Szita Szabolcs

Sorozatszerkesztő
dr. Kiss Géza

Összkiadás ISBN 963 18 5489 2
ISBN 963 18 5737 9

Ajánlás a második kötethez

A Pro Homine – 1944 Emlékbizottság és Alapítvány alapvető célja – ideológiáktól, politikától függetlenül – az emberiesség, a humánum eszméjének ébrentartása, terjesztése, hatékonyságának fokozása.

Magyarország második világháborús humanitárius erőfeszítései kevéssé ismertek. Sajnálatos, hogy úgyszólván napjainkig az ország vétkességén van a hangsúly. Emlékbizottságunk különösen fontosnak tartja, hogy az 1944-es esztendő tragikus eseményeiről méltón megemlékezzék. Magyarország német megszállásának 50. évfordulóján kötelességünk hitelesen feltárni, bemutatni az eseményeket. Erőfeszítésünk arra irányul, hogy közzétegyük a nemzetközileg elismert, de itthon kevésbé köztudott vagy éppen elhallgatott – a nagy és súlyos veszteségek ellenére is – eredményes életmentő tevékenységet.

Budapest, 1994 tavaszán

A Pro Homine–1944 Emlékbizottság

SZITA SZABOLCS

Az 1944–1945. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez

1. A zsidók üldözése és mentése a német megszállástól a deportálás leállításáig

Az 1944. március 19-i német megszállást követően a német hadvezetés és Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja, Edmund Veesenmayer olyan rendszert vezetett be, mely mentesítette a megszállókat a közvetlen közigazgatási és rendőri feladatoktól. A németek követelései Magyarországon főként a Sztójay-kormányon, a hadseregen, a közigazgatási szerveken keresztül érvényesültek. A kiterjedt letartóztatási hullámot sokan nem kerülhették el. A Gestapo (német titkosrendőrség) őrizetbe vette a német birodalmi érdekekre veszélyesnek tartott magyar köztisztviselőket és számos közalkalmazottat. Továbbá arisztokratákat, legitimista, liberális, kisgazdapárti, szociáldemokrata politikusokat, újságírókat, olasz és lengyel diplomatákat, katonákat. Európa számos – a németek által megszállt – országából magyar földön menedéket lelt üldözött került a hálóba, akik később német koncentrációs táborokban, főként Mauthausenben pusztultak el.

A magyar fővárosban valóságos embervadászat indult. Még a telefonkönyv is szerepet kapott. A németek ebből választották ki találomra – a nevük alapján zsidónak vélt – kétszáz ügyvédet és orvost, majd elhurcolták őket. A túszszedés a vidéki városokra is kiterjedt. Az Oberbefehlshaber Südost (a délkeleti terület Wehrmacht főparancsnoka) jelentése szerint a megszállást követő héten 3076 magyar zsidót tartóztattak le.[1]

A szenvedések és megaláztatások elől számosan – főleg az idősebb, jobb körülmények között élő zsidók – a halálba távoztak. Vajda Klára 31 éves tisztviselőnő indította meg Budapesten a megrendítő öngyilkossági hullámot, majd sokan gázzal, gyógyszerekkel, nikotinnal megmérgezték magukat, leugrottak a magasabb emeletekről, felvágták ereiket. Volt olyan nap, amikor hetvenen vetettek véget életüknek. Közöttük olyanok, akik korábban valamelyik megszállt országból a náci terror elől Magyarországon reméltek menekvést. A végső elkeseredésben nemritkán páros öngyilkosságokra került sor.

Az SS-, a rendőrségi és „különleges" egységek a biztonsági szolgálat (SD) alárendeltségében a Linz melletti Mauthausen koncentrációs táborának SS-részlegéből érkeztek Magyarországra. Az *Einsatzgruppe* (operatív csoport) dr. Hans Ulrich Geschke SS-Standartenführer parancsnoksága alatt működött Magyarországon. Parancsait az operatív különítmények hajtották végre, ezek az előzetes tervek szerint a bevonulást követően Magyarország kulcsfontosságú városaiba települtek. A biztonsági rendőrség hírhedt különítményei *„Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD"* (KdS) néven működtek.

A biztonsági rendőrség és a biztonsági szolgálat parancsnoka, Geschke SS-Standartenführer egyik operatív egységét *Sondereinsatzkommando* (SEK) elnevezéssel illették, de Judenkommando (zsidókülönítmény) néven is ismert volt. Azzal a feladattal érkezett, hogy – a korábban megszállt országokban már megvalósított, de Magyarországon a

Kállay-kormány ellenállása miatt nem teljesült – német követelések alapján a magyar zsidóságot az „Endlösung” („végső megoldás”) megvalósításához összegyűjtse és deportálja. A Judenkommandót irányító Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer Európa zsidóságának megsemmisítését életcéljának tekintette. Ennek részeként eltökélte, hogy a magyar „zsidókérdést” a leggyorsabban és legradikálisabban, de lehetőleg nagyobb feltűnés, egy „második Varsó” nélkül „megoldja”.

A SEK a *Birodalmi Biztonsági Főhivatal* (RSHA) irányelvei szerint működött, a Hegyeshalmon át bevonult német csapatokkal érkezett a magyar fővárosba.[2] Személyi állományába tartozott a kommandóban rangidős Hermann Krumey SS-Obersturmbannführer, Franz Abromeit, Bethke, Anton Burger, Theodor Dannecker, Franz Novak, dr.Otto Hunsche, Wilhelm Schmidtsiefen, dr. Sigfried Seidl, Dieter Wisliczeny SS-Hauptsturmführer, valamint Ernst Girczik SS-Obersturmführer, Richard Hartenberger SS-Untersturmführer, Werner (Willi) Lemke SS-Hauptscharführer, Eduard Neumann, Leopold Richter, Wilhelm Vrtoch SS-Oberscharführer, továbbá ötven alacsonyabb rendfokozatú SS és segéderő.

Létszámáról a történeti szakirodalomban eltérő adatokat, 150–200 fős becsléseket találunk. Személyi állományának ereje nem a számában, hanem tisztjei deportálási tapasztalatában, fellépésében, mozgékonyságában, változatos módszereiben rejlett. Egy-egy „szakértője” áprilisban már több magyar városban feltűnt, és Eichmann Obersturmbannführer is utazott, tárgyalt. A sokirányú mozgás alapján a kommandó a valóságosnál nagyobbnak látszott. Kezdetben – megfélemlítésül – a SEK túszokat szedett. Ezeket Budapesten az Astoria Szálló alagsori helyiségeiben, a zsidó tanító- és rabbiképzőben, a toloncházban, a Fő utcai Pestvidéki Fogházban őrizték. Sokakat Kistarcsára, Csepelre, Sárvárra szállítottak. A különítmény tevékenységét Zöldi Márton csendőr százados, az újvidéki vérengzés egyik elítélt vezetője közvetlenül (SS-törzsőrmesterként) segítette.

Eichmann különítménye, valamint a német biztonsági szervek március végén rajtaütésszerűen elfoglalták és kiürítették a budapesti svábhegyi üdülőszállókat. Német terrorszervezetek és a Gestapo mintájára dolgozó, velük kooperáló magyar Állambiztonsági Rendészet igénybe vették a Majestic penzió, a Mirabel társasház, a Lomnic penzió és a Melinda társas üdülőház épületeit. Idetelepült Ferenczy László csendőr alezredes (a németek és a csendőrség közötti „összekötő tiszt”) irodája és kétszáz főnyi állománnyal a megszállókat maradéktalanul kiszolgáló rendőrtisztek, mint Hain Péter, Koltay László és Martinides Ödön.

A megszállást követően hamarosan ténnyé vált, hogy a „zsidókérdés magyarországi megoldásában” az abszolút és korlátlan hatalom a SEK kezében, Adolf Eichmann birtokában van. Ez a fordulat tragédiát hozott, teljesen felkészületlenül érte a Magyarországon zsidónak számító 825 000 embert. A zsidó hitközség tekintélyes országos vezetői rövid idő alatt megbizonyosodhattak arról, hogy a magyar zsidóság felett a Judenkommando kizárólagos hatáskörrel rendelkezik. Összehangolt, nyíltan terrorisztikus lépéseivel szemben sehol sem kaptak hivatalos magyar védelmet.

Az Eichmann-stáb csekély létszámával a magyar végrehajtó hatalom támogatása nélkül nem lett volna képes feladata teljesítésére. Sátáni céljait alapvetően két – a megszállást követően államtitkárrá előléptetett – magyar köztisztviselő: Endre László volt alispán és Baky László ny. csendőr őrnagy és az említett Ferenczy László csendőr alezredes révén valósította meg. Ezek számos, velük együttműködő főhivatalnokkal és beosztottal együtt – zsidógyűlölettől fűtve – úgy gondolták, hogy „történelmi szerepet” játszanak. Pedig csupán a fölényes, a magyarság létét és jövőjét alapjában veszélyeztető, cinikus megszálló hatalom időleges eszközeként szolgáltak.

Március 31-én Endre László már megnőtt hatalmával élve a magyarországi zsidókérdés „végleges rendezéséről” nyilatkozott. Kinyilvánította a megszállók követeléseit szolgaian teljesítő Sztójay-kormány szándékát, hogy „kivételezések, kibúvók és engedmények helyett végre egységes terv alapján nyugvópontra viszi ezt a kérdést. A kísérletezések és a félmegoldások kora lejárt, és a nemzet érdekében minden téren gyors és határozott rendszabályokra van szükség.”[3] A kirekesztő, fajgyűlöletet szító és gerjesztő nyilatkozatok mindennapossá váltak, s gyakorlati tettek követték őket.

A zsidóellenes intézkedések áradatát a minisztertanács március 29-i ülésén indították el. Április 5-i hatállyal a zsidókat hatéves kortól felsőruházatukon 10×10 cm átmérőjű, hatágú sárga csillag viselésére kötelezték. Az embertelen rendeletek nyomán közülük orvos, ügyvéd, pedagógus, újságíró, színész többé nem gyakorolhatta hivatását. Vagyonukat zár alá vették, műhelyeiket, üzleteiket elvették, nem járhattak szórakozóhelyre, csak silányabb és kevesebb élelmiszerhez juthattak. A megszálló kommandók vidéken általában zsidó tulajdonú épületekbe telepítették szolgálati helyeiket. A fővárosban – az angol és amerikai légitámadások rombolásaira hivatkozva – a zsidók lakásainak tömeges igénybevétele, váratlan kiüríttetése mindennapos gyakorlattá vált.

Eichmann stábja bőséges, egész Európában szerzett tapasztalatai birtokában a bevált eszközöket, módszereket vetette be a magyarországi zsidóság – tömegei előtt még titkolt – „áttelepítésének” előkészítésébe. Rendelkezéseivel megbénította a mindinkább megfélemlített közösség körében az önvédelemhez is szükséges információs kapcsolatokat. Ezek gyengültek, majd szétszakadtak a fővárosban és környékén, mind a vidék és Budapest, mind pedig a városok és községek között.

A nyíltan a megszállók szolgálatába szegődött Endre László és a velük együttműködők a megbélyegző, kiszorító intézkedések sorozatát szellemi terrorral súlyosbították, Zsidógyűlöletet szító hetilap indult, Budapesten ún. zsidókutató intézet kezdte meg működését. A „koreszme” jegyében zsidóellenes mozi- és színielőadásokat tartottak. A romló hadihelyzetben a mindennapos bűnbakállítás a totális propaganda része volt. Azt híresztelték, hogy az egyre pusztítóbb bombázásokban a zsidók aktív részesek, titokban ők irányítják a gépeket a magyar települések, ipartelepek fölé. A lakosságot azzal kívánták átitatni, hogy a romló közellátásért, a háborús nélkülözésekért, a növekvő szenvedésekért a zsidóság a felelős. Az aljas manipulációra a már elhatározott gettósítás előkészületei miatt is szükség volt. Mindez a népesség jelentéktelen töredékét indította aktív zsidóellenes tettre, a többség magatartására inkább a közönyös elfordulás volt a jellemző.

A tömeges kirekesztés és elhurcolás gyors folyamatának karmestere a „Judenkomissar”, a belügyi főtisztviselőkkel háttérben mind szorosabb kapcsolatokra lépett Adolf Eichmann volt. Magyar kiszolgálóival április 7-én arra jutott, hogy elkészült a bizalmas rendelet a zsidóság összeszedéséről és „területrészenkénti” gyűjtőtáborokba szállításáról. Megkezdődött a vidéki zsidóság névjegyzékeinek összeállítása, deportálásának csendőrkerületenkénti titkos előkészítése.

A települések többségében a Gestapo vagy a biztonsági szolgálat megbízottja adta ki a helyi zsidóságot tovább korlátozó utasításokat. Gyakran hangoztatták – ezzel hosszú ideig kétes értékű bizalmat sikerült a helyzettel való megalkuvásban támasztani –, hogy

ha a német követeléseket a zsidók maradéktalanul teljesítik, emberséges bánásmódra számíthatnak. Megfélemlítés és megnyugtatás, ígérgetés és fenyegetés, tények és álhírek váltogatták egymást.

A SEK parancsára március 21-én alakult Zsidók Központi Tanácsa sok tekintetben a megszállók kezére játszott. Egyes intézkedései főképp arra irányultak, hogy a vész közelségét észlelő, egyre aggódóbb zsidóságot megnyugtassák, csillapítsák. Az eredeti szándékoktól függetlenül a Tanács megnehezítette a létfontosságú önvédelmi reagálást, a közelgő gettózással, a deportálással való szembehelyezkedés, egyáltalán bármilyen ellenállás kialakulását. Közrejátszott ebben Eichmann tisztjeinek egyik „mesterfogása" is. „Bizalmasan" közölték, hogy a megszégyenítő és korlátozó parancsok átmenetiek, a magyar viszonyok váltották ki, „később meg fognak szűnni".

Sztójay Döme kormánya segítségével a németek alaposan előkészítették, zavartalanul kivitelezték a magyar nép ellen végzetes tettüket, a zsidó magyarok deportálását. A náci népirtás bevált menetrendjét követték. Először a zsidók helyhez kötése (utazási és költözési tilalom), megkülönböztető megjelölése, kényszerlakhelyre költöztetése, illetve gettóba zárása. Majd gyűjtőtáborba hurcolása, végül bezsúfolása a halálszerelvényekbe. A „célállomás" a megszállt lengyel földön létesített Auschwitz–Birkenau, az ipari méretűvé fejlesztett emberölés egyik központja volt.

A németek a Délnyugat-Dunántúlt március 29-én, Kárpátalját és Észak-Erdélyt április 1-jén hadműveleti területté nyilvánították. „A veszélyes zsidó elemek katonailag kikötött evakuálásának" nyitányaként Beregszászt, Ungvárt és Munkácsot szinte elzárták az országtól. Rövidesen megkezdték a térségben élő 195 000 zsidó gettóba kényszerítését. A tisztogatási akciónak nevezett embervadászat sorrendjét is meghatározták: a kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és a budapesti csendőrkerület, illetve a bennük elhelyezkedő rendőrkapitányságok felügyeleti területe, legvégül Budapest székesfőváros.

A német követség Berlinbe küldött jelentései arról tanúskodnak, hogy a gettóba „koncentrálás" időszakában a megszállók nagy figyelmet fordítottak az egyénileg is veszélyesnek tartott személyek letartóztatására. Áprilisban a következőképpen:

Nap	*Egyénileg letartóztatott zsidók száma*	*A gettókból jelentett létszáma*
1	3441	–
15	6461	–
18	7289	ismeretlen
20	7493	38 000
21	7580	100 038
24	7802	135 000
26	8046	140 000
27	8142	194 000
28	8225	194 000

Április 29-én és 30-án a bácstopolyai kisegítő toloncházból, a nagykanizsai internálótáborból és gettóból, a kistarcsai internálótáborból tehervagonokba préselt zsidókkal és más foglyokkal egy-egy vonatot indítottak a Német Birodalomba. A magyarországi

százezrek deportálása ezekkel a szerelvényekkel kezdődött. Az auschwitzi halálgyár rámpáján május 2-án estek át a szelekción. Róluk annyi ismert, hogy 486 munkaképes férfit a 186 645 és 187 130 közötti, 616 nőt 76 385 és 76 459, valamint 80 000 és 80 540 közötti fogolyszámmal a lágerben létszámba vettek. 2698 további Magyarországról érkezettet a gázkamrába vezényeltek és megölték.[4] A gyilkos intézkedést a náci zsargonban „Sonderbehandlung"-nak, „különleges kezelésnek" nevezték.

A tömeges deportálás a kassai csendőrkerület területén azzal indult, hogy a „zsidóakciók" törzse Munkácsra települt. Eichmann nyolc tisztje (a német „tanácsadók") május 11-én 40 fős osztaggal, tíz gépkocsin érkeztek a munkácsi rendőrkapitányságra. Az Eichmann-kommandónál megtervezett akciót a magyar fél részéről a városokban a rendőrkapitányság vezetője és a csendőr-osztályparancsnok (vagy csendőrszárnyparancsnok) vezette. Ahol rendőrkapitányság nem működött, a főszolgabíró és az illetékes szárnyparancsnok volt a felelős. Endre László előírta, hogy „az udvariasság, előzékeny-ség, tapintatosság" a németek irányában biztosított legyen, s a helyi hatóságok gondos-kodjanak kényelmükről. A kárpátaljai zsidóság deportálásának végső menetrendjét – a korábbi bécsi német–magyar–szlovák menetrendi egyeztetésre építve – Ferenczy László csendőr alezredes ismertette a helyi hatóságokkal.

Május 14-én – a SEK szándékai szerint és „tanácsadói" szoros felügyelete alatt – Nyíregyházáról 3200 és Munkácsról 3169 „transzportzsidóval" elindultak a 45 vagonos de-portáló szerelvények. A gyűjtőtáborokból nem volt menekvés. A csendőrparancsnokok úgy intézkedtek, nehogy „bárki is bármi címen visszatartassék". A karhatalom mindenütt „teljesítette feladatát". Ezt követően a napi négy vonat indítása Kassán át Auschwitz–Birkenauba már rutinfeladattá vált. Eichmann stábja (elsősorban Wisliczeny és Novak) alkalmanként csupán a vagonszámtól némileg korlátozva, akadálytalanul küldte a „szállítmányokat". A halálgyárban regisztrálták a Magyarországról érkezett zsidó férfiak, nők, gyermekek számát; hány személyt irányítottak munkára és mennyit „különleges kezelésre".

A dráma hivatalos háttere nagyrészt Edmund Veesenmayer birodalmi megbízott és Ferenczy László csendőr alezredes jelentései alapján ismert. Az utóbbi Magyarország egész területéről beszámolt a május 3-a és július 9-e között zajlott eseményekről, a napi „kiszállításról". Veesenmayer ugyancsak folyamatos jelentéseket küldött Berlinnek. Július 11-én összesítette a SEK-től kapott adatokat: előző napig 147 szerelvénnyel 437 402 zsidót deportáltak Magyarországról.[5]

A közel nyolc hét a rémület és rettegés, a közeledő végzet jegyében telt Magyarországon. A deportálás iszonyatából a háború végéig még sok minden hátra volt. A következőkben emberi gesztusokról, alig ismert kísérletekről, egyéni vagy csoportos kezdeményezésekről, az emberi helytállás kudarcairól és sikereiről adunk számot. Olyan tettekről, melyek bizonyítják, hogy a vészterhes hónapokban, a német megszállást követő könnyesvéres esztendőben mindenkor és valamennyi hazai vidéken helytálltak az emberségükben, magyarságukban meg nem ingatható állampolgárok.

Voltak, akik nem fordultak el. A német megszállást és következményeit gyalázatnak tartották, a bajt közvetlenül érzékelvén kirekesztett, hajszolt embertársaik, ismerőseik, szomszédaik segítségére siettek. Voltak, akik talán később, de valamiképpen jelét adták az idegen beavatkozás elítélésének, a kegyetlen üldözés erkölcsi elmarasztalásának, elutasításának. Mások a veszélyt, a terrorgépezetet ismerve, a megtorlással alig számolva

9901 / 1944.

Alispán úrnak.

Szekszárd.

Azon tiszteletteljes kéréssel fordulok a Méltóságos Alispán úrhoz, én mint paksi magyar keresztény lakos nem nézhetem azt a kegyetlenkedést, melyet 3 detektív visz végre a Paksi gettóban a zsidókkal, ütik-verik őket azután hidegvízbe mártatják a kezüket, hogy ne lássék meg az ütés. Majd a verés után nyilatkozatot kell aláírni nekik, arról hogy nem bántották őket. Mély tisztelettel kérem a Méltóságos Alispán urat intézkedni szíveskedjék, mert a nemzeti szocialista Magyarországon ilyesmi nem történhetik meg, és ez nemcsak a zsidók, de mi köztünk magyarok között is nagy megdöbbenést keltett ilyen inkvizíció. Kérésünk kiintézését mély tisztelettel kérjük

Több keresztény Paksi lakos

Paksi lakosok levele a zsidók kínzása ellen

A beregszászi gettó bevagonírozása 1944. május 16-án

vagy azt figyelmen kívül hagyva vállalták a halálos veszélybe került zsidók megsegítését, mentését. A németbérencek ellenében ezek saját életüket kockáztatták.

Sokak nevét máig sem ismerjük, de nemes, példa értékű tetteik megörökítésre, megőrzésre érdemesek. A német nemzetiszocialista ideológiával, propagandával és terrorral, a megszállás következményeivel szembehelyezkedő magyar állampolgárok, kisebb és nagyobb közösségeik voltak a magyar történelmi hagyományok értékeinek őrzői, a jövő letéteményesei, a nemzeti becsület fenntartói.

A német megszállást követő sokk, kezdeti bénultság után – és a kommandók terrorját érzékelvén – nem kevesen az állásukról való lemondást, a visszavonulást választották. A németellenes vagy eladdig nyugati orientációjú főispánok, alispánok az új körülmények között nem folytatták tevékenységüket. Lemondott Homonnay Tivadar, Budapest főpolgármestere is. Hasonlóképpen távozott Szendy Károly polgármester és a főváros jó néhány más képviselője. Követek sora nem volt hajlandó a Sztójay-kormányt szolgálni. Őket leváltották, sőt német követelésre magyar állampolgárságuktól is megfosztották.

Számos képviselő mondott le mandátumáról, és többeket fogságba vetettek, koncentrációs táborba (Flossenbürg, Mauthausen) hurcoltak a német biztonsági szervek. A tisztogatás kiterjedt a főhatóságokra, valamennyi társadalmi egyesületre, szövetségre, szervezetre, amely németellenes vagy legalábbis nem nyilas, szélsőjobboldali hírben állt.

A szomorú helyzetben a szolidaritás példáit nyújtották a menekülést választó embertársaikon segítők. Vidéken megindult egy mozgás, mely a fővárosba menekvésben, a hozzátartozókhoz közelibb lakhelyre utazásban, esetenként félreeső uradalmakon, tanyákon való meghúzódásban nyilvánult meg. A mind gyakoribb csendőri, detektívek általi igazoltatásokon az átjutáshoz „megfelelő" igazolványokra volt szükség. Voltak, akik saját, kereszténységüket igazoló papírjaikat adták át zsidó védenceiknek, mások ilyet szereztek, készítettek.

A helyzet gyors felismerésére és leleményre vallott, hogy a később akadémikussá lett Jánossy Andor és Raffel Iván, a Sopron Megyei Állattenyésztő Egyesület igazgatója azonnal igazolványok „beszerzésébe" fogtak. A megszállás másnapján Vincze László gazdász kollégájuknak – kérés nélkül, barátságból – a Csorna járási főszolgabírói hivatal postájával (!) juttatták el a Fejér megyei Nagylángra életmentő jelentőségű, „új" igazolványait.[6] Újvidéken Losonczy Endre tanácsnok április 24-én értesítette a zsidóság vezetőit a gettósítás tervéről. Az ügy kitudódott, Losonczyt felfüggesztették állásából, a „legszigorúbb eljárást indították meg ellene".

Április végén Eichmann, Wisliczeny, Endre László és kísérete „felülvizsgáló" körutat tartott Észak-Magyarország és Észak-Erdély gettóiban. Kassán, Sátoraljaújhelyen, Munkácson, Ungváron, Beregszászon, Huszton, Máramarosszigeten, Felsővisón, Désen és még számos gettóban fordultak meg. A házuk, lakásuk elhagyására kényszerített zsidókat téglagyárakba, fatelepekre, leállított külvárosi üzemekbe, palánkkal vagy szögesdróttal elválasztott külső lakónegyedekbe, iszonyú zsúfoltságban „gettósították". (Sátoraljaújhelyen a Ronyva-parti cigánytelepet jelölték ki gettónak.) A munkácsi gyermekmenhely vezetője olyan utasítást kapott, hogy a zsidó árvákat ne vegye állami gondozásba, őket nevelőszüleikkel együtt a gyűjtőhelyre kell szállítani.

Az „elkülönített" zsidók sokaságának fekhely, takaró sem jutott, az összezártság viszont az újabb beszállítások révén folyamatosan nőtt. A legtöbb gettót élelmiszer- és vízhiány sújtotta, de vécék, mosdók sem álltak rendelkezésre. A megaláztatásban,

nélkülözésben, a gettókban már elkezdődött kihallgatások, verések és kínzások nyomán a gettóbeli öngyilkosságok (nemritkán házaspároké is) mindennapossá váltak. A rettenetes körülmények következményeként több helyütt járványveszély, tífusz jelentkezett.

De még ez sem volt elég. A Borsod megyei gettózás idején Miskolcon hirdetmény jelent meg. „Figyelmeztetjük a keresztény magyar közönséget, hogy bizonyos egyének a házak kapujába mérgezett kockacukrot helyeztek el, amelyekkel veszélyeztetni akarják keresztény magyar gyermekek életét és egészségét!" Az Eichmann–Endre-féle „felülvizsgáló" bizottság jelentése sem tartalmazott kevesebb hazugságot. Május 2-án Jaross belügyminisztert Endre László a következőképpen tájékoztatta: „Mindent rendben találtam. Valóságos szanatórium jellege van a vidéki gettóknak. A zsidók végre levegőhöz jutottak, addigi életmódjukat egészségesebbel cserélték fel."[7]

A kisemmizés és elhurcolás, a gettózás embertelenségei sokak megdöbbenését váltották ki. Beteget jelentett pl. dr. Schilling János, Szolnok-Doboka vármegye alispánja (az „akciótól" távol kívánt maradni), a csendőrségi „intézkedések" ellen Ungváron fellépő Álgya-Pap Zoltán altábornagyot táviratilag leváltották. Többek közvetlen hozzátartozójuk, zsidó barátaik, becsült ismerőseik mentésére, a gettóból való kijuttatására törekedtek, szövetkeztek. Akadtak ismeretlenül segítők is. Volt, aki neveltetése, erkölcsi meggyőződése alapján, humánumból, önzetlen áldozattal segített, és akadtak, akiket a haszonszerzés motivált. Több helyütt vesztegetéssel is ki lehetett jutni a fogságból. Egyes gettóba hajszoltak, üldözöttek mindenüket feláldozták, felkínálták bezártságból való kicsempészésük érdekében. Mások pedig megtorpantak, bizakodtak, nem éltek a szökés, a menekülés lehetőségével. Leginkább a sorsba való beletörődés, a helyzet javulásához fűzött reménykedés volt a jellemző.

Nagyszámú izgalmas történet, megannyi dráma fűződik a gettók históriájához. Az emberséges emberek tetteit – természetesen elítélőleg, de sok hitelességgel – az észak-kelet-magyarországi térségből megőrizték a csendőrségi jelentések, a nyomozati anyagok. Főként ezek és egykorú beszámolók alapján idézünk fel az életmentési erőfeszítések történetéből.

A gettók őrizete kapcsán a csendőrségi (Ferenczy Lászlótól ellenjegyzett összefoglaló) jelentések helyenként kevesellték az erélyt, kifogásolták a rendőrség működését. Képet adnak egyes rendőrtisztviselők következetlen fellépéséről, a zsidóknak „kedvezéséről". Ilyentől nem volt ment a városok tisztviselői kara sem. Kolozsvárott a rendőrség főkapitány-helyettese – és ez nem lehetett véletlen – a „német tanácsadó szerv" vezetőjével történt megbeszélés után a „kiadott rendelkezésektől eltérően" intézkedett. A zsidóknál nem végeztetett házkutatást és személymotozást, csomagjaikat nem vizsgáltatta át időben. Itt Ferenczy csendőrei avatkoztak be! Amiatt is, mert Hollósy-Kuthy főkapitány-helyettes hiányosan szervezte meg a gyűjtőtáborba szállított zsidónők motozását. Eladdig „a városi tisztviselőnök végezték minden szakértelem nélkül".[8]

Szöktetési kísérlet történt Kápolnokmonostoron (a szöktetőt elfogták, internálták), Técsőn és Désen több ízben a magyar-román határon. A rendőrtiszteket csendőrökkel cserélték fel Nagyváradon. Csendőrségi közbelépésre volt szükség Marosvásárhelyen és Szászrégenben, mert a katonai közigazgatási vezetők „olyan intézkedéseket tettek, amelyek az akció szabályszerű végrehajtását akadályozták".

Zsidó családon segített Sepsiszentgyörgyön a rendőrkapitány, Szatmárnémetiben pedig a polgármester többeket hivatalból mentesített a gettóba vonulás alól. Ferenczy

csendőr alezredes jelentette: „intézkedtem, hogy mindhárom zsidó család a gettóba szállíttassék”. Kecskemét rendőrkapitánya ugyancsak „zsidóbarát” magatartást tanúsított. Keresztes Andort rövid úton nyugdíjazták.

Május 19-én, éjjel hét zsidó szökést kísérelt meg a kassai gyűjtőtáborból. A magyar csendőrség üldözés közben két nőt agyonlőtt, két férfit pedig megsebesített. Sikertelen szöktetés részese volt Kocsis József, a munkácsi rendőrkapitányság detektívgyakornoka. Ismeretlen körülmények közötti szökés után a szatmárnémeti katolikus gimnáziumban lelt menedékre – reverendába öltöztetve – ifj. Wohl András egyetemi hallgató. A május 21-én kelt Ferenczy-összefoglaló szerint Nyíregyházán és Munkácson „szökés miatt egy-egy eredményes fegyverhasználat is volt”.[9] Még a munkácsi gettó lezárása előtt Strausz József és felesége lakásukban elrejtették és megmentették a 11 éves Rubin Ámost. A fiú a sors kegyeltje lett amiatt is, mert szülei túlélték a deportálást.

Az embermentés okán a SEK és Ferenczy csendőr alezredes beavatkozására került sor Ungvárott, ahol dr. Szendrői városi aljegyző és a rendőr-tisztviselői kar néhány tagja a prominens zsidóknak a gettóból kijárást engedélyezett. Egyesek ilyetén „megszökhettek, mások utazási engedélyhez jutottak, amely segítségével rendszeres futárszolgálatot szerveztek Budapest és Ungvár között”.

A sikeres egyéni vagy csoportos szökésekről dokumentum nem maradt fenn, pedig ilyenek előfordultak. A losonci gettóból Braun Olgát keresztény barátnője, Rozimant Jolán szöktette ki. A továbbiakban egy hétig lakása szekrényében rejtegette Scherich Irén, majd segítsége révén egy vasutas vitte át a fiatal lányt a szlovák határon. Hamis papírokkal nővére családjánál, Besztercebányán élte túl az üldöztetést. A huszti gettóból Fertetics Ferenc tanuló mentett ki két személyt az elhurcolás elől.

A nagyváradi gettózás kezdetén a fogságból „kiszivárgott” Friedler Mór terménykereskedő nyolctagú családja. Ugyanott hét bátor orvos a gettókórházban áltífuszt idézett elő, 87 ember menekült meg ekként a deportálás elől.[10] Hankó Mátyás és Farkas György gyári munkás a békéscsabai gettóból szöktetett ki több zsidó családot, Somogyi Károly művezető pedig hamisított különleges paranccsal a ceglédi gettóból hozott ki egy házaspárt. A miskolci gettóból Hegymegy Ernő diák mentette ki Gránát József munkaszolgálatra kötelezett hegedűtanár hozzátartozóit. Munkácsról sikerrel Budapestre, onnan Mórra szökött a Frenkel házaspár. A Bánkúti család sikerrel rejtegette őket a háború végéig.

A tordai zsidó hitközség titkárának kortörténeti beszámolója szerint Feleknél, a Kolozsvár és Torda közötti akkori magyar–román határfalunál a magyarországi gettózás és deportálás idején a határt szerencsésen átlépőket további szervezett segítség várta. Kolozsvárról, Désről, Besztercéről, Nagyváradról és a szatmári részről 1200–1500 zsidó magyar vergődött át Romániába Tordáig, Aradig.[11] Sokuk feltehetőleg túlélte az üldözést.

A szökések, szöktetések okán a hatóságok ellenintézkedéseket tettek. A kiürített gettókat átkutatták. A szatmári gettó felülvizsgálatánál a rendőrök egy műhely alatti részben 14 gettólakó elfalazott rejtekhelyét fedték fel. Német kézre adták őket. A kolozsvári határszakaszon a német határbiztosítók május elején Wehrmacht-katonák zsidószöktető akcióját leplezték le. Veesenmayer június 10-én jelentette Berlinnek, hogy a német résztvevőkre rótt halálos hadbírósági ítéletet végrehajtották.

A szökések, merész szöktetések nagyrészt ismeretlen, nehezen feltárható históriájának több, a képzeletet is meghaladó mozzanata van. Veesenmayer június 10-i jelentésében említi, hogy a zürichi német főkonzulátus jelezte, a Magyarországról indított répaszállítmányban két zsidó elrejtőzött, és Svájcba érkezett. A főkonzulátus arra intett, előzzék meg, hogy ilyen vagy hasonló módon zsidók Magyarországról külföldre kerülhessenek.

A deportálás után több héttel a volt nagyváradi gettó területén 15 zsidó befalazott rejtekhelyét fedték fel. Munkácson 11 elrejtőzött zsidót tartóztattak le, Kassán az elfogott bujkálók száma 30–40 között volt. A német biztonsági szervek intézkedésére Auschwitz–Birkenauba szállították őket.

Hosszú hónapokig tartó rejtőzést eredményezett az együttérzés, a cselekvő támogatás Miskolcon. A német megszálláskor Simon Lukács azonnal átadta saját keresztlevelét, bejelentőlapját és katonai leszerelési igazolványát dr. Gyarmati Mihály orvosnak és unokatestvére, Simon Irén iratait Gyarmatiné sz. Fodor Katalinnak. (Az igazoltatásokat ezekkel vészelték át.) Gyarmatiék először a Vászonfehérítő u. 27. alatti porta végében, a sertésól melletti zöldséges pincében húzták meg magukat. Ellátásukról Demeter András és felesége, valamint Szilvási Kálmánné gondoskodott.

Május végére helyzetük ingataggá vált. Demeteréktől Laboda Lászlóékhoz segítették át őket, majd az őszi hónapokban a Szent Anna u. 64. sz. alatt, Lefler Andrásné vályogházának padlásán – Erdélyből menekült rokonokként – kaptak menedéket. Simon Lukács másoknak is segítségére volt, mígnem maga szintén bujkálni kényszerült. Iratokkal, menedékkel támogatott rászorulókat Geszti (Lefler) László karpaszományos őrmester, így jutott Fodor Pál életmentő papírokhoz. Gyarmatiék megmenekülése mögött Kopácsi Sándor családjának és rokonságának példás összetartása munkált.

Goldmann Tibort ugyancsak az együttérző „kisemberek” segítették át a nehéz megpróbáltatásokon. A 17 éves fiút apja első világháborús kitüntetésére tekintettel – a németellenes Gergely Andor főjegyző közbenjárására – a jászapáti gettóból szabadon engedték. Visszatért szülőfalujába, Jászkisérre, ahol Donkó András családja fogadta be, és más családok (pl. Kövesdi Sándorék) is támogatták, hogy a hozzátartozóitól történt elszakítás fájdalmait elviselje. Helyzete azonban bizonytalan maradt. A továbbiakban Király Vince tószegi lakos, a szolnoki 10. honvéd gyalogezred 1. zászlóaljának szakaszvezetője oltalmazta, megismervén a sárga csillaggal bélyegzett ifjú családjának tragikus sorsát. Személyi biztonságát kockáztatva könnyített helyzetén, majd a csendőrség elől Jászkísérről Tószegre menekítette. A Király család házában Goldmann Tibort elrejtette, életét megmentette.

Voltak olyan magyarok, akik nyilvánosan, a következményeket vállalva – ugyanakkor a már aligha létező hazai „törvényességben” bízva – szót emeltek kiszolgáltatott embertársaik mellett. Bíró Géza dési lakos írásbeli beadvánnyal élt a közigazgatáshoz a gettóba hurcolt zsidó csecsemők, betegek és aggok megkímélése érdekében. A kormánybiztoshoz érkezett beadvány Ferenczyhez került, a bejelentőt a csendőrök Munkácsra vitték „kikérdezésre”. Az ügy folytatása aligha lehet kétséges.

A május 14-én megindult kiszállítások közben menetrend szerint folytatódtak. Az iszonyú ütemet a napi kimutatások megdöbbentő adatai tanúsítják. Május 17-ig 23 363, 19-ig 51 000, 23-ig 110 556, 25-ig 117 082, 31-ig 217 236 deportáltat tartottak számon. Az erdélyi városok polgármesteri hivatalain – Endre László államtitkár utasítására – a helyi gettók kiürítése után fehér zászlók lobogtak. Hivalkodásképpen afölött, hogy a város és környéke immár teljesen „zsidómentes”.

Ferenczy László csendőr alezredes június 8-án már 275 415 összegyűjtött zsidó elszállításáról adott hírt. Június első felében Kassán zsidók szöktetésének előkészítése miatt

őrizetbe vették Fehér Aranka kórházi asszisztensnőt, és okmányhamisítókat is elfogtak. Öttagú zsidó család rejtegetéséért tartóztatták le Takács István asztalost. Többek ellen zsidó vagyon rejtegetéséért indult internálási eljárás, a zsidók élelemmel segítéséért három asszonyt vettek őrizetbe.

Ekkor internálták családostól dr. Tóth Lajos ungvári ügyvédjelöltet. Bűnét a zsidók kitelepítésével kapcsolatos megnyilatkozásaiban, „nemzetgyalázásban" határozták meg. Közben „megtorló eljárás" indult dr. Nagy Endre csendőr százados ellen, aki zsidónak minősülő titkos jegyesét lakásán rejtegette, majd Budapesten egyházilag feleségül vette.[12]

Az erőszakkal elválasztott házastársak drámája külön tanulmányt érdemelne. Többen és több helyütt megkísérelték a lehetetlent: ezer veszély közt valamiképp kijuttatták, „kihozták" hozzátartozójukat a gettóba zsúfolt tömegből. (A munkaszolgálatos zsidó férfiakat általában beengedték a gettókba.) Nem számított egyedi példának, hogy a honvédségi munkaszolgálatot a gettó közelében teljesítő férjek csatlakoztak feleségükhöz, családjukhoz; voltak, akik zsidónak minősült szüleikkel vállalták a további sorsot. Debrecenben a Bihari család úgy egyesült, hogy a keresztény feleség szökött be a gettóba. Férjével együtt deportálták.

1944 májusában mind a deportálás, mind a zsidók kisegítő honvédelmi munkaszolgálata ügyében a döntő szó a németeké volt. A Honvédelmi Minisztériumban május 1-jén tartott értekezleten a németek még hozzájárultak ahhoz, hogy a kisegítő munkaszolgálatos századok számát az addigi 210-ről 575-re emeljék. (Ezzel a magyar honvédség egyelőre közel 150 000 zsidó férfit kivont a deportálás alól.)[13] Feltételül szabták, hogy a magyarok a munkaszolgálatosokat táborokba tömörítik, és szoros őrizet alatt tartják. A Honvédelmi Minisztérium – noha a zsidó állampolgárok az elmúlt háborús esztendőkben szenvedéseik egyik fő okozójának tartották – ebben az időben olyan kormányzati intézménnyé vált, melynek egyes szervei szerepet vállaltak a zsidó életek megmentésében! A motivációk tisztázására megfelelő dokumentáció nem áll rendelkezésre. Feltételezhető azonban, hogy a munkaerő megtartásán túl egyes kormányzati és katonai vezetők – többé-kevésbé tisztában lehettek a SEK és magyar csatlósai intézkedéseinek kimenetelével – embermentési szándékoktól is indíttatva cselekedtek.

A hadtesteknél (ezt Ferenczy csendőr alezredes jelentései is rögzítették) a honvéd kiegészítő parancsnokságok április végétől SAS-behívóval, valamint hirdetmények útján tömegesen hívtak be zsidó férfiakat munkaszolgálatra. Több katonai parancsnok később úgy rendelkezett, hogy a honvédségi behívókat a gettókba, sőt a deportálást közvetlen megelőző „tömörítő táborokba" is kézbesítsék. A német nyomásra május 15-én kiadott parancs elrendelte ugyan a behívások megszüntetését, a végrehajtást azonban a kiegészítő parancsnokságoknál több helyütt elszabotálták. A hadtestparancsnokságok Csatay Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszter rendeletét az 1896–1926. évfolyambeli zsidó férfiak munkaszolgálatra való igénybevételéről „Tiszt-tisztnek", szigorúan bizalmas úton továbbították.

Az I. (budapesti), a II. (székesfehérvári) és a III. (szombathelyi), valamint a VII. (miskolci) honvéd hadtestnél júniusban folytatódott a zsidók behívása. A miskolci honvéd hadtest területén Horváth Kálmán honvéd százados, dr. Egyed Lajos főhadnagy és Drizsnyei alezredes aktív közreműködésével a mozgósítási osztály tisztjeként végzett sorozást. Losonctól Gyöngyösig több tucat gettóból emelt ki 18 évnél fiatalabb és 48 évesnél idősebb férfiakat is. A fejlett fiatalkorúak százait (köztük 13–15éveseket!)

mentette meg apjukkal, nagyapjukkal együtt, majd a jolsvai munkaszolgálatos táborba irányította.

Losoncon Zöldi Márton csendőr százados fenyegette meg emiatt Horváth Kálmánt, és feljelentések érkeztek parancsnokához a gettósorozások kapcsán. Finta József vezérőrnagynak tudomása volt tisztjei működéséről, és parancsnoki hatáskörében megvédte beosztottjait. Horváth századosék működése nyomán a deportálás elől kimentettek többsége túlélte a háborút. 1992-ben Jeruzsálemben a Jad Vashém Emlékbizottság Horváth Kálmán helytállását a hatágú Menóra-kitüntetéssel jutalmazta, 1993-ban magyarországi elismeréseket is kapott.

Ferenczy László csendőr alezredes június 12-i összefoglalója egyéni megkímélési esetet is megörökített. „Roth Ferenc Szlovákiából ideszökött külhonos zsidót Salgótarjánban őrizetbe vették, de a 61. honvéd bevonulási központ névre szóló SAS-behívóval munkaszolgálatra bevonultatta." A szerencsés férfi munkaszolgálatos században lelt menedékre, a további intézkedésről nem maradt fenn adat.

A székesfehérvári és a miskolci honvéd hadtest kiegészítési körzetéből a munkaszolgálatosok egy részét (főként a szakmával rendelkezőket) Mosonmagyaróvárra irányították, és hadiüzemekben dolgoztatták. Hasonlóan tettek Szekszárdon. Helyi munkaszolgálatos századot is felállítottak, az ide behívottak nagyobb része november 15-ig rendezett körülmények között dolgozott. Egyéni védelemre ezen a vidéken is akadt példa. A 19 éves Jelinek Istvánt a lengyeltóti járási fogdából László Imre ezredes SAS-behívóval szabadította ki, és június elején mohácsi munkaszolgálatra vonultatta be.

A munkaszolgálatba „menekítés" ellen föllépett Eichmann kommandója és Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer. Mégis folytatódott, országszerte elterjedt módszer volt. Históriájában kiemelkednek a IX. kolozsvári honvéd hadtestnél történtek. Észak-Erdélyben (az 50 munkásszázadot magában foglaló X. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj kiegészítési körzetében) Reviczky Imre alezredes nem bújt a katonai és közigazgatási hatóságok rendelkezései, parancsai mögé, hanem erkölcsi bátorsággal, emberségtől vezérelve cselekedett. Feloszlatta a büntetőszázadokat, leváltotta mindazokat, akik a munkaszolgálatosokkal brutálisan bántak. Véget vetett az önkényeskedéseknek, visszaéléseknek, és minden lehetőt megtett a parancsnoksága alá tartozó román fiatalokért, századaikért is. Összességében sok ezer magyar és nemzetiségi, zsidó és politikai okból behívott munkaszolgálatost mentett meg.[14]

Reviczky Imre kivételes emberséget 1967-ben a jeruzsálemi Jad Vashém Intézet – világszerte értékelt – kitüntetésével: az *Igaz* címmel négy izraeli városban utcaelnevezéssel, később budapesti és nyíregyházi emléktáblával, Óbudán utcaelnevezéssel és 1992-ben posztumusz előléptetéssel ismerték el. Emléktáblával adóztak helytállásának Sydney-ben is.

A gettókban tartott sorozások jelentőségét a *Magyarországi Zsidók Szövetsége* is felismerte. Sztójay miniszterelnökhöz június 8-án memorandummal fordult. Részletesen indokolt, adatokkal alátámasztott előterjesztése számos javaslatot tartalmazott a munkaszolgálatra behívott, harminc év felüli zsidók megmentésére, „a gazdasági életből kiesett, de kisegítő munkaszolgálatra, illetve női honvédelmi munkaszolgálatra be nem vont zsidó férfi és női munkaerőknek – kitelepítés helyett – Magyarország háborús erőfeszítései szempontjából életbevágó fontosságú, közérdekű munkához kívánatos felhasználásáról".

Az iratot a miniszterelnökség 14-én Endre László államtitkárhoz továbbította. Az „ügyintézésről" nincsen forrás, csak a tragikus tény.

ELISMERVÉNY

Alulirott lengyel állampolgárok,kik 1939 szeptembertöl 1944 decemberig a Vörös Hadsereg bevonulásáig internálva voltunk a Csillaghegyi táborban ezennel elismerjük,hogy Endre László Csillaghegyi csendör parancsnok ottartozkodásunk idejében s föleg akkor amidön a lengyel állampolgárok ugy keresztényok mint zsidok vad üldözésnek voltak kitéve a németek és nyilasok részéröl igaz és érdekmentes barátságot tanusitott az üldözöttekkel szemben,nem egyszer veszélyeztetve ugy saját mint családja életét,rejtegetve a fent emlitetteket s értesitve öket a Gestapo által tervezet letartoztatásokról.

1944 december havában volt bátorsága ahoz,hogy ne teljesitse a parancsot melynek értelmében deportálni kelett volna Németországba az összes csillaghegyi lengyelt.

Ezen irást azért álitjuk ki,hogy soha el nem muló hálánkrol tegyünk tanuságot egy olyan magyarral szembe aki életét kockáztatta az igazi emberi érzések nevében s akinek minden tettét a lengyelok iránti barátság vezette.

Budapest,1945 IV 14

Dr Brain Antal és felesége
Csillagh. Eberling. utca 23.
Karecka Jadwiga
Wiśniewski Tadeusz és családja
Wróblewski Zdzisław és családja
Szarski Henryk és családja
Tadeusz Popelak

Lengyel internáltak Endre László csendőrparancsnok emberségéről

Az IDEIGLENES LENGYEL BIZOTTSÁG Bpesten ezennel igazolja a fenti aláirások valodiságát.

Saját részünkröl hozzá kivánjuk füzni hogy a fentiekben foglaltak egészben fedik a valóságot.

TYMCZASOWY KOMITET POLSKI NA WĘGRZECH

Budapest ,1945 IV 14

Az IDEIGLENES LENGYEL BIZOTTSÁG nevében

Bpest, Andrássy-ut 130

A deportáló szerelvények menetrend szerint, továbbra is zavartalan tartottak Auschwitz–Birkenau felé.

Dokumentumok hiányában bizonytalan, hogy a munkaszolgálatos behívások a nyári deportáláskor mennyi életet mentettek meg. Esetileg azonban nyoma maradt. Veesenmayer június 13-i jelentésében a Kárpát-térségből és Erdélyből 289 357 zsidó deportálásáról adott számot. A SEK 310 000 személy kiszállítását tervezte, és az „alulteljesítés" (sic!) okát Hitler helytartója a honvédségi intézkedésben jelölte meg. Említést tett arról is, hogy a Budapesttől északra eső országrészen folytatódnak a szállítások, és az utolsó pillanatban ezen a területen is hívtak be munkaszolgálatra.

Nem véletlen, hogy a bő hónap múlva tervezett budapesti deportálás kapcsán fontosnak tartotta, hogy „a munkálatokat rajtaütésszerűen, különleges intézkedésekkel kell megkezdeni". Vagyis meg kell akadályozni minden menekvési lehetőséget, intézkedést! Endre László államtitkár a június 21-i minisztertanácsi ülésen úgy összegezett, hogy a honvédelmi kormányzat 80 000 zsidót hívott be munkaszolgálatra, „akik jelenleg nem esnek bele a külföldre irányuló zsidó munkásszállítmányok csoportjába". Ez a nagyságrend túlzó és kétséges, de források hiányában ellenőrizhetetlen.

A megfélemlített, összezárt – de a reménységbe kapaszkodó – zsidók esetenként segítséget kaptak a Budapest környéki falvakban. Rákospalotán több keresztény család emberséget tanúsított a náci üldözés elől a háborús években a külföldről menekült zsidók befogadásával, 1944-ben a helyi zsidók elhurcolás előli elrejtésével. Meghatározó jelentőségűnek tartjuk, hogy a helyi egyházi személyek a vész közelében azonnal cselekedtek. Benkő István református esperes a Szilas-pataknál épült házának pincéjében zsidó fiúkat bújtatott. Az esperes éppúgy felajánlotta a menekvéshez a helyi ortodox hitközség rabbijának saját személyi okmányait, mint Nemes István katolikus lelkész.

Több zsidó lány a földalatti cionista mozgalom bátor aktivistáitól kapott papírokat. Így már beutazhattak Budapestre, egyesek cselédlányként legalizálták magukat. Mások „hadiüzemi munkásként" – az Egyesült Izzóban, a Wolfner-gyárban stb. – menekültek meg a deportálástól.

Az intézményes mentés és egyéni helytállás értékes példája, hogy a mélységesen vallásos Öttinghauser Elvira, a rákospalotai javítóintézet igazgatónője bátor leleménnyel védte meg veszélybe került növendékeit. Kitartott amellett, hogy intézete nem a bel-, hanem az Igazságügyi Minisztérium hatáskörébe tartozik, és csak onnan fogadhat utasítást. A gondjaira bízott zsidó lányok megmenekültek a deportálás elől.

A megszállók szolgálatában belügyi államtitkárrá emelkedett alispán, Endre László volt birodalmában, Pest vármegye egyik településén a helyi csendőrőrs parancsnoka – névrokonával ellentétben és felfogását tagadva – a legteljesebb emberséggel kezelte az üldöztetés alá esett polgárok, a községbe internált lengyelek ügyét. Endre László csendőr főtörzsőrmester Csillaghegyen a Sztójay-kormány rendeleteit érintőlegesen és vonakodva hajtotta végre. A pomázi és csillaghegyi zsidók számára gettónak dunai üdülőépületeket jelölt ki, emberi körülményeket biztosított számukra. (Előzetesen aki búvóhelyet talált, Budapestre szökhetett a gettózás elől!) A gettóból kijárást engedélyezett. Munkavállalást olyképpen is, hogy a fővárosban dolgozók bejárhattak munkahelyükre. Többeket – akik kivételezettségért kilincseltek, ezt bizonyító okiratokra vártak – kiengedett a gettóból. Az őrs csendőrei is parancsnokuk magatartása szerint viselkedtek.

A csillaghegyi csendőrőrs parancsnoka rendfokozatát, majd személyes és családja biztonságát is kockáztatva több keresztény-zsidó vegyes házas családot megmentett a bevagonírozás elől. Együttérzése révén elrejtőzhettek a nyilas uralom alatt a Budapestről a környékre szökött üldözöttek is. Így élte túl a brutális hajszát a Jónás család, a Kovács és Pollák család több tagja, a csillaghegyi Lovas család, Tót Nagy Lajosné, Ofner Simon, Fischer Albert, özvegy Rauchmanné és leánya. Endre László főtörzsőrmester a pomázi Berger Aladárnak és családjának maga biztosított menedéket.

Az óbudai téglagyárba vezényelt munkaszolgálatosok menekülését, a budakalászi téglagyárból való kiemelését éppúgy támogatta, mint az év végén a pesti gettóba parancsolt – addig megkímélt – zsidók hadiüzemi munkásként való visszatartását. Legalább háromszáz életet mentett meg közvetlenül. Többször megsegítette az internált lengyeleket, egy 1945 áprilisában kelt levél szerint irányukban „igaz és érdekmentes barátságot tanúsított". Szomorú, hogy néhány év múlva embersége mit sem számított, maga is a meghurcoltak sorsára jutott.

Érdemes betekintenünk az ország nyugati felén történtekbe is. A közigazgatás szervezetei itt ugyancsak végrehajtották a zsidóellenes intézkedéseket, előfordult, hogy közben további szigorításokra került sor. De emberségre mutat több példa: bár nem állhattak a náci népirtás útjába, de legalább ideig-óráig enyhítettek a kiszolgáltatottak megpróbáltatásain.

A nyugati határszéli polgár magatartásáról Lipták Béla *Csillagos járókelők* című emlékezése ad számot. A szerző anyai nagyapja az Osztrák–Magyar Monarchia idején kiképzett vezérkari tiszt volt, 1944 kora nyarán Sopronban élt. „Ebéd utáni rutinja a háborús Sopronban abból állt, hogy felvette a tiszti egyenruháját az összes kitüntetésével, lement az utcára, s minden egyes sárgacsillagos magyartól megkérdezte, hogy hány óra van? Szükségtelen is talán mondanom, hogy a mellényzsebében lapuló, vastag láncon lógó aranyórája olyan pontos volt, hogy hozzá lehetett volna állítani a rádió pontos idő jelzéseit. Nem azért állította meg a csillagos járókelőket, s nem azért köszönte meg aztán szalutálva az adott választ, mintha az idő állása érdekelte volna. Csak azt tette, amit lehetett, úgy, ahogy embersége és magyarsága diktálta, védte a másik magyar embert a kiközösítés, a megalázás szörnyűséges gyalázatától."[15]

Az ilyen együttérzésnek a sajtóban is nyoma maradt. A *Soproni Hírlap* szóvá tette, hogy „a belvárosban vagy a város különböző forgalmas utcáin keresztények megkülönböztető jelet viselő egyénekkel az utcán járnak vagy beszélgetnek, mintegy ezzel is kifejezést adva szimpátiájuknak". A gettókból munkaszolgálatra vezényelt zsidó férfiak menetét a soproni utcákon sok nem zsidó sírása kísérte.[16]

A nyugati országrészben még áprilisban nyílt ellenzéki megnyilvánulásra is sor került. A győri szimpátiatüntetés résztvevői – valószínűleg a *József Attila Kör* fiatal tagjainak kezdeményezésére – gomblyukba tűzött sárga virággal fejezték ki együttérzésüket a sárga csillag viselésére kötelezett zsidó városlakókkal. Teljes tekintélyével minden lehetőt megtett értük a győri római katolikus egyházmegye püspöke, báró Apor Vilmos is.

Egyes közigazgatási vezetők az ország más vidékeihez képest (pl. Kárpátalja vagy Budapest környéke, ahol kezdettől igen embertelen, sőt elviselhetetlen körülményeket teremtettek a zsidóknak) viszonylag humánusabban jártak el, nyilatkoztak meg, ami az eddig ismerteknél árnyaltabb képet mutat.

Endre László, a csillaghegyi csendőrőrs parancsnoka

Lovas Mihályt és feleségét Endre László főtörzsőrmester mentette meg

Horváth Kálmán százados

Lebovits Imrét munkaszolgálatos behívóval mentette ki a miskolci gettóból Horváth Kálmán százados

Zala vármegye gettósítási rendelete kimondta:

„A zárt terület lakóinak a vallás szabad gyakorlását lehetővé kell tenni. E célból a zsidó vallásúak felügyelet mellett, zárt tömegben vonulhatnak a zsinagógába, a másvallásúaknak pedig saját templomuk látogatására megfelelő időben engedélyt kell adni [...]. Minden zárt területen belül azonnal szülőotthont, aggok menhelyét, kórházat és járványkórházat kell felállítani, a szükségesnek megfelelő módon."

Több helyütt házirendet is szerkesztettek a gettó számára, mint például Vasvárott. Itt nemcsak a bánásmód volt némileg enyhébb, de a rendelkezések stílusa is egészen más volt. A kapuvári szolgabíró a helyi és beledi gettózás elrendelésekor arra intett, hogy „az eljárást nem szabad durván végrehajtani, a zsidók szükségtelen megalázása és zaklatása szigorúan tilos". Hasonlóan fogalmaztak a zalaegerszegi megyeházán, ahol az utasítások között helyet kapott: „A zsidók kilakoltatásával kapcsolatban minden néven nevezendő gúnyolódás, gorombáskodás tilos. Minden eljáró méltóságteljes komolysággal teljesítse feladatát. Csőcseléket szitkozódni, piszkolódni engedni tilos."[17]

A kőszegi zsidókat a vidékiekkel együtt zsúfolták be a Schey Fülöp utca 8. sz. házba. Zaklatás, házkutatás, bántalmazás nem fordult elő. Kőszeg vezetői korrekt magatartást tanúsítottak. A soproni gettólakók júniusban úgy vélték, nem fogják őket elszállítani. A város polgármestere eladdig kibújt minden olyan zsidóellenes intézkedés alól, melyre nem volt egyenesen kötelezve.

Csornán és Sopronban a zsidók egyes csoportjainak engedélyezték a mezőgazdasági munkát, ezzel együtt az utcán a szabad tartózkodást. Sopron mérnöki hivatala szakaszokra osztva, „honvédelmi munkajeggyel" foglalkoztatta a „zsidó munkásokat". A július 5-i deportálást megelőző hétig nagyszámban dolgoztak zsidó nők is a város környéki majorokban. Az emberségesebb körülmények lehetőséget nyújtottak szökésekre, szöktetésekre is. Csorna ismert gazdálkodója, Dreisziger Kálmán és felesége a Weiner házaspárt a csornai gettóból autón sikerrel Budapestre szöktette. Vizsgálat indult, a csendőrök Dreiszigert kihallgatták, súlyosan bántalmazták. Sopronban dr. Hollós Richárd szülésznőgyógyász orvost családjával együtt összefogással mentették ki a gettóból. Rejtekhelyükön túlélték a terrort. Csakúgy, mint Láng Gyula fakereskedő és családja, akik a vejkei majorban leltek biztos menedékre az auschwitzi halálgyárba hurcolás elől.

A kapuvári gettóba kényszerítettek három csoportban jutottak ki mezőgazdasági munkára uradalmakba. Kőszegen is önként jelentkezés alapján kerültek ki gettólakók külső munkára. Ennek révén – külön engedéllyel – egyesek kiköltözhettek a gettóból. Ez a sajátos különélés csak a deportálást megelőző napokban szűnt meg. A közigazgatás segítő szándékú tisztviselői engedélyezte „lazítás" akkor felbecsülhetetlen értékű volt.

Nyugat-Magyarország zsidóságát az április végétől július első napjaiig terjedő hetekben deportálták. Dokumentumok híján egyelőre még nem állapítható időpontig, de még augusztus első hetében is szállították ki foglyokat a németek a sárvári internálótáborból. (A sárvári 2. számú kisegítő toloncház a deportálás egyik leghosszabb ideig fennmaradt bázisaként működött.) A nyugati határszél gettóiból június 12. és 14. között mentési szándékkal is munkaszolgálatra hívták be a férfiakat. Túlnyomórészt Kőszegre, a III. honvéd közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj alárendeltségébe. Innen századokba osztva, gyorsan útnak indították őket szerte az országba, erődítési, romeltakarító, vasúti pályákat és más létesítményeket helyreállító alakulatokhoz.

A gettózás idején történtek a zsidóellenes hisztéria idején sem maradtak következ-

589

M.Kir. Csendőrség Összekötő Tisztje
A Német Biztonsági Rendőrségnél
Budapest, XII., Evetke ut 2.II.em.

16.
biz.1944.

A VI. tisztogatási akció 2. számu esemény jelentése.

A M.Kir. Belügyminiszter Urnak,

Budapest

Budapest, 194 . julius 9.

A Budapest-környéki városok és községek, valamint a budapesti I. csendőrkerület területén 2 gyüjtőtáborba összegyüjtött zsidóknak elszállitásával kapcsolatban az utolsó jelentésemet az alábbiakban terjesztem elő:

1./ A fenti területekről összegyüjtött zsidóknak elszállitása julius hó 6.-án kezdődött meg és már julius hó 8.án befejezést is nyert. Összesen 8 vonattal 24.128 zsidófaju személy szállittatott el.

2./ A kitelepitési szállitások megindulása óta: 1944. május 14.-től a mai napig összesen 147 vonattal 434.351 zsidófaju [illegible] személy hagyta el az országot.

3./ Budapest székesfőváros kivételével az ország egész területéről a zsidóság már kitelepült. Csak a honvédségi munkaszolgálatosok, a budapesti zsidóság, a hadiüzemekben elhelyezett, valamint a bujkáló és kikeresztelkedett, illetőleg vegyes-házasságu személyek tartózkodnak ezidőszerint az ország területén.

4./ A fentiekben jelentett területen lefolyt összegyüjtés és szállitás alkalmával magyar közbiztonsági szervek részéről elkövetett visszaélésekről, bántalmazásokról, vagy kilengésekről jelentés nem érkezett be.

Jelentésemet egy-egy példányban előterjesztem a Csendőrség Felügyelőjének, vitéz Endre László és Baky László államtitkár uraknak, a Belügyminisztérium VII. osztály vezetőjének és a Csendőrség központi nyomozó parancsnokságának.

vitéz Ferenczy alezredes s.k.

Ferenczy László csendőr alezredes 1944. július 9-i jelentése

mények nélkül. A sajnálkozást meghaladóan sokakat megdöbbentett, megrázott a közvetlenül tapasztalt embertelenség „Ismételten jut hozzám a hír, hogy a híveink nem tudják mihez tartani magukat a hivatalos helyről jövő félrevezetések özönében. A gyóntatószékben felvetik a kérdést, szabad-e sajnálni azokat a szegény, megkínzott zsidókat. Tegnap egy idős asszony, vallásos asszony nekem szinte félve és suttogva mondta, hogy kenyeret adott a gettóba zárt embereknek" – írta levelében a győri püspök. A szélsőjobboldal egyik tollnoka, Pohárnok Jenő az egyik győri lapban „meg is rótta" a kitaszítottakkal együttérzőket.

„Legyünk őszinték: a gettóba vonuló zsidókat, batyus vonulásuk idején sok érzékeny lélek titkos sajnálkozása kísérte... Az utcán többen is kifejezték sajnálkozásukat, bűnnek állítják be a zsidók elkülönítését [...]. A humánus szép szavak ideje lejárt. Ha suttogás hajlik fülünk felé, hogy így a zsidók, úgy a zsidók, akkor erélyesen szóljunk a suttogóra: a zsidóság viselje sorsát, mi közöm hozzá."[18]

A „koreszmével" mit sem törődve Pattantyús-Ábrahám Imre, a győri Vagongyár kitűnő igazgatója kivételes módon szabadította ki szerkesztési osztályának vezető munkatársait. A haditermelés érdekeire hivatkozva okmányokat szerzett, és autóval kutatta, majd Hatvanban utolérte a győri deportáltakat szállító vonatot. A külső rakodópályaudvaron álló túlzsúfolt vagonokból két mérnökcsaládot szállított vissza Győrbe: két férjet, két feleséget, gyermeket és két hozzátartozót.

A délnyugat-magyarországi gettózás idején Pór József apátplébános híveivel megszervezte a bonyhádi gettó élelemmel való megsegítését. Plébániáján több üldözöttnek támogatást, ideiglenes menedéket nyújtott. Ezek a cselekmények nem nélkülözték a veszélyt. A barcsi zsinagógába zsúfolt zsidó ismerőseihez Thassy Jenő honvéd főhadnagy segítési céllal közelített. A gyűjtőhelyet parancsnokló csendőr százados „büntetésképp" Thassyt közéjük zárta. Többórás fogvatartás és fenyegetések után, éjszaka engedte aztán szabadon.

Pécs és környéke zsidósága a gettó után – Virág Ferenc pécsi püspök a gettófogság idején még enyhítéseket tudott elérni – néhány napot a gyűjtőtáborban, a pécsi Lakits laktanyában töltött. Július elején a laktanyába való átvonulás igazolványok, élelem és tisztálkodószerek nélkül zajlott, az országszerte „bevált" módon. Mikor a rendőrség az őrizetesek tömegét átadta a csendőrségnek, a korábbinál sokkal súlyosabb bánásmód következett. „Az öregeket leparancsolták a stráfkocsikról, és a csak vánszorogni tudókat puskatussal sürgették. Voltak, akiket megrugdostak és puskatussal vertek. Mindezt az utcákon, járókelők nyilvánossága előtt. A Lakits udvarán a több ezer szerencsétlent a porba ültették. A személyi motozásnál minden apró személyes holmit elszedtek. A nőket szülésznők vizsgálták, hogy altestükbe nem rejtettek-e ékszereket. Lefekvés előtt a férfiaknak ki kellett hordaniuk a nagy istállókból a lótrágyát, utána a minden egyes lónak elkerített állásba nyolc-tíz embernek kellett feküdnie keresztben."[19] Hasonló szörnyűségeket éltek meg a kaposváriak is. A Zentáról, Magyarkanizsáról és Zomborból „összeterelt" zsidók több csoportját pedig a szegedi szalámigyár sertésólaiban helyezték el.

Dél-Magyarországon a pokol tornáca előtt a szabadkai gettóból sikeres gyermekmentés történt. A kertvárosi gyűjtőhelyen zsidó ismerősei segítségére siető Matyasovits Istvánnétól azt kérték, hogy helyettük az éhezés határára ért négy hónapos csecsemő számára adja át a hozott mézet. A rettenetes körülmények láttán – a számukra addig ismeretlen édesanya kérelmére – Matyasovitsné nyomdász férjével együtt úgy döntött,

hogy Kohn Péter csecsemőt kihozzák. A bátor tett sikerült, majd a szabadkai árvaszék egy emberséges tisztviselője azonnal örökbefogadási okiratot készített. A szabadkai Szent Teréz Plébánián a gyermeket június 28-án megkeresztelték. Az iratokkal biztosították életét és sikerrel megmentették.

A zsidó önmentés a magyarországi embermentés históriájának kevésbé feltárt, fontos eleme. Három vonulatából az elsőbe tartoznak a hazai zsidó intézményrendszer egyes vezetőinek, főként a Központi Zsidó Tanács tagjainak budapesti kísérletei arra nézve, hogy a zsidóság megmentése ügyében megnyerjék a felelős, részben még cselekedni képes és kész magyar köztisztviselőket. Mentési-ellenállási törekvéseik a hatóságok közömbössége, részben ellenséges magatartása, csekély mértékben valamiféle együttműködési készsége révén minimális eredménnyel járt.

A német megszállókkal felvett tárgyalásfolyamat a második vonulatba sorolható. Erről a magyar hatóságok – bár felderítését visszatérőleg megkísérelték – a legkevesebbet tudtak. Befolyásuk nem is volt az SS-tisztek és a cionista *Budapesti Mentőbizottság* közötti tárgyalásokra, melyek eredményeként júniusban közel 17 000 magyar zsidó menekült meg az auschwitzi szelekció elől. Az egyezmény alapjául szolgált, hogy az SS birodalmi vezetője, Heinrich Himmler „váltott". Maga is mentőövet keresett az összeomláshoz közeledő német birodalomban, feltehetőleg leginkább saját használatára.

1944 nyarán Himmler – torzult világképe és a valóságtól elszakadt horizontja miatt – az egyik kiutat a „világ zsidóságánál" vélte megtalálni. Az SS-szel már Szlovákiában, majd Magyarországon is mentési céllal kapcsolatba lépett cionistáknak valóságos befolyásuknál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított. Főként olyan összefüggésben, hogy a zsidók magyarországi szabad (lehetőleg palesztinai) kivándorlásáért dolgozó cionisták a „világ zsidóságánál" eljárnak, és az SS „jóindulata" ellenében Himmler új céljainak alárendelten tevékenykednek. Az SS birodalmi vezetőjének ez a felfogása némi lehetőséget biztosított a megsemmisítés előli időnyerésre, néhány tízezer zsidó életének időleges megkímélésére.

A zsidó önmentés és ellenállás harmadik vonulata a közvetlen konfrontáció volt. Ezt a cionista ifjúsági mozgalmak vállalták. Az osztrák, szlovák, lengyel és délszláv területekről Magyarországra érkezett zsidó menekültek viszontagságaiból leszűrt következtetéseket alkalmazták sok leleménnyel és nem kevés sikerrel a magyarországi viszonyokra. Idetartoztak a halucok (mezőgazdasági munkára kiképzett fiatalok), a *Hasomér Hacair – Ifjú Őrök* – szervezet tagjai, az antifasiszta önvédő mozgalom résztvevői. Komoly tapasztalattal vettek részt az illegális tevékenységben; szöktetésben, hajszoltak menekítésében, rejtekhelyre juttatásában, a megfelelő iratok megszerzésében, „legyártásában" is.[20]

A magyarországi gettózás idején fordulatnak számított, hogy a hazai zsidóság életében eladdig jelentéktelen befolyással bíró cionisták a náci üldözés előli mentés irányítóivá váltak. (Ebben közrejátszott az erdélyi cionisták tapasztalt magvának budapesti megtelepedése is.) Szemben mindazokkal a magyar zsidókkal, akik őszintén hitték, hogy Horthy Miklós kormányzó nem engedi a magyarországi zsidóság deportálását, a cionista mozgalom fiataljai – a különböző menekülthullámok közvetlen befolyása alatt eltöltött kétéves időszak után – nagyobbrészt minden illúziójukat elvesztették.

1944 márciusában tudták, milyen következményei lesznek a német megszállásnak, az Eichmann-kommandó azonnali fellépésének. Nem véletlen, hogy Magyarországon ők

alkották azt a zsidó csoportot, amely hatékonyan reagált. Tagjai illegalitásba vonultak, ezzel elkerülték a deportálást, a megsemmisítést. Értékes segítséget nyújtottak a *Budapesti Mentőbizottság*nak és mindazoknak, akik a maradék magyar zsidóság megmentéséért dolgoztak.

Amikor Wisliczeny Sturmbannführer a SEK tagjaként Budapestre érkezett, az 1943 januárjában alakult Budapesti Mentőbizottság (elnöke Komoly Ottó mérnök, alelnöke dr. Kasztner Rezső, tagjai Szilágyi Ernő, Springmann Sámuel és mások) hamarosan felvette vele a kapcsolatot. Április 25-től több találkozóra került sor, a későbbiekben a Mentőbizottság Kolozsvárott és Budapesten tárgyalt a német tisztekkel. A cionisták pénzt ajánlottak, kivándorlási lehetőséget, életeket kérve cserébe.

Eichmann stábja – feltehetőleg Himmlerrel a háttérben – a már korábban Szlovákiában is megpendített „Európa-tervről" tárgyalt. Tízezer teherautóért és más árukért hajlandók lettek volna egymillió zsidót semleges területre kiengedni. Mindez irreális, kivitelezhetetlen volt, de mégis a magyar zsidóság megmentésének esélyét jelentette. A feszített ütemű vidéki deportálás idején bármilyen eszköz és lehetőség a túléléshez vezető út része lehetett. Így a cionista vezetők arra jutottak, ha nincs más reális lehetőség, talán ez a képtelen „Európa-terv" segít a maradék zsidóságnak végzete elkerülésében.[21]

Május derekán – a németek támogatásával – a Mentőbizottság képviselője Isztambulba repült. Feladata abban állt, hogy az ottani zsidó szervezetek segítségével rávegye az angolszászokat, fogadják el vagy legalábbis tárgyaljanak az SS emberkereskedők ajánlatáról. Az angolok letartóztatták, internálták. (A német ajánlatot a Hitler-ellenes szövetségesek megosztásaként értékelték, zsarolásként kezelték.) Magatartásuk a Harmadik Birodalom feltétel nélküli megadásának és teljes megsemmisítésének célját tekintve, érthető. De talán a tárgyalások felvételének ténye alapot adhatott volna a magyar zsidóság százezrei, az európai zsidók megmaradt része menekvéséhez. Mindez persze feltételezés, melynek említésekor számításba vettük a hadihelyzetet, a német birodalmon belüli állapotokat is.

Az isztambuli fiaskó után a Budapesti Mentőbizottság helyzete egyértelművé vált. Sem Magyarországról, sem máshonnan immár érdemi segítséget nem várhat! Az Eichmann-stáb tárgyalt, közben naponta 6000–8000 „zsidó munkást" küldött Auschwitz–Birkenauba. A végső és teljes pusztulás közelségében az egyetlen megoldásnak a pénzért való megváltás tűnt. Ez a németek számára elfogadható volt, mert a magyar zsidók életének áruba bocsátása kettős hasznot hozott. Pénzhez, áruhoz és valutához juttathatta az SS-t, növelte hatalmát és befolyását.

A Mentőbizottságnak sikerült elérnie, hogy az SS – csillagászati összegű ellenértékért – 300 főnyi csoportot Svájcba kiengedjen. (Tagjait a cionisták választhatták ki.) Az újabb alkudozások végeztével a létszám növekedett, a kiutazók csoportja összeállt. A ferencvárosi pályaudvaron való vesztegléskor kitűnt, hogy szerelvényük megfelel Noé bárkájának, hisz a kiirtásra szánt magyar zsidóság minden rétegéből, kategóriájából vitt néhányat. A szellemi élet jelességeiből Zsolt Béla író és publicista, Szondi Lipót pszichológus, Ernster Dezső operaénekes és mások kerültek fel a vonatra. 1685 reménykedő lélek indult június 30-án Budapestről, és Bécsen, Linzen át július 8-án érkeztek Bergen-Belsenbe. Ennek a csoportnak a megszervezése, útnak indítása és megmentése volt az ún. Kasztner-akció.

A Budapesti Mentőbizottság júniusban tárgyalt egy hasonló, százdolláros „fejpénzzel"

ellentételezett „csereügyletről" is. Ez 30 000 embert jelentett. Eichmann hajlandónak mutatkozott Auschwitztól való megkímélésükre, Bécs környékére szállításukra. „Engedékenységében" az a náci igény munkált, ha a szövetséges nagyhatalmakkal mégis valamiféle tárgyalásra kerülne sor, Himmlernek legyen „cserealapja".

A hó derekán Budapesten Kasztner Rezső a Zsidó Tanácsot ekképp tájékoztatta: „megállapodtunk, hogy 15 000 ember megy vidékről és 15 000 Budapestről. Az összes testileg alkalmasak dolgozni fognak." Majd a legfontosabb is elhangzott: „Gyermekek, öregek, betegek életben maradnak." Eichmann és tisztjei „kasszájába" a Mentőbizottság előlegül 100 000 pengőt fizetett. Napok múltán több alföldi város gettójában sok izgalommal járó névlisták készültek, ezek célját persze senki sem ismerte. (A budapesti előkészületeknek nem maradt nyoma, az innen tervezett kiutazásra nem is került sor.) A gettókban T-Listének nevezett névsorok leginkább a sokgyermekes zsidó családokat tartalmazták, ezenkívül olyan nőkét, akiknek férje honvédségi munkaszolgálatot teljesített, és alkalmilag cionistákat is.

A T-listára került alföldi zsidók július első napjaiban – négy-hat napi vonatozás után – a Bécs melletti Strasshof an der Nordbahn kiterjedt pályaudvarára érkeztek. Bajáról már korábban 564, most Szolnok gyűjtőtáborából 2628, Debrecenből 6641, Szegedről 5239 deportált jött.[22] Kiszállításuk ugyancsak gyötrő szenvedéssel, halálozásokkal járt, de a gázkamra elől megmenekültek.

Érkezésükhöz további sikeres embermentés, két neves szegedi professzor „kiemelése" fűződik. Rusznyák István és Purjesz Béla gettózás és deportálás alóli mentesítéséért már hónapokkal előbb küzdelem folyt, ami részeredményekkel járt. A szegedi egyetem orvosprofesszorainak következetes, határozott követelése és Mester Miklós kultuszállamtitkár fellépése oda vezetett, hogy Strasshofból nem kényszermunkára, hanem vissza Bécsbe, onnan Magyarországra szállították őket. Fogságuk Budapesten, a Columbus utcai lágerben folytatódott. A *Svéd Vöröskereszt* magyarországi megbízottjával, Valdemar Langlettel összeköttetésben állt dr. Koczkás Gyula katonai egyenruhában kihozta innen Rusznyák István és Purjesz Béla professzorokat. Előbbi Langlet révén az Üllői út 32. sz. alatti svéd kórházban, utóbbi pedig Szegeden, ugyancsak megmenekült.

A magyar deportáltak csoportjait júliusban sorra munkára fogták a Gau Gross-Wien és a Gau Niederdonau területén. Létszámuk augusztusban 14 700-at tett ki. Hatezren Bécsben és környékén, a többiek vidéken „családi lágerekben" élték át a további háborús hónapokat. 1945 áprilisában legalább hatszázukat a visszavonuló SS-ek legyilkolták, de legnagyobb részük – nemritkán az osztrák lakosság együttérzése, tevékeny segítsége révén – megélte a náci uralom összeomlását.[23] A Budapesti Mentőbizottság „fejpénzzel" megvalósított ellenállásának, helytállásának tudható be, hogy a strasshofi deportálás révén több ezer magyar zsidó gyermek élte túl a „végső megoldás" szörnyű idejét.

Az Eichmann-stábbal folyt egyezkedések idején a cionista ifjú mozgalmisták országszerte életveszélyes vállalkozásokat bonyolítottak. Szöktetési akciókat szerveztek Szlovákia és Románia felé, bázisokat alakítottak ki a fővárosban és Győrött. Futáraik információkat gyűjtöttek a deportálásokról, a németek mozgásáról, az SS-ek intézkedéseiről. A menekítés aktivistái többféle irattal, igazolásokkal, bátorító tanácsokkal segítették az illegalitást választó zsidókat. Tevékenységük júliusra olyannyira kiterjedt, hogy a német biztonsági szervek ellenük való hajszája mind nagyobb figyelmet kapott.

JEGYZETEK

[1] *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Erster Halbband.* Frankfurt am Main, 1961. 189. o.

[2] *Ich, Adolf Eichmann.* Ein historischer Zeugenbericht. Leini am Starnberger See, 1980. 331–333. o.

[3] *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* (a továbbiakban *Vádirat*). Budapest, 1958. 1. köt. 95. o.

[4] Danuta Czech: *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz–Birkenau 1939–1945* (a továbbiakban *Kalendarium*). Hamburg, 1989. 764. o.

[5] *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (a továbbiakban *A Wilhelmstrasse*) Kossuth Könyvkiadó, 1968. 881. o.

[6] Vincze László: *1944. Kísérletek megmentésemre és Endre László doktrínája.* Közli az Országos Rabbiképző Intézet évkönyve 1985–1991. Budapest, 1991. 184–185. o.

[7] Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon* (a továbbiakban *Zsidósors*). Magyar Téka, 1948. 105–106. o.

[8] *Zsidósors.* 151. o.

[9] Uo. 153. o.

[10] Katona Béla: *Várad a viharban.* Nagyvárad, é. n. 251–257. o.

[11] Finkelstein Arnold Dávid: *Fénysugár a borzalmak éjszakájában. Kortörténet.* Tel-Aviv, 1958. 291. o.

[12] *Zsidósors.* 153. o.

[13] Szita Szabolcs: *Haláleröd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945.* (a továbbiakban *Haláleröd*). Kossuth Könyvkiadó – ÁKV, 1989. 49–50. o.

[14] Uo. 51., 302., 303. o.; Reviczky Ádám: *Vesztes háborúk, megnyert csaták.* Magvető Könyvkiadó, 1985.

[15] *Hitel,* 1989. május 24.

[16] *Haláleröd.* 44. o.

[17] Uo. 41. o.

[18] Uo. 44–45. o.

[19] Vörös Márton: *Teérted is... Egy svéd vöröskeresztes visszaemlékezése Pécs tragikus napjaira.* Gondolat, 1992. 28–29. o.

[20] Zwi Erez: *A magyar zsidó ellenállás három síkja* c. kézirata a Holocaust Dokumentációs Központ gyűjteményében 6–7. o.

[21] Schmidt Mária: *Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt.* Medvetánc, 1985. 2–3. sz. 112–113. o.

[22] Szita Szabolcs: *Utak a pokolból. Magyar deportáltak a megszállt Ausztriában 1944–1945.* H. n., 1991. 42–43. o.

[23] Uo. 178–181. o.

2. Küzdelem a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásáért

Június közepére a több mint 200 000 főnyi fővárosi zsidóság helyzete súlyosra fordult. Már előbb, május 3-án megjelent az első rendelkezés lakásaik összeírásáról, a továbbiakban a „tömörítésre" irányuló előmunkálatok folyamatossá váltak. Dorogi Farkas Ákos polgármester leiratában öltöttek végső formát. Elrendelte, hogy a zsidók június 21-ig költözzenek össze az e célból sárga csillaggal megjelölt épületekbe. Az intézkedés alaposan megbolygatta Budapest lakosságát.

A határidőt aztán 24-re tolták ki, és a polgármester 22-én közölte a „zsidók által lakható épületek végleges kijelölését". Ezek a házak – külső megjelölésük 51×36 cm-es, fekete alapon 30 cm átmérőjű kanárisárga csillaggal történt – kerületenként a következő megoszlásban:[1]

Kerület	Polgármesteri június 16-i kijelölés	Belügyminiszteri döntés alapján – új kijelölés	Belügyminiszteri döntés alapján – törlés	A csillagos házak száma június 24-én
Buda I.	35	–	20	15
II.	159	1	111	49
III.	229	1	114	116
XI.	85	–	67	18
XII.	86	–	69	17
Összesen	594	2	381	215
Pest IV.	48	8	9	47
V.	377	33	27	383
VI.	327	34	10	351
VII.	459	60	17	502
VIII.	162	15	25	152
IX.	52	1	20	33
X.	68	3	54	17
XIII.	110	3	31	82
XIV.	505	–	296	209
Összesen	2108	157	489	1776
Budapest összesen	2702	159	870	1991

Az egykorú becslések szerint a csaknem 2000 csillagos házban június 24-ig legalább 170 000 zsidót költöztettek össze. Családonként általában egy szoba jutott. Még egy szoba abban az esetben, ha a család négynél több tagú volt, és a szoba alapterülete 25 m²-nél kisebb. További szobát vehettek igénybe foglalkozásuk okán az orvosok, ügyvédek, mérnökök, ipart űzők. A csillagos házak keresztények lakta lakásait „Itt nem laknak zsidók!" felirattal jelölték.

A 25-től érvényes újabb szigorítások között kijárási tilalom, közlekedési és elkülönítési előírások kaptak helyet. S a vizsgált témánk miatt is fontos, sorsokra ható rendszabály: „A főkapitány hatósági területén sem keresztény házakban, sem zsidóházak keresztények által lakott részeiben zsidót rejtegetni vagy bármilyen rövid időre befogadni, internálás terhe alatt, szigorúan tilos."[2]

Budapest zsidósága most tapasztalta, amiről addig csak hallomásból szerzett tudomást. A közelítő tragédia előszele elérte a fővárost. Sokan érezték, a vidékiek kiszállítása után most ők következnek. Jaross Andor belügyminiszter a szombathelyi főispán beiktatásán ki is mondta: „Magyarország teljes zsidótlanítása nem program, hanem tény! A végleges megoldás már csak idő kérdése."

Az előkészített júliusi fővárosi deportálásra mégsem került sor. A június 26-i koronatanácson ugyanis fordulat történt. Horthy Miklós kormányzó határozottan kijelentette: „A budapesti zsidóság deportálását pedig szüntessék be!" Állásfoglalásában szerepet játszott a hadi helyzet alakulása, a szövetséges nagyhatalmak, a Nemzetközi Vöröskereszt, a külföldi sajtó ismétlődő tiltakozásai, XII. Pius pápa és V. Gusztáv svéd király Budapestre küldött levele, a semleges országok budapesti követségeinek mind aktívabb fellépése, az USA, közelebbről Roosevelt elnök Svájcon át érkezett fenyegető üzenete, a hazai keresztény egyházak mind hangsúlyosabb tiltakozásai. (Az amerikaiak az elnöki jegyzéknek olyan jelentőséget tulajdonítottak, hogy külön értesítést kértek az átadás időpontjáról.)

Hatással volt a kormányzó szűkebb környezetéhez és számos közéleti személyiséghez eljuttatott ún. *auschwitzi jegyzőkönyv* is. Ez a halálgyár felépítéséről, működtetéséről teljes áttekintést adott. Megdöbbentő, megrendítő, szörnyű, eddig ismeretlen tények és adatok sorát tartalmazta. Ide kell sorolnunk Horthy egyes családtagjainak a népirtással szembeni döbbenetén túlmutató tevékenységét, a kabinetirodához eljuttatott beadványokat, azt a változott légkört, mely feltétlenül befolyást gyakorolt a magyar kormány tagjaira, és kimozdította a kormányzót addigi passzivitásából.

Horthy kormányzó megismételt tilalma nem állította meg a halálszerelvényeket. A vidéki gyűjtőtáborok kiszállítása ekkor már a befejezéshez közelített, és az Eichmann-stáb végig is vitte. Július első hetében Nyugat- és Dél-Dunántúl gyűjtőtáborait, majd Budapest környékét (Budakalász, Monor, Békásmegyer, Rákoscsaba) ürítették ki. A július 10-ig lebonyolított deportálások menete és a Magyarországról kiszállított zsidók száma a következő volt:

Övezet	*Csendőr-kerület*	*Gettók, táborok száma*	*Vonatok száma*	*Deportáltak száma*
I.	VIII.	16	92	289 357
II.	IV., X.	11		
III.	II., VII.	11	23	50 805
IV.	V., VI.	7	14	41 499
V.	III., IV.	8	10	55 741
VI.	I.	2	8	
Összesen		55	147	437 402

A gettók és gyűjtőtáborok jajkiáltásai, az irgalmatlanság, a bevagonírozást kísérő rémtettek, a szélsőjobboldali tömörülések hatalomra törése, a további emberirtó tervek

mélységesen megdöbbentették a közvetlen tapasztalatokat és sokféle információt szerzett budapesti diplomatákat. Ángel Sanz Briz spanyol ügyvivő a madridi külügyminisztériumnak küldött jelentésében minderre kitért. Megrendítő sorai a budapesti helyzet ismeretére, alapos tájékozottságra utalnak.

„Határozottan állítják nekem, hogy a deportált izraeliták száma már 500 000-hez közelít. Sorsukról a fővárosban riasztó hírek keringenek. Az egyik ilyen makacsul szállongó hír, hogy a zsidó szállítmányok nagy részét (ezeket marhavagonokban továbbítják, amelyek mindegyikébe egymásra zsúfoltan 80 személyt helyeznek el) egy Kattowitz közvetlen közelségében fekvő koncentrációs táborba viszik, ahol gázzal gyilkolják meg őket, holttestüket pedig zsiradéknak használják meghatározott ipari termékhez. Nem állítom határozottan, hogy ilyen barbárság létezik, de jelzem Excellenciádnak ezt a rémhírt, minthogy itt a fővárosban makacsul terjed."[3]

A genfi *Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság* – Budapesten nagy tekintélyt szerzett – megbízottja, Friedrich Born ismételt kísérletet tett a deportálások körülményeinek, az elhurcoltak sorsának vizsgálatára. Born összefoglalója valósághű képet rögzített a németek magatartásáról, az áthághatatlan akadályokról. „A deportálásokkal és az ezek során elkövetett szörnyűségekkel kapcsolatos tiltakozásaimra dr. Grell követségi tanácsos igen felháborodottnak mutatkozott. Először kijelentette, hogy egyáltalán nincsenek deportálások, hanem magyar munkaerőkről van szó, akiket megállapodás alapján munkára visznek Németországba a közös háborús erőfeszítések érdekében.

Amennyiben magyar szervek szörnyűségeket követtek el, úgy azok ellen maga Németország is tiltakozott, mert érdekében áll, hogy ezeket a munkaerőket jó állapotban vegye át. Mindenesetre valamennyi érkezőt rendesen ellátnak a határon, hogy megerősödve kerüljön munkahelyére." Born arra hivatkozott, valószínűleg nincs sok értelme gyermekeket és idős, munkaképtelen, beteg embereket mint munkaerőt Németországba vinni. Dr. Grell ellenvetéssel élt, hogy „kutatások igazolják és megerősítik, a zsidó munkaerő lényegesen magasabb munkateljesítményre képes, ha szabad idejében együtt lehet a családjával".

Born ekkor engedélyt kért, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság megszemlélhesse a magyar zsidók munkahelyeit, hogy „a világ megnyugodjon sorsuk felől". A németek ezt lehetetlennek tartották, mert a telepítések helye titkos, a munkahelyek pedig szétszórtan találhatók, emiatt „márcsak technikai okokból is túl bonyolult lenne meglátogatni ezeket a táborokat".[4]

A belpolitikai helyzet közben tovább romlott, a német politika mind jobban érvényesült. Jellemző, hogy a deportálásokat bonyolító két államtitkár Horthy kormányzó akaratával szemben megőrizte posztját, továbbra is akcióképes maradt. Baky, Endre és a megszállók összehangolt terve nyomán július elején 1500 tanszázados csendőrt vezényeltek Budapestre, további 3000 csendőr vagy annak álcázott nyilas pártszolgálatos pedig a főváros külső kerületeiben helyezkedett el. Hivatalosan zászlószentelésre érkeztek. A merőben szokatlan felvonulást Lázár Károly testőr altábornagy és a Horthy Miklós kormányzóhoz hű főtisztek egyre szűkebb köre ürügynek, a fővárosi zsidóság deportálása előkészítésének értékelte. Megakadályozása végett Lázár tájékoztatta Koszorús Ferenc vezérkari ezredest, a páncélos hadtest vezérkari főnökét, aki olyképp reagált, ha a kormányzótól parancsot kap, erőszakkal is kikényszeríti a csendőrök eltávolítását Budapestről. Az előkészítésben felelős része volt Szent-Iványi Domokos vezetésével a *Magyar Függetlenségi Mozgalom*nak is.

A vállalás kapcsán megjegyzendő, hogy Koszorúst beosztása nem jogosította fel a karhatalmi ügyekbe való beavatkozásra. Tartani lehetett a németek azonnali reakciójától, sőt a személye elleni gyors merénylettől is. A vezérkari ezredes alapvetően csapatai megbízhatóságára épített, s ebben nem csalatkozott. Július 3-án megkapta a kormányzói parancsot, és titokban kidolgozta az 1. páncélos hadosztály budapesti bevetésének terveit. Két nappal később a budai Várban Horthy kormányzó Lázár tábornok társaságában fogadta, majd az Esztergom, Vác, Aszód, Zsámbék, Páty és Tök térségéből indult páncélosok a fővárosba vezető utakat teljességgel lezárták.

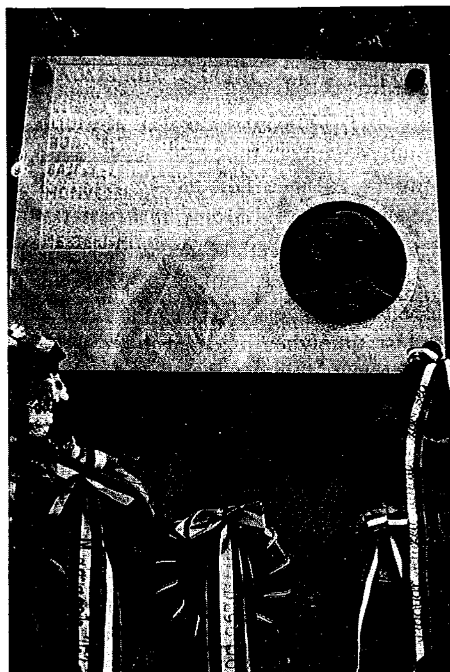
A vezérkari ezredes tiszti járőrt küldött a csendőrök parancsnokaihoz, hogy a kormányzói parancs értelmében ürítsék ki Budapestet. Tüzelőállásba vonultak a páncélosok a megszállók svábhegyi szolgálati helyének közelében is! Egy feszült, tárgyalásoktól sem mentes nap után a csendőrök megkezdték a kivonulást, amelyhez hozzájárult az is, hogy több főtisztet a testőrség őrizetbe vett.[5]

Július 8-ra a csendőrök elszállítása befejeződött. Miután Koszorús Ferenc és tiszttársai erről meggyőződtek, a páncélosokat helyőrségeikbe vezényelték. A rendkívüli, sikeres fegyvertény és következményei több következtetésre nyújtanak lehetőséget. Témánk szempontjából főként arra, hogy bebizonyosodott: a német megszállók a magyar közigazgatás, a karhatalom támogatása nélkül nem tudtak deportálni. Koszorús Ferenc páncélos-csapatainak határozott fellépése olyan ellensúlyt jelentett, mely révén a fővárosi zsidóság a deportálás szörnyűségétől egyelőre megmenekült. Ténnyé vált, hogy a honvédségben jelen voltak azok a főtisztek, akik vállalták volna a németekkel szembeni harcot, és gyalázatnak tartották hazájuk megszállását, a szélsőjobboldallal ellentétben értelmetlennek a további közös hadviselést.

Koszorús Ferenc vezérkari ezredest – 1974-ben az USA-ban hunyt el 75 évesen – 1991-ben a honvédelmi miniszter posztumusz vezérezredessé léptette elő. A következő évben pedig Budapesten, a Dohány utca 1. sz. alatti ház falán márványtáblát avattak emlékére. Szövege az eredményes ellenállás, a hálás utókor elismerését rögzíti: *„Koszorús Ferenc vezérkari ezredes és hős katonái emlékének, akik 1944. július 5-én és 6-án megakadályozták a budapesti zsidóság deportálását."*

A nemzeti érdekeket képviselő és védő tisztviselők erőfeszítéseket tettek a zsidónak minősült „értékes emberek" megmentésére. Kezdetben kivételt jelentett (főként az első világháború zsidó harcosaira és hozzátartozóikra, a Magyarországon tartózkodó külföldiekre viszonossági alapon kiterjedően) a május 13-tól életbe léptetett 1944. évi 1730. M. E. sz. rendelet. Ebben meghatározták a mentesített zsidó személyek körét, a kivételezés tartalmát. (A rendelet végrehajtását a már gettókba, gyűjtőtáborokba hurcoltak esetében leginkább a csendőrparancsnokok megakadályozták.) A szomorú helyzetből kiindulva az eredetileg belügyminisztériumi hatáskörben tartott mentesítést Mester Miklós kultuszminiszteri államtitkár és Ambrózy Gyula kabinetfőnök továbbfejlesztette. Főként (aktív és nyugalmazott) zsidó professzoroknak, rabbiknak, középiskolai tanároknak, tanítóknak, íróknak – mintegy háromezer személynek – Horthy kormányzónál mentesítést intéztek.

A kezdetben titokban végzett mentőmunkát a hajszolt kiszállítások idején kiterjesztették. A külügyminisztérium útján megkísérelték a már elhurcolt mentesített zsidók ügyében a fellépést, de átirataik, listáik rendre válaszolatlanul maradtak. A Grell német követségi tanácsossal folytatott megbeszélés a tragédiát érzékeltette: „az átadott személyek a német gazdasági életbe úgy vannak beállítva, hogy azokat onnan többé kivonni nem lehet" és visszaszállításuk is „ legyőzhetetlen problémát jelent".

Koszorús Ferenc vezérkari ezredes emléktáblája a budapesti Dohány utcában

Ferencfalvi Kálmán hadapród őrmester

Pesti Izraelita Hitközség
VII. Síp utca 12.

Budapest, 1945. február 14.

NYILATKOZAT

Dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár urat, a magyarországi zsidóság érdekében tett szolgálataiért hálás és elismerő köszönet illeti meg.

Különösen azokat a szolgálatokat szeretném kiemelni, amelyeket dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár úr a Sztójay és Lakatos kormány idején a zsidók kormányzói mentesítésének megszerzése terén teljesített és ami által nagyon sok zsidó család életét mentette meg.

Dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár úr közvetlenül 1944. március hó 19. után, amikor Magyarország német megszállása megtörtént és a magyarországi zsidóságnak az emberiség történelmében egyedülálló, kegyetlen üldözése megkezdődött, bátran, humanista érzülettől vezetve teljesítette kötelességét. Szoros kapcsolatot tartott fenn a Pesti Izraelita Hitközség elnökével, Stern Samuval és Komoly Ottóval, a Cionista Szövetség elnökével. Horthy Miklós kormányzó — a kegyetlen üdözések miatt — állandóan szembehelyezkedett az akkori kormánnyal. A Kormányzónak és a kabinetiroda akkori derék vezetőinek, dr. Ambrózy Gyulának ebben a küzdelmében bizalmas segítőtársa volt. dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár. A zsidóság vezetői a szörnyű brutalitásokat rendszerint dr. Mester Miklóssal közölték, aki azokat rögtön a kabinetiroda tudomására hozta. Kihallgatásra a kormányzó a Pesti Izraelita Hitközség elnökét, Stern Samut, dr. Mester Miklós útján hívta meg. Dr. Mester Miklós hozta össze találkozásra Komoly Ottót, a Cionista Szövetség elnökét, Ambrózy Gyulával, a kormányzói kabinetiroda vezetőjével és ifj. Horthy Milóssal, akik abban az időben a németellenes és antiszemita ellenes ellenállás legelszántabb vezetői voltak.

Tudomásom van arról, hogy a Sztójay és Lakatos kormány idején a legtöbb zsidó mentesítést a minisztériumok közül a vallás- és közoktatásügyi minisztérium csinálta. A Sztójay kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a kormányzóhoz zsidómentesítés ügyben a Gestapótól való félelmében egyetlen felterjesztést sem mert aláírni. A felterjesztéseket mind — minden további nélkül — dr. Mester Miklós államtitkár írta alá. A felterjesztéseket a kormányzó mind elfogadta. Élő tanú erre dr. Ambróczy Gyula, a kabinetiroda volt kiváló vezetője.

Tudomásom van arról, hogy egyik minisztertanácson, 1944. június 21-én, dr. Mester Miklós államtitkár úr nyíltan szembehelyezkedett Endre László és Baky László államtitkárokkal, a magyarországi zsidóság két legnagyobb gonosztevőjével. Dr. Mester Miklós felszólalását akkor írásban mellékletként a minisztertanácsi jegyzőkönyvhöz is csatolták. Élő tanú rá dr. bárcziházi Bárczy István államtitkár, aki a jegyzőkönyvet vezette. A minisztertanácsi felszólalás akkor életveszéllyel járt, mert Baky és Endre államtitkárok a legszorosabban együtt dolgoztak a Magyarországon működő Gestapo-val.

Mikor a Sztójay kormány távozott, én mint a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, külön kértem dr. Mester Miklóst, hogy maradjon a helyén, annál is inkább, mert az új kormány az előzőnél összehasonlíthatatlanul humánusabb célt tűzött ki maga elé és így ő munkáját még jobban folytathatta.

Sok zsidó rabbi, egyetemi tanár, középiskolai tanár, tanító, író, művész, vagy más kultúrember kapta meg dr. Mester Miklós államtitkár útján a kormányzói mentesítést.

Dr. Mester Miklós idejében bizalmasan közölte velem és Komoly Ottóval is, hogy a kultuszkormányzat azért szedeti össze a zsidók tulajdonában levő műkincseket kormánybiztos útján, hogy azokat a rabló németek elől megmentse és alkalomadtán a zsidóságnak visszajuttassa.

Mindezt a munkát dr. Mester Miklós államtitkár 1944. október 15-ig végezte, amikor a nyilasok német segítséggel eltávolították Horthy Miklós kormányzót és magukhoz ragadták a hatalmat. A nyilasok uralma alatt dr. Mester Miklósnak menekülnie kellett és nem is térhetett vissza családjához, csak az orosz hadsereg Budapestre való bevonulása után.

Ezt a nyilatkozatot köszönetünk nyilvánítása mellett azért adom ki dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár úrnak, mert ő legbensőbb meggyőződésem szerint a nagyon nehéz időkben kizárólag igazságszeretettől, tiszta humanizmustól vezetve, bátran és eredményesen szolgálta az üdözött magyarországi zsidóság igaz ügyét.

A Pesti Izraelita Hitközség
elöljárósága nevében:

Stern Samu s. k.
elnök

(Hitelesített gépelt másolat Mester Miklós tulajdonában)

A Pesti Izraelita Hitközség elismerő nyilatkozata dr. Mester Miklósnak

Augusztus 22-én – immár hivatalosan – hatályba lépett a kormányzói mentesítés (1944. évi 3040 M.E. sz. rendelet) egyes személyeknek a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alóli kivonásáról. A tudomány, a művészet, a közgazdasági élet terén és „az ország javára szerzett kimagasló érdemeik folytán vagy egyéb kölcsönös méltánylást érdemlő okból" megközelítőleg 7000–8000 személyt kivettek az 1941: XV. törvénycikkben foglaltak alól. A mentesítési ügyek gyors intézésére a kormányzói kabinetirodában új lehetőség nyílt. Három hét alatt 1616 személy jutott ilyen okmányhoz.[6]

Számos családi mentesítés fűződik Horthy kormányzó felesége és Klinda Pál páter, a kormányzóné gyóntatópapja személyéhez, Horthy István kormányzóhelyettes özvegyéhez, Angelo Rotta pápai nunciushoz és több püspökhöz. Színésztársai ügyében Bajor Gizi és Romvári Gertrúd lépett fel. Nagy számban támogatott ilyen ügyeket kapcsolatai révén Kovács István professzor felesége. Dr. Bézay Jenő, az Igazságügyi Minisztérium miniszteri tanácsosa negyvenöt zsidó ügyvéd és családjuk mentesítését intézte el.

Miniszteri titkárként Bibó István ugyancsak bekapcsolódott a mentésbe. Az Igazságügyi Minisztérium árja-párja mentesítő igazolásait adta át a mentésre szorulóknak. Először szabályosan, később a tiltással szemben mindinkább szabálytalanul. Emiatt a nyilas hatalomátvétel után letartóztatták, rövid fogsága után bujkálni kényszerült. A tudós esszéista valamiképp cigányokat is mentett, ez a tevékenysége még feltáratlan.

A budavári Tárnok utcában működött mentesítési hivatalban többek – mint Bibó – „külön" mentőmunkára vállalkoztak. Közülük dr. Érdy Béla menekülésre és bujkálásra adta magát a Baky László parancsolta letartóztatás elől.

Mintegy száz zsidó családnak szerezte meg a kormányzói mentességet az ügyvédként dolgozó herceg Erba Odescalchi Sándor. Önéletírásában megemlíti, hogy legalább 470 személynek segített önzetlenül iratokkal, beadványokkal. A „zsidótranszportból" szökött Steiner Géza volt munkaszolgálatosnak pedig „inasként" nyújtott házában menedéket.

A kormányzói mentesítések sorában kedvező végzések születtek a zsidónak minősült kiváló sportolók javára is. Újabb kivételezési lehetőségeket nyújtott a Lakatos-kormány szeptember 8-án kibocsátott 1944. évi 3400 M.E. sz. rendelete, majd az 1730 M.E. sz. rendelet októberi megújítása is. A nyilas puccs után a folyamat megszakadt. Az addigi mentességek „felülvizsgálata", a deportálás új hulláma következett.

A mentési, de legalább az elhurcoltakon való segítési törekvésekhez soroljuk a mauthauseni koncentrációs tábor magyar politikai foglyaihoz futárokkal továbbított csomagok tényét. A budapesti külügyminisztériumban a hozzátartozók által leadott ötkilónyi élelmiszert hetente a bécsi magyar főkonzulátus útján eljuttatták a Linz melletti Mauthausenba, ahol a túlélést szolgáló küldeményt az érintett magyar „Häftlingek" meg is kapták(!). Az életmentő akció a Szálasi-féle hatalomátvételig tartott, szervezői egyelőre ismeretlenek.

Közben mind határozottabb formát öltöttek a külföldi kezdeményezések, melyek diplomáciai fellépésekben, a zsidók helyzetén való enyhítés, a kivándorlás engedélyezésének követelésében nyilvánultak meg. A jól informált Veesenmayer ezekről is tájékoztatta Berlint. Jelentette, hogy Sztójay miniszterelnöknél a svéd követ jelezte: a Svéd Vöröskereszt a magyar árvákat és kibombázottakat segélyezni kívánja. Támogatni szándékozik olyan magyar zsidók Svédországba utazását, akik megkapták a svéd állampolgárságot. Kezdetben mintegy 300–400 zsidónak nyújtanának ilyen esélyt.

A svájci kormány kiutazási engedélyt kért a palesztinai bevándorlási hivataltól beutazási vízumot kapott magyar zsidók számára. Négy kiutazási módozat került szóba. Tízezer 16 éven aluli gyermek, kíséretként további 10% felnőtt, hetente kilenc zsidó család, kb. 30–40 fő. Hatszáz személy hajóval Constantából, valamint 1450 család (7000 fő). Ez utóbbiak részére a török követség átutazó vízumot biztosít, ha elhagyhatják Magyarországot.

Az amerikai *War Refugee Board (Háborús Menekültügyi Bizottság;* 1944 januárjában Roosevelt elnök rendeletére jött létre) a berni magyar követségen ajánlatot tett, hogy a Vöröskereszten keresztül a magyar zsidóknak és más internáltaknak – amerikaiaknak, angoloknak és más politikai foglyoknak – élelmiszersegélyt küld. További pénzügyi segélyt a zsidóknak, kombinálva ezt Magyarország dolláradósságainak rendezésével. Az amerikai bizottság ezeken felül javasolta a tíz éven aluli zsidó gyermekek kivándorlásának engedélyezését Palesztinába. Veesenmayer arról is tudott, hogy a magyar kormány a fenti javaslatokkal kapcsolatban pozitívan foglal állást, „amennyiben ez nem gyengíti a zsidóság munkaerejét".

A német erőszakszervezetek mind gyakoribb fellépései, a kiterjedt letartóztatások, lakáslefoglalások és fosztogatások, a megfélemlítő intézkedések áradata az ellenállás, az embermentés addig ismeretlen vagy lappangó formáit váltották ki. A német megszállást követően a labdarúgó szakedzőként is ismert Jánosi Béla, a Gamma Gyár sportegyesületének igazgatója mintegy húszfős ellenálló csoportot szervezett. Mind aktívabb tagjai faji és politikai okokból üldözötteket mentettek és rejtegettek, e célból iratokat készítettek és pénzsegélyt is adtak. Központjuk Jánosi budapesti üzlete volt, széles körű embermentő akciókat folytattak. Többek között 34 szökött munkaszolgálatosnak biztosítottak élelmet és igazolványokat. A csoporthoz tartozott többek között Bittera Péter, Dudits Andorné, Jánosi Ernő, Jánosi Miklós, Jánosi István, Holecska Tibor és Holecska Gyula, Majtényi Ferenc, Toghia Gyula és Toghia Sándor, Kósa József, Kertész Géza.[7]

Vascsik Győzőné és lánya, Vascsik Gabriella a Veszprémből Budapestre menekült dr. Székely Sándornén és kisfián eredménnyel segített. Vascsikné a gyermeket falura vitte, féltőn óvta – mint lányának törvénytelen (!) szülöttjét –, az édesanyát pedig álnéven háztartási alkalmazottnak Vácra helyezte el. Vascsikék bonyolították le a Székely család tagjai közötti kapcsolattartást is.

A későbbiekben lakásukon sikerrel bújtatták Péter Rózsa matematikust, akinek jeles munkásságát a következő évtizedekben Kossuth- és Állami-díjjal ismerték el. Vascsikék segítségével jutott Neumann Erzsébet tanárnő és édesanyja a rejtőzéshez alkalmas, a túlélést szolgáló „keresztény" iratokhoz..

Az egyéni helytállások sorában Rácz Vali színésznő március 19-től Budakeszi úti villájában oltalmazta a Gestapo elől Mandel Jenőt és feleségét. A biztonságot fokozandó, a falba süllyesztett szekrényben rejtekhelyet alakítottak ki. A színésznő sikerrel mentette más zsidó barátait és egy katonaszökevényt is. Pünkösti Andor, a Madách Színház – a szellemi ellenállás egyik jelentős teljesítményét megjelenítő színházi vállalkozás – igazgatója, a teátrum március 19-i betiltása után is rendszeresen segítette a politikai vagy faji alapon üldözötteket. A hatóságok szüntelen zaklatták, július 12-én önkezével vetett véget életének.

A mentési törekvések láncolatához tartozik, hogy augusztusban három – a német megszállást követően haza nem tért – magyar újságíró Svájcban szolidaritási akciót indított hazai elhurcolt társaiért. Tarr László volt MTI-munkatárs, Kövér Gyula Ferenc a Pester Lloyd volt tudósítója és Pereszlényi Pál ún. szabadúszó riporter tartós erőfeszítéssel össze-

Jelen igazolvány tulajdonosa: Kötzenbaum József

született: 1925. Bagamér

a budapesti Svájci Követség futárja és mint ilyen a követség védelme alatt áll.

Felkérjük az összes hatóságokat, hogy nevezettet szolgálatának teljesítése közben támogatni, és szabad mozgását elősegíteni szíveskedjenek.

Budapest, 1944. november 28.

Schweizerische Gesandtschaft
Abteilung für fremde Interessen
Abteilung Auswanderung

Inhaber dieses Ausweises: József Kötzenbaum

geboren: 1925. Bagamér

ist Eilbote der Schweizerischen Gesandtschaft zu Budapest und steht als solcher unter dem Schutze der Gesandtschaft.

Wir bitten sämtliche Behörden den Genannten in seinem Dienste zu unterstützen und ihm in seiner freien Bewegung behilflich zu sein.

Budapest, den 28. november 1944

Schweizerische Gesandtschaft
Abteilung für fremde Interessen
Abteilung Auswanderung

SVÁJCI KÖVETSÉG
IDEGEN ÉRDEKEK KÉPVISELETE
KIVÁNDORLÁSI OSZTÁLY
V., VADÁSZ-UTCA 29.

SCHWEIZERISCHE GESANDTSCHAFT
ABTEILUNG FÜR FREMDE INTERESSEN
ABTEILUNG AUSWANDERUNG
V., VADÁSZ-UTCA 29.

Futárigazolvány.
Eilbotenausweis.

No. 57/XI. 28.

A Svácji Követség kivándorlási osztályának igazolványa

Name: Frau Dr. Eugen Zala
Név: geb. Margarete Klein

Wohnort: Budapest
Lakás:

Geburtsdatum: 17.IX.1905.
Születési ideje:

Geburtsort: Celldömölk
Születési helye:

Körperlänge: 168 cm.
Magasság:

Haarfarbe: braun Augenfarbe: grau
Hajszín: Szemszín:

Unterschrift: Frau Dr. Eugen Zala
Aláírás: geb. Margarete Klein

SCHWEDEN SVÉDORSZÁG

Die Kgl. Schwedische Gesandtschaft in Budapest bestätigt, dass der Obengenannte im Rahmen der — von dem Kgl. Schwedischen Aussenministerium autorisierten — Repatriierung nach Schweden reisen wird. Der Betreffende ist auch in einen Kollektivpass eingetragen.

Bis Abreise steht der Obengenannte und seine Wohnung unter dem Schutz der Kgl. Schwedischen Gesandtschaft in Budapest.

Gültigkeit: erlischt 14 Tage nach Einreise nach Schweden.

A budapesti Svéd Kir. Követség igazolja, hogy fentnevezett — a Svéd Kir. Külügyminisztérium által jóváhagyott — repatriálás keretében Svédországba utazik.

Nevezett a kollektiv útlevélben is szerepel.

Elutazásáig fentnevezett és lakása a budapesti Svéd Kir. Követség oltalma alatt áll.

Érvényét veszti a Svédországba való megérkezéstől számított tizennegyedik napon.

Reiseberechtigung nur gemeinsam mit dem Kollektivpass. Einreisevisum wird nur in dem Kollektivpass eingetragen.

Budapest, den 22. Sept. *1944*

KÖNIGLICH SCHWEDISCHE GESANDTSCHAFT
SVÉD KIRÁLYI KÖVETSÉG

Danielsson

Kgl.Schwedischer Gesandte

Svéd Schutzpass Danielsson követ aláírásával

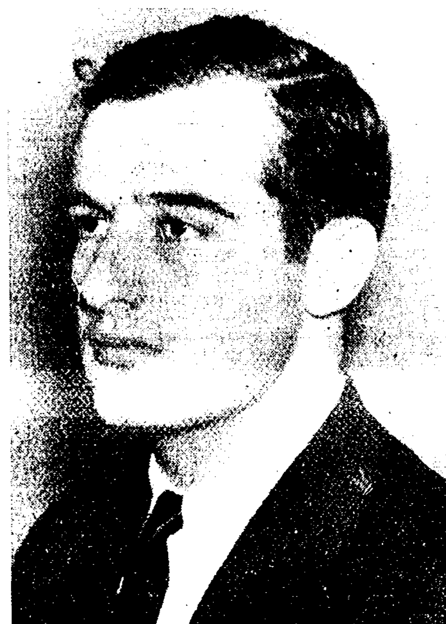
Kopházy Erzsébet

Vincze Flóra középiskolai tanárt Kopházy Erzsébet segítette a túlélésben

Carl Ivan Danielsson svéd követ

Raoul Wallenberg svéd követségi titkár

Józan Vilma

Somogyi Károly

Krausz Miklós

Georges Mandel-Mantello

gyűjtötték a Magyarországon lebukott vagy szerintük veszélyben lévő újságíró kollégák főbb adatait. A 76 nevet tartalmazó listát a Nemzetközi Vöröskereszt genfi titkárságához juttatták el. Fogságuk helyének megállapítását és azt kérték, hogy a svájci és Svájcban dolgozó külföldi újságírók támogatásával könyveket, szeretetcsomagokat küldhessenek nekik.

A Vöröskereszt titkársága és a svájci újságíró-szövetség elnöke támogatta Tarrék kezdeményezését. Mire némi eredményre juthattak, október derekán lezajlott a Szálasi-puccs. Magyarország szinte teljesen elszigetelődött. 1945 januárjában a Vöröskeresztnek annyit sikerült megállapítani, hogy a listán szereplő Bálint Imre, Millok Sándor, Parragi György, Rátkay Károly és Várnai Dániel a mauthauseni láger foglyai, és a „a körülményekhez képest egészségesek".[8] Tovább nem jutottak. Tarr Ferenc ezután a Bergen-Belsenből Svájcba érkezett magyar zsidóknak – a Kasztner-vonat utasainak – küldött emberbaráti együttérzésből tucatnyi ruhacsomagot.

A budapesti zsidók nyári deportálásának elmaradásában a külföld diplomáciai mentési kísérletei meghatározó súllyal szerepeltek. Az iszonyat dokumentumának, az SS tevékenységét leleplező auschwitzi jegyzőkönyvnek a terjesztésével Krausz Miklós, a *Jewish Agency for Palestina* (a Népszövetség által 1929-ben felállított, a zsidók képviseleteként elismert szervezet) budapesti vezetője és Georges Mandel-Mantello, San Salvador genfi főkonzulja hatalmas munkát végzett. Krausz a magyar zsidók palesztinai kivándorlásának engedélyezéséért is sokat fáradozott. Tevékenységében Carl Lutz, Svájc konzulja, a budapesti zsidómentés egyik megalapozója és végsőkig kitartó, kimagasló személyisége volt segítségére.

A kivándorlás Magyarországról, mint a menekvés egyik lehetősége – a helyzetet az előbbiekben már bemutattuk – folyamatosan napirenden volt, ám a németektől függött. „Elvileg" több ízben hozzájárultak a Svédországba, Svájcba vagy az USA-ba történő kiutazáshoz. „Feltételeik" azonban ez ellen hatottak.

Mégis, július 24-én Weisz Arthur üvegkereskedő fővárosi, Vadász utca 29. sz. alatti házában megnyílt a svájci követség *Idegen Érdekeket Képviselő Osztály*ának kivándorlási irodája. Carl Lutz konzul támogatásával az épületben lendületes mentőmunka indult. A minisztertanács határozata alapján listák készültek, ezek kapcsán az engedélyezett 7000 személy helyett ugyanennyi családra „értelmezték" a kivándorlás lehetőségét. Rövid idő alatt az első csoport (2195 fő) adatait – a cionista fiatalok tevékeny segítségével – előírásszerűen elkészítették. Közben színre lépett a *Svéd Vöröskereszt* is. Valdemar Langlet vezette budapesti irodája május óta menlevelet (Schutzbrief) adott az üldözötteknek. 16 részleget állított fel, majd több intézményt folyamatosan védnöksége alá helyezett.[9]

A Svéd Királyi Követség – már korábbi elhatározás alapján – svéd rokonokkal, közelebbi svéd kapcsolatokkal rendelkezőknek Ivan Danielsson követ aláírásával svéd útlevelet adott, melynek tulajdonosa „védettséghez" jutott. Július 9-én Budapestre érkezett Raoul Wallenberg svéd követségi titkár, kifejezetten a zsidó üldözötteket segítő céllal, melyhez a pénzt az amerikai *Háborús Menekültügyi Bizottság* (War Refugee Board) biztosította. A svéd követség „C" osztálya lista alapján 640 védlevelet, mentesítő igazolványt (Schutzpass) bocsátott ki. Kiállítói azon fáradoztak, hogy megkísérlik az „útleveleseket" Svédországba kiutaztatni. Lényegében ez volt a svéd követségi védelem.

Spanyolország budapesti követsége a Nemzetközi Vöröskereszten keresztül szervezte ötszáz zsidó gyermek és ötven-hetven kísérő Magyarországról Tangerba szállítását. A kiutazás nem valósult meg.[10] Hivatalos kormányzati háttérrel Ángel Sanz Briz spanyol ügyvivő visszatérőleg és határozottan fellépett a veszélyeztetett magyar zsidók védelmében. (A zsidómentést pl. Carl Lutztól eltérően Sanz Briz külügyminisztériuma fontos megbízásaként teljesítette!) Francia nyelvű, ideiglenes spanyol útlevéllel látott el 352 zsidót, további 1898 pedig – „spanyol rokonsága" okán – spanyol védlevelet kapott. Legnagyobb részük megmenekült.[11] A portugál diplomaták mintegy ezer magyar zsidó életét oltalmazták meg.

A követségi mentőmunka a sürgető szükségben sok leleménnyel, a helyzet hozta alkalmak és lehetőségek gyors kihasználásával egyre terebélyesedett. Budapesten augusztusban és szeptemberben a magyar hatóságoktól az engedélyezettnél jóval több védlevél kiállítására került sor. Nőtt az ilyen okmányok iránti igény is.

A főként kellő társadalmi kapcsolatokkal, jobb anyagiakkal rendelkezők megkezdték a túlélés esélyét (inkább illúzióját) hordozó „védőokmányok" gyűjtését. A védlevelek sokszor rendíthetetlen álhírekre alapozott, ám sok-sok reménységből sarjadt megítélése szinte naponta változott. Hamar napi árfolyamot értek el. Megjelentek aztán a jó vagy gyengébb minőségű utánzatok, „forgalmazásuk" a szükség vámszedőinek jelentős bevételt hozott.

A védlevelek birtokosai bátrabban mozogtak. Ilyképpen lehetőségük nyílt arra, hogy felújítsanak vagy megteremtsenek rejtőzéshez, meneküléshez vezető kapcsolatokat. Az augusztus 2-i minisztertanácsi ülésen elhangzottakat, a sorolt adatokat fenntartással kell kezelnünk, túlzónak tartjuk. Mégis, a számok mögött rejlő tendencia valós folyamatokból alakult ki, a bujkálás egyre kiterjedtebbé vált.

Jaross Andor belügyminiszter így összegezett: „a Budapesten tartózkodó zsidók létszáma 280 000-re tehető. Zsidó lakásokban 170 000 zsidó van nyilvántartva. A hiányzó 100 000 zsidó keresztény lakásokban elbújtatva tartózkodik, vagy másutt szerzett magának búvóhelyet. A megkeresztelkedett zsidók száma Budapesten 20 000-re tehető." Mindezzel összefüggésben kijelentette, hogy „ezeknek a kikeresztelkedett zsidóknak kíméléssével lehetne a többi zsidót kiszállítani".[12] Tájékoztatója a német tervekből fogant.

Augusztus derekán a megszálló németek zsaroló fenyegetőzései mind gyakoribbá és nyíltabbá váltak. A sokat tárgyaló, megtévesztő manőverekkel is fellépő Edmund Veesenmayer kijelentései szerint küszöbön állt, hogy ha Horthy nem egyezik bele a magyar csendőrség igénybevételébe, a fővárosi deportálást SS-csapatokkal maguk fogják megoldani. (A németek okultak a július eleji fegyveres magyar ellenállásból. Minden magyarországi csapatmozgást figyeltek, az esztergomi magyar páncélosokat Koszorús Ferenc vezérkari ezredessel és tisztjeivel együtt elvezényeltették!) Horthy Miklós kormányzó azonban – a nemzetközi tiltakozásból, Herczeg Ferenc író egy mentési kísérletének fiaskójából, a deportálással szembeni felháborodásból is merítve – elutasította a megújított német követeléseket.

Budapest lakossága látta a német előkészületeket, átélte a terror gépezetének újbóli felvonulását. Sokan felismerték, Horthy kormányzó hibázott, amikor nem foganatosított olyan intézkedéseket, melyek a hasonló német akcióknak elejét vehették volna. A zsidók összezárt tömegeiben a legnagyobb izgalom, félelem és kétségbeesés lett úrrá. Egyes képviselőik Lutzhoz és Wallenberghez fordultak, hogy segítsenek a semleges államok budapesti követségeit a deportálással szembeni közös megmozdulásra bírni. A pánik jelei is megjelentek, a fellépés nem tűrt halasztást. A tiltakozást a pápai nuncius készítette elő.

A tanácskozás eredményeként augusztus 21-én a magyar kormányhoz Angelo Rotta pápai nuncius, Carls Ivan Danielsson svéd követ, Carlos Branquinho portugál, Ángel Sanz Briz spanyol és Antoine I. Kilchmann svájci ügyvivő jegyzéket intézett. Erélyes tiltakozásukban leszögezték, abszolút megengedhetetlennek tartják, hogy „faji eredetük egyszerű ténye miatt üldözzenek és halálba küldjenek embereket". A keresztény civilizáció nevében kérték, ne legyen több deportálás. A magyar kormány végérvényesen vessen véget ennek az eljárásnak, melynek „sohasem lett volna szabad elkezdődnie".[13]

Az augusztus 25-i deportálás – feltehetőleg Himmler állásfoglalása után – elmaradt. (A gyors román átállási fordulat, Párizs eleste bizonyára közrejátszott.) A magyar fél jegyzéket intézett a németekhez. Javasolta, hogy a magyar zsidók ügyeinek intézését a németek adják át, ennek fejében a közigazgatás a budapesti zsidóságot munkába állítja. A munkára képteleneket a Magyar Vöröskereszt közreműködésével vidéki táborokba helyezik. A németek a magyar törvényhozás elfogott tagjait adják át a magyar bíróságoknak, a zsidókat bocsássák el az internálótáborokból. (A jegyzékbe a magyar fél a német raktárakba került zsidó vagyonok kiadásának igényét is belefoglalta.) Lakatos Géza kormányával aztán olyan megállapodás született, hogy a zsidó lakosságot a háború érdekeire való tekintettel Budapestről eltávolítják, vidéken koncentrálják és munkára fogják.

A tárgyalások, a Lakatos-kormány fellépése kétségtelen változásokat hozott. Sokan szabadlábra kerültek – még a márciusi megszállás óta, eljárás nélkül fogságban sínylődtek –, nekik, a szeptemberi fordulat kedvezett. Ám a német módszerekhez tartozott, hogy a kormányzói tilalom, az egyezségek ellenére Sárvárról, Kistarcsáról titokban deportáltak! Ezt bizonyítja, hogy augusztus 13-án Auschwitz–Birkenauban B-5790 és B-5859 közötti számokkal regisztrálták a Kistarcsáról érkezett 131 magyar „védőőrizetest", majd 21 napos karanténba kerültek. Másnap 350-en B-5860 és B-6209 közötti számokkal jutottak erre a sorsra. 17-én és 18-án magyar női foglyokat vettek nyilvántartásba, azután a német biztonsági szolgálat Budapestről küldött őrizeteseiből három főt. Szeptember 2-án a 87 225 és 87 238 közötti nyilvántartási számokat 14 női fogoly kapta. Valószínűleg a budai Gyorskocsi utcából juttatták őket az auschwitzi pokolba.

Magyar drámák fűződnek a német biztonsági szolgálattól érkezett foglyok szeptember 20-i szelekciójához. Hatvan munkaképes magyar fogolyszámot kapott, közülük 52-t aznap gázban öltek meg. Az auschwitzi fennmaradt feljegyzések szerint másnap ismét 23 volt őrizetes magyart vettek jegyzékbe, ezeket – egyelőre – a birkenaui „átmenő táborba" irányították.[14] Ebben az időszakban Mauthausenba is szállítottak újabb magyar foglyokat. A Budapestről, Kistarcsáról és Sárvárról ártatlanul elhurcoltakról sokszor a legcsekélyebb nyom sem maradt.

Voltak eredményes magyar közbeavatkozások. Nemcsak a budapesti Keleti pályaudvarra érkezett kistarcsai deportáló szerelvényt sikerült visszairányítani, de a magyar karhatalom megakadályozta a Gyorskocsi utcából, az akkor Deutsches Polizeigefängnisben (német rendőrségi börtön) őrzött foglyok kiszállítását is. Legalább négyszáz magyar politikus, közéleti személy és mások – Faragho Gábor altábornagy intézkedése nyomán – ekként és ott megmenekültek.[15] Kistarcsán Vasdényei István rendőrfelügyelő, az internálótábor parancsnoka erőfeszítéseket tett a német kiszállítások elhalasztására. Többeket elengedett, és ahol lehetett, késleltette az intézkedéseket. Egyes beosztottjai követték emberséges magatartását.

A vonakodástól az ellenállás felé hajló magyar magatartás, a határozottabb fellépés a

német nyomás alóli szabadulás szándékát szolgálta és bizonyítja. Ezzel összefüggésben nemcsak Bakyt és Endrét távolították el, hanem augusztus végétől az új magyar belügyminiszter, Bonczos Miklós úgy intézkedett, hogy a márciusban a németeknek kiszolgáltatott zsidókat újból a maga rendelkezése alá vonta. Tehette ezt azért is, mert az Eichmann vezette Judenkommando leginkább Dél-Erdélyben, a veszélybe került szászok karavánjainak szervezésével és a német birodalomba való visszavezetésével" töltötte idejét.

A Lakatos-kormány szeptemberben többrétű erőfeszítést fejtett ki az időnyerésért, ezen belül a magyarországi zsidókérdés németek általi „megoldása" ellen. A Honvédelmi Minisztérium csoportfőnöke, Horny Ernő vezérőrnagy, a Katonai Munkaszolgálat Országos Felügyelője kidolgoztatta a budapesti zsidók hazai munkába állításának menetét és módját. Sorozásokat indítottak, és Heinrich János ezredes, a Honvédelmi Minisztérium osztályvezetője a sorozásokon bevált férfiakat romeltakarításra vezényelte.

A zsidó férfiak és nők mentési célú visszatartásának a szándéka tovább erősödött. Ezt aztán minden 14 és 70 év közötti alkalmas zsidó személyre értelmezték, és sorozott korosztályaikból „sáncásó" századokat állítottak fel. A németek Heinrich ezredes működését elégtelennek tartották, mert felismerték, hogy intézkedései nagyszámú, bevonulásra kötelezett zsidó munkaszolgálatos javát és menekülését szolgálják.

A *Pesti Izraelita Hitközség* 1946. október 22-i igazolása szerint Heinrich ezredes „a Zsidótanács illetékes vezetőivel és közegeivel kooperálva rendelkezéseket foganatosított, amelyek lehetővé tették, hogy a sorozásokat maguk a tanácsi szervek bonyolíthatták le". Ezek viszont az ezredes hathatós támogatásával messzemenő kíméletet tudtak gyakorolni, és annyira lelassították a bevonultatásokat, hogy – bár tízezreket érintettek – heteken és hónapokon keresztül csak vontatottan folytak.[16]

Heinrich ezredes az SS-alakulatok türelmetlen igényléseinél elvállalta a zsidó munkások „katonai ellenőrzésének" felette hálátlan feladatát, ezzel is magára vonta a megszállók haragját. Olyan felsőbb magyar katonai parancsnokságok neheztelését is, melyek beosztottai nem voltak zsidógyűlölettől mentesek. Következményként harctéri szolgálatra küldték, feladatkörét Gobbi Ede százados vette át.

A váltás nem sokat segített. Gobbi százados ugyancsak jóindulatúan, emberségesen intézte a mind kiterjedtebb ügyeket. Több száz munkaszolgálatost segített, dr. Mezei orvostól szerzett életmentő jelentőségű igazolásokhoz juttatta őket. Fivére, Gobbi Jenő révén a Magyar Acélárugyárba menekített hadiüzemi munkára az elszállítás elől szökött muszosokat. Érdekükben lépett fel az Aréna úti Albrecht laktanyában és a Keleti pályaudvaron. Értékes szolgálatait több ellenálló csoport és Raoul Wallenberg is igénybe vette.

Kálmán János a menekültügyi hivatal központjában élelmiszerjeggyel és többféle igazolással rendelkezett. Ezekkel sokaknak segített, majd a veszélybe került Hauer családot és másokat lakásán vette oltalmába. Miskolcon Kopácsi Sándor vasmunkás családja (a családfőt Nagykanizsára internálták) több üldözöttnek nyújtott menedéket a Diósgyőr–Majláthon bérelt házban. Október 15-e után körük bővült, és egyes védenceik részt vállaltak a helyi ellenállási akciókban. Kopácsiék Winter Jenő munkaszolgálatos közvetítésével húsznál több bajbajutottat láttak el hamis iratokkal. Diósgyőrött üldözötteket rejtegetett lakásán és munkaszolgálatosok szökését segítette a nyilas hatalomátvétel után Bánhegyi Béla vasesztergályos. Munkaszolgálatosokat bújtattak Bükkszentmártonban, Egerben és Vámosgyörkön.

Budapesten a főképpen humanitárius akciókat véghezvivő, lapot is kiadó *„Ellenállás"* csoportot Seress Géza és felesége szervezte. Tagjai – Debrőczi Tibor orvos, Kiss Sári, Palotai Kovács Károly, Bauer Miklós és Bauer Judit – a hajszoltaknak többrétű segítséget nyújtottak. Védenceik rejtekhelyét Laczkó Géza angyalföldi krétagyárának telepén (Bodor u. 31.) alakították ki.

A budapesti 11. sz. honvéd helyőrségi kórházban a veszélybe jutottakat iratokkal, kórházi beutalással és sokféle leleménnyel támogatták. A cselekménysorban Kálló Ferenc katolikus főesperes, alezredes meghatározó szerepet töltött be, melyhez a főorvosi karból főként dr. Leitner Ferenc alezredes, dr. Jenei László őrnagy, dr. Konrády László zászlós, dr. Stefaics Géza, dr. Jantsek Gyula, dr. Pozsgay József humánumból és hazafiságból fakadt ellenállása járult. Általuk, valamint Görgey Guidó és Thassy Jenő főhadnagyok révén jutott segítséghez a magyar irodalom több személyisége, így Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc, Kolozsvári Grandpierre Emil, Lengyel Balázs, Pethő Tibor, Sőtér István és mások.

A két főhadnagy merész vállalkozásokat teljesített. Szerb Antal irodalomtörténész munkaszolgálatból való menekítését is előkészítették, aki helyzetében bízva nem élt a lehetőséggel. Görgey Guido Dunaföldvárról Budapestre mentette a másfél éves Karinthy Juditot, a kislány túlélte a megpróbáltatásokat.

A humanitárius tettek a művészvilág jeleseitől elválaszthatatlanok. Szőnyi István és négytagú családja megosztotta a mentés teendőit. A művész a festést abbahagyva, a műtermében kizárólag életmentő papírok készítésével foglalkozott. Az iratokat családtagjai juttatták el a rászorulóknak, akik ezáltal „őskeresztényekké" váltak. Nyolc zsidó üldözött részesült menedékben a Baross utcai műteremben, és kimentették a Margit körúti fogságából Markovics Györgyöt is.

Ruzicskay György és felesége, Etelka asszony a Kmetty utcai műtermet alakították át az embermentés céljaira. A festő a fasizmus, a fajüldözés elleni hitből merítve a német megszállás idejétől menedéket nyújtott a hajszoltaknak. A rejtekhelyet folyamatosan bővítette, és a szellemesen szerkesztett és fedett csapóajtó mögötti rejteken 20-25-en rejtőztek. „Ha nem kellett félni idegentől, hármat kopogott a falon és akkor a padlásról leengedték a létrát és eljöhettek az ott bújtatottak, akik között politikai menekültek, vallásuk miatt üldözöttek, asszonyok, férfiak voltak."[17] A gyermekeket más megbízható helyen védték meg Ruzicskayék.

Ferenczy Béni szobrász és felesége megmentette Litván Györgyöt és Litván Ferencet. Ferenczyné több zsidó gyermeket diákotthonba, lakásokba menekített, és a legnehezebb időkben is gondoskodott róluk. Jarmer Lajos vak zongoratanár és felesége, Júlia asszony a velük baráti viszonyban állt Neumann családot, Ungár Imre vak zongoristát, a későbbi zeneművészeti főiskolai tanárt és feleségét és még másokat is bújtatott lakásukon, hamis iratokat is szereztek számukra. Szentiványi Lajos festő ugyancsak bujdosóknak nyújtott segítséget. Cserepes István festő nem engedte be a razziázókat, szidalmazta a magyar nácikat. Elhurcolták és agyonlőtték, védencei életben maradtak.

Karády Katalin több helyütt – emberi kötelességének tartotta – menekített üldözötteket, köztük Földi Mihály író özvegyét. A Gestapo letartóztatta, hosszú és gyötrelmes fogságot szenvedett, majd bujkálni kényszerült. A német megszállók a „zsidóbarát és zsidószabadító" művésznő Kaas Ivor utcai lakásának minden értékét elrabolták. Az üldözöttek segítségére volt Somogyi Erzsi, a Nemzeti Színház vezető színésznője, Pártos

Erzsi, Tolnay Klárai és Darvas Iván. Mentsvárra találtak mindenkor Germán Tibor professzor és felesége, Bajor Gizi művésznő Pilsudsky utcai villájában a bujdosók, a hajszoltak.

Az emberi helytállás példái megindítóak, és a tovább sorolhatók. A sok-sok egyéni jószándék azonban nem egységesülhetett, nem fejlődött az üldözöttek melletti közös kiállássá. A zsidó tömegek, a munkaszolgálatos századok sorsa továbbra is igen bizonytalan, jórészt kiszolgáltatott maradt.

A németekkel kötött egyezség miatt a fővárosban előkészületek indultak a munkaszolgálatra alkalmatlanok, az idős és gyermek zsidók vidéki táborokba koncentrálására. Ezt összefogással sikerült elszabotálni, mert attól lehetett tartani, hogy a megvalósítás a németek újabb deportálási terveinek kedvez. Az időszerű kérdések kapcsán, a vesztett háborúból való „kiugrás" előszelében Horthy kormányzó kihallgatáson fogadta Stern Samu hitközségi elnököt. A hosszú hónapok óta húzódó kivándorlások ügyében Komoly Ottó ifjú Horthy Miklóssal vett fel kapcsolatot. A Kiugrási Iroda foglalkozott a budapesti zsidóság megmentésére irányuló katonai lépések megszervezésével is. A budapesti zsidóság vezetői kapcsolatba léptek a Magyar Front pártjaival, a német szövetségből való kiválásért tevékenykedőkkel.

Összeköttetés létesült a Magyar Front és az ellenállást latolgató, vállaló zsidó csoportok között. Tárgyalás indult Lázár Károly testőr altábornaggyal a zsidó munkaszolgálatosok (520 munkaszolgálatos századot tartott nyilván ekkor a Zsidó Hadviseltek Bizottsága) esetleges felfegyverzéséről, a zsidó önvédelem megszervezéséről.[18]

A háborúból való „kiugrás" csekély érdemi előkészületeit árulások sorozata törte meg. Az október 15-i második német beavatkozás minden addigi eredményt elsöpört.

JEGYZETEK

[1] *Budapest története V.* Akadémiai Kiadó, 1980. 579. o.
[2] *Zsidósors.* 171. o.
[3] Harsányi Iván: *A spanyol diplomácia zsidómentő akciói Budapesten.* Holocaust Füzetek, 1993/2. sz. 51. o.
[4] Friedrich Born: *Bericht an das Internationale Komitee von Roten Kreuz in Genf.* H. n., 1945. 26. o.
[5] Szita Szabolcs: *Az esztergomi páncélosok.* Dunakanyar, 1992/2. sz. 32–35. o.; *Az esztergomi páncélosok 1944 júliusi helytállásának utótörténete.* Ugyanott. 1992/3. sz. 22–24. o.
[6] Majsai Tamás–Schmidt Mária: *Komoly Ottó naplója.* Ráday Gyűjtemény III. évkönyve 1984. 244. o.; *Budapest története V.* 581. o.
[7] *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom.* Kossuth Könyvkiadó, 1987. 62–63. o.
[8] Erdődy János: *SOS – 1944 augusztusában.* Mozgó Világ 1992/5. sz. 27–29. o.
[9] Nina Langlet: *A svéd mentőakció, 1944.* Kossuth Könyvkiadó, 1988. 11–12. o.
[10] Váradi László: *Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért.* Medvetánc 1985/2–3. sz. 101–102. o.
[11] Harsányi Iván: *I. m.* 52. o. A spanyol ügyvivő Svájcban készített összefoglaló jelentése.
[12] *Vádirat* 2. kötet, 329. o.
[13] *Zsidósors.* 274. o.
[14] *Kalendarium.* 848., 849., 852., 854., 867., 883., 885. o.
[15] Dr. Rektor Béla: *A magyar királyi csendőrség oknyomozó története.* Cleveland, 1980. 265. o.
[16] A dokumentumot *Domonkos István* gépészmérnök, budapesti lakos engedte át közlésre.
[17] *Zsadányi Oszkár megemlékezése* az Új Élet 1964. január 1-i számában.
[18] Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Renaissance kiadás, Budapest, 1947. 207, 238–243. o.

3. Mentési akciók a hegyeshalmi gyalogmenetek idején

Az október 15-i kormányzói proklamáció országszerte kitörő örömöt váltott ki. A legtöbben ettől a magyar háborús részvétel végét, a békét remélték. Csalódtak, mert nem a remények beteljesülésének ideje, hanem a nyilaskeresztesek hatalomátvétele, a totális mozgósítás, a rombolás, a nélkülözés és a rettegés új hulláma következett. Budapesten a személyi és vagyonbiztonság rohamosan csökkent, majd megszűnt. Vidéken a fegyveres nyilaskeresztesek megingatták a csendőrség helyi hatalmát, a „pártmegbízottak" az addigi közbiztonsági apparátus működését. Jogalapot nélkülöző intézkedéseik, módszereik hamarosan megdöbbentést keltettek.

A nyilaspárt felfegyverzett tagjai és terrorcsapatai a fővárosban már október 15-én éjjel betörtek az összeköltöztetett zsidók lakta házakba. A munkaszolgálatosok több szálláshelyét körülfogták. Veesenmayer jelentette, hogy a „budapesti zsidók ellen egyéni kilengések és gyilkosságok is napirendben vannak". Ribbentrop utasította, ne akadályozza az új magyar kormányt a külföld előtt kompromittáló intézkedésekben, „különösen érdekünkben áll, hogy a magyarok most a legélesebben járjanak el a zsidók ellen".[1]

Szálasi Ferenc pártja és kormánya tehát a náci szándékoknak is megfelelt, amikor legalizálta fegyvereseit, a párttagok és hozzájuk csatlakozott alvilági elemek tombolását. Az ismét védtelenné vált zsidóság körében újabb öngyilkossági hullám indult. Terrorjukkal a nyilasok azt is érzékeltették, hogy aki nekik ellenáll, parancsaiknak ellenszegül, lett légyen zsidó vagy nem zsidó, azzal egyformán elbánnak. A főváros több pontján lakásrazziákra, fosztogatásokra és lövöldözésre került sor. Az október 25-i razzián 432 személyt vettek őrizetbe.

Az új rezsim az alantas hatalomvágy, a szabadrablás, a gyilkolás és vérbosszú kiélésének „törvényes" lehetőségeit kínálta mindazoknak, akik a nyilaskeresztes pártokban, szélsőjobboldali csoportosulásokban évekig várták a „hajnalhasadást". Horthy Miklóst már az első nyilas röplapok „zsidóbérenc, hazaáruló volt kormányzóként" említették, és a hatalomátvételt követő „hungarista átállítás" ismét kiterjedt őrségváltást hozott. A háború folytatása mellett nem egyértelműen állást foglaló katonákat, tisztviselőket hazaárulónak bélyegezték, minden eszközzel igyekeztek „demoralizáló" hatásukat csökkenteni.

Bosnyák Zoltán a *Harc* c. lapjában október 21-én írta: „...elérkezett a számonkérés órája. Ebben az órában bennünket nem vezet sem a túlfűtött bosszúvágy, de nem hagyjuk befolyásolni magunkat ócska, érzelgős humanista jelszavaktól sem. Egyetlen szempont, egyetlen cél irányít csak bennünket: a zsidókérdést végleg fel akarjuk számolni, a zsidósággal végleg le akarunk számolni." Ilyen körülmények között tűntek el a bajba jutottak nap nap után. Vagy úgy, hogy valamiképp illegalitásba rejtőztek, önként vállalták a bujdosás félelmeit, vagy úgy, hogy egy titokzatos süllyesztő nyelte el őket. A pokol izzó lávája egyre inkább fortyogott.

November elején az egész országra kiterjedt letartóztatási hullám zúdult. Az „ellentétes világnézeti erők" leküzdése címén összefogott 6000–7000 embert a komáromi várerődökbe zsúfolták, ahonnan tömegesen koncentrációs táborokba, főként Dachauba és Buchenwaldba szállították őket. Ebben az összefüggésben életmentő cselekedet volt a hevesi, a viszneki főjegyzőtől és a vármegyei másodjegyzőtől Heves megyében, hogy a letartóztatandó személyeket előre figyelmeztették, így aki tudott, elmenekült.

Az öntörvényű terror hamar elszabadult. Pusztavámon 160 zsidó orvos és mérnök, a Gadó-tanyán 25 nő, 12 férfi és 3 gyermek esett áldozatul. November elején nyilas erők földmunkára kivonultatott fővárosi zsidókat gyilkoltak le Kispesten, Dunaharasztin, Pécelen, Gyálpusztán, Pestszentimrén és több helyütt a fővárosba vezető utakon.[2] A női és férfi munkásszázadoknál, a sáncásó csoportoknál az ütlegelés, kifosztás, éheztetés és zsarolás általános gyakorlattá vált.

A zsidók sorsának „hungarista megoldása" kitelepítést jelentett. Hivatalosan nem a deportálás folytatása, hanem helyzetük „szabályozása" jött szóba. Kezdetben olyképpen, hogy a külföldi oltalom alatt álló fővárosi zsidókat (amennyiben december 1-ig elhagyják Magyarországot) nem bántják, a többiekből a megfelelő korúakat munkaszolgálatra fogják. A gyakorlat természetesen más képet mutatott.

Adolf Eichmann október 18-án visszatért a magyar fővárosba. „Új" javaslatokat hozott. A németek két ütemben 50 000–50 000 munkaképes zsidót kértek „kölcsön" a birodalom számára. Igénylésük a 16 és 60 év közötti férfiakat és a 16 és 40 év közötti nőket érintette. Az igénylés kezdetben soknak találtatott. A miniszterré lett Kovarcz Emil és Eichmann viszont azonnal megegyeztek, hogy a fővárosi zsidók eltávolítását „gyalogmenetben" hajtják végre, mert a szállítóeszközök „másra kellenek".

Az érintetteknek 23-ig kellett bevonulniok. A fegyveres nyilasok már 20-án reggel razziáztak. A kapukat, bejáratokat lezárták, hogy a budapesti csillagos házakból valamennyi 16–60 éves zsidó férfit elhurcolják. A sorakoztatásokat követően a 14 éven felüli fiúktól a 85 éves aggastyánig mindenkit elvittek, még a rokkantakat, betegeket is. De a Budapesten bármilyen okból (legálisan vagy illegálisan) zsidó jelzésű házakban tartózkodott 18–48 éves honvédségi munkaszolgálatosok is beleestek az „újfajta zsidó munkaszolgálatba". Az így „begyűjtöttek" sokaságát nevezték egy ideig – megkülönböztetvén őket a honvédségi kisegítő „muszosoktól" – sáncásó zsidóknak. A főváros környékét erődítették, számuk október 25-re elérte a 35 000-et.

Beregfy Károly vezérezredes, Szálasi honvédelmi minisztere ugyancsak részt vállalt a „kölcsönadásból". Hetven munkaszolgálatos századot vezényelt a Dunántúl nyugati térségébe, november 2. és 11. között Mosonmagyaróvárra kellett beérkezniük. A további irányítás Hegyeshalom úti célt parancsolt, ahol „a kisegítő szolgálatosok előre elkészítendő névjegyzékek alapján kerülnek átadásra". Még a lebonyolítás előtt Szálasi miniszterelnök – Veesenmayer ismételt igényére – a „kölcsönadandó" magyar zsidók számát 25 000-ről 50 000-re emelte fel.[3]

Hegyeshalomnál, a magyar–német határon SS átvevő- és elosztóállomást létesítettek. A magyar fél az első ütemben a hetven században 15 000–17 500 férfit adott német kézre. Közben Budapesten honvédelmi szolgálatra rendelték a fehérnemű- vagy ruhavarrásban jártas 16–50 éves zsidó nőket, és – újfent halálbüntetés terhe mellett – ismét minden, 16–40 év közötti zsidó nőt. Vajna Gábor belügyminiszter pedig a dunántúli főispánokhoz bizalmas rendeletet intézett arról, hogy „a munkaszolgálatra alkalmasnak talált zsidókat Budapestről 1944. november 6-tól kezdődőleg naponta, a további intézkedésig gyalog-menetben a kijelölt munkahelyükre fogják kísérni".

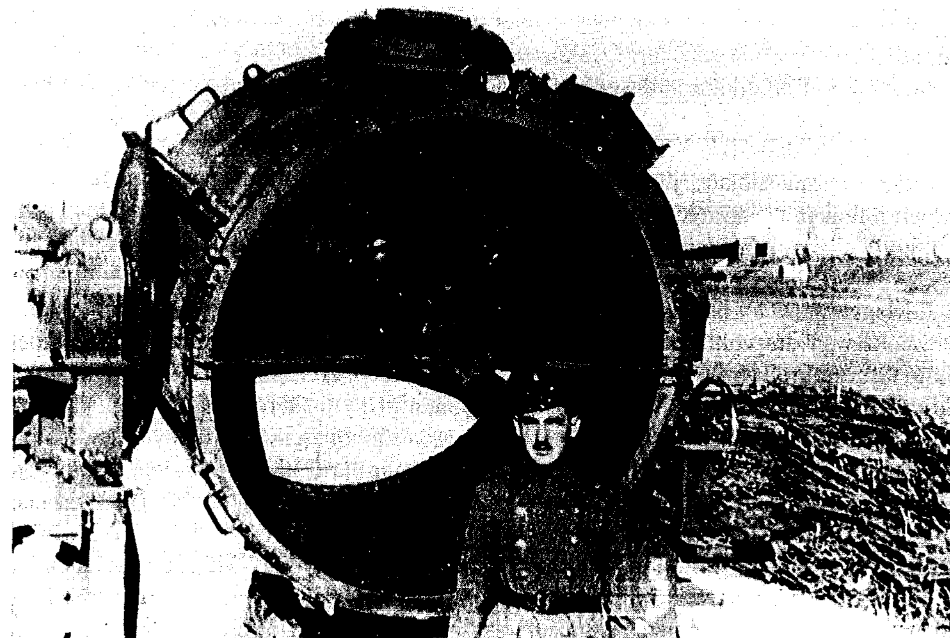
A belügyminiszter előírta, hogy az útvonalon naponta 2000 személy részére „megfelelő étkeztető és éjjelezési helyekről" kell gondoskodni. A kijelölt települések: Piliscsaba, Dorog, Süttő, Szőny, Gönyű, Dunaszeg, Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom. A megállók őrzésébe a helyi nyilas fegyvereseket kellett bevonni. Az „áttelepítés" útjain

Budapesti zsidók gyalogmenete Győrön át Hegyeshalomba

Zimándi Ervin

Hajdú Miklós karpaszományos őrmester

Komjáth István szökött munkaszolgálatos honvédegyenruhában

Vajna sűrű razziákat rendelt el, mert „számolni lehet azzal, hogy a részben gyalogmenetben útba indított zsidók szökést igyekeznek megkísérelni".

November 4-én éjjel a nyilasok – a rendőrség bevonásával – Budapesten ismét kiterjesztették a zsidók elleni razziákat, elfogásukat és a „kölcsönadásra" való összeterelésüket. A budapesti rendőrfőkapitány intézkedése felhívta a házfelügyelőket, a házak légoltalmi parancsnokait, juttassák haladéktalan rendőrkézre a hozzájuk tartozó épületekben fellelt munkakötelezett zsidó férfiakat és nőket. Folytatásként a 9-i rendelet előírta, hogy a zsidók három napig nem közlekedhetnek az utcán, házaikat nem hagyhatják el!

A Magyarországot hadműveleti területévé nyilvánító német haderő számára mind több hadi célú munkára volt szükség. Ezek a náci pártmegbízottak, az SS, a rendőri szerepet ellátó Sturmabteilung (SA) irányításával, a *Todt-szervezet* (Organisation Todt, OT) műszaki felügyeletével, a helyi hatóságok, valamint nyilaskeresztes és „népi német" fegyveresek őrszolgálati bevonásával történtek. A későbbi harci cselekmények során általában feleslegesnek és értéktelennek bizonyult „sáncolásokra" került sor – német parancsra – Budapest körzetében, a Sió-vonalon, majd a Südostwall (Délkeleti Fal) építésének megindításával Magyarország egész nyugati határa térségében is.

Három útirányból, gyalog hajszolták a sokszorosan meggyötört, kifosztott páriákat. A sáncásó zsidók a Budapest–Győr–Hegyeshalom fővonalon, ettől délre a határra vezényelt budapesti és dunántúli munkaszolgálatos századok, a fővonaltól északra pedig a keleti hadműveleti területről visszavont munkaszolgálatosok vonultak. Mindez nem mehetett szökések, mentési cselekmények nélkül, de a nyilasok mindenképpen bizonyítani akartak. Szöllősi Jenő, Szálasi miniszterelnök-helyettese szerint novemberben Budapestről „naponta átlag 6000-en mentek el három útvonalon a zsidók, annak ellenére, hogy az állami közbiztonság vezetője azt mondotta: rájöttünk arra, hogy ezer és ezer munkaszolgálatost eldugtak és nekünk nem jelentették be, valósággal hallgattak róluk".[4]

A német határra vezénylés munkaszolgálatos századok esetében áldozatokkal járt még magyar földön. A szerbiai Bor bányáiból visszavont magyar „muszosokat" súlyos veszteségeik után a Dunántúlon, a szentkirályszabadjai repülőtéri munkatáborban „összpontosították". Ezután Hegyeshalomba gyalogoltatták, onnan Flossenbürgbe, Bergen-Belsenbe vagy a Berlin melletti Oranienburg-Sachsenhausenba szállították őket. A német határig tartó menet során Tálas András hadapród őrmester és négy keretlegénye 22 munkaszolgálatost az abdai gátnál lőtt agyon, köztük Radnóti Miklós költőt.

Hasonló vérengzésnek maradt nyoma Dunaszegen. Ott később 15, Ásványrárón 29, Győrújfalun és Győrzámolyon 3-3 áldozatot exhumáltak. Tömegsírokat tártak fel Lébény külterületén, Dunaszentpál határában, Mosonszentjánoson és Hegyeshalomban. Mosonszentmiklós dögtemetőjénél végezte ki egy nyilas különítmény Szapudi-Laendler István festőművészt és nővérét, Laendler Ernát. Mosonmagyaróvárott, a Mosoni-Duna-parton a nyilasok december első napjaiban agyonlőtték Lukács Leót és Győri Gézát.[5]

A Mosonmagyaróvár–Hegyeshalom irányába indított munkaszolgálatosok között olyan fokú volt a rémület, hogy a – a helyszíni „felkoncolást" is kockáztatva – a titkolt, de bizonyosra vehető deportálás elől sokan még magyar területen szökni próbáltak. Sikeres szökések, mentések történtek az északi országrészen vonultatott munkaszolgálatos századoknál is.

A miskolci 546. számú hadikórházban – dr. Petrássy Miklós parancsnoksága alatt – 15

zsidó munkaszolgálatost „tífuszbetegként" nyilvántartásba vettek, megvédtek. Miskolc–Avason október 25-e után Szendi Lajos, a városi színház első hegedűse a nyugatra szállítás elől elbújtatta dr. Szász Károly fogorvost és négy munkaszolgálatos bajtársát. A Szendi család házában a padláson, majd a pincében rejtőztek, ezután a miskolci Fő utcában, ahol Naményi Géza családja áldozatos segítségével túlélték az üldözést. Sátoraljaújhelyen a Csizmadia család adott menedéket, élelmet és ruhát négy szökött munkaszolgálatosnak. A sátoraljaújhelyi járás Nyíri községe egyik tanyájának pajtájában a X/2. kisegítő munkaszolgálatos századból szökött öt munkaszolgálatost Novák István gazda vette gondjaiba. A frontvonal közelében minden veszéllyel dacolva – családja tudomásával – élelmezte őket, mentette életüket. Az egyik túlélő később Randolph L. Braham néven az USA-ban az európai zsidóüldözés világhírű kutatója lett.

A 101/353/II. kisegítő munkaszolgálatos félszázadból Tóth János hadapród őrmester jelentése szerint november 6-ig Mosonmagyaróvár előtt 12 munkaszolgálatos szökött meg. December 1–2-án többen szöktek meg a Mosonmagyaróvárra tartó 102/30-as kisegítő munkásszázadból. Gróf József és Weisz Miklós munkaszolgálatosok 1945 márciusáig Magyarkimlén, Novákpusztán és Hédervár községben bujkáltak. 22-én Győrszabadhegyről a 102/24. kisegítő munkaszolgálatos század jelentette négy munkaszolgálatos szökését. 27-én Eplénypusztán egy munkaszolgálatos bujkálásának az éhezés és fagyhalál vetett véget. 29-én három szökött munkaszolgálatost a Tapolca melletti Püspök-erdőben pártszolgálatosok lőttek agyon. 31-én két bujkálót elfogásuk után a csesznеki temetőben csendőrök lőttek bele a muszosok ásta sírgödörbe.[6]

Az alsó- és a felső-borsodpusztai táborból indított munkaszolgálatosok közül nyolcan szöktek meg, velük szökött egy őrmester is. 1945. március 12-i elfogásukig a helyi uradalmi cselédség támogatta őket. A Vasvárott állomásozó 109. vasútépítő munkaszázad parancsnoka Kőszegre jelentette, hogy december 10-én Kiss Pál tiszthelyettes segítségével szökött meg öt munkaszolgálatos. Kézre kerítésükre országos körözést rendeltek el. A 101/303. kisegítő munkaszolgálatos századból Pálinkás István tizedes tanácsára és segítségével két munkaszolgálatos megszökött a német határra vezénylés elől. Szabó Sándorné fogadta be őket (egyikük feleségét is) budapesti lakásába, itt élték túl az üldözést.

Szőnyben Farkas Miklós gazdálkodó és felesége sikerrel nyújtott menedéket a 102/211. kisegítő munkaszolgálatos századból szökött Hecht Istvánnak. Az elszaporodott honvéd- és munkaszolgálatos szökésekről a honvédruhában „országot járó" Szálasit is tájékoztatták. Személyes ítélete folytán több szökevényt elfogásuk helyszínén végeztek ki.

A drámai napokban Budapest III. kerületében, a Nagybátony-Újlaki Téglagyár óbudai telepén (Bécsi út 136. sz.) gyűjtőtábort állítottak fel. Ebbe „tömörítették" – kezdetben rendőrségi és honvédségi őrizet alatt – a deportálandó zsidók csoportjait, ezreit. Meg bárkit, akit a nyilas fegyveresek utcai vagy lakásrazziákon elfogtak, és az országból „eltávolítandónak" szántak. (Így hurcolták november 21-én kifosztva, lakásáról ide pl. Kosztolányi Dezsőnét és fiát a nyilasok. Szerencséjük volt, hogy a rendőrök elengedték őket.)

A mentés hősei sok leleménnyel, egyénileg és szervezetten egyaránt hoztak ki a téglagyárból deportálandókat. Volt, akit többször is! A Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt – többek között – Újváry Sándor és Szamosi László mentett. Szamosi tette amiatt is figyelemre méltó, hogy gyermekektől feleségével gyűjtötte a téglagyárba vitt szülők neveit, ezek számára aztán svájci védlevelet vitt ki Óbudára. Így használta fel az Ángel

Sanz Briz követségi ügyvivőtől kapott ideiglenes útleveleket is. Wallenberggel összehangolt akcióval, vesztegetéssel sikerült Hegyeshalomból mentenie, majd többekkel együttműködve a visszahozott zsidóknak rendőri védelmet biztosítania.[7]

Az óbudai téglagyárba hurcoltakról dokumentáció nem maradt fenn, így a napi vagy heti fogolylétszám megállapítására nincs mód. Friedrich Born jelentése szerint egy időben 5000–6000 ember zsúfolódott össze. Víz és bármiféle ellátás nélkül, részben a szabad ég alatt éjszakáztak. Az őszi esőnek és a hidegnek kitéve, egy-három napig vártak a vezénylésre, mikor beosztották őket az induló csoportba és a Bécsi úton elindultak a „kölcsönadás" felé.

A várakozás idején – Born erre is kitért – enni nem kaptak. Szenvedéseik csillapítására a Nemzetközi Vöröskereszt „transzportcsoportja" 30000 élelmiszercsomagot osztott szét.[8] A vöröskeresztes életmentő adományt a delegáció magyar orvoscsoportjának időszaki megjelenése egészítette ki. Visszatérőleg felkereste a nyomortábort, gyógyszereket osztott és segítséget nyújtott, ahogy az csak lehetséges volt.

A gyűjtőtábori zsidómentésben önfeláldozó munkásságot fejtett ki a svájci Willy Leimbecher, dr. Peter Zürcher és Ernst von Rufs. Az alkalmi bombazáportól sem rettenve, az elhurcolt oltalmazottakért bejárták a téglagyártelepi gyűjtőtábort. Szintén sűrűn látogatták a Szent István-városi „védett" házakat. Svájci védelem alatt vészelte át a szörnyű időket családjával Tildy Zoltán és Nagy Ferenc, Magyarország későbbi miniszterelnöke is.

Saját felelősségére vállalta a mentést, sokat kockázatott Carl Lutz svájci konzul és felesége, Gertrud Lutz. A zsidó önmentésért küzdőkkel együttműködő diplomatához fűződik a svájci kollektív fényképes útlevél kibocsátása, amelyre július 29-től százával írták fel zsidó családok fényképes adatait. A Lutz házaspár háza személyzetében is bújtatott zsidókat. Gyakran megjelent a nyilas razziákon – a pártszolgálatosok erőszakoskodtak, raboltak mindenütt –, és a védett házakban igyekezett még a hamis passzusok tulajdonosait is megmenteni.

A humanitárius akciók sikeréért számos magyar munkatárs odaadóan dolgozott. Wolf Péter százados arra vállalkozott, hogy svájci védlevelet vigyen olyan letartóztatottaknak, akiket mindenképpen meg akartak menteni. A követség számára dolgozó cionistáknak nagyszámú lábbelit szerzett, szolgálatának felbecsülhetetlen értéke volt. A svájci követség Wekerle (ma Hercegprímás) és Vadász utcai épületeiben Simon őrmester neve fogalommá vált. Naponta teljesített egy-egy veszélyes feladatot. Bejárt a csillagos házakba, hozta-vitte a híreket, hamis iratokat vitt és embereket hozott ki onnan. Minden akadályon keresztülverekedte magát.

Bajtársuk volt Horváth Attila zászlós, őt mentőmegbízatása teljesítése közben érte a bomba okozta halál. Hranyó Antal belépett a Fővezérség Különleges Csoportja keretében alakult Prónay-különítménybe, ott megbízható igazolványokat szerzett. Rendkívüli bátorsággal vitte végbe az életeket óvó akciókat, sorukba a politikai foglyok mentése is beletartozott. Egy gyermeket a gettófalon át mentett ki. Az ilyen egyéni és társas helytállások sokasága teljesítette ki a jó szándékot, hogy a svájciak legalább 45 000 budapesti zsidó felett tartottak védernyőt.[9]

Az intézményes mentés különös példáját a spanyol külképviseleten történtek jelentik. A spanyol ügyvivő és munkatársai december elején elhagyták Budapestet. A gazdátlanul maradt épületben az addig velük is együttműködő Komoly Ottó és Szamosi László

telekügynök vitte tovább (jogtalan, ám „de facto") az ügyeket. A követség visszamaradt adminisztrációs eszközeit és lehetőségeit, a nyomtatványokat, a spanyol zászlókat, a diplomáciai rendszámú személyautót egészében a zsidómentés szolgálatába állították.

Szamosi László – vásárolt keresztény igazolványaival és további papírjaival – rendkívül leleményes és vakmerő módon mozgott, mentési célú kapcsolatokat létesített Budapesten. Sokat segített a zsidó gyermekotthonok ellátásában dr. Farkas Zoltán, aki a spanyol követség jogtanácsosa bevonásával állított ki és kézbesített spanyol védőokmányokat. A megtévesztő manőver teljességéhez egy „valódi" spanyolra is szükség volt. A követségi védelem alatt állt, az épületben menedéket kapott trieszti üzletembert, az olasz Giorgio Perlascát – önhatalmúlag – spanyol ügyvivőnek nevezték ki, és így is szerepeltették. Mindez persze csak a nyilas rezsim teremtette kaotikus állapotok között volt lehetséges, és az eredmény a kockázatos szerepet vállalókat igazolta.

A spanyol felségjelű gépkocsiban utazó, immár Jorge Perlasca a következőkben életmentő akciókban, a valódi képviseleti vezetők sorában lépett fel. A nyilasok „kezelésében" mind többre jutott Szamosival és dr. Farkassal – ehelyütt érvényes lehet a bajtárs megjelölés is – megközelítőleg 2000 spanyol védőútlevelet állítottak ki. Az oltalom közel 5000 személyt érintett. A spanyol „védettek" a Duna-parti, Szent István park környéki házakban élelmet és gyógyszert kaptak, a nemzetközi gettóban élték át az ostromot.

A Svéd Vöröskereszt főmegbízottja, Valdemar Langlet és felesége, Nina Langlet még a vidéki deportálások idején, sok hittel és szerény eszközökkel kezdték az áldozatos mentőmunkát. A 72 éves Valdemar Langletet több szálon ismerték Budapesten. Kitűnően beszélt magyarul. Fordításában kapta kézhez a svéd király az *auschwitzi jegyzőkönyvet*, így része volt a fővárosi deportálások megelőzésében is. Feleségével már kora nyáron sokakat menedékhez segített, majd – a magyar féllel történt tárgyalások után – Langlet a Svéd Vöröskereszt főmegbízottjaként 4000 svéd menlevelet adott ki. (Jelentékeny részét a munkaszolgálatosok kapták.) Nehéz helyzetbe szorult menekülőket saját kocsijában mentett, előfordult, hogy a gátlástalan fegyveresekkel szemben személyes védelmet nyújtott.

Langleték – Magyarország és népének alapos ismerete, az iránta érzett tisztelet alapján – különösen a nyilas terror idején sokat kockáztattak, állandó veszélyben éltek. Szerénységüket példázza, hogy Langlet asszony emlékezésében a magyar segítőtársak teljesítménye, sokoldalú helytállása meghatározó helyet foglal el. „Hogy mégis megvalósíthattuk a mentőakciót, azt a magyarok tették számunkra lehetővé pénzadományokkal, valamint bátor és meleg szívű munkatársaink gyakorlati segítsége révén. Sokan voltak, akik kora hajnaltól késő éjszakáig állandó életveszélyben dolgoztak.

Olyan áldozatkészek voltak, hogy valóban áldás volt számunkra, hogy velük dolgozhattunk. Volt köztük irodai alkalmazott, világi pap, szerzetes és apáca, orvos, ápolónő, katonatiszt, néhány rendőr és egy csendőr, arisztokraták és egyszerű polgárok. Mind-mind önzetlenül vetették bele magukat ebbe a veszélyes vállalkozásba: az emberéletért folyó közdelembe."[10]

Nina Langlettel és Asta Nilsonnal – főleg a zsidó gyermekek mentésében – Zsindely Ferenc, a Kállay-kormány volt minisztere és felesége, Tüdős Klára működött együtt. Klára asszony a református egyház segítsége révén menhelyeket szervezett, ezek ellátását sok leleménnyel és személyes áldozattal biztosította. A csillagos házakba élelmiszert juttatott be, az Istenhegyi úti Zsindely-házban számos bujdosó és kibombázott jutott fedélhez. Náluk húzta meg magát az 1944. évi fegyverszüneti tárgyalások előkészítésében (a

M. kir. honvéd állomásparancsnokság.
Hegyeshalom.

Igazolvány

Fenti parancsnokság, vitlz Bartha László alezr.ur parancsára /:ki a Németországba irányitott zsidók átadását itt Hegyeshalomnál a határon intézi:/ igazolja, hogy Reitlinger Lászlóné . . .-t, ki Prága . . . . . helységben 1909. évben született, anyja neve: Weinberger Elvira . . . . . a Spanyol követség által kiállított érvényes útlevél . . . . birtokában mint mentesitettet innen Hegyeshalomból-Budapest V. ker. Tátra . . . . ut ca 38. sz.a. lakóhelyére visszairányitotta.

Hegyeshalom, 1944. november hó 18.-én

[signature]
állomás pk.

Mentesítettek visszairányítása Hegyeshalomból

Lónio ucca 5.

Beutalási jegyzék.

Igazolom, hogy az alant felsorolt személek jogosultak a Spanyol Követség által védett fentjelzett házba költözni.

SORSZAM:	NEV:
348.	Reitlinger László
349.	Reitlinger Lászlóné
465.	Reitlinger Zsuzsa
466.	Reitlinger Éva

Budapest. 1944. dec. 2. A Spanyol Követség

4. személy

Beutalási igazolás spanyol „védett" házba

Faust-küldöttségben) részt vállalt báró Atzél Ede Erdélyből menekült népes családja is. A Svéd Vöröskereszt újpesti képviseletének titkáraként dr. Lukács Antal sokoldalú mentőmunkát fejtett ki. 1944. végén humanitárius helytállása miatt az SS letartóztatta.

Raoul Wallenberg svéd követségi titkár egyre többet tett a végveszélybe került zsidók mentéséért. Visszatérőleg tiltakozott a terror miatt, s a nyilas hatóságoknál követelte a mentesítő svéd védlevelek, igazolások elismerését. Átirataiban éles hangon, nyíltan elítélte az óbudai téglagyári állapotokat, melynek szörnyűségeit szabadítóakciói során ismerte meg. Kiterjed társadalmi kapcsolatai révén gyorsan jutott információkhoz. Ezeket – ahol kellett, anyagiakkal is egyesítve, kiegészítve – határozott fellépéssel, hatékonyan működtette az üldözés ellenében.

A téglagyári gyűjtőtábor csak az első állomása volt a gyötrelmeknek. Folytatódtak a fővárosból kivezető bécsi országúton, ahol november 6-tól feltűntek az összefogott, összeterelt sárgacsillagosok első menetoszlopai. Egy hét alatt 27 000 mindkét nembeli zsidót indítottak a 250 km-es útra. (Közöttük is voltak hatvanévesnél idősebbek és betegek.) A megfelelő ruházat és felszerelés nélküli menetelőkből „nagyon sokan elpusztultak, s nemcsak a fáradtságtól dőltek ki végképp a sorból, hanem elpusztultak a szüntelenül mellettük robogó – rabolt holmikkal teli – német teherautók alatt" – írta a svájci követség előtt lefogott és vonulásra kényszerített neves fővárosi könyvkereskedő, Stemmer Ödön.[11] A menetbe soroltak toloncházi keresztény őrizeteseket, sőt németellenes katolikus apátplébánost is. A vonulást kezdeteitől eldobott holmik és útszéli holttestek jelezték. Veesenmayer november 13-án még további 40 000 menet- és munkaképes zsidó átadásával számolt.[12]

A „kölcsönzsidók" kiéhezett, 2000–4000 fős oszlopai – Friedrich Born szerint hetven százalékuk nő volt – rettegve vonszolták magukat a napi harminc kilométeres szakaszokon. Embertelen módon, bottal és puskatussal hajtották őket, míg a napi menetcélt el nem érték. (A menetelőknek tilos volt a lakossággal érintkezniük, élelmiszert vásárolniuk.) A gyalogmars szörnyű látványáról több beszámoló maradt fenn. Svájc diplomatái voltak az elsők, akik már kezdetekor a bécsi országútra merészkedtek. Autóikból megfigyelték a meneteket, és ahol lehetett, közvetlen segítségként védőútlevelet nagy számban kiosztottak.

Az éjjelezési állomásokat a hatóságok leginkább a szabadban (sportpályán, állatvásártéren) jelölték ki. A deportáltak a novemberi szeles, esős éjszakákat egymáshoz bújva, összekuporodva töltötték, esetenként pedig barakkban, dunai uszályon, istállóban, gyárépületben vagy pajtában. A menetelés első napjai után Szőnyben és Gönyűn legyengült betegek, sérültek tucatjai s halottak feküdtek a földön, a szabad ég alatt.

Gönyűn négy kikötött uszályon éjszakáztattak. A sötét, vízzel borított padozatokról sorsuk elől többen öngyilkosságba menekültek. A halálhajóknak nevezett uszályokból kettő vérhasgyanús, menetképtelen betegek százaival telt meg. Halálos veszély volt az uszályokra vezető pallón a járás is. Egyesek beleestek, másokat a nyilasok löktek a Dunába.

Mosonmagyaróvárott egy ablaktalan épületben, a Műselyemgyár környékén helyezték el a november 12-től átvonuló csoportokat. Innen a határra vonultak. Hegyeshalomban (magyar bejelentésre) november 27-ig jegyezték be az „átadandók" elhalálozásait. A halotti anyakönyvben 93 végkimerülésben és 18 kiütéses tífuszban elpusztult munkaszolgálatos szerepel. A még élő hajszoltakról pedig a svájci követség megbízottjai így írtak

beszámolójukban: „Állapotuk semmiféle más lelki nélkülözés vagy testi szenvedés által sújtott emberével össze nem hasonlítható."[13]

A nyugati határszél lakosságának józan és jó érzésű többsége elszörnyedt a borzalmaktól. A „nemzetvezetői pártiroda" vezetője november 12-i soproni beszédében erről – kénytelen-kelletlen – így tett említést: „Sajnos akadnak, akik sajnálják őket." A *Győri Nemzeti Hírlap* is támadta a lakossági együttérzést.

> „Kitartás! Napok óta vonulnak át Győrött is a pesti zsidók. Akadtak Győrött olyan emberek, akik kenyeret és más ennivalót adtak nekik, s közben sajnálkoztak, sóhajtoztak, hogy Istenem, gyalog mennek! [...] Hol a lelkiismereted? Hová tetted? Nem szégyenled magad? [...] Csak a zsidóért fáj a szíved? [...] És szégyelld magad Te is, Te búnak eresztett fejű magyar, ki nem hiszel a jövőben, a magyar feltámadásban!"[14]

Szálasi hívei az uszító közleményekkel, cikkekkel és röpcédulákkal, a nyilas propaganda teljes apparátusával a fajgyűlölet szítására törekedtek. A terror mind szélesebbé vált, és a kitörést, a menekülést kísérlő foglyok elleni hajszának meghatározó szerep jutott.

A győri Budai úti barakkokból még október 16-án kilencen szöktek meg. Közülük hármat lefogtak. Ugyanaznap tíz munkaszolgálatos szökött meg századától, közülük három sikeresen. Szöktek a MÁVAG gyártelepéről, a menetoszlopokból. November 12-én a győri állomáson állították elő Herskó János 18 éves munkaszolgálatost, Hegyeshalomból női ruhában kísérelte meg a Budapestre utazást. ugyancsak Győrött fogták el Strausz György budapesti munkaszolgálatost, ő az áthaladó csoportból kísérelte meg a menekvést.[15]

A terrorral együtt – ha nem is arányosan – nőtt a segítőkészség. Továbbra is akadtak tisztességükben megrendíthetetlen emberek, akik a passzív tudomásulvételen vagy emberi sajnálkozáson túl segíteni igyekeztek. Lovászpatonán Molnár István gazdálkodó és családja öt hónapig mentette Grósz Simon szökött munkaszolgálatost. Dudaron Kovács Gyula gazdálkodó és felesége segített a deportálás elől menekülő három „muszosnak".

A révfalui iskolába szállásolt magyar katonák kenyeret dobáltak a gyalogmarsban vonuló nőknek. November 15-én a győri Pannónia Kekszgyár munkásai a „katonailag tárolt" kekszből szórtak az éhező menetbe. A nyilas „számonkérők" emiatt többeket letartóztattak.

A menetvonal menti községek lakosságának segítségével sikerült a szökötteknek a csoportokból leszakadniuk, majd a főváros emberrengetegébe rejtőzniük. Életmentő lehetett a kapott parasztruha, az alkalmi vagy tartós rejtekhely, erőt adott az együttérzés bármilyen gesztusa, kitartást egy falat élelem. A véneki révnél Győri Pál adott menedéket az arra szorulóknak. Ásványrárón ifjú Horváth István szekéren szállította, saját ennivalója átadásával segítette az elcsigázott gyaloglókat.

A hegyeshalmi téglagyárból a helyi plébános, Horváth Vendel és dr. Buzás József mosonszolnoki káplán mentett ki zsidókat. (Apor Vilmos győri püspök révén jutottak védlevelekhez.) Rajkán emberséggel fordult a munkaszolgálatosokhoz Békefi Ernő, a római katolikus elemi iskola igazgatója. Győrött Müller Gyula és családja hosszú hónapokig menedékhez juttatta, élelmezte a nyugatra hurcolás elől menekült Spitzer Ferenc munkaszolgálatost és két bajtársát.

A bajban lévők iránti részvétről tanúskodik a szolgabírói körirat, amely ismételten megtorlást, internálást helyez kilátásba a menetből szököttek segítőinek: „... a járás

Nyilatkozat.

Alulírottak, akik a 101/332 számú munkásszázadhoz beosztott munkaszolgálatosok voltunk, mely alakulat parancsnoka L e n k e i L á s z l ó tartalékos hadnagy budapesti /IX. Ferenc-krt.20./ lakos volt büntetőjogi felelősségünk tudatában és becsületszavunkra kijelentjük a következőket:

Lenkei László tartalékos hadnagy velünk mindenkor emberséges módon bánt, a jó és lelkiismeretes katonai bajtársiassággal volt velünk mindenkor együtt, Róla a legelismerőbb módon nyilatkozhatunk, őt mindenynyian szerettük, érdekeinket mindenkor megvédte és képviselte és végül a magasabb parancsnokságának utasítása ellenére meggátolta azt, hogy bennünket Németországba szállitsanak.

Fentiek alapján a legmesszebbmenő szeretettel pártfogoljuk minden ügyében.

Budapest, 1946. október hó 12.

Szabadság!:

Tamási Márton
IX Erkel u. 4.
Kovács Dezső
XIV, Columbus u. 5 4/b
Fenyő Géza
VI. Teréz körút 52. I. 4.
Klein Sándor
XI. Szombathelyi u. 7 I. 4.
Szigeti Dezső
I Csalogány u. 34a
Heller Imre
Soroksár, Grassalkovich u. 29.
Pollák Lajos
VII. Hársfa u. 10/IV
Dukesz Imre
IX Bakáts utca 2/c.

Aigner Gyula Csepel
Ady E. u. 89.
Singer Zoltán
VII. [illegible] u. 41
Komlósi Sándor
rajzoló, Budapest
VIII Rökk Szilárd u 14 II. 1.
Kőszegi Miklós
VII. Dob-u. 106. III. 29.
[illegible] Sándor
Bp. XIII [illegible] u 14. II 1
Schütz Zoltán
IX. Mester u 18
Schlüssel Sándor
Dach Lajos [illegible] VIII [illegible] u. 5.
[illegible] VI [illegible] u 48/b

Lenkei László tartalékos hadnagy megmentette zsidó munkaszolgálatosait

Goldberger László VII Dohány utca 11.
Kraus Viktor VIII Dobozi ut 21 II/15
Gábor Ernő IX. Üllői ut 91a.
Alpek Ferenc IX Ferenc körút 3.
Medgyesi Jenő XIV. Gyarmat u. 40.
[illegible] István IX Ernő u 17. III. 43
[illegible] Sándor ? Katona József u 31 IV/1
Kelet Andor Rákóczi út 90
VI Kaufmann Sándor Wesselényi u. 60. I. 8.
Hiltzer Jenő VIII. K. Futó u 55.
Klein Lajos VIII. Bókay János u 28.
[illegible] Kálmán [illegible] u 18.
Angel László VI. Paulay Ede utca 16.
[illegible] Sándor [illegible]
[illegible] VII. [illegible] út 11. I. 1.
Székely Sándor IX Mester u 4 I 4
[illegible] VIII Mária Terézia tér 1
[illegible] IX Ferenc u 2/F
Kraus Viktor
Ormód ([illegible]) Ernő V. [illegible] u 21 III. 1
Ormód ([illegible]) Sándor " " " 1.
Halász György IV. Bécsi utca 3.

területén átvonuló zsidószállítmányokból (sic!) egyes személyek elszélednek. Ezek felkutatása folyamatban van, de a győri magyar kir. csendőrosztály-parancsnokság szerint azért ütközik nehézségbe, mert az elszéledtek közül egyeseknek a lakosság szállást ad."[16] Kisbaráton Fekete Józsefné gazdaasszony támogatott munkaszolgálatosokat. Honvédtiszt vezette 18 fős csoportjuk munkácsi zsidókból állt. Feketéék faluszéli házában beszállásoltak, a háziasszony hetekig főzött számukra. A helybeli nyilasok bejelentésére a „dekkoló" munkaszolgálatosokat ellenőrizték és elfogták. A négygyermekes Feketénét mint „zsidóbújtatót és kommunistát" a 18 szökevénnyel együtt Győrbe kísérték. A kémelhárítók súlyosan bántalmazták, majd hazaengedték. A munkácsiak sorsa ismeretlen maradt.

A győri Nemzeti Számonkérés Szervezetének fegyveresei az elfogottakkal való bánásmódról a háború után, a népbírósági eljáráskor adtak számot. Az ilyeneket nótaszóra kényszerítve az egyik győri folyópartra parancsolták, s földre fektetve agyonlőtték. A holttesteket – mint a hidegvérű embermészárosok mondták, a „Horthy-tutajokat" – rudakkal a Dunába lökték. Ezt a rémtettet maguk között „vándorgettóba kísérésnek" nevezték. Vándorgettón „a Duna értendő, mivel az áldozatot a víz elviszi, és így vándorol". December első tíz napjában 29 szökevényt végeztek így ki.[17]

A menetcsoportok ázott-fázott szökevényeit, ha elkerülték a helyszíni „felkoncolást", újabb transzporttal a birodalmi határhoz indították. Esetenként a komáromi Csillag-erődbe, gyakrabban Győrbe, a korábban gettóként szolgált Budai úti barakkokba kerültek. Dante poklát járták végig. Piszok, trágya és férgek tömege végsőkig fokozta a vérhasjárványban szenvedő, éhséggel küszködő, emellett mindenkor ütlegeknek, korbácsolásnak kitett foglyok gyötrelmeit. Elhalálozások apasztották létszámukat, másrészt feltöltötték azok, akik sikertelenül kísérelték meg a menekvést. Erről a nyomortanyáról mentette ki egy cionista fiatal segítségével december 17-én Dobrovits Mária a zeneszerző Kondor Lipótot és 15 éves Irma lányát. Kondorék egy budapesti svéd védett házban élték túl a főváros ostromát. A menetből szökött és a fővárosba visszavergődött Haendel Ilonát és édesanyját a Forizs család fogadta be.

A tábori létszám csökkentéséhez a győri „számonkérők" sajátos módon járultak hozzá. „Szolgálati jeggyel" kértek ki embereket, majd a „pártnyomozó iroda" szabad rendelkezésére bocsátották őket. A rájuk rótt munka, a verések után a Duna- vagy a Rába-parton kivégezték a szerencsétleneket – a jégbe vágott lék lett a sírjuk. Az ily módon elpusztítottak száma 40–45 főre tehető.[18]

Átfogó mentőakciókat szerveztek a Nemzetközi Vöröskereszttől Újváry Sándor és dr. Kiss Géza. Apor Vilmos győri püspök megbízottai, több semleges állam követségének sok magyar segítőre támaszkodó, főként erkölcsi okokból tevékeny diplomatái. Beregfy miniszter október 26-i nyílt parancsa értelmében még kivonták a munkaszolgálat alól a mentesítő okirattal (ezt az 1944. május 10-i kormányrendelet szabályozta), svéd védőútlevéllel és védlevéllel, portugál oltalomlevéllel vagy a Nemzetközi Vöröskereszt arcképes útlevelével rendelkező személyeket. A menlevelekkel az útra merészkedő követségi munkatársaknak, a cionista ifjú aktivistáknak a deportálási menetből sikerült többeket kiemelniük és visszaszállítaniuk. Gönyűről a Nemzetközi Vöröskereszt munka-társai 16 éven aluliakat segítettek vissza Budapestre.

A pápai nunciatúra, a Nemzetközi Vöröskereszt, a svéd követség teherautókat indított a halálmars útvonalára. Megbízottai élelmet és gyógyszert osztogattak, s a San Salvador-i,

a vatikáni menlevelesek kimentésével próbálkoztak. Magyar rendőrségi közegek bevonásával is sikerült elhurcoltakat visszairányítaniuk.

November első felében arra is akadt példa, hogy a követségiektől útközben átvett menlevelek felmutatása után, a nap végére a menetoszlop nagy része lemaradt, mivel a kísérő honvédek elismerték a védlevelek érvényességét. Wallenberg hegyeshalmi útja előtt a külügyminisztériumban arra hivatkozott, hogy a menetelők között még mindig „szép számmal vannak svéd utazási okmányokkal rendelkezők, olyanok, akiknek az okmányait széttépték, vagy akiknek okmányai elkallódtak". Arra is kitért, hogy ezeknek az eltűnése „Svédországban nagy megdöbbenést keltene".[19] Tehát ismerhette ezeket a történéseket, és a védlevelek – egyre foszló, sokszor csak szimbolikus, de még létező – jelentőségére, eseti elfogadására épített.

Raoul Wallenberg és Per Anger követségi első titkár november 23-án 153 zsidót mentett ki Hegyeshalomban a „kölcsönadás" elől. Négy vagonban Komáromig jutottak vissza. A nyilasok a Csillag-erődbe zárták és teljesen kifosztották őket. Kiszabadításuk további követségi erőfeszítést igényelt. Sikeresen hozott vissza a határról gyerekeket Wallenberg bátor munkatársa, Elek Béla. December közepén a budai Városmajor utcai nyilasok elfogták és legyilkolták. Az életek mentéséért életével fizetett a svéd követség önkéntes gárdájából Löwenberg István futár és dr. Sugár Péter német filológus, újságíró. Ez utóbbi sokszor nyelvtudása hasznosításával tett értékes szolgálatokat.

A Hegyeshalomból, az oda vezető utakról mentett – szökött, legyengült, gyakran ellátásra, kezelésre szoruló – embereket, csoportokat sikeresen visszajuttatták a fővárosba, nagyrészt az egy-két rendőr őrszemmel „védett" házakban helyezték el. A Szálasi-kormánnyal folytatott hosszas alkudozások nyomán a „védett" házak – legalábbis papíron – követségi területnek számítottak. Ezekbe zsúfolódott 12 600 menleveles és folyamatosan legalább ugyanennyi hamis útlevéllel vagy még ezzel sem rendelkező üldözött. A Palatinus-házakban, az ún. nemzetközi gettó épületeiben szobánként 10–12 zsidó lakott, de hasonlóan megteltek a lépcsőházak, a padlások és az óvóhelyek is.

November végén a svájciak 8, a svédek 12, a pápai nunciatúra 18, a portugálok és a spanyolok 4–4 épülettel rendelkeztek. A Szálasi-kormány hivatalos közleményt adott ki, hogy a „követségi épületek és követségi védelem alatt álló helyiségek területenkívüliséget élveznek", ennek megsértése statáriális eljárást von maga után. A pártszolgálatos nyilasokat a tilalom alig befolyásolta. Rendszeresen razziáztak, betörtek ezekbe a házakba. Távozáskor néha megelégedtek a rablott értékekkel, máskor elhurcolták az ott lakókból kénye-kedvükre kiválasztottakat.

A védlevelek elfogadása „egyénenként" történt. Aki nem tetszett a razziázóknak, vagy szerintük még munkaköteles korban volt, azt eleinte az óbudai téglagyárba, később a Józsefvárosi pályaudvarra vitték és onnan deportálták. Az öregeket és a gyerekeket bevitték a gettóba. Sokszor sokak élete perceken múlt, mert a garázdálkodásnak leginkább a „védő" követségről riasztott tisztviselő érkezése vetett véget. Nem mindig. Előfordult, hogy az embermentőnek és a mentettnek egyaránt menekülnie kellett a terrorosztagok elől. A nemzetközi védett házak helyzete december végén aggasztóvá vált.

A terrorral való szembeszegülés egyik meghatározó motívuma az *iratcsata*, a mentésre alkalmas okmányok tömeges előállítása volt. Ezen a téren a legtöbbet a zsidó önmentés szervezetei produkálták. A cionista mozgalom balszárnya, a Hasomér Hacair szervezet és az ún. haluc-mozgalom az irathamisítás végett széles körű szervezetet építet-

tek ki. A puszta élet megóvására törekedtek. Aktivistáiknak a naponta váltakozó plakátok, rendeletek özönében a megfelelő okmányok, a felmentések és igazolások előállítása, sorozatos kibocsátása sokrétű, nem kis veszéllyel járó feladatot jelentett.

Kinek hadiüzemi igazolvánnyal, kinek keresztlevéllel kellett hitelesíteni létét. A razziákon sokszor személyenként egy igazolvány nem is állta meg a helyét. Két-három, egymással összeillő okmányra volt szükség.[20] Óriási mennyiségű igazolványt igényeltek a kényszerűségből sűrű név- és lakásváltozások. A formanyomtatványok előállításához – a lebukás veszélyének csökkentésére – saját nyomdát kellett működtetni. Komoly gondot jelentett a megfelelő anyagok beszerzése, melyek nélkül az űrlapok, blankették minősége elmaradt volna a kívánatostól.

A Hasomér Hacair–Borochow Kör kiadásában 1948-ban megjelent füzet összefoglalta az áldozatos küzdelem néhány tapasztalatát. „Külön szakértelmet igényelt a bélyegzők sokaságának az előállítása. A hamis bélyegzőknek tökéleteseknek kellett lenniük. Minden kis cirádának, minden betűnek hajszálnyi pontossággal egyeznie kellett az eredetivel. Idegölő munka!" – mondták a gyártók.[21] Többszázféle hamis okmányt produkáltak, olyképpen is, hogy a legbensőbb nyilas intézményeknek, Számonkérő Széknek stb. az igazolványait lemásolták és szériában gyártották.

Nemcsak a papírok előállítása, de az elosztása is nehéz feladat volt. Hiszen ezeket a hamis igazolványokat olyanok kapták, akiket a nyilasok, a kémelhárító, a *Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság* (KEOKH) üldözött. Állandóan ki voltak téve annak a veszélynek, hogy az utcán felismerik őket. A konspiráció magasiskoláját mutatták be, akik arról gondoskodtak, hogy a papírok eljussanak az arra rászorultakhoz.

A haluc-mozgalom iratcsatát vívó szervezete sokféle okmányt állított elő. Születési és házassági bizonyítványt, polgári személyi lapot, keresztleveleket, még halotti bizonyítványt is. Készített egyetemi indexet és érettségi bizonyítványt, tanintézeti igazolványokat, fényképes üzemi belépőket, hadiüzemi felmentést igazoló papírokat, rendőri bejelentőt, leventeigazolványt, katonai igazolványi lapot, zsoldkönyvet és leszerelési jegyet, SAS-behívót és menetlevelet, katonai szabadságos levelet, nyílt parancsot és katonai alkalmatlanságot „igazoló" bizonyítványt.

A munka jelentőségére és arányaira jellemző, hogy az életveszélyben dolgozó, sokat vándorló nyomdák készítettek 20 Gestapo-igazolványt, 170 nyilas igazolványt, 250 – nyilas közegeknek szóló – nyílt parancsot.[22] Ha lehetett, a cionista fiatalok eredeti igazolványokat, űrlapokat szereztek. Előfordult, hogy pénzért vásároltak okmányokat a Teleki téri ócskapiacon, ahol az iratárusítás majdnem nyíltan folyt. A feladatokhoz tartozott egy-egy új irat igazoltatáson való „kipróbálása" is.

A zsidó önmentésért dolgozó fiatalok között az iratgyártásban Grosz Endre (David Grosz) kiemelkedő tevékenységet fejtett ki. Munkatársaival sok helyütt dolgozott, a „műhelyt" gyakran – ez sem ment izgalmak és veszély nélkül – váltották. Ilyen működött Budapesten a Bethlen téren, a Veress Pálné utcában, a Darázs utcában, a Kerepesi úton, a Nádor és a Baross utcában. A folytonos vándorlás során az Erzsébet körút 13. sz. alatt bukott le a hat nagy bőröndből álló felszerelést kezelő közösség. A három fiatalt a nyilasok december 21-én hurcolták el. Közülük a húszéves Langer Miklós a brutális vallatásba belehalt.[23]

Az önmentés harcosai együttműködtek Demény Pál mérnök antifasiszta ellenálló csoportjával. Deményék a munkaszolgálatos szökevények „hivatalos" elrejtésében nagy gyakorlatot szereztek, Budapesten több keresztény cégtáblás vállalatot működtettek. Ezekben– ellenőrizhetően – valós termelés folyt, ám az alkalmazottak leginkább mentésre szorulókból, azok hozzátartozóiból álltak.

Ilyenek voltak a Klement Károlyné vegyi üzem műhelyei és irodái a Mogyoródi úton, az Álmos vezér úton, az Ó utcában, mely a hamis névre kiállított okiratok elosztóhelyiségeként szolgált), és decemberig létezett egy ilyen iroda Sopronban is. Klement Károlyné segítette a budakalászi deportáció elől szökött dr. Kassai Lajost és leányát, akik a továbbiakban részt vállaltak az életmentő iratok készítésében.

A „keresztény" iratok átadása a veszélybe került zsidó barátoknak a mentés egyik esélye volt a nyilas uralom idején is. Volt, akit ilyenekkel „háztartási alkalmazottként" bújtattak. Még szerencsésebbnek számított, aki esetleg vidékre húzódott fővárosi lakos papírjain felül annak lakásához, lakrészéhez jutott. Hurcsu Anna házvezetőnő az Erdős és Barber gyermekek életét mentette hamis papírokkal. Gigor Irén nevelőnő keresztlevelét adta át a munkaszolgálatra bevonult Mautner Imre feleségének, a 16 hónapos Mautner Andrást pedig megkereszteltette, és Ózdon barátnőjénél oltalmazta meg.

Dr. Gervay Mihályné és báró Nopcsa Elekné odaadóan segítettek a csillagos házakba zsúfoltaknak. Ebben meghatározó szerep jutott a hamis keresztleveleknek, melyekhez Kresz Ferenc – ma festőként Franciaországban él – igen ügyesen gyártott valósághű pecsétlenyomatot a nemesi adománykönyvben található bőr és pergamen segítségével. A Kelenhegyi úti családi villában 19-en kaptak menedéket, ezenfelül több katonaszökevényt a piarista és a jezsuita rendházba segítettek be.

Somogyi Károly, a Rozsdamentesítő és Fémszínező Vállalat művezetője szülei személyi iratait adta át dr. Káldor Károlynak és feleségének, így élték túl a megpróbáltatásokat. A budakalászi Klinger-gyárból hamis nyílt paranccsal tíz zsidó férfi munkaszolgálatost kikért hadiüzemi munkára, akikkel aztán mentéshez alkalmas iratokat, bélyegzőket készíttettek. Több zsidó család – köztük dr. Liebermann Manó főrabbié – Somogyi emberségének, bátorságának köszönhette életét.[24]

Több módon és kapcsolataira építve segítette az üldözötteket dr. Bobula Ida, a pesti Sarolta Kollégium igazgatónője, testvére Bobula János és felesége. A házaspár először Varga Zsuzsa néven és irataival gyermekei mellé oltalmába vette a 15 éves V. Annát. Közben Bobula János Fekete Edit festőnövendék és még egy növendéktársa közreműködésével régi és új keresztlevél űrlapok szisztematikus kitöltésén dolgozott. A nyomtatványokat – szerteágazó, a pápai nunciatúráig és özv. Horthy Istvánnéig érő összeköttetéseivel – dr. Bobula Ida szerezte. Az eltérő tinták kikeverését és a garnitúrák nem kevés gondot okozó kitöltését az „iratgyáros" hármas végezte.

Bobula János családja Árva Pál és felesége néven befogadta budai Budenz úti lakásába dr. Székely Sándort és feleségét, később a házaspár addig vidéken bújtatott kisfiát is. V. Anna testvérét, Juditot. Védenceik oltalmazásán, ellátásán túl másoknak is segítettek. Bobuláné Kornay Margit a hamis okmányokat a csillagos házakba, a nemzetközi gettóba továbbította. Kockázatos vállalkozásai legtöbbször sikerrel jártak.

Röhringer Károly mérnök és felesége, Tamassa Sára hamis iratokat készítettek, csillagos házakból is menekítettek. Budai lakásukban közel ötvenen leltek segítségre, menedékre. Oláh György üzletvezető a Révay u. 24. sz. alatti Berlin Szállóban végzett mentést, többeket iratokkal oltalmazott meg az elhurcolástól. Őt, Szlovákiából menekült zsidólányt rejtegettek sikerrel a Hernád utca 6. sz. alatt. Schaffer Ferenc Tungsram-gyári

munkás és felesége Pestszentlőrincen mentette meg Rozsnyai Ervin, Keleti Tamás, Szőllős György, Sós Iván és mások életét.

Mint erdélyi menekültet támogatta, bújtatta a zsidó Kallós Klárát lakásában Kaiser Antal bankalkalmazott és felesége. Mentési céllal minden személyi iratát átadta diáktársainak Burza László gimnazista és még hosszan folytathatnánk a sort. Egérutat jelentett a kórházi beutaló. Ilyenhez juttatták alkalmilag az óbudai téglagyárból kimentetteket, és – a Margit körúti katonai fogházban angol tisztként november 7-én jogtipró módon kivégzett – Szenes Anna édesanyját, Szenes Bélánét is.

Mindezek az emberbaráti tettek nem menthették meg a főváros veszélyeztetett polgárait. Ám sokaknak legalább az emberségbe vetett hitét erősítették meg.

A „hungarista" terrorcsapatok a budapesti pártházakban, az utcákon és tereken éppúgy gyilkoltak, mint a dunai rakpartokon. Az első Duna-parti vérengzést november 23-án jegyezték fel. A gyilkolás e válfaja addig tartott, míg a folyam partját az orosz fegyverek tüzének veszélye nélkül meg lehetett közelíteni.

A szennynótákra masírozó fegyveresek a bujkálók és a bújtatók ellen valóságos hajtóvadászatot rendeztek. November 13-án csoportos kivégzést tartottak Zuglóban, a Csömöri út–Öv utca kereszteződésénél, ugyanakkor a Paskál malomnál, ott verések után öt elfogott nővel tarkólövéssel végeztek. December 7-én összeszíjazott bujkálókat lőttek be a Dunába, 11-én dr. Weisz Árpád bujkáló ügyvédet a Mexikói u. 60. sz. alatt mészárolták le. 14-én három elfogott rejtőző zsidót a Teleki tér 4. sz. épület földszintjén lőttek agyon, 19-én a Dráva utcánál voltak éjszakai kivégzések.[25]

A keresztény rejtegetők is halállal fizettek emberségükért. Pestszenterzsébeten Dusák Antal gyári munkás kiserdei lakásán több zsidó üldözöttet bújtatott. A nyilasok rátörtek otthonára. Védenceit elhurcolták, Dusákot agyonlőtték. Zuglóban hasonlóan, két munkaszolgálatos rejtegetéséért a lakásán agyonlőtték Prebrich József cipészmestert. Zsidóbújtatás címén – bár rejtőzőket a razziakor nem találtak – golyóval végeztek a helyszínen Kende Béla műszaki tanácsossal, Dénes Mária takarítónővel, Mestrics Gyulával Pasaréten és Berki József 27 éves cigányzenésszel.

A nyilaskeresztes járőr tagjai Garay u. 44. sz. alatti lakásán – hamis iratok zsidóknak juttatása vádjával – brutálisan bántalmazták Majó Sándor bélyegkereskedőt, majd agyonlőtték. Zsidó vagyon rejtegetése címén a helyszínen agyonlőtték özv. Raduh Károlynét, Kazinczy József tisztviselőt, Gimesi József 35 éves szabósegédet. A Városmajorban Hadászi Sándor rendőr őrmester életével fizetett „ merészségéért". Batyukat teherautóra rakó nyilasokat akart igazoltatni. Ezek egyike revolvert rántott, lövése halálos sebet ejtett a rendőrön. A városmajori nyilasokhoz tartozó Gáncsos Zoltán „megtorlásvezetőhelyettes" zsebnaptárába december második felében bejegyezte: „15-én 62, 19-én 14, 21-én 12 zsidó úsztatása."[26]

Több száz veszélybe került személy letartóztatását akadályozta meg Kudar Lajos csendőr ezredes, az Államvédelmi Központ egyik vezetője. Ellenállási tevékenysége részeként a letartóztatási listákon soroltak nevét előre átadta Rosner Margitnak és dr. Kovács Istvánnénak, akik az érintetteket értesítették, így sokan megmenekültek.

A fővárosban a lassan ismét magára találó ellenállási mozgalom egyik feladata volt, hogy az állandó nyilas razziák ellen oltalmat nyújtson a deportálás elől bujkáló zsidóknak, a „védett" házakban átmenetileg biztonságba kerülteknek. A Ságvári-gárda, az újpesti, a kőbányai, zuglói és más fegyveres csoportok gyakran felléptek az üldözöttek

védelmében, az utcákon, a Duna-parton a nyilas atrocitások megakadályozása, ill. az elhurcoltak kiszabadítása érdekében.

A baloldali fegyveres csoportok és az 1944 őszétől az ellenállásba bekapcsolódott ún. *Kisegítő Karhatalmi Alakulatok* (KISKA) között igen jó és hasznos együttműködés jött létre, többek között éppen a zsidómentésben. E tekintetben fontos szerepet töltött be a Gidófalvy Lajos főhadnagy parancsnoksága alatt álló XIII/1-es zászlóalj. Három századát az ellenállási mozgalom résztvevői és szökött katonák alkották. A zászlóalj menedéket nyújtott a zsidó üldözötteknek is, éjszakai őrjárataik során kiragadták a nyilasok karmai közé kerülteket. Sokakat mentettek meg a biztos haláltól. December 18-tól a Nemzetközi Vöröskereszt védelem alatt álló házak oltalmazásában is részt vettek.

Hasonló védelmező feladatokat vállalt Zuglóban Zsabka Kálmán parancsnokságával a KISKA XIV/2-es század. Személyi állományából Boros Mátyás és Fischer István a Thököly u. 80. sz. alatti zuglói nyilasházból történt mentési kísérletkor, december 25-én hősi halált haltak. Mindkét alakulat kapcsolatban állt Raoul Wallenberggel is.

A KISKA VIII. kerületi zászlóaljának 2. százada is részt vállalt az életek oltalmazásából. Mátray-Máthé Ferenc százados és Ferenczy József vezetésével – a fegyveres akciók mellett – nagyarányú embermentés folyt. Szökött katonáknak és zsidóknak adtak menedéket.

A kivételezett munkaszolgálatosokból állt ún. ruhagyűjtő kisegítő munkaszolgálatos század (hadrendi száma 101/359 volt) szolgálati helyét az Abonyi u. 7–9. sz. házban alakították ki. Ugyancsak számos antifasiszta cselekményben vett részt, és egyes tagjai önfeláldozóan segítettek a gettóba szorítottakon is. Szintén Zuglóban működött Illés László és társai ellenálló csoportja. Fegyveres fellépésével – a nyilasokat agyonlőtték – a Paskál malomnál tömeges kivégzést akadályozott meg.

A zsidómentésben szerepet vállalt a Mária Terézia laktanyába (Üllői u. 49.) települt Honvéd Városparancsnokság tisztje, Bakos Géza. A huszár főhadnagy még a háborúból való kiugrás előkészítésekor Bakay Szilárd altábornagytól karhatalmi század felállítására kapott parancsot. A magyar érdekekért tevékeny Bakayt a németek elhurcolták, ám a paranccsal élve Bakos főhadnagy megbízatását humánus cselekedetekre, zsidó munkaszolgálatosok megvédésére is felhasználta. A karhatalmi század folyamatosan duzzadt, személyi állományában százak leltek menedékre.

A napi városi razziákra olyan tiszteket küldött, akiket a mentésben – árulás veszélye nélkül – használni tudott. Így lehetősége nyílott az elfogott zsidók sorsán enyhíteni. A gettóból szököttekén is, közülük többeket megmentett. Például az első világháborúban még hadnagyként harcolt, 1944-ben „gettózsidóvá" alacsonyított Szilágyi Jenőt, akit a Mária Terézia laktanya rendészeti parancsnokának feladataival bízott meg. Emberséges és kockázattal teli tetteit Csipkés Ernő ezredes, városparancsnok hallgatólagos és bajtársi beleegyezéssel, dr. Dávid Ferenc, dr. Gémesi Ferenc és dr. Zsitvai Leó hadbírók pedig tevőlegesen támogatták.

Bakos Géza főhadnagy a Hermina úti apácazárda nyilas megtámadásakor 41 zsidó gyermeket mentett ki a fegyveres rablást végző banditák kezéből. Közbeavatkozásai révén kapcsolatba került Angelo Rotta nunciussal, akinek rezidenciájához őrséget adott. Védenceinek keresztlevéllel éppúgy segített, mint a védett házak őrzésével és menedék biztosításával.

Részt vállalt Bakos Géza abban is, hogy a németországi kitelepítésre kötelezett hely-

őrségi kórház második részlegét (270 fő személyzet, 50 vagon egészségügyi anyag) többekkel együttműködve „városparancsnoksági kórházként" visszatartották. Ez a kórház a Tisza Kálmán tér (ma Köztársaság tér) 4. sz. alatt működött. Ellátta a környék bombasérültjeit, de búvóhelyül is szolgált 1945. január 15-ig mindazoknak, akik nem voltak hajlandók a Hungarista Légió kényszersorozásainak eleget tenni.

Üldözötteknek nyújtott menedéket és katonai papírokat a november elején szerveződött – Csohány Endre jogász parancsnokságával tevékeny – *Görgey Artúr Egyetemi Zászlóalj*. Az itt szolgált tíz munkaszolgálatost a defenzív alosztály (kémelhárítás) november 21-én razziakor elfogta, december 4-én a Margit körúti honvéd fogházban agyonlőtték őket.

A Kispest után Érden állomásozó 202/2. gépkocsizó légvédelmi fényszóró ütegnél Hajdú Miklós hadapród őrmester a fővárosi Albrecht laktanyából nyugatra vezényelt munkaszolgálatosok ázott és elnyűtt oszlopából megszöktette Komjáth Istvánt. Zimándi Ervin hadnagy, ütegparancsnok-helyettes engedélyével a szökevényt honvédruhába öltöztették, tizedesként állományba vették. (A fényszórósokat később Törökbálinton át Budapestre vezényelték.)

A fényszóró ütegnél és másutt szerzett katonai űrlapok, valamint hamis bélyegző (M. kir. 55. honv. könnyű páncélvadász osztály Parancsnokság – *fiktív alakulat volt. Sz. Sz. megjegyz.*) felhasználásával Hajdú őrmesterék többféle életmentő okiratot állítottak ki. Ezekkel a budapesti Szinyei Merse utcában Komjáth István és egy bajtársa, további 18–20 bujkáló zsidó pedig katonaszökevényekkel együtt a Szív utca 33-ban húzta meg magát. A német megszállás óta többeket segítő Zimándi hadnagy révén Hevesi István és Kemény István szökött munkaszolgálatosok a Józsefvárosi pályaudvar állományában, honvédségi egyenruhában élték túl az ostromot.

Elhurcolástól, kínzásoktól mentett meg többeket a Stollár Béla parancsnoksága alatt működött ellenállási csoport. Budapesten illegalitásba kényszerült üldözöttekből, munkaszolgálatosokból, katonákból és katonaszökevényekből állt. Eredményes akcióik kapcsán árulás okozta december végén vesztüket.

Volt, aki saját elhatározásából sikeresen meggátolta a zsidó munkaszolgálatosok elszállítását. A hatvani vasútállomás kárai helyreállításán a 101/332. kisegítő munkaszolgálatos század Lenkei László tartalékos hadnagy parancsnoksága alatt dolgozott. November végén megkapta a nyugatra szólító parancsot. Ezt elszabotálva – megkímélési céllal – Lenkei Balassagyarmatra vezényelte a századot, ahol bevárta a szovjet csapatokat.

A Szálasi-kormány, külföldi diplomáciai elismertetésében reménykedve, elismerte az egyes követségeknek – a nemzetközi jogi normáknak meg nem felelő – menleveleit. Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettes azonban a „gyepűre", azaz a nyugati határszélre települt „törvényhozók" előtt a hadi helyzetről, a kiürítésről, a zsidókérdésről szóló – a tényeket ferdítő – 1944. december 1-jei tájékoztatójában kénytelen volt bevallani, hogy az olyannyira áhított pápai, svéd, svájci „de jure elismerés körül még valami huzavona van", amelynek lényege tulajdonképpen a zsidókérdés volt. „Ebben a tekintetben a mentésben részt vevő követségek nem ismernek határt."[27]

A követségi „védelem", azonban a különböző tárgyalások, ígéretek ellenére is egyre bizonytalanabbá vált. Sőt a fegyveres támadások mindinkább a „védett" házakra, a követségi épületekre, bérleményekre összpontosultak. A szolgálatos rendőrőrszem vagy rendőrjárőr mit sem tehetett ellenük, legfeljebb jelentette az újabb jogsértő esetet. A terror-

legények tovább fosztogattak, s főként éjszakánként elhurcolták azokat, akiknek menlevelét – pillanatnyi hangulatuk alapján – hamisnak minősítették.

A Külügyminisztérium a jogsérelmet szenvedett követségek panaszai nyomán több esetben megkísérelte az orvoslást. Sikertelenül, mert a nyilas pártszervek saját kormányuk utasításait is alig respektálták, önhatalmúlag intézkedtek. A következményekről a Duna hullámai által partra vetett, alsóruhára vetkőztetett, bántalmazások nyomait viselő, legnagyobbrészt tarkón lőtt emberek holttestei tanúskodtak.

A IX. kerületi pártszolgálatosok november 17-én a *Magyar Szent Kereszt Egylet* helyiségeibe is betörnek, s életveszélyesen megsebesítették ügyvezető főtitkárát, dr. Cavallier Józsefet, a fővárosi embermentés egyik vezető személyiségét. A Külügyminisztérium rendőrségi vizsgálatot kért. Hain Péter válaszában az ügyet szóra sem érdemes, jelentéktelen „felfordulásnak" tüntette fel. Angelo Rotta pápai nuncius Szálasinál tiltakozott. Fellépése eredménytelen maradt.[28]

A bécsi országúton is mind nehezebbé vált a mentés, így ennek súlypontja fokozatosan a hegyeshalmi átadóállomásra helyeződött át. Itt kiemelkedő tevékenységet fejtettek ki Újváry Sándor és a Nemzetközi Vöröskereszt mentőbizottságának tagjai, a lazarista Köhler Ferenc pap, három lelkésztársa és Etela nővér.

A hegyeshalmi pajtákban kiválasztották a legrosszabb állapotban levőket, akiken látszott, hogy nem bírják tovább. Nevükre állították ki az előre aláírt, bianco menleveleket, amelyeket Angelo Rotta pápai nuncius vagy Apor Vilmos győri püspök munkatársai százával bocsátottak rendelkezésre. Esetenként a magyar átadó bizottság, dr. Bartha László alezredes emberségből megengedte, hogy a pápai menleveleseket kiemeljék, a fagyos szérűskertben elkülönítsék. Védenceik visszaszállítását a fővárosba Dieter Wisliczeny SS-Sturmbannführer beosztottjai és a nyilas közegek sokrétűen akadályozták.

A körülmények napról napra romlottak, a szabadítás mégis a legváltozatosabb eszközök bevetésével folyt. A követségi és a vöröskeresztes munkatársak állandó életveszélyben, üldözöttként dolgoztak, a nyilasok többeket legyilkoltak. Köhler páter november 23-án úgy menekült meg a nyilasok elől, hogy a Hegyeshalomba érkezett Wallenberg segítségével, rendőri kísérettel utazott vissza Budapestre.

December 7-én a semleges követségek a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alatt közös „védőirodát" állítottak fel. Ez foglalkozott a határról visszahozott menlevelesekkel is, mivel a nyilasok, ha ismét elfogták őket, Budapestről, Komáromból vagy Győrből újra elindították Németország felé. A védőiroda ilyenkor „hivatalos" panaszt emelt a Külügyminisztériumban. Folyamatosan finomított módszerekkel küzdött a megújuló deportálási kísérletek ellen, ám az Eichmann-stáb sem maradt tétlen. Mosonmagyaróváron a Gestapo lefogta Alapy Gábor ny. századost, Wallenberg diplomáciai mentességgel is felruházott, tapasztalt munkatársát. Kihallgatása után a magyar kémelhárítóknak adták át, akik kifosztották, és brutálisan bántalmazták. Hasonlóan bántak el egy másik Wallenberg-munkatárssal, Kelecsényi Évával.[29]

A fenti események a mind teljesebbé vált zűrzavarban történtek. A diplomáciai nyomás, a növekvő német munkaerő-követelések és a belső nehézségek hatására Szálasi november 17-én közzétett „zsidótlanítási" programját sem hajtották végre. (Ezt a „nemzetvezetői legfelsőbb elhatározást" a Külügyminisztérium emlékirata szóbeli jegyzék kíséretében közölte a semleges országok budapesti követségeivel.) A diplomaták előtt Szálasi leszögezte, a jövőben engedményekre nem hajlandó, erről a témáról „a további-

akban senkivel tárgyalni nem óhajt". Majd hat kategóriába sorolta a még élő hazai zsidókat: *1.* külföldi menleveles zsidók (ezek a budapesti ún. Palatinus-házakba tömörítendők); *2.* a német kormánynak kölcsönadott zsidók; *3.* a Magyarországon egyelőre visszamaradó zsidók (ezek négy alcsoportra oszlanak, közülük az elsőbe azokat a (2. pont szerinti) kölcsönzsidókat sorolta, akiket valamilyen okból még nem szállítottak el munkaszolgálatra); itt határozta meg a „gettózsidók" fogalmát, ezek helye a belügyminiszter alá tartozó, a fővárosban felállítandó gettóban lesz; *4.* mentességi bizonyítvánnyal ellátott zsidók (három alcsoport); *5.* zsidónak minősülő keresztény egyházi személyek; *6.* külföldi állampolgárságú, illetve a KEOKH-nál jegyzékbe vett, útlevéllel rendelkező zsidók.[30]

A Szálasi-féle „zsidótlanítási program" – eltekintve a legyilkoltaktól és az Európa utolsó gettójában eleve halálra ítéltektől – elsősorban a német kényszermunkára „kölcsönadottakat" érintette közvetlenül. Az óbudai gyűjtőtáborba kísértekből naponta újabb oszlopokat indítottak Hegyeshalom felé. Veszteségeik csupán a későbbi, alapvetően hiányos anyakönyvi bejegyzések alapján követhetők nyomon. 1944 és 1946 között Győr–Moson–Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye területén a deportáló gyalogmenettel, a nyilas terrorral összefüggésben mindössze 258 halálesetet anyakönyveztek. A községek területén (46 anyakönyvi kerület) 184 zsidó személy halálát rögzítették, köztük 122 budapesti lakos volt. A többiek neve és lakhelye legtöbbször „ismeretlen".

Győrött 42 (25 áldozat budapesti) ilyen halálesetet jegyeztek be, közte Geiger Sándor műötvösét, Gerendai Vilmos volt operaénekesét, Lauer Jakab főmolnárét, Tauber György vegyészmérnökét, Unger Lajos ny. miniszteri osztálytanácsosét. Mosonmagyaróváron töredékesen 32 (24 budapesti) zsidó halálesetet jegyeztek be, közte dr. Holländer Gyula ügyvédét, Sági Miklós ny. gyárigazgatóét, Török Lajos állomásfőnökét, dr. Weinberger Árpád orvosét. Hegyeshalomban a hiányos sorban Balázs Rudolf mérnök, Benkő Andor mérnök, dr. Erdős Béla ügyvéd, dr. Faludi Péter ügyvéd, dr. Hőnig Izsó gyakorló orvos, Kellermann Simon gépészmérnök, dr. Lengyel Mihály fővárosi jegyző, Márton József fényképész, Pauk Miklós gépészmérnök, dr. Rönk Béla vegyészmérnök halála szerepel. Kiűzték, elpusztították őket, hogy a „hungarista országépítés" zavartalan legyen...

A rettenetes állapotba került menetelők veszteségeiről Wallenberg és Per Anger november végi hegyeshalmi útjáról készült beszámoló is lesújtó képet adott. „Mosonmagyaróváron november 24-én 7 személy és 23-án másik 7 ember halt meg. Egy másik diplomata (a portugál követségi titkár – *Sz. Sz. megjegyz.*) két nappal korábban az országúton 42 holttestet számolt meg."[31]

A bécsi országút drámái miatti tiltakozás mind hangsúlyosabbá vált. Egyes külföldi követségek – ideértve a pápai nunciatúrát – bejelentésekkel, az embertelenségeket nyíltan feltáró ismételt jegyzékekkel fordultak a Szálasi-kormányhoz. Ezzel sikerült némi fordulatot elérniük: Szálasi november 20-án kénytelen volt megtiltani a nők további gyalogoltatását, és általában is utasítást adott a gyalogmenetek beszüntetésére.

Veesenmayer 21-én táviratban továbbította a birodalmi külügyminisztériumnak: a budapesti zsidók evakuálásában alapvető változás következett be. Szálasi tilalma a vagonok előteremtésének lehetetlensége folytán gyakorlatilag az elszállítás leállításával egyenlő. Egyébként a munkakötelezett zsidó nők java részét november 20-ig átadták a határon az SS-nek, ahonnét egyes csoportokat Dachauba, illetve melléktáboraiba, Ravensbrückbe, Spandauba és Oranienburg-Sachsenhausenba, másokat pedig a Birodalmi Védőállás határszéli munkatáboraiba szállították. A kisegítő munkaszolgálatos és a „munkaszolgálatra alkalmasnak talált" zsidó férfiak egyes csoportjait is Buchenwaldba és más táborokba irányították. Legtöbbjük azonban a Birodalmi Védőállás, másképpen Délkeleti Fal építéséhez került.

A németek időközben felmérték a maradék magyar zsidóságból a még „bevethetőket". Idesorolták a Németországba eddig nem vezényelt honvédségi kisegítő munkaszolgálatosokat, a nemzetközi védett gettóban menlevél nélkül vagy hamis menlevéllel illegálisan tartózkodó lakókat és a fővárosi általános gettó újbóli átfésülése során kiszűrhetőket. Minden megszerezhető munkaerőre szükségük volt, emiatt további nyomást gyakoroltak a magyar bábkormányra. Ribbentrop táviratban utasította Veesenmayert: nyomatékosan adja Szálasi értésére, hogy a technikai nehézségek ellenére erélyesen hajtsa végre a zsidók kitelepítését. „Szálasinak világosan kell látnia, hogy minél több zsidót távolít el minél előbb Budapestről, annál jobban védhető a város."[32]

Veesenmayer nyomban jelenthette Berlinnek, hogy Szálasival egyetértésre jutott az energikus folytatásban: a permanens átfésülésben, a még fellelhető zsidó férfiak és munkaképes nők folyamatos összegyűjtésében, hogy „valódi politikai veszélyt már ne jelenthessenek". Az ígért szállítás azonban nehézségekbe ütközött. A Wehrmacht szükségletein felül a vagonokkal Kurt Becher SS-Obersturmbannführer rendelkezett. Szerelvények tucatjaival rabolta a magyar nemzeti vagyont, a leszerelt gépeket, felszereléseket és javakat, a raktári anyagokat teljhatalommal szállíttatta Németországba, „biztonságba".

Közben a Magyarországi Zsidók Szövetségének Intézőbizottsága „az emberiesség nevében" arra kérte a zsidók összeköltöztetésére kirendelt miniszteri biztost, hogy az országhatárra menetelők nagyarányú pusztulása miatt „az elszállítás előtt orvosi vizsgálat tartassék, és betegek, menetelésre, munkára képtelenek, 16 éven aluliak, 40 évnél idősebb nők, 50 évnél idősebb férfiak hagyassanak vissza, útközben kellő élelmezés, pihenés biztosíttassék és a menetelésre képtelenné váltak orvosi vizsgálat után visszaküldessenek".

Az előterjesztésre kapott választ nem ismerjük, inkább a tényt, hogy a keserves gyalogmenetek tovább vonszolódtak Hegyeshalom felé. A kirekesztő gyűlölet, az emberi sorsok iránti legteljesebb közöny faláról lepattant bármilyen emberiességi hivatkozás. A Judenkommandónak pedig sikerült Bécsből néhány szerelvényre szert tennie. A követségi „védetteket", a Budapestről még el nem szállított egyéb munkaszolgálatos századok túlnyomó részét Adolf Eichmann megkaparintotta és nyugatra vezényeltette.

Az átadásra szánt századok parancsnokai november 26–27-én titkos parancsot kaptak. Összetartást rendeltek el, és a „védettként" nyilvántartott 701 hadrendi jelzésű, valamint a még visszamaradt századokat túlnyomórészt 29-én hajnalban a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonírozták (65–70 ember jutott egy vagonba), és útnak indították a német határ felé.

A Józsefvárosi pályaudvarra vezényelésről értesülve Raoul Wallenberg azonnal a helyszínre sietett. A csendőrkorláton átvergődve napokon át harcolt a svéd védőútlevelesek kiemeléséért. Százakat sikerült kimentenie, míg Ferenczy csendőr alezredes és tisztjei, az SS-„tanácsadók" a kitartó „zsidószabadítást" meg nem elégelték. Az elhurcolástól megóvott munkaszolgálatosokat a svéd követségi titkár munkatársai a Pozsonyi úti védett házakban helyezték el.

Ezek az áldozatkész férfiak minden napszakban Wallenberg humanitárius akciója, a

mentés szolgálatában álltak. A fenyegetésekkel, a mind gyakoribb veszélyhelyzetekkel mit sem törődve, különösen aktív mentőmunkát végzett Szabó Károly, aki sokak emlékezetében, az életmentés históriájában a titokzatos bőrkabátosként maradt fenn. Idetartozott Forgács Gábor, Forgács Pál és Jobbágy Tivadar gépészmérnök. Jobbágy „Teddy" az akció egyik gépkocsivezetőjeként dolgozott, értékes futárszolgálatot teljesített. Védelemre szorulókat, élelmet szállított városszerte, többször járt a pesti gettóban.

Sokat kockáztatott Veres Tamás fényképész, mikor Wallenberg útjait dokumentálta, és a mentőakciók helyszínén titokban fényképfelvételeket készített. Nagy bátorsággal vitte végbe önkéntes és kockázatos vállalkozásait Beér János és Szentgyörgyi András. Mindketten igen sokat mozogtak, eredményesen léptek fel a svéd védettek érdekében több nyilasházban is. Szentgyörgyitől nem volt idegen a megtévesztő öltözetek igénybevétele sem.

A november végi kiszállításokkal – Theodor Dannecker és Otto Hunsche SS-Hauptsturmführerek, valamint az Eichmann-féle különítménnyel a végsőkig együttműködő Ferenczy László csendőr alezredes révén – a németek további 17 800 munkaképes magyar zsidó férfihoz jutottak. Csak a svéd és a salvadori „védetteket" sikerült a követségeknek kimenteniük, a többieket Zurndorfba szállították.

Ekkor már Hegyeshalom környékére vánszorogtak az utolsó „gyalogos" sáncásó csoportok. A szorító hadi helyzetben Budapestről sorra a nyugati határvidékre költöztek a német és a magyar hivatalok, intézmények és szervezetek. Eichmannék is távozóban voltak, de december 3-án még lecsaptak a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alatt a zuglói Columbus utcában meghúzódó 3000–3600 főnyi zsidócsoportra. A nyilasok a tábort vezető Moskovitsot és dr. Rafaelt a helyszínen kivégezték. A vöröskeresztes menleveleket érvénytelennek nyilvánították, s a Columbus utcaiakat vonaton deportálták. Ezenkívül 22-én, feltehetően a legutolsó gyalogmenetekben hajtották a bécsi országútnak a budapesti toloncház 1200 foglyát. Számuk Komáromig az agyonlövések következtében 880 főre apadt.[33]

Az óbudai téglagyártelepi gyűjtőtábor Budapest körülzárásáig a deportálást szolgálta. A testi leromlottság és a lelki szenvedések folytán sokan követtek el a színekben mérgezéses, akasztásos öngyilkosságot. A feljegyzések szerint a belső sérüléseken, zúzódásokon felül haslövés, hátlövés és fejlövés okozott legtöbbször halált. Éhezésben elhaltakat szállítottak innen a bonctani intézetbe, és lövések áldozatait még december 23-án is. Az itt vegetálókon egyes fővárosi mentősök, orvosok hősiesen segíteni igyekeztek. Elsősegélyt nyújtottak, betegek tucatjait látták el. Közben sok leleménnyel többeket kimentettek a fogságból.

A hegyeshalmi halálmars, az ismételt deportálások, a tömeggyilkosságok tényei bizonyítják, hogy Szálasi a kezdettől fogva hirdetett „hungarista zsidóprogramját" sem tartotta meg. A budapesti zsidó lakosság száma az 1944. októberi fordulattól 1945. február 13-ig 105 453 fővel csökkent. November 6-tól legalább 50 000 magyar zsidót adtak át az SS-nek a határon, az útközben elpusztult százakról nincs pontos számadat. A későbbi deportálás 4750 főt jelentett. A mindenéből kisemmizett, kényszermunkára és végső soron halálra ítélt fogolytömeget éppúgy feláldozták a kapituláció elodázásán mesterkedő Wehrmacht-stratégák és Szálasiék, akárcsak a túlerővel szemben mind védtelenebb katonákat, a totális hadviseléstől sújtott polgári lakosságot, Budapestet és a még kezükön maradt magyar országrészt.

JEGYZETEK

1 Braham, Randolph L.: *The Destruction of Hungarian Jewry.* New York, 1963. II. köt. 510. o.
2 *Zsidósors.* 317–318. o.
3 Lévai Jenő: *Abscheu und Grauen vor dem Genocid in aller Welt...* Diplomatic Press Inc. New York, Toronto, 1968. 297–298., 305–307. o.
4 Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon 1944. október 16–1945. április 4.* (a továbbiakban *Nyilas uralom*). Kossuth Könyvkiadó, 1974. 148. o.
5 *Halálerőd.* 67. o.
6 *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei,* 1982. 410. o.
7 John Bierman: *Wallenberg.* ABC Független Kiadó, Budapest, 1985. 49. o.
8 Friedrich Born: i. m. 32. o.
9 Alexander Grossman: *Nur das Gewissen, Carl Lutz und seine Budapester Aktion. Geschischte und Porträt.* Wald, 1986. 269–270. o.
10 Nina Langlet: *A svéd mentőakció, 1944.* Kossuth Könyvkiadó, 1988. 13. o.
11 Stemmer Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései.* Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985. 297. o.
12 *A Wilhelmstrasse.* 910. o.
13 *Zsidósors.* 345–349. o.
14 *Győri Nemzeti Hírlap,* 1944. november 15.
15 *Halálerőd.* 73. o.
16 Uo. 74. o.
17 Uo. 74–75. o.
18 Uo. 76. o.
19 Karsai László: *Újabb Wallenberg-dokumentumok.* Világosság, 1992/12. sz. 952. o.
20 *A Hasomér Hacair a zsidó ellenállási mozgalomban 1942–1944.* Budapest, 1948. 16. o.
21 Uo. 17. o.
22 Uo. 19. o.
23 Uo. 17., 20. o.
24 Vadász Ferenc: *Aki akart és mert, tudott segíteni.* Szombat, 1992/3. sz. 11. o.
25 Németh József: *„Holttestét a bonctani intézetbe szállították..."* Képes Figyelő, 1947. június 21. 21. o.
26 Uo.
27 *Halálerőd.* 80. o.
28 Karsai László: *A pápai nuncius és Szálasi Ferenc.* Európai Utas, 1991/2. sz. 74. o.
29 Kelecsényi Éva: *Ellenállásunk Wallenberggel. Kézirat* a Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ gyűjteményében, 147–151. o.
30 *Zsidósors.* 329–331. o.
31 *A Szálasi-per.* Sajtó alá rendezte Karsai Elek és Karsai László. Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., 1988. 736. o. Lévai Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére.* Officina Kiadó, 1946. 134. o.
32 *A Wilhelmstrasse.* 912. o.
33 Ligeti László: *Múltakra emlékezve...* Kossuth Könyvkiadó, 1975. 139. o.

4. A totális terror Budapesten. Harc a gettóba zártak életéért

1944 végén sokrétűen megmutatkozott, hogy a Szálasi-rezsim a háború meghosszabbításának, a pusztítás démonának szolgálatában hatékony működésre képes.

Gazdasági és katonai téren az utolsó tartalékokat is kifacsarta a már keresztfára jutott országból. Közben a lakosság alapvető ellátásának biztosítása hatalmas gondot okozott, a front helyzete pedig állandóan romlott. Ezért nem maradt más, mint a féktelen terror és a rendeletekkel ösztönzött rablás. Ebben is változás figyelhető meg. A hatalomátvétel után

főképp a megmaradt zsidóság ellen irányult, emellett viszont bárki is alig érezhette magát biztonságban.

A rombolás, a nélkülözés, a rettegés légkörében „a legtöbb cselekedetnek a következménye kiszámíthatatlan volt. A gyilkosok fizetséget kaptak, a dolgozók büntetést. Az ostoba többnyire jobban járt az eszesnél, de olykor meglepetésszerűen az is előfordult, hogy a bátor életben maradt és a gyáva pusztult el. A logika saját tengelye körül forgott. Nemcsak a szavak vesztették el közmegegyezéses értelmüket, de a cselekedetek is" – írta Déry Tibor.[1]

Sztálin parancsot adott Budapest „futólépésben" való elfoglalására, ám az első kudarcok arra mutattak, hogy hosszú küzdelemre kell számítani. A szovjet támadást Budapest teljes körülzárása után lehetett megindítani, és a karácsonyra bekerített főváros a vér és szenny tengerében élte át az ostrom minden megpróbáltatását. A legtöbben tudták, hogy a háború nem Budapestnél fog eldőlni, tehát azt itt megnyerni vagy elveszíteni nem lehet. Hitler viszont – Szálasiék, az utolsó csatlósok aktív segítségével – Budapestnél Bécset és Grazot, a Délkelet-Németországhoz vezető utakat védte. A németek Észak-Magyarországról visszavonultak, a magyar fővárosban tartós védelemre rendezkedtek be. A hátország a Dunántúl lett. A budapesti harcok, a tüzérségi és légitevékenység, a kemény kézitusák sok áldozatot követeltek.

A terror növekedését jelzi, hogy november 17-én a csapatok parancsokait a felkoncolási jog gyakorlására hívták fel, mely „a megtizedelésnél is nagyobb jogokat biztosít". 28-án Hindy Iván altábornagy bizalmas parancsa a rögtönbíráskodás (a Szálasi-kormány első intézkedései közé tartozott) érvényesítését rendelte el a szökések kapcsán. Egyben a szökevények vagyonának zár alá vételére, illetve elkobzására utasított. A megtizedelést, a felkoncolást és a vagyonelkobzást követte a családokkal szembeni megtorlás mint végső fenyegetés. A nyilas kormány és a katonai vezérkar – a mind erőszakosabb német követelések szorításában – már csak statáriális kényszerrel kísérelhette meg parancsai érvényesítését.

A Fővezérség hadműveleti osztályának készült december 12-i jelentés szerint Budapesten egy zászlós vezette járőr Varga Jenő honvédet Vajdahunyad utca 38. sz. alatti lakásán lőtte agyon. Ugyanilyen járőr végzett a Csáky (ma Hegedűs Gyula) utca 19. sz. alatti lakásán egy szökött honvéddal, és agyonlőtt honvéd hullája feküdt a Budafoki u. 17. sz. alatti épület főlépcsőjén.

A 28-i kiterjedt razzia „eredményeképp " 2586 főt előállítottak a városparancsnokságra. A 29-i karhatalmi helyzetjelentés szerint előző nap német katonák agyonlőttek egy zsidót a Veres Pálné utcában, előtte éjszaka „ismeretlen egyének" a Duna-parton öt zsidó férfival és három nővel golyóval végeztek. A Bethlen tér 2. sz. alatti kórházban a német katonák a rendőri karhatalmat lefegyverezték és lövöldöztek. A Ferenc József rakparton (ma Belgrád rakpart) az őrszemes rendőr éjszaka nyolc lövéses sérült zsidót talált. „A rendőrség jelentése szerint a nyilaskeresztes párttagok 39 zsidó férfit és nőt szedtek össze, a Duna-parton rájuk lőttek, és a Dunába dobták őket."[2]

A folyóparti tragédiák hosszú sorába a sokkot kapott áldozatok is beletartoznak. 30-án hajnalban egy rendőr őrszem „öt zsidó külsejű, teljesen vizes ruhás férfit tartóztatott fel futásukban, akik annyira meg voltak zavarodva, hogy sem személyazonosságukat megmondani, sem azt előadni nem tudták, hogy mi módon kerültek a Dunába."[3]

A terror hivatalos kiterjesztése tehát tovább erősítette a nyilas fegyveresek addig is szinte korlátlan rémuralmát. Ám a mindennapokban megmutatkozott, hogy a lakosságot érintő intézkedéseket, a hadimunkára, romeltakarításra, bevonulásra kirendelést a nyila-

sok nagyrészt razziákkal, lakásról lakásra járva tudták csak megvalósítani. Az újabb és állandóan fokozódó fenyegetések a várt hatást nem érték el. Sőt mindinkább kitűntek a nyilas uralom gyengeségei. Tehetetlensége ugyancsak lelepleződött, mert a német katonai és biztonsági egységekkel együttműködő magyar hatóságok, katonai szervek nem tudtak úrrá lenni a polgárok ellenállásán. Kispest polgármestere kényszerűen állapította meg a valót: „Minden odaadásunk ellenére is a lakosság kötelességérzete elkopott."

A nyilas kormánynak a személyi kiürítés iránti kiterjedt vonakodás sok gondot okozott. (Már a Duna–Tisza közének kiürítésekor megmutatkozott ez, Budapesten pedig szinte jellemző tünetté vált.) A kormányhivatalok főtisztviselői, Szálasi Ferenc „nemzetvezető" és a vezetői állásokba ültetett párthívei viszont december elején elhagyták a fővárost, a nyugat-magyarországi városokba települtek. A „hősi életszemléletet" hirdető nyilas propagandához – és vezetőinek torzképéhez – tartozott, hogy a harci szellem „megújítása" érdekében a katonáknak tudtul adták, „a nemzetvezető honvéd közlegényi egyenruhában tölti be a legfőbb hadúr szerepét".

Hitler a körülzárt Budapesten rekedt német csapatoknak végsőkig való kitartást rendelt el. Közben az ostromgyűrű egyre szűkült, a nagyváros épületeit állandósult bombázások, belövések érték.

Egy december végi, Beregfy honvédelmi miniszternek készült előterjesztés is bizonyítja, hogy a sokat szenvedő, rettegő lakosság erkölcsi fölényben volt az oktalan rombolásra és pusztításra szövetkezettekkel szemben. „A budapesti polgárok lokálpatriotizmusa annyira megy, hogy az emberek sírnak és nem önmaguk sorsával törődnek, hanem azon vannak kétségbeesve, hogy a város elpusztul. Mindenki borzadállyal gondol arra, hogy esetleg az összes hidakat kénytelenek leszünk felrobbantani" – jelentette vitéz Hindy Iván altábornagy, budapesti hadtestparancsnok.[4]

A lakosság pincékben, odúkban, bedeszkázott vagy homokzsákokkal eltorlaszolt, fűtetlen óvóhelyeken mentette életét. Sokak nélkülözték a napi egytál ételt, a fűtőanyagot. Januárban sok helyütt az ivóvíz csak a földszinten, a pincékben csordogált a csapokból. Az ellátást katasztrofális helyzetbe került. A svéd követség, a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges országok budapesti követségei mindettől tartva már korábban felajánlották a Szálasi-kormánynak, hogy 50 millió pengő értékű élelmiszer-szállítmánnyal segélyezik a főváros lakosságát. Az egyezmény meghiúsult, mert az elosztás feltételei között a zsidók megsegítése is helyet kapott.

Az utcáról utcára, házról házra terjedő közelharc elviselését a Budapesten maradt pártszolgálatosok önkénye súlyosbította. Ezek a fegyveresek a svéd Vöröskereszt védelme alatt álló kolostorokban is házkutatást tartottak. Behatoltak a karmeliták Maglódi úti, az Isteni Szeretet Leányainak svábhegyi kolostorába, a Sacré Coeur Ajtósi Dürer sori intézményébe, a Vilma királyné úti gyermekotthonba. Főleg ott rejtőző fiatal lányokat hurcoltak el. Két pártszolgálatos a területenkívüliséget jelző táblát figyelmen kívül hagyva behatolt a Révay u. 16. sz. alatti épületbe, ahol a svéd követség tisztviselői laktak. Házkutatás közben a talált értéktárgyakat elrabolták, majd a lakókat halálosan megfenyegették.

A nyilas bandák betörtek számos zsidók lakta épületbe, így például a Pozsonyi út 30-ba, a Légrády Károly (ma Balzac) u. 39-be, az Eötvös utca 30-ba, a Sziget (ma Radnóti Miklós) utca 45-be, a Damjanich utca 49-be, a Visegrádi utca 36-ba, a Jókai utca 1-be, a Katona József utca 21-be és a Wesselényi utca 27-be. Először megfosztották áldozataikat

utolsó megmaradt értékeiktől. Sokat a helyszínen, másokat a Duna-parton lőttek agyon. Akit a gettóba vittek, „szerencsésnek” mondhatta magát.

A Légrády Károly u. 48/b sz. házból negyven lakót hurcoltak el. Közöttük Bánó Dezsőt, a pesti zsidó hitközség érdemes elöljáróját, feleségét, leányát és vejét, dr. Somogyi László főorvost. Két unokáját vele együtt lőtték agyon. December 28-án nyilasok és SS-legények megtámadták a Bethlen téri zsidó kórházat. A pácienseket, a kórházi személyzetet hosszan terrorizálták, majd kirabolták. Huszonnyolc fiatalabb külsejű férfit kiválogattak, és a Wesselényi utcában lévő kereskedelmi iskola épületébe hurcoltak. Két nappal később legyilkolták őket.

31-én késő délután 40–50 nyilasból álló másik osztag behatolt a Vadász utca 29. sz. ún. Üvegházba, amely svájci védelem alatt állt. A terroristák a követségi felségjelekkel mit sem törődve, három személyt azonnal megöltek, húszat megsebesítettek. Eredeti céljuk nyilván az volt, hogy kifosszák az épületet, melyben svájci raktárakat gyanítottak. Ehelyett több ezer „védett” és nem védett – gyakorlatilag védtelen – zsidó búvóhelyét fedték fel.

Krausz Miklós, a svájci mentőakció egyik vezetője a Szabadság téren lévő svájci követség útján Szalai Páltól, a nyilas párt rendőrségi összekötőjétől, a honvéd városparancsnokságtól és a rendőrségtől kísérelt meg segítséget kapni. Az Üvegház tekintélyes, összeköttetésekkel rendelkező parancsnoka, Weisz Arthur megpróbált időt nyerni, emiatt figyelemelterelő tárgyalásokba bocsátkozott a fegyveresek vezetőivel. Közben a nyilasok százakat hajtottak ki az utcára „átköltöztetésre”. Szerencséjükre két rendőrségi riadóautó és egy katonai egység határozottan közbelépett, ezeket az emberirtással titokban szembehelyezkedett Szalai Pál rendelte a helyszínre. A városparancsnokság nyomozást rendelt el.

A nyilasok sem tétlenkedtek, Weisz Arthurt másnap csapdába csalták. Rövid időre elhívták, hogy a kerületi nyilas vezetővel „közös érdekű kérdésekről” tárgyaljon. Az épület elhagyása végzetes lépésnek bizonyult. A teherautón erőszakkal elszállított házparancsnoknak örökre nyoma veszett.[5] Helytállását, az Üvegház hőseinek emlékét később emléktáblával örökítették meg.

Egy másik nyilas banda betört a Ritz Szállodába, és elfogta Komoly Ottót, a Zsidó Tanács tagját. A Városház utca 14. sz. alatti nyilasházba hurcolták. A hírhedt Rottmann Kurt, Balogh Mihály és Nidosi Imre vezetése alatt álló csoport meggyilkolta a cionista vezetőt.

Január 5-én a Zsidó Tanács másik tagja, Szegő Miklós, a székesfehérvári hitközség korábbi vezetője került nyilas kézre. A tanács elnöke, Stöckler Lajos szerencsésebb volt. 8-án családjával és 154 más zsidóval együtt a nyilasok az Üllői út 4. sz. alatti házból elhurcolták. A közeli Mária Terézia laktanyába vitték a csoportot, majd a Ferenc körúti nyilasházba. Felsőbb parancsra Gyulai Gyula rendőr százados két riadóautónyi rendőrrel mentette ki őket.

Hasonló atrocitásokra került sor Budán. Itt is számos egyéni akció történt. De a legszörnyűbb tetteket a Kun András – kíméletlenül antiszemita volt minorita szerzetes áldozópap –, valamint a Bokor Sándor, Megadja Sándor és Gáncsos Zoltán által vezetett terrorista osztag követte el. Golyóiknak estek áldozatul a budai Maros és Városmajor utcában működött zsidó kórházak ápoltjai és személyezte.[6] Számtalan egyéni tragédia fűződik a Kapás utcai nyilasházhoz is.

A Maros utcai kórház a Nemzetközi Vöröskereszt felügyelete és védelme alatt működött. Január 11-én egy csapat nyilas vette körül, akik lezárták az oda vezető utcákat. Behatoltak az intézménybe, és megkezdték a berendezés értelmetlen pusztítását, az ott tartózkodó 92 páciens, orvos és ápolónő kínzását és legyilkolását. A betegeket kirángatták az ágyaikból. A földön taposták őket és agyonlőtték azokat, akik nem tudtak járni. A járóképeseknek megparancsolták, hogy a tetemeket vigyék ki, és az udvaron temessék el. Amikor ezt megtették, őket is belelőtték a tömegsírba. Egyetlen ápolónő élte túl a kivégzést.

A Városmajor utcai ortodox kórházat 14-én támadták meg. Közel 150 ápolt, orvos és ápolónő életét oltották ki. Öt nappal később egy másik terrorosztag megtámadta az Alma utca 2-ben lévő szeretetházat. 90 lakóját elhurcolták, és röviddel később a Városmajorban lemészárolták. Az embervadászathoz tartozó razziák, kivégzések, gyilkosságok és öldöklések a nyilas uralom végezetéig folytatódtak.

A totális terror körülményei közepette a védekezés, a veszélybe jutottak segítése, oltalmazása nemhogy életveszélyes, de sokoldalú, nem kevés leleményt, esetenként összeköttetéseket igénylő tevékenységgé formálódott. Az üldözötteknek, legalitásukat vesztett hajszoltaknak főképpen búvóhelyre és megfelelő papírokra volt szükségük. A szabad mozgást még vállalók, illetve helyzetváltoztatásra kényszerülők leginkább több, egymáshoz illeszkedő iratra (személyi lap, hadiüzemi igazolvány, zsoldkönyv, élelmiszerjegy, menekültigazolvány stb.) szorultak. Ideig-óráig segíthetett, önbizalmat adott a bujkálóknak a semleges országok budapesti követségei által kiállított, illetve ilyeneket utánzó védlevél, illetve védelemre, az intézményhez kötődésre utaló, azt valamiképp bizonyító igazolvány, igazolás. A menekvéshez lehetőséget adott a kórházak, szanatóriumok kezelést tanúsító igazolása, orvosi jelentése, a Nemzetközi Vöröskereszt, a Magyar Vöröskereszt, a Mentő Egyesület igazolványa.

Mint az előzőekben bemutattuk, nagy igény keletkezett a hamis iratokra, ezek előállítása külön műhelyeket, szakcsoportokat hívott életre. A valóditól csak nehezen, szakember elemzése nélkül akár egyáltalán meg nem különböztethető igazolásoknak több változata készült. Idesorolhatók azok a valódi iratok és igazolványok, melyek adatai és pecsétjei hitelesek voltak. Az adatok viszont nem arra a személyre vonatkoztak, akinek az igazolvány igazolásra szolgált.

Ezek után olyan igazolványok soroltattak, melyekben a bélyegzőlenyomatok és az aláírások ugyan hitelesek, de az adatok kitaláltak, megközelítőleg az igazolvány tulajdonosára illőek voltak. Főként hadiüzemi igazolványok, polgári személyi lapok, zsoldkönyvek, bejelentőlapok, anyakönyvi kivonatok készültek így mentési céllal. A kényszer, a sürgető igények miatt előállítottak hamisított pecséttel ellátott és hamisított aláírással „megerősített” iratokat is. Gyakorta gépelve, stencilezési eljárással, jobbik esetben nyomdai szedés alapján készített „termékekként” jelentek meg. A hivatalos szabvány szerint, valódi iratokat másolva, sok gonddal szerkesztették meg ezeket is. A hamisítás utóbbi módja leginkább a katonai igazolványokat (nyílt parancsokat, élelmiszer- vagy járműutalványokat, belépési, utazási igazolványokat stb.) érintette.

Az okiratok megszerzése és előállítása, a felhasználókhoz való eljuttatása legtöbbször elkülönült feladatot és szerepet jelentett. A résztvevők általában nem, esetenként alig érintőlegesen ismerték egymást. Ez a kölcsönös védelmet szolgálta, a szükséges konspiráció része volt. Kivételt képezett, mikor különleges – gyorsan teljesítendő feladatot,

SVÁJCI KÖVETSÉG
IDEGEN ÉRDEKEK KÉPVISELETE

KIVÁNDORLÁSI OSZTÁLY
V., VADÁSZ-UTCA 29.

SCHWEIZERISCHE GESANDTSCHAFT
ABTEILUNG FÜR FREMDE INTERESSEN

ABTEILUNG AUSWANDERUNG
V., VADÁSZ-UTCA 29.

Budapest, 1945. március 11.

Nagyságos
W E I S S ARTHURNÉ urnőnek,
B u d a p e s t.

Igazoljuk, hogy férje, Weiss Arthur ur a Svájci Követség Vadász-ucca 29. szám alatti épületében fennállott Kivándorlási Osztályának volt a tisztviselője. A fenti követségi hivatalban és annak összes helyiségeiben a nyilas uralom alatt mintegy 3000 üldözött talált menedéket, egészen a felszabadulás napjáig, mely üldözötteket a követség az egész idő alatt élelmezte és a területenkivüliség joga alapján bujtatta.

A Vadász-ucca 29. szám alatti követség hivatalát a nyilasok és a táboru csendőrök több alkalommal megtámadták /igy többek között az 1944. december 31.-i támadásnál az épületben egy halott és mintegy 20 sebesült is volt/ és ily en esetekben Weiss Arthur ur volt az, aki azt az áldozatot vállalta, hogy a támadó nyilasokkal tárgyaljon és azokat mérsékelni próbálja. Egy ilyen alkalommal, 1945. jan uár 1.-én, amikor a nyilasok ujból kivonultak a Vadász-ucca 29. számu épület ellen, Weiss Arthur urnak sikerült a nyilasok dühöngését megfékezni, de ennek az volt az ára, hogy Weiss Arthur urat a nyilasok magukkal vitték azzal, hogy a kérdéssel kapcsolatban az Andrássy-ut 60. szám alatt volt központjukban tárgyalást folytassanak vele. Weiss Arthur ur azóta sem tért vissza és nyilván ennek az önfeláldozó magatartásának esett áldozatul.

Fenti tényeket adott időben az illetékes magyar hatóságok elé fogjuk terjeszteni, azon kérésünkkel, hogy Weiss Arthur urnak az ellenállási mozgalomban való kimagasló részvételét a magyar kormány elismerje.

Tisztelettel

a Svájci Követség Kivándorlási Osztályának vezetője

Igazolás Weisz Arthur helytállásáról

85

Budapest, 1945. 11.15.

T/1

Tekintetes

S z a b a d o s J á n o s urnak

Budapest.

Alulirottak ezuton mondunk hálás köszönetet Önnek és ... családjának azért a jótettért amit velünk tett akkor, amikor ... ve annak, hogy a Nyilaskeresztespárt ... minket és legyilkolni ... ahogy 154 hittestvérünket a Városmajor u. 64. sz. alatti kórházban meg... ahonnan mi Önökhöz menekültünk és voltak olyan szivesek befogadni ... tatásával is befogadni minket. Mégegyszer köszönetet mondunk és örökre kötelezettek maradunk.

Neumann Gyula

Szabados János és családja befogadta a menekülő zsidókat

azonnali életmentést szolgáló – igazolványok, belépési engedélyek előállítását hozta a terror kiváltotta szükség. Ilyenkor az okmányok legtöbbször közvetlenül, nemritkán „testre szabva" készültek.

A német megszállás óta a búvóhelyek iránt ugyancsak növekvő igény keletkezett. A háború viharában bujkáló ország népe maga is többé-kevésbé bujkálóvá vált. Az üldözés régen meghaladt minden elképzelhető határt. Elérte a Horthy-rendszer számos, tetszőleges rendű-rangú tisztviselőjét és nap bármely órájában bárkit, akit a nyilasok rövid szemrevételezés alapján gyanúsnak tartottak, üldözendőnek ítéltek meg. Közülük sokan kényszerültek addigi lakhelyük elhagyására, az új helyen pedig hamis iratokkal vagy más – általuk ismert, vagy jobb, ha ismeretlen – személyek valódi, szabályos irataival való elrejtőzésre.

Sokezren – főként a zsidók – lapultak, rettegtek a fővárosban illegális lakásokban, búvóhelyeken. Ez utóbbiak a legváltozatosabb helyeken akadtak: pincékben és padlásokon, használaton kívüli üzlethelyiségekben és raktárakban, elfalazott lépcsőfeljárók, tetőterek homályában. Menedékhelynek számított a falba süllyesztett szekrény, a barlanglakás odúja, minden olyan négyzetméternyi hely, ahol az üldözött reményeit időlegesen a túlélés esélye egészítette ki. Alkalmilag meg lehetett húzódni még munkacsoportoknál, fiktív katonai alegységeknél és sokféle módon az üldözöttek oltalmazását vállaló egyházi szerzeteknél, intézményekben, menhelyeiken.

A polgári és katonai, az egyéni és szervezett embermentés históriájához számos cselekvésmód, változatos intézményi és egyéni formák kötődnek. Az együttérzés, a segítőkészség, az erkölcsi és anyagi támogatás, a fegyveres biztosítás megannyi megnyilvánulása mellett sokszor meghatározó szerep jutott a véletlennek éppúgy, mint a gyors helyzetfelismerésnek és a találékonyságnak.

Az eredményes mentésben, a viszonylagos biztonság elérésében a korrupció, a pénz gyakran gyors megoldásokhoz vezetett. Ahogy voltak tisztességes emberek, voltak korruptak is. A korrupt emberek pedig nem lehettek annyira korruptak, hogy még mindig ne érjék meg a pénzüket. Az élethalálharcban sokszor segített, hogy a nyilasok között is találtak olyanokat, akik a vérnél többre becsülték a pénzt. Raoul Wallenberg habozás nélkül fizetett és lefizetett, ahol arra lehetőség nyílt. (A többi embermentőhöz képest meghatározó előnye volt, hogy két és negyed millió dollár állt rendelkezésére.) Alkalmilag pénzzel, „ajándékkal" is mentett, vagy a mentés feltételeit ekként „egyengette" Carl Lutz, Friedrich Born és a tevékenységüket segítő munkatársi gárda. Az ellenállás szervezetei ugyancsak eszköztárukba sorolták a vesztegetést. Így sikerült foglyokat kihozni pl. internálótáborból meg a Pestvidéki Törvényszékről.

Újváry Sándor író, a budapesti zsidók mentésének aktív és elismert részese *Szabálytalan önéletrajz* c. emlékezésében olyan esetet is leírt, hogy november végén a Mexikói úti gyermekotthonban a nyilaskeresztes pártszolgálatosok megkezdett vérengzését határozott fellépésével és – a mindig kéznél levő borítékban – 5000 pengővel sikerült leállítania. A korrupt emberek megvásárlását a mentés fontos motívumának ítélte meg. A terror hetei és hónapjai alatt az emberirtással szembeszegülők az emberi magatartásnak felmérhetetlenül sok árnyalatával találkoztak, Újváry ezek alapján összegezte tapasztalatait.

„Az emberiségre az igazi nagy és leküzdhetetlen veszélyt a fanatikusok jelentik. Akiket nem lehet megvesztegetni, akikre nem hat sem a jó szó, sem a megértésre való apellálás, sem a – megvesztegetés. Ezek, akik elhúzzák a ravaszt. Jól látjuk ezt a mai terrorista cselekmények lefolyásában, azok, akik megrendíthetetlenek, azok gyilkolnak." Az 1985-ben Jeruzsálemben az *Igaz* címmel kitüntetett Újváry Sándor emlékezésében úgy értékelt, hogy „az adott esetben az eredményt tekintve csaknem mindegy az, hogy megvesztegetés vagy pedig megrendülés menti meg a halálraítéltek életét".[7]

Sokak életét mentették meg a „hungaristákkal" szembehelyezkedett katonák. A fegyveres ellenállásig eljutott csoportok közül Mikó Zoltán vezérkari százados és Bondor Vilmos főhadnagy, a köréjük szerveződött ellenállási törzs kiterjedt életmentést teljesített. Több száz igazolványt, mentesítési papírokat adtak bujdosóknak, egyetemistáknak, szökött katonáknak, a származásuk okán üldözötteknek. Segítséget nyújtottak a semleges államok követségei és „védett" épületei őrzéséhez is.

A magyar írók, a szellemi elit oltalmazása sikeres mentőakciójuk meghatározó része volt. A Magyar Fővezérség bélyegzőjével és Mikó Zoltán aláírásával katonai mentesítést tanúsító igazolványt kapott Asztalos István, Cseres Tibor, Darvas József, Féja Géza, Illyés Gyula, Kemény Gábor, Kovács Imre, Nagy Imre festőművész, Sinka István, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Szentiványi Kálmán, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő és Veres Péter. Mindegyikük életben maradt.

Mikó Zoltán vezérkari százados Kudar Lajos csendőr ezredessel együttműködve csendőri védelmet nyújtott Raoul Wallenbergnek és több védett ház lakóinak. Nemes tetteik, helytállásuk kapcsán mindhárman mártírhalált haltak!

Kitűnőre vizsgázott emberségből a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyárban a hadiüzemi parancsnok, Dávid *(keresztneve ismeretlen – Sz. Sz.)* százados. Átgondolt intézkedéseivel legalább nyolcvan zsidó lányt, asszonyt védett meg az üzemben májustól a pesterzsébeti gettó és a deportálás elől. A nyilas hatalomátvételt követően arra is gondja volt, hogy a szövőgyár területén kívül rekedt zsidó nőket szuronyos honvéd őrséggel – a kötelező munkaszolgálatra bevonulásukat megelőzendő – „visszamentette" az üzembe. Védenceinek biztonsága egyre ingatagabb lett, december elsejéig tartott. A nyilasok elhurcolták őket, Bauer Zsuzsannát és társnőit a Józsefvárosi pályaudvaron át Ravensbrückbe deportálták.

A 20. munkaszolgálatos zászlóalj gazdasági hivatalának főnöke, Ferencfalvi Kálmán hadapród őrmester munkaszolgálatos nők és férfiak százait mentette, segítette. Nem a hatalmával, hanem emberségével, szerény eszközeivel, az értékes hivatali bélyegzővel. Sokaknak adott igazoló papírokat, és közreműködött a budapesti Munkácsy Mihály utcai zsidó gyermekotthon védelmében is. Egy munkaszolgálatos húgát és kétéves kisfiát saját családjához, Gyöngyösre mentette, ahol túlélték az üldözést. Ferencfalvi Kálmánt 1988 júniusában Jeruzsálemben az *Igaz* címmel tüntették ki.[8]

Tamásy László százados Budapesten hamis igazolványokkal segített. A Hadik laktanya nyomozótisztjeként a bajból kimentendőket „letartóztatta" és nagy szigorúsággal magával vitte, megoltalmazta. Sokak életét mentették meg Bóth Raymund alezredes, Löderer Emil és Fehér István őrnagyok. Sokoldalú, a gettóra is kiterjedt mentést végzett Ocskay László főhadnagy, az ún. ruhagyűjtő század parancsnoka.

Huszonhat üldözöttet bújtatott rákosfalvi házában Ozoray Imre ezredes, katonaiskolai tanár. A Szentmihályi utcai sikeres mentésben meghatározó szerepet töltött be Farkas Imre, a Műegyetem tanársegédje, és segített ifj. Ozoray Imre. Védenceiknek megfelelő papírokat szereztek, ilyeneket készítettek, lefalazással búvóhelyet alakítottak ki többeknek a Műegyetemen is. Budapesti házában elrejtette és megmentette Nemes Takács Lajos

ny. vezérőrnagy a Száborszky családot. Dr. Kaba Márton százados személyi iratait Kurzweil Lajosnak adta, lakásán többeknek nyújtott menedéket.

„A magyar nemzetért és az emberi szeretet eszméiért küzdő Dienstl András ezredes úrnak igen nagy érdemei vannak" – állapította meg a Csáky u. 15. sz. volt csillagos ház lakói által kiállított okirat. A 68. gyalogezred nyugalmazott ezredese a ház légoltalmi parancsnokaként felöltötte egyenruháját, hogy annak tekintélyével az üldözés áldozatait segítse, mentse. Kockázatos tevékenysége Bana István házfelügyelő közreműködésével igen eredményes volt.

A rettegés hónapjait dr. Hevesi Ferenc főrabbi és családja Dienstl ny. ezredes oltalmában élte át. Patrónusuk helytállásáról 1945 júniusában közölt méltató sorokat. Dienstl András „mikor a gettóba szállították a ház lakóit, önzetlenül, sőt nagy anyagi áldozatokkal hamis papírokat szerzett sok-sok zsidó ismerősének és negyvenöt személynek menedéket adott a házban. Mint apa gyermekeire, úgy vigyázott rájuk. Tüzelővel, élelmiszerrel látta el a boldogtalanokat. A legnagyobb veszélynek tette ki magát, mert a házban nyilasok is laktak, állandó volt a nyilasjárás és a razzia".[9] A Szász Oszkár-féle láncgyárban hamis „hadiüzemi" igazolványokkal 12 személyt sikerült megmentenie. Önkéntes vállalkozásképpen zsidókat hozott vissza menlevelekkel Hegyeshalomból három ízben.

Dr. Miltényi Dénes, a Légierő Parancsnokságának hadbíró főhadnagya a zsidóüldözést elutasítva családjával együtt Hatvanyné Wolfner Vera rejtőzését sikerrel segítette. Később Szombathelyen a nyilas uralom végéig a statáriális bíróság elé szánt katonákat – a pártszolgálatos razziázók és a csendőrök állították elő őket – hatáskörében önállóan, hamis nyílt parancsok és szabadságos levelek átadásával mentette meg.

A háromtagú Rőmer családot és egy idős zsidó házaspárt az Éva (ma Asbóth) utca 9. sz. épületben a budapesti városparancsnokság állományából Mravik József őrmester mentette meg. A közeledő razziázókról értesülve a házban lakó, rettegő zsidókat lakásuk mélyére küldte. Bejárati ajtajukat gyorsan deszkával zárta le és kiírta, a lakás zsidótlanítva!

A nyilasok elégedetten hallgatták meg a ház zsidó lakói „kifüstöléséről" egyenruhában tartott beszámolóját. Mravik József és segítője, Kurucz segéd-házfelügyelő leleménnyel erősített embersége életeket oltalmazott meg. Rőmerék a következőkben spanyol védett házban élték túl a megpróbáltatásokat.[10]

Kiemelkedő tettek fűződnek a katonaorvosok köréhez. Dr. Telbisz Albert orvos alezredes, egyetemi magántanár az 1. sz. honvéd helyőrségi kórház parancsnokaként már 1943-ban sok humánummal kezelte a gyógyításra szoruló zsidó munkaszolgálatosokat. A Gyáli úti kórházba többeket dr. Esztergályos Károly, az I. munkaszolgálatos zászlóalj vezető orvosa utalt be, aki nem tétovázott, ha a megbélyegzettek megkíméléséért bármit is tehetett. A mentés terén Telbisz orvos alezredessel Bóka László hadnagy, a helyőrségi kórház segédtisztje működött együtt. Hivatali beosztását a legteljesebben hasznosította védencei javára.

Dr. Petrovics László főhadnagy, katonai sebész Budapesten orvosi igazolásokkal sokaknak életmentő segítséget nyújtott. Négy zsidó asszonyt a Ménesi úton keresztény papírokkal rejtegetett. A nyilasok elől feleségével együtt menekülni kényszerült. Kecskeméten dr. Simon Balázs sebész, orvos őrnagy több zsidó munkaszolgálatost megmentett.

Az egyetemi fiatalokból szervezett karhatalmi alakulat, a Táncsics Mihály zászlóalj szintén részt vállalt a zsidó üldözöttek mentéséből. Novemberben a zászlóalj látta el az Üllői úti Frigyesi-klinika fegyveres őrzését. A nőgyógyászati klinikán a terror idején nők és gyermekek bújtak meg az egyetemista ellenállók védelme alatt.

A budapesti embermentésnek csendőr résztvevői is voltak. Szervezeten belüli és kívüli ellenálló tevékenységük különös összpontosítást, rendkívüli áldozatot igényelt. Az előzőekben említettük egyik kiemelkedő részesének, Kudar Lajos csendőr ezredesnek, a nemzeti ellenállás 1945. február 11-én, feltehetőleg Budán kivégzett résztvevőjének mentési működését. A csendőrség központi nyomozó parancsnokságának gazdasági hivatalában Géczy József főhadnagy, Harmat József főtörzsőrmester és Nemes Gere Kálmán számvivő főtörzsőrmester szerteágazó mentési tevékenységet fejtettek ki.

Géczy főhadnagy vezetésével kapcsolatba léptek Erdősi Károly pápai prelátussal, az üldözöttek több csoportjának (pl. színészeknek, köztük Várkonyi Zoltánnak, Gobbi Hildának és másoknak) iratokkal segítettek. Raoul Wallenberg céljait ismerték, bizonyíthatóan és eredményesen pártfogolták. A Magyar Fronttal létrejött kapcsolatuk szálán működésük kiterjedt a tervezett razziák időpontjainak, a budapesti zsidósággal szembeni intézkedések előzetes közlésére, az emberszabadító törekvések támogatására.

A csendőr életmentők között Gere Kálmán számvivő főtörzsőrmester áldozatvállalása részeként – feltehetőleg Géczy főhadnagy megbízására – esetenként segítséget adott a Svéd Vöröskereszt, Valdemar Langlet budapesti mentőmunkájához. A Langlet irodájától kapott címeken Kovács József néven, csendőr egyenruhában az alkalomra kiállított nyílt paranccsal üldözötteket „vett őrizetbe", majd menedékhelyre kísérte őket. A kötélidegeket, mindenkor gyors helyzetfelismerést, azonnali döntést igénylő feladatokat Gere főtörzsőrmester erkölcsi hitvallása alapján, ellenszolgáltatás nélkül végezte.[11]

A még csak részben ismert csendőrségi embermentés históriájához tartozik, hogy Géczyékhez hasonló aktivitást fejtett ki a belügyminisztériumban dr. Nemes Varga Ferenc gazdászati százados és Dienes Andor gazdászati százados. Ez utóbbi az írók mentésében szerzett érdemeket, a háború után pedig Petőfi-kutatóként. A nyilaskeresztesek ellenében sok kockázatot vállalt a svéd követség mentőmunkáját Alapy Gábor ny. honvéd százados munkatársaként segítő dr. Parádi István csendőr százados.

Parádi százados korábban a IV. (pécsi) csendőrkerület állományában szárnyparancsnokként szolgált, de a gettózáskor tanúsított „engedékenysége" miatt ismételten megfenyítették és beosztásából eltávolították. Október 21-től a svéd követség budapesti Tigris utcai életvédelmi osztályán dolgozott. Korábbi összeköttetéseit, egyes csendőrtisztek németellenes – a megszállás és deportálás okozta –, kiábrándult magatartását felhasználva információkat gyűjtött a német és a magyar erőszakszervezetek működéséről, intézkedéseiről. Ezek aztán az üldözöttek mentésében, a svéd követségi titkár gyors és határozott fellépéseiben hasznosultak. Parádi novemberben kisebb csendőrosztagot vezetett, gyakran akadályozott meg nyilas erőszakosságokat, és személyi védelmet biztosított Raoul Wallenbergnek.

Rendkívüli, folytonos életveszélyben teljesített vállalkozásai során Parádi csendőr százados összeköttetésbe került több antifasiszta polgári csoporttal, Gidófalvy Lajos karhatalmi zászlóaljával. Mozgékonyságának Wallenberg jegyzékeiben, feljegyzéseiben is nyoma maradt. Több száz életet oltalmazott meg.

Kapcsolatban állt Parádi dr. Bányay László csendőr századossal, akit a Belügyminisztérium XX. osztályáról november derekán vezényeltek Szombathelyre. A Varga Ferenc gazdászati százados biztosította gépkocsikat és menetleveleket a humánum szolgálatába

állították. Bányay százados a németek és a nyilasok nyugat-magyarországi tevékenységéről adott információkat, és tevékenyen közreműködött a határszéli kényszermunkatáborokba hurcolt zsidó munkaszolgálatosok szabadításában, Budapestre visszaszállításában. A fiktív parancsok életeket mentettek, melyről Bányay László később ekképp emlékezett: „...csekély erőmhöz képest és kis hatáskörömben is mindent elkövettem, hogy megállítsam a vesztébe rohanó magyar sorsot."[12]

A tengernyi szenvedést és fájdalmat kiváltó magyarországi deportálás meghatározó részét végző csendőrségben voltak tehát olyanok, akik szembehelyezkedtek az 1944 márciusa hozta fordulattal, az emberirtás szellemével. Helytállásuk megörökítése és megbecsülése több évtizede várat magára.

A rendőrség állományából többek vezeklésből, megtérésből, mások spontán, önzetlenül az üldözöttek segítségére voltak. Az óbudai téglagyárban, a Teleki téren, a „védett" tömbökben és házakban feltűntek olyan derék rendőrtisztek és őrszemélyzeti beosztottak, akik a nyilas terroristákkal csak esetileg mertek nyíltan szembeszállni, de elnézéssel és jóakarattal sokaknak valamiképp segítettek, akár életmentő magatartást tanúsítottak. A budapesti rendőrség nagyobb része (nyilas érzelmű rendőrtisztek, karrierista detektívek és más hatalmaskodók persze akadtak) felszerelésekor a közrend védelmére esküdött, és az emberpróbáló időkben is józanul ehhez, a legjobb hagyományokhoz tartotta magát. Ilyen volt Tarpataky Zoltán rendőr-főfelügyelő, a lipótvárosi Palatinus-házak, a környék védett házai rendőri őrizetének parancsnoka. Ezreket oltalmazott, százakat mentett, közöttük dr. Horovitz József főrabbit és családját.[13]

A belvárosi rendőrtisztek egy része tiltakozással, esetenként a rendőrőrszobák legénysége a helyszínen is fellépett az utcai atrocitások, nyíltszíni gonosztettek, rablási célú házrazziák ellen. Segítettek az őrszemek a Dunából, éjszakai tömegkivégzésekről valamiképp kimenekülteknek, és a terror visszaszorítását célozta a gettóban való bevetésük. Dokumentumok az egyéni vagy társas zsidómentésről az ostrom idején nem keletkeztek, ám a háború utáni igazolásokkor több humanitárius cselekményre derült fény. Főként a gettóélettel, a csillagos házak védelmével összefüggésben, de akadt támogató emberség a Svábhegyen, Hain Péter közvetlen közelében is.

A svábhegyi magyar politikai rendőrséghez beosztott Endrédi István több fogolynak emberi segítséget nyújtott. Köztük volt gróf Bethlen Istvánné, akit németellenes magatartásáért vettek őrizetbe, s mert mozgalmat indított, hogy a keresztény nők megsárgult falevelet tűzzenek együttérzésből felsőruhájuk baljára. Endrédi előzetes tájékoztatással zsidó családok túléléséért önzetlenül és sikerrel cselekedett. Hasonlóan viselkedett Jászay Ferenc detektív. A letartóztatott zsidókat titokban vigasztalta, segítette lehetőségei szerint. A kiürítéskor többeket sikerrel lehozott a Svábhegyről, és felesége bevonásával, készséges támogatásával megvédte őket az elhurcolás elől.

A kerület őrszemek sorába Szőllősy főtörzsőrmester (keresztneve ismeretlen – *Sz. Sz.*) emberségből tartósan oltalmazta és támogatta Herschkovits Ármin munkaszolgálatos keresztény papírokkal bujkáló családját. Megyeri Károly detektív a Burger családot mentette meg.

Ambrus József detektív és felesége elrejtette Bródy Margitot, a Szabolcs utcai Zsidókórház gondnoknőjét. Védencük már 1939 óta kiterjedt mentőmunkát végzett a nemzetiszocialista üldöztetés elől menekülő zsidók javára. Segített a burgenlandi menekülteknek éppúgy, mint a toloncházba szállítottakon. Együttműködött báró Weiss Edittel és mások-

Alapy Gábor ny. százados, Wallenberg munkatársa

Gere Kálmán csendőr főtörzsőrmester

Bakos Géza főhadnagy

Mravik József őrmester

kal, emiatt is letartóztatási parancsot adtak ki ellene. Ambrus detektív az intézkedésről értesítette felesége bevonásával Bródy Margitot, aki segítségükkel túlélte a rejtőzés időszakát.

Sokan, sokféleképp élték át a német és nyilas terror alig leírható, szörnyű mindennapjait. Az üldözöttek, hajszoltak, bujkálni kényszerültek emlékezései arról is szólnak, miként ütköztek a közöny, a zavarodottság, az ingadozás, a félelem és a gyávaság, a kockázatvállalás alóli kitérés, a formális mentegetőzés falába. A dán, a holland, a jugoszláv vagy francia példákhoz képest a történelmi tapasztalat arra mutat, hogy a kétségtelenül felszínre jutott mentési törekvések a lét-nemlét mezsgyéjére került országban a társadalom egészét nem hatották át. Az együttérzés, a jó szándékú emberek sokféle segíteni akarása, a cselekvő oltalmazás sokféle megnyilvánulása átfogóan nem érintette meg a magyarországi zsidó közösséget. A segítőkészség esetleges, szórványos volt. Ez megfigyelhető a vidéki zsidóság gettózása és deportálása iszonyteli heteiben, ugyancsak a Szálasi-rezsim fővárosi tombolása idején

A magyar vidék kis falvaiban a zsidó családok, a közkedvelt zsidó orvos, a gyógyszerész, az iparos, a szatócs erőszakos elszállításakor a fájdalmas együttérzés esetenként látványosan megmutatkozott. A kis és nagyobb városok együttesére ez nem volt jellemző. (Tegyük hozzá: a német biztonsági szervek, magyar és „népi német" kiszolgálóik legtöbbször azonnal, kíméletlenül lecsaptak minden azonosuló, a „zsidóakciót" veszélyeztető megnyilvánulásra!) Az ország társadalmának egészséges önvédelme, a zsidó állampolgárok oltalmazását szolgáló elemi méretű felháborodás és felhördülés még a végórákban is elmaradt. A magyar társadalom nem érezte meg a zsidók tragédiájában saját veszélyeztetettségét. Nem tiltakozott, és nem mert a gyilkosok, a nemzetvesztő kirekesztők szűk csoportja, a „zsidóakció" lebonyolítói ellen fordulni.

Mint az előzőekben bemutattuk, segítséghez leggyakrabban a társaságbéliek, az összeházasodottak, a kikeresztelkedett ismerősök, a hazai szakmai vagy szellemi közösségek tagjai, a szervezett munkásközösségekhez kötődők jutottak. A szorosabb, zártabb társulások szolidaritása inkább megnyilvánult, itt kaptak a rászorulók legtöbbször menekülési lehetőséget, ezekben leltek további megbízható kapcsolatokra.

Kétségtelen, hogy a pesti gettó, a „védett" tömbök és házak lakói az ostrom sújtotta, égő város éhező népétől esetileg kaptak segítséget, az itt lévők nagyobb része ennek is köszönhetően túlélte a vérzivatart. Megmenekülésük azonban meghatározóan nem ennek, nem a diplomata, vöröskeresztbéli közbenjáróknak, még kevésbé a magyar hatóságok tevékenységének tudható be. A túlélést a számos áldozatot követelő ostrom hozta, s az, hogy nem volt idő a gettólakók teljes elpusztítására, mert a szovjet csapatok ezt megelőzték, ledöntötték a gettó palánkját.

Mégis: a magyar társadalom magatartását európai mércével mérő, sokirányú tudományos vizsgálattal elemző Bibó István a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* c. kitűnő tanulmányában úgy értékelt, hogy

„annak az arculatnak, amit a magyar társadalom ebben a helyzetben mutatott, nem vitásan van pozitív oldala is. Emberek sokasága, köztük olyanok, akik azelőtt sem különösen zsidóbarátok, sem különösen demokraták vagy antifasiszták nem voltak, foglalkozott ettől kezdve a zsidók megmentésével: akciókat kezdeményeztek, hatóságokhoz szaladgáltak, a hatalmon levők lelkiismeretét rázogatták, beadványokat gyártottak, külföldi képviseletek keretében, zárdákban, lelkészi hivatalokban, munkásszervezetekben, magánlakásokban, pincékben, falusi házakban bújtattak embereket, vettek át gyerekeket, gyártottak hamis papírokat, irányították az embereket biztonságosabb helyre, s néha az ismeretlenség vagy az elfelejtettség homályából bukkant elő olyan segítő szándék, melyre nem is számított senki. Bizonyosan vannak ezrével olyan emberek, akik életüket ezeknek a hol egyéni, hol szervezettebb erőfeszítéseknek köszönhetik."[14]

A lakossági mentések láncolata szinte végtelen. Ahogy a főváros számos teréhez és utcájához 1944 teléről számos tragikus történés, a fizikai üldözés egy – vagy több – epizódja, mozzanata fűződik, úgy a mentésé is! A közvetlen életveszély átélése, a nyers és brutális erőszakkal, a háborús pusztítás borzalmaival való szembesülés élménye sokakat, köztük az addig közönyöseket is, megrázott, cselekvésre késztetett.

A társadalom egészséges része meghőkölt, az üldözés elleni érzéseit cselekvésre váltotta. Az év nyarához képest az emberi együttérzés jelei, konkrét megnyilvánulásai örvendetest megszaporodtak. A totális terror ezrekre hozott halált, de nem irthatta ki az emberséget.

Michnay László, az adventista egyház presbitere sok zsidón iratokkal és rejtegetéssel segített. Horváth Károly és felesége tizenegy zsidó és néhány keresztény üldözöttet rejtettek el házuk titkos szobájában. Fülöp János sofőr kis házában hat zsidót mentett, családja bevonásával továbbiaknak is menedéket szerzett. Kapcsolataira építve, az ellenállás tagjaként hasonlóan tett Horváth Dezső budapesti lakos is.

Ottlik Géza író és felesége Vas István írót fogadták otthonukba, ugyanígy tett zsidó szomszédaival a Németvölgyi úton Urr Ida, aki a Svéd Vöröskereszt mentési tevékenységének aktív részese volt.

Szeleiné Török Margit Dembik Alizt és Dembik Veronikát bújtatta lakásán, Szalkai István tizenhat zsidót rejtegetett a Zöldmáli úti otthonában. Rákoskeresztúron Majoros Gyuláné mutatta ki emberségét papírok átadásával és rejtegetéssel. Dr. Heintz Erzsébet, Hegedűs Zoltán és neje, Girnt Sándor és felesége ugyancsak iratokkal, búvóhellyel segítettek, ahogy Gabrovits József, Frankó Dezső pék és felesége, Farkas Kálmán vagy Böszörményi Lajos és felesége. Valamennyiük embermentő helytállását évtizedek múltán az *Igaz* címmel, a humánum nagyrendjével ismerték el.

A gyermekét özvegyen nevelő Józan Vilma Reich Aladár paszománygyáros kérésére vált a budapesti embermentés tevékeny részesévé. Saját otthonát, családja és barátai lehetőségeit kihasználva bújtatott zsidókat. Összeköttetések révén menleveleket is szerzett, anyagi lehetőségeit a gyermekek és a felnőttek védelmében egyaránt hasznosította.

Gátiné Schultz Anna gyári munkásnő lakásában, háza pincéjében három szökött munkaszolgálatos kapott menedéket. Keresztény iratokhoz juttatta Pálfi Ibolyát, az óbudai téglagyárba élelmet csempészett be a Schwartz családnak. Vancsura Júlia budakalászi lakos személyi okmányait barátnőjének, Winter Máriának adta át. Védence levette a sárga csillagot, és új személyazonosságát arra is felhasználta, hogy a pesti gettóból kimentette rokonát, Weisz Dezsőt. Élete ismételt kockáztatásával, önzetlenül, többszörösen segített, embereket szabadított ki Mahler Géza.

Dr. Kossuth Lajos Gábor ny. miniszteri osztálytanácsos és felesége a Fővám térhez közeli lakásukon „szatmári menekültként" sokakat befogadtak, mentettek, élelmeztek. Itt kapott menedéket Korányi Adolf tüzérezredes is, akit a csendőrnyomozók Kiss János altábornagy és társai ellenállási szervezkedése miatt halálra kerestek. Dr. Kovács Sándor, a Külkereskedelmi Hivatal tisztviselője a pasaréti templom közelében hamis iratokkal segítette a rejtőzésre szorultakat. A Csalán utca 19. sz. házban, a Weszelszky panzióban a

gettó elől menekülők, a bujdosók menedékháza alakult ki. 25–30-an húzták meg itt magukat, köztük dr. Földváry Ferenc egyetemi magántanár, a világhírű héthársi Neumann orvosdinasztia tagja. Kovács ötletére a panzió kapujára kiírták: Horvát katonai attasé (a megtévesztő, ám védelmet hozó felirathoz egy korábbi vendég, zágrábi ezredes hozzájárult), a ház ezzel „területenkívüliséget" nyert.

A helyszín adta ötlettel élt ugyancsak a zsidómentésnél a Király utca 96. sz. épület földszintjén Varga József nyomdai munkás és családja. A lakásuk szobájának sarkában „egérlyukat" alakítottak ki, mely a szomszédos, elhagyott üzlethelyiségbe nyílt. Egy részét lefalazták, ezt az „egérlyukon" át lehetett megközelíteni. Kilencen – köztük Szirtes Ödön kereskedő és családja – nyertek benne a túléléshez menedéket.[15]

A VI. kerületi Dessewffy utca 45. sz., házban Telbisz Róbert és családja segítette meg a zsidó lakótársakat. Erőszakos kiköltöztetésük után holmijukat és munkaeszközeiket megőrizték, két üldözött nőt lakásukba fogadtak be. Telbiszné a gettóba is vitt élelmet, a család a környék jótevője volt.

A Keresztyén Leányegyesület Bocskay u. 35. sz. alatti székházában a Szálasi-rezsim idején az 50–60 bentlakó között főként zsidó lányokat bújtattak. Legalább 20–25 fiatal leány, asszony kapott itt menedéket, akik hamis papírokat ugyan szereztek, de nem volt hová menniük. Házimunkásként élte túl az épületben a nyilas razziákat a szökött munkaszolgálatos, egy katonaszökevény férfi és egy leventesorozás elől szökött fiú is. Dr. Böszörményi Miklós munkaszolgálatost bajtársával együtt aztán január 6-ig Sándor Miklós kereskedő bújtatta lakásán. Victor Erzsébet, az egyesület elnöknője és legközelebbi munkatársa, Tukka Ilona hősies elszántsággal adtak helyet és ennivalót minden rászorulónak.

A budai Kapás utcai nyilasház veszélyes közelségében, a Kapás utca 37. sz. alatt Gyurcsik Béláné sikerrel megoltalmazta a Zuglóban bujkáló Frank család tagját, a 21 éves Noémit. Helyenként menedékre leltek a bujdosó munkaszolgálatosok is.

Budapesten kívül, Alagon Galántai Mártonné embersége több életet óvott meg. Az alagi Károlyi utca 12. sz. házban Galántainé bújtatta a 104/7 kisegítő munkaszolgálatos századból Kőbányáról szökött Jelinek István munkaszolgálatost. Hasonló módon, előzőleg átadott iratokkal kapott a házban rejteket Heimann László, majd egy városligeti bódéból (!) idementették a fagyoskodó, ellátatlan Klopfer Sándort és feleségét. Több, a községet átfésülő nyilas razziát rettegtek végig. A front elvonulása után derült ki, Alagon több házban rejtőztek üldözöttek, katonaszökevények.

Húsz munkaszolgálatost rejtegettek a Kesztölc környéki Klastrompusztán, és még sorolhatnánk a kisközségek lakói emberségének bizonyítékait. A sajtószentpéteri járásban, Bánhorváton a bujdosókat iratokhoz is juttatták. Eördögh Ernőtől Tamási Áron író – zsidó származása miatt is menekülő – felesége, anyósa és két sógornője menedéket, sőt lepecsételt katolikus anyakönyvi kivonatokat is kapott. Bántatlanul élték át ezek révén az üldöztetés idejét.

Csepelen Mátyás Miklós borbély, a *Honvéd Központi Átvételi Bizottság* alosztály parancsnokság írnoka a Csepel FC labdarúgópályáján őrzött zsidóknak önzetlen, életmentő segítséget nyújtott. November 30-i elszállításukról értesülvén, előzetesen a kerítése át behatolt a pályára. Menleveleket vitt, és többeket kiszöktetett. Segítségével menekült meg dr. Kálmán Ödön kőbányai főrabbi, valamint három, német internálótáborból szökött zsidó lány. Ez utóbbiaknak a budapesti VIII. kerületi Örömvölgy (ma: Diószeghy Sámuel) u. 44/b sz. lakása pincéjében biztosított menedéket.

KŐBÁNYAI IZR. HITKÖZSÉG
BUDAPEST, X., CSERKESZ-UTCA 7.
Irodatelefon: 148-667
Rabbihivatal: 148-667
183-107
Hivatalos órák felek részére { hétk. d. e. 10—12-ig. vas. d. e. 10—11-ig.

Budapest, 1949. február 10.

............../194.....ikt. szám.

Alulírott készséggel igazolom, hogy M á t y á s Miklós BpestX., Vaspálya-u.2 lakos borbély a fasiszta üldözések alatt azokban nemcsak hogy nem vett részt, hanem nekem is, másoknak is önzetlenül, kockáztatással segitségünkre volt. [redacted] Katonaruhában belopódzott hozzám a csepeli munkára hurcolt zsidók közé és titokban "Menlevelet" csempészett számunkra, melynek segitségével életben maradhattam. – E tényt több ismerősömmel is igazolhatom.

/Dr. Kálmán Ödön/
kőbányai főrabbi

Dr. Kálmán Ödön főrabbi a csepeli stadionból való elhurcolása előtt kapott menlevelet

A humánumért, az üldözöttek bújtatásáért halál járt. Január 9-én emiatt hurcolták el Budapesten a Bauxit Rt. igazgatóját, terhes feleségét és két kislányát a nyilasok a Pozsonyi úti nyilasházba. A sokak iránt emberséges dr. Tetétleni Pál és családja többé nem került elő.

Külön kutatást és tanulmányt érdemelne a gyermekmentés 1944–1945. évi története. A számos, szüleitől elszakított vagy valamiképp elszakadt gyermeket főképp az egyházi személyek és szervezetek vették gondozásba. Egyéni kezdeményezések is szép számmal voltak, ezekből már felidéztünk néhányat. Jólelkű emberek a vér és a könny tengerében minden lehetőt megtettek a leginkább kiszolgáltatott gyermekekért, ellátásukért, a segélyező szervekhez, vöröskeresztes otthonokba, egyházi intézményekbe való eljuttatásuk érdekében.

Budapesten december 24-én – mikor a jóakaratú emberek a békességért könyörögtek – egy nyilas különítmény megrohanta a Vilma királyné úti (ma Városligeti fasor) a Nemzetközi Vöröskereszt oltalma alatt álló zsidó árvaházat. A gyermekeket, az árvaház személyzetét összeterelték, mindenüket elvették. A síró, rémült kicsiket, a fegyveresen megfenyegetett felnőtteket órákon át hajtották a kihalt utcákon. Feltehetőleg olyan parancsuk volt, hogy az árvákat vigyék a pesti gettóba, és a Síp utcai Zsidó Tanács irodájába adják át őket. A Síp utca helyett a suhancok végül a VI. kerület Szív utcába vezényelték az agyonfázott menetet. A 33. sz. ház lakói, házfelügyelője megszánták az elcsigázott csoportot. A tétován kérdezősködő nyilasoktól átvették azzal, hogy majd intézkednek a gettóba való eljuttatásukról. A gyermekeket és a felnőtteket befogadták, elhelyezték, két napon át ellátták. Végül a gondozóknak sikerült segítséget hozniuk, a Vöröskereszt újból védelmébe vette a Vilma királyné 25–27. sz. gyermekotthon lakóit.[16]

Az intézményes mentés 1944 végi budapesti históriájának része, hogy Wallenberg követségi titkár december 22-én utolsó, az összes üldözött érdekében készült feljegyzését juttatta el Szálasi külügyminisztériumához. Értékelte a svéd kormány emberbaráti felfogását, az ebből fakadó magyarországi tevékenységét. Amiatt is, hogy „a királyi követség Szovjet-oroszország érdekeit képviseli Magyarországon úgy, hogy Budapestnek esetleges megszállása után a követség abban a helyzetben lenne, hogy humanitárius akcióját a tervezett széles keretek között folytathatná". Emberséges bánásmódot követelt a budapesti zsidók számára, további védőútlevelek hatósági elismerését, hogy „a két ország között eddig fennállott jó és barátságos kapcsolatok továbbra is fennmaradjanak". Védelmet kért a magyar külügyminisztériumtól a svéd követség támogatásával működő gyermek- és csecsemőotthonoknak is. A mentőmunkát segítendő, Danielsson követ a Svéd Vöröskereszt betiltott tevékenysége ügyében ugyancsak jegyzéket intézett a külügyminisztériumhoz. A kiéleződött helyzetre mutat, hogy a jegyzék hangsúlyozza, „a svéd kormány, amennyiben a fent említett kérdés kielégítő módon rendezést nem nyerhetne, nem lát más utat, mint a budapesti kir. követséget visszahívni".[17]

A következőkben Raoul Wallenberg magyar munkatársaival együtt élethalálharcot folytatott a gyermekotthonok védelmében (a nyilasok ezekből mindenkit a pesti gettóba akartak préselni), a védett házakban történt atrocitások ellen és a védett negyed (nemzetközi gettó) fennmaradásáért. Ezzel maga is életveszélybe került. Mozgását, mentőmunkáját dr. Parádi István csendőr százados és géppisztolyos csendőrök segítették. Mígnem szomorú bizonyossággá vált, hogy Wallenberg maga is védencei sorsára jutott, bujkálni kényszerült.

November 18-án – egy nappal a „védett" zsidók átköltöztetésének befejezése előtt – a Szálasi-kormány a Zsidó Tanácsot tájékoztatta, hogy a budapesti zsidók számára gettót létesít. A Mosonyi utcai rendőr-főkapitányságon ismerték meg a továbbiakat, ahol a miniszteri biztossá kinevezett Solymossy János rendőr törzsfőfelügyelő fogadta a zsidó vezetőket. (Korábban az óbudai téglagyárban kemény magatartást tanúsított, ezzel szerzett hírnevet.)

A következő napokban a tanács vezetői szinte naponta tárgyaltak Solymossyval a VII. kerületben tervezett gettóval kapcsolatos kérdésekről. A zsidóknak juttatandó épületek és az átköltöztetések által érintett zsidók és keresztények száma fontos kérdést jelentett. A gettónak kijelölt körzetből a terv 11 935 keresztény átköltöztetését irányozta elő a másutt lévő csillagos házakba.[18]

A zsidóknak lakások ezreit kellett azonnal kiüríteniük a gettó körzetén kívül, hogy az átköltöztetések által érintett keresztények lakáshoz jussanak. Solymossy törzsfőfelügyelő tervei szerint engedélyt kaptak, hogy mozgatható holmijukat magukkal vigyék, a bútoraikon kívül. A kijelölt gettó közepén, a Klauzál téren kellett gyülekezniük. Onnan annyi holmit vihettek gettóbeli lakásaikba, amennyit maguk elbírtak.

A gettóéletet megelőző napokban a zsidó vezetők a gettó lakosságának táplálásával és elhelyezésével kapcsolatos problémákra, a megfelelő higiéniai feltételek és az egészségügyi ellátás biztosítására összpontosítottak. Legfontosabb tárgyalópartnerük Solymossy, az összeköltöztetésre kirendelt miniszteri biztos volt. Rutinszerű összeköttetésben álltak az élelmiszer-ellátásért, a tüzelőanyag-ellátásért, a közegészségügyért felelős városi tisztségviselőkkel. Ezekben az ügyekben megkeresték a semleges államok és a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőit is. Mozgósították a zsidó orvosokat, egyebek között tábori kórházakat állítottak fel. Az egészségügyi kérdésekben a legaktívabban dr. Aczél Dezső, dr. Benedek László, dr. Groszmann Ferenc és dr. Tauber László orvosok tevékenykedtek.

A gettó létrehozásáról szóló rendeletet (8935/1944. BM.) Vajna Gábor belügyminiszter aláírásával november 29-én tették közzé. Legfontosabb előírásai a következőket tartalmazták:

„A m. kir. kormány a Budapesten élő sárga csillag viselésére kötelezett zsidóknak a VII. Dohány, Nagyatádi Szabó (ma: Kertész), Király, Csányi – (3–6. szám) – és Rumbach Sebestyén – (15–19. szám) – utcák, a Madách Imre út, Madách Imre tér, Károly király út (ma: Károly körút) által határolt területre való összeköltöztetését és a zsidók részére kijelölt területnek (gettónak) a nem zsidók által lakott területtől való elkülönítését elrendeli. [...]

Gondoskodom arról, hogy a kitelepített nem zsidó lakáshasználók (tulajdonos, haszonélvező, bérlő, keresztény házfelügyelő stb.) a székesfőváros pesti oldalán legalább olyan lakáshoz jussanak, mint amilyeneket elhagyni kényszerülnek.

A kitelepített lakáshasználók nem zsidó albérlői lehetőleg azokkal együtt egy lakásba költözzenek. A kiköltöző zsidók lakásaiban lakó albérlők egyelőre albérletükben megmaradhatnak, de a fennálló jogszabályok értelmében az új bérlővel új megállapodást tartoznak kötni. Joga van azonban az új bérlőnek 15 napos határidővel felmondani. A bérletekre jogosult albérlők bérleti lakásba helyezésére a kitelepítés végrehajtása után kerül sor [...]. A nem zsidók folyó évi december hó 2-től folyó évi december hó 7-ig tartoznak a zsidók részére kijelölt területről kiköltözni..."

Hat napig, mialatt a keresztényeknek el kellett hagyniuk a gettó körzetét, a zsidókat naponta két órára engedték ki lakásaikból, délelőtt 9-től 11 óráig. (A Zsidó Tanács tagjai reggel 8-tól este 6-ig mozoghattak.) A tanács számos tisztségviselője olyan közlekedési

engedélyt kapott, hogy kapcsolatot tarthasson a hatóságokkal, a semleges államok és a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőivel, valamint a nemzetközi gettóban lévő „védett" zsidókkal. A zsidók gettóba költözése december 2-ig befejeződött.

A keresztény vallású zsidókat, ideértve a pápai védelem alatt állókat – összesen mintegy 3000 főt –, eredetileg külön épületekben akarták elhelyezni a Csányi, a Dob és a Nagyatádi Szabó utcák által határolt körzetben. Az átköltöztetési időszak utolsó napjaiban érkező sok száz személyt ideiglenesen a Síp u. 12-be szállásolták el. Sok egyedülálló idős vagy beteg, családtalan embert ideiglenes menedékhelyekre vagy a zsinagógákba telepítettek a Rumbach Sebestyén és a Wesselényi utcában.

A budapesti gettó a 207 km^2 kiterjedésű főváros 0,3 km^2-es területén feküdt. Mint a varsói gettót, magas fakerítés vette körül. A palánkon kapuk nyíltak, ezeken át kellett – Szálasi rendelkezése szerint – a zsidókat behozni, és többé ki nem engedni őket. Felállítását az Auguszt József Építkezési Vállalatra bízták. Varsóhoz hasonlóan a nyilasok a pesti gettó kerítését a zsidók költségén és zsidó munkaerővel építették meg.

A gettót december 10-én zárták le, a következő bő hónapban Budapest halálnegyedének szerepét töltötte be. Négy bejárata a Wesselényi és a Nagyatádi Szabó utca kereszteződésénél, a Nagydiófa utca végén, a Dohány utca közelében és a Kisdiófa utcában, a Király utca közelében volt. A kapukat felfegyverzett nyilasok és egyenruhás rendőrök őrizték.

December hó elején – az átköltöztetések határidejének lejárta előtt – a körzetben kb. 33 000 zsidó lakott. A hónap végére a gettó lakossága 55 000-re nőtt. 1945 januárjában érte el a csúcsot, csaknem 70 000-en tartózkodtak itt. Többségük 16 éven aluli gyermek, beteg, illetve 40 éven felüli férfi és nő volt.

A körzetekre osztott nagy gettóban eredetileg 288 épület állt. Ebből közcélokat szolgált 29, a gettólakók által igénybe nem vehető volt 16, és lakás céljára szolgált 243. A 4513 lakás körzetenként 303 és 543 között oszlott meg, az ostrom idején a lakható lakások száma napról napra csökkent.

A fennmaradt gettóiratok szerint a 4513 lakáshoz 7565 szoba, 42 hall, 1709 előszoba, 1625 fürdőszoba, 912 kis személyzeti szoba, 3600 konyha, 1762 kamra és 1715 vécé tartozott.[19] Ezekben, december végétől inkább az épületekben található pincékben, fáskamrákban zsúfolódtak, nyomorogtak és reménykedtek a rémkorszak elmúlásában a gettóba kényszerített zsidók.

A vegetálás, a mindennapos pusztulás ellenére a gettólakók száma növekedett. Az ellentmondásos jelenséget több tényező okozta. Nagyszámú zsidót telepítettek ide a nemzetközi, más néven „védett" gettóból, de sok gyermeket is az egyházi és a jótékonysági szervezetek vagy a Nemzetközi Vöröskereszt által védett otthonokból. (Pl. Szálasinak a zsidók kategorizálására vonatkozó november 17-i döntésével összhangban a Vöröskereszt gondoskodására és védelmére bízott 6000 gyermeket december 6-ától szintén a gettóban kellett elhelyezni.)

A gettó lakosságát növelte az is, hogy a nyilasok a fővárosban bárhol letartóztatott, saját vagy hamis papírokkal bujkáló zsidókat is a gettóba vitték. Önként bevonulók tucatjairól is tudunk. Többségük nem bírta tovább a bujkálást, és mivel mindenük elfogyott, utolsó menedéknek a gettót választották. A gettóban akármilyen nyomorúságos állapotok uralkodtak, de legalább volt kivel megosztaniuk aggodalmaikat, félelmeiket, ingyenes étkezéshez juthattak, ha szegényeshez is. Sokan enélkül napok alatt éhen pusztultak volna.

A gettóba hurcoltakhoz keresztényeket is soroltak. A Kelenhegyi úti svéd követségi épületből és más „védett" objektumokból a razziázó nyilaskeresztesek pl. december 24-én 17 személyt vittek magukkal. Az ún. Halálfejes Légió székhelyén, a Radetzky laktanyán át a gettóba kerültek. Közöttük nyolc keresztény – mint Asta Nilson, a svéd király unokahúga, Margarete Bauer, a svéd követ titkárnője – volt. Friedrich Born erélyes közbenjárására engedték őket szabadon.

A gettólakók létszáma az adatok tükrében a következő képet mutatta:[20]

Körzetek	*Létszám január 2-án*	*Ebből gyerek*	*január 8-án*	*Ebből gyerek*
I.	6 629	705	7 231	717
II.	4 972	539	5 572	631
II/B.	3 672	242	3 931	276
III.	3 832	361	5 270	473
IV.	2 652	171	3 521	265
V.	4 627	432	4 988	482
VI.	3 877	438	4 516	509
VII.	4 879	700	7 218	968
VIII.	4 089	359	4 754	424
IX.	3 927	333	3 357	449
X.	3 703	386	4 870	599
Össz.	46 859	4666	össz. 56 328	5793
a 18 kórházban	5 829	721	6 278	650
a Kaluzál u. 10-ben	–	343	343	316
össz.	52 688	5730	62 949	6759

A gettólakók élelmezése különösen nehéz, összetett feladatot jelentett. Emiatt a Zsidó Tanács Stöckler Lajos vezetése alatt népélelmezési osztályt állított fel. Feladatai közé tartozott a nyilvános konyhák létrehozása, a tüzelő és élelem beszerzése, a vízellátás biztosítása. A gettó létszámának bővülésével a problémák természetesen növekedtek. A szervezés terén a végsőkig helytállt, munkatársaival áldozatos és érdemes munkát végzett F. Feldmann Szidónia és helyettese, Halpern József.

A legnagyobb közkonyhát eredetileg az Ortodox Zsidó Hitközség létesítette. („Népasztalként" a második világháború első szakaszában szolgáltatásait kiterjesztette sok osztrák, lengyel, szlovák menekültre, valamint a Kistarcsán, Garanyban és Csepelen internált zsidókra.) A gettó létrehozása után a népkonyha berendezését öt nagyméretű üsttel bővítették, napi 11 000 adag ételt adott ki. Kapacitását tekintve a Stern-konyha volt a második, napi 7500 adagot szolgáltatott. Ezután a Skreck-konyha következett, és több kisebb szegénykonyha a Síp utca 5., 12. és 22. sz. alatt. A gettó lakosainak elméletileg napi 100–150 gramm kenyeret kellett kapniuk. Először a Községi Élelmiszerüzem szállította. Később a palánkon belül, kisebb pékségekben sütötték, már amikor a szükséges lisztet a Nemzetközi Vöröskereszt biztosítani tudta. Az ellátásban segített Wehner Kornél, a Futura Rt. ügyvezető igazgatója, aki a hadikészletként zárolt lisztből juttatott a gettónak.

A tüzelőproblémát – a koksz és a szén immár elérhetetlen volt – jórészt a bombázások

„oldották meg”, az elpusztult épületek faanyagát elhordták. A konyhai alkalmazottaknak esetenként versenyezniük kellett, mivel a gettó éhező és fázó lakosai ugyanolyan buzgón „kitermelték” a tűzifát.

A közkonyhák tehát működtek, de a legnagyobb problémát az élelmiszerhiány okozta. December elején a zsidók számára előírt napi fejadag 150 gramm kenyér, 40 gramm liszt, 10 gramm olaj és 30 gramm zöldségféle volt. Havonta 600 gramm sót kellett kapniuk, továbbá hetenként 100 gramm húst, „amennyiben beszerezhető” volt. A zsidók fejadagja 690–790 kalóriát tartalmazott. (A börtönök foglyai 1500 kalóriát kaptak.) Ez a csekély élelem sem állt mindig rendelkezésre, a gettólakók a semleges országok képviselőitől juttatott élelmiszer-adományok nélkül éhen haltak volna.

Miután a Vörös Hadsereg bekerítette Budapestet, a gettó ellátása, akárcsak az egész fővárosé, lehetetlenné vált. A helyi tartalékok lecsökkentek. Az étkezések száma ritkult, az adagok kisebbek lettek. Sokaknak csak híg leves jutott. A táplálkozási gondokat súlyosbította, hogy nem kevés gettólakó diétára szoruló idősebb ember volt. Ráadásul tízezernél több gyermek és beteg felnőtt élt ideiglenes szeretetotthonokban vagy kórházakban. Ők szintén külön figyelmet és sokszor különleges étrendet igényeltek. A közkonyhákon készült ételt rendszerint a házakban osztották szét nagy kondérokból, melyekben elvileg mindig annyi adag volt, ahányan ott laktak. A konyhai alkalmazottakat alkalmilag megtámadták más éhes gettólakók, akik szerettek volna több ételhez jutni, mint ami nekik jogosan járt. A közkonyháknak persze nem volt lehetőségük a veszteségek pótlására, s következésképp sokan esetenként hosszabb időszakokra ennivaló nélkül maradtak. Az éhezés miatt a palánkon belül a helyzet egyre kritikusabbá vált.

Erről Hindy Iván altábornagy, budapesti hadtestparancsnok is tudott. December 30-i jelentésében kitért a gettó kritikus helyzetére, a gettólakók körében jelentkező nyugtalanságra. „Ha ezek a zsidók az éhség következtében a gettóból kitörnek, annak igen kellemetlen következményei lehetnek. Egyelőre elrendeltem, hogy a gettóba kukoricalisztet szállítsanak, amellyel remélem néhány napra az ínséget enyhíteni.”[21]

Az éhezés csak egyike volt a gettó lakosságára zúdult szenvedéseknek. Kitörni pedig nem volt hová, és a túlzsúfoltság a rossz higiéniás feltételekkel együtt súlyos egészségügyi aggodalmakhoz vezetett. A zsidó vezetők ezekkel nemigen tudtak megbirkózni. Meghatározó és megoldhatatlan gond volt szappanhoz és fertőtlenítőszerekhez jutni, az állandósult gyógyszerhiány, a nem megfelelő egészségügyi és kórházi ellátás. Mindezeket tetézte, nem tudták hol eltemetni a halottakat.

Nem volt elég víz és tüzelő, a fürdőkádakat leginkább víztárolásra használták. A gettó fennállásának hét hete alatt összegyűlt szemét hegyekben éktelenkedett tereken, utcasarkokon és a házak kapui és kerítései mögött. A szemét felhalmozódása csak a kemény tél miatt nem vezetett tömeghalált hozó járványhoz.

A gettó szükségkórházaiba a betegek többsége kritikus állapotban került be. Összeomlott idegzettel százak kíséreltek meg öngyilkosságot, másokat golyó okozta sebesülésekkel hoztak be a nyilasok fegyveres támadásai után. Néhányukat azután, hogy belelőtték őket a Dunába vagy szovjet tüzérségi támadások nyomán. Nem kevesen az öregséggel, hiányos táplálkozással vagy fertőzésekkel összefüggő krónikus betegség miatt szorultak kórházi ellátásra. A dr. Frank György, dr. Róth József és dr. Tauber László orvosokból álló sebészcsoport szinte csodákat művelt. Az áramszolgáltatás hiánya miatt sok sürgős operációt házi készítésű gyertyák vagy zseblámpák fényében kellett elvégezni. A

kórházaknak volt szülészeti részlegük, több specializált szolgáltatásuk, önfeláldozó orvosok és asszisztensek szakavatott közreműködésével és felügyelete mellett.

A Zsidó Tanács feladat volt a gettóban elpusztult és a gettón kívül megölt zsidók eltemettetése. A temetések ügyében mindkét gettóban nyilvántartó iroda létesült. Munkatársai tevékenységét gyakran lehetetlenné tette, hogy a nyilasok a zsidó áldozatok személyi papírjait is megsemmisítették. Az ostromgyűrű bezáródásáig a temetkezés viszonylag rendezetten folyt. A rituális szertartásokat a gettóban tartották meg egy szükségravatalozóban. A koporsókat a gettó kapujáig kísérték, ott átadták a keresztény sofőröknek, akik azokat a Rákoskeresztúri temetőbe szállították. A nemzetközi gettóban elhaltak számára a szertartásokat a Pozsonyi út 32-ben tartották. A gettókon kívül meghalt zsidók tetemeit a Bonctani Intézet épületében gyűjtötték össze. Dr. Juhász József rendőrtanácsos együttműködésének köszönhetően a holttesteken nem végeztek boncolást, mivel ezt a zsidó törvények tiltják.

1945. január 3. után az elhaltakat nem lehetett már kivinni a gettóból. Néhány halottat a Klauzál téren és a gettó más részein temettek el. A holttestek többségét a Kazinczy utcai rituális fürdőépületbe gyűjtötték. Miután a kádak és a csarnokok megteltek, a hullákat az épületek udvarain tárolták. (aztán a kórházak és a Zsidó Tanács székházának udvarain is.) A tetemeket rakásba halmozták több kiürített üzlethelyiségben, a Klauzál téren és a Dohány utcai zsinagóga udvarán.

Mikor a gettó felszabadult, 3000-nyi temetetlen holttest volt területén. Szállítóeszközök híján 2218 halottat több tömegsírba temettek a Dohány utcai zsinagógával szomszédos Hősök Temploma körüli kertben. A Budapesten 1944-ben és 1945-ben a nyilasok támadásai következtében meghalt zsidók száma elérte a 15 000-et.[22]

A gettóélet nyomorában sokaknak a vallás nyújtott némi vigaszt. A hitélet intenzívebbé vált, részben az üldözöttek nagyobb lelki szükségletei, részben az összezártság miatt. A rabbik vigasztalták a betegeket és a nyomorékokat. A gettóban rendszeressé tették a vallásos szertartásokat és oktatást. A Kazinczy utcai ortodox zsinagógát korábban a németek bezárták. A Dohány utcai zsinagógát és a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógát pedig a nyilasok letartóztatott zsidók internálótáboraként használták. Ezeket a gettóélet idején kitakarították és megnyitották. Az istentiszteleteket azokra az órákra tűzték ki, mikor a zsidók elhagyhatták otthonaikat. Az ostrom hevességének fokozódásával a többség az óvóhelyen tartotta meg a közös imádkozást.

Berend Béla főrabbi Brunovszky Jenő nagyváradi menekült római katolikus plébános nevére szóló, de saját arcképével ellátott hamis okirattal a városban bujkált. Reggelente papi öltözetben ment be a gettó valamelyik kapuján. Küldetéstudattól áthatva, hittel és bátorsággal látta el lelkipásztori tisztét. Az óvóhelyeken rögtönzött lelkesítő istentiszteleteken, a gyakori temetkezési szertartásoknál a túlélésre hívott fel. Többeket a gettóba csempészett élelemmel, gyógyszerrel segített meg. Berend főrabbi a zsidó önmentés aktív részese volt, gyakran életveszélynek is kitette magát.

A különböző felekezetekhez tartozó kitért zsidóknak a gettóban külön szertartásokat és segélyprogramokat szerveztek. A hegyeshalmi mentésekben sokat fáradozó Köhler Ferenc lazarista szerzetes gyakran bejárt a gettóba. Élelmiszerrel és gyógyszerrel éppúgy segített, mint a lakásokban és óvóhelyeken. A külön szertartásokra kiürült üzlethelyiségekben került sor. E téren meghatározó aktivitást fejtett ki páter Raile Jakab a római katolikus egyháztól, Nagy Gyula és Borsos Sándor a református, valamint Sréter Ferenc a

luteránus egyháztól. Több pap és szerzetes üdvözülést kínált azoknak, akik áttérnek. Mások, köztük az üldözöttek támogatásában kitűnt Raile atya, részt vettek a mentési és segélyezési tevékenységben is.

A gettón belüli rend fenntartására gettórendészetet állítottak fel. A közel 900 fős szervezet Domonkos Miksa általános parancsnoksága alatt működött. Domonkos az első világháború idején magas tiszti kitüntetést érdemelt ki. A tiltó rendelkezéseket figyelmen kívül hagyva századosi egyenruháját viselte, megjelenése tekintélyes, tiszteletet parancsoló volt. Rátermetten és sokoldalúan dolgozott az üldözött közösségért. Egyike volt a mindig határozott, leghatékonyabban dolgozó zsidó vezetőknek, ez megmutatkozott az életet jelentő beszerzések és szállítások lebonyolításában éppúgy, mint embermentő, bátor fellépéseiben a németek és a nyilasok ellen. Áldozatos tevékenységét többen, köztük volt munkaszolgálatos, a gettóban honvédruhába öltözött fia, Domonkos István segítette.

A gettórendészet – az Ocskay László százados vezényelte 101/359. sz. munkaszolgálatos század állományára is építve – a létfontosságú szolgáltatások folyamatosságáért kiterjedt munkát végzett. Tagjai a gettóba behatoló fegyveres nyilasokkal szemben gyakorlatilag semmit sem tehettek. A fosztogatók leszerelésében, eltávolításában csupán a gettó vezetőire tudtak támaszkodni. Stöckler Lajos, dr. Szegő Miklós, dr. Földes István, Domonkos Miksa maguk sem rendelkeztek hatalommal, de legalább hivatalból kapcsolatba léphettek a hatóságokkal.

A nyilas gettóbetörések miatt gyakran tettek panaszt a rendőri szerveknél, illetve segítséget kértek tőlük. December 15-e után, miután Mohay Gyula, Budapest új polgármestere Solymossy Jánost rendőrfőnökké nevezte ki, legfontosabb partnerük Lőcsey István rendőrtiszt lett, mint az zsidóügyekért felelős miniszteri biztos. Lőcsey főfelügyelő több intézkedést tett, hogy megakadályozza az illetéktelenek bejutását a gettó kapuin. Egyebek között új kék színű engedélyeket adott ki a gettóba belépésre jogosult keresztényeknek. Rendelkezését azonban legtöbbször figyelmen kívül hagyták a zsákmányolni és ölni kész nyilasok. Ellenükben jelentős tevékenységet fejtett ki Szalai Pál és Perjési Ferenc, akik a nyilas megbízatásukat titokban a gettó érdekében használták fel.

A gettón belüli rend fenntartása egyúttal a rendőrség Nyár utcai szolgálati helyének feladata is volt. A nyilas túlkapások megakadályozására, de legalábbis csökkentése érdekében Lőcsey december 17-én úgy határozott, hogy a gettó körzetét rendőrök és nyilasok vegyes járőrei ellenőrizzék. 1945 január közepére 15 nyilas őrszem és vagy 100 egyenruhás rendőr szolgált a palánk mögé szorított negyedben. A rend fenntartását többékevésbé biztosították. Gondokat is okoztak, mert a gettónak kellett élelmeznie őket.

A gettó életéről fennmaradt hiányos és csekély iratanyag alapján összességében arra következtethetünk, hogy a nyilaskeresztes karhatalmi szervek a gettóban, de a még működő hatóságoknál is ügyeltek, hogy a zárt negyedből lehetőleg ne juttassanak ki hírt, jelentést a nyomasztó gondokról. Igyekeztek megakadályozni, hogy a tanács a gettólakók védelmében külső segítséget kérjen az atrocitások ellen. Különösen az írott szó volt veszedelmes, emiatt a gettó „nehéz ügyeinek" aktáin esetenként hiányzik az aláírás.

Ha a gettóból a tanács átirata mégis kijutott, minden hatóságnál ott ültek a nyilas ellenőrző pártösszekötők, akik megakadályozhattak bármilyen – nemritkán emberiességből fakadó – intézkedést. A legnagyobb veszély felismerése bírta rá Stöckler Lajost és Domonkos Miksát, hogy a nyilas ellenőrzés dacára gyakran tájékoztatták a hatóságokat,

ahonnan legalább jóakaratot vártak és ilyent valamiképp tapasztaltak. Hasonlóan jártak el a követségeknél is, ezektől diplomáciai segítséget, segélyezést igényeltek.

A hajtóvadászat és a gettóélet elől rejtőzők sorsára kihatott, hogy Vajna Gábor belügyminiszter december 23-án rendeletileg szólított fel minden bujkáló zsidót, hogy 24 órán belül jelentkezzék a Zsidó Tanácsnál a gettóba toloncoltatása végett. Az embertelenség új dokumentuma két részből állt.

„I. A Budapest székesfőváros területén élő, sárga csillag viselésére kötelezett zsidókat f. évi december hó 2-án falragaszok útján közzétett rendeletemben utasítottam, hogy a részükre kijelölt területre (gettóba) záros határidőn belül költözzenek be.

Tudomásom van arról, hogy a gettóba való beköltözésre kötelezett zsidók közül nagy számban vannak olyanok, akik bujkálnak a főváros területén, és a beköltözési kötelezettség alól – sok esetben hamis személyi okmányokkal – kivonják magukat a vonatkozó rendelkezések alól.

Tekintettel a fontos közrendészeti és közbiztonsági okokra, felhívom azokat a zsidó személyeket, akik a kiadott rendelkezéseknek eleget nem tettek és a gettóba mind ez ideig nem költöztek be, e rendeletem közzétételétől számított 24 órán belül jelentkezzenek a Síp utca 12. szám alatt működő Zsidó Tanácsnál elhelyezésük céljából.

A jelentkezési kötelezettség kiterjed azokra a zsidó személyekre is, akik eddig mint hadiüzemi alkalmazottak vagy munkaszolgálatosok mentességet élveztek. [...]

A megszabott 24 órás határidő alól mentesítve vannak:

1. Bármely kórházban menetképtelen, súlyos beteg állapotban ápolás alatt álló zsidók, tekintet nélkül arra, hogy a kórház élvez-e valamiféle mentességet vagy sem.

2. A gyermekotthonokban élő zsidó gyermekek (12 éves korig).

3. Az előbbi pontban meghatározott zsidó személyek ápolására vagy gondozására hivatott zsidó személyzet (orvosok, ápolónők, gondozónők, kiszolgálók, takarítók stb.). Ezek létszáma azonban nem lehet több, mint az ápolásukra, gondozásukra bízottak számának tíz százaléka.

A most felsorolt kivételezettek is kötelesek legkésőbb folyó évi december hó 31-én déli 12 óráig a gettóba bevonulni.

II. Minden zsidó beteget, ápoltat, akár keresztény, akár zsidó (zsidók által fenntartott) kórházban, a gettóban felállított ideiglenes, illetőleg a gettón kívül zsidó betegek ellátására ideiglenesen meghagyott Wesselényi utca 44. és Bethlen tér 2. számú kórházba kell szállítani. A beszállításról annak a kórháznak igazgató főorvosa köteles gondoskodni, amelyben a beteg e rendelet közzétételének időpontjában feküdt. Az ún. Nemzetközi Gettó zsidó házainak házfelügyelői kötelesek az eddig bennlakott védettekről pontos jegyzéket felfektetni, s internálás terhe mellett megakadályozni azt, hogy a házban oda nem tartozó zsidó személyek megbújhassanak.

A házfelügyelők és légóházparancsnokok, a hadiüzemek, a vállalatok, üzemek és intézmények (kórházak, szanatóriumok, jóléti intézmények, iskolák stb.) vezetői tartoznak a házban lakó, illetőleg az üzemben, vállalatban stb. foglalkoztatott, sárga csillag viselésére kötelezett zsidókat a gettóba való haladéktalan beköltözésre utasítani, s amennyiben felszólításuk eredménytelen maradna, az illető zsidót e rendelet közzétételétől számított 48 órán belül az illetékes kerületi rendőrkapitányságnál beadott és elismervénnyel nyugtázott írásbeli feljelentéssel bejelenteni.

Minden zsidóbújtatóra, valamint az előbbi bekezdésben felsoroltakra, ha fent megszabott kötelezettségüknek nem tesznek eleget, sőt azokra is, akik hivatásuk, beosztásuk vagy körülményeik folytán (pl. üzemvezető, személyzeti főnök, háztartási vagy üzemi takarító alkalmazott, szomszédos lakó stb.) tudtak vagy tudhattak zsidóbujkálásról vagy zsidóbújtatásról, s jelentést tenni elmulasztottak, folyó évi december hó 2-án közzétett 8935/1944 BM. eln. sz. rendeletem 18. pontjában megszabott büntetés (családfő munkatáborba szállítása, az összes közvetlen családtagok internálása) vár.

A rendelet ellen vétő katonai személyek a statáriális rendelkezések értelmében mint katonaszökevények lesznek elbírálva és megbüntetésük végett a m. kir. honvédségnek átadva."[23]

Vajna rendelete nyomán a bujkáló zsidók elleni embervadászat még kiterjedtebbé, mind hevesebbé vált. Mint korábban arra utaltunk, az eladdig is nekivadult nyilasok a gettóba

Domonkos Miksa századosi egyenruhában

Stöckler Lajos

Szalai Pál

Ludwig Knapp

RENDELET.

Budapest, 1945. évi január hó 10-én.

A rendkívüli helyzetre való tekintettel a mai naptól kezdve a gettóra vonatkozólag a következőket rendelem el:

Közlekedés csak két kapun keresztül lehetséges és pedig: Wesselényi utca mindkét végén. Belényi Bettmann Kurt a Nyilaskeresztes Párt Hungarista mozgalom Budapest Főkerületvezetője, Nidosy Imre alezredes Budapest karhatalmi vezetője, a VII. kerület pártszervezet vezetője, vagy a zsidó ügyek miniszteri biztosa által láttamozott szolgálati jeggyel illetve igazolvánnyal lehet. Aki ilyen szolgálati jegy, illetve igazolvány nélkül lép a gettó területére, azt az ott elhelyezett karhatalmi alakulat azonnal félkoncolja.

A gettóval kapcsolatos minden hivatalos ügyben a gettó területén működő teljhatalommal megbízott zsidótanáccsal, a Nyilaskeresztes Párt Hungarista mozgalom összekötőjével, vagy az ügyeletes rendőrtiszttel lehet tárgyalni.

KITARTÁS! ÉLJEN SZÁLASI!

Dr. Vajna Ernő s.k.
Budapest védelmére rendelt
pártmegbízott.

Ph.

A másolat hiteléül:
Budapest, 1945. évi január hó 10-én.

[illegible]
rendőrőrnagy,
miniszteri biztos.

Rendészeti intézkedés a gettó védelmében

hurcolták nemcsak a rejtekhelyeken elfogott vagy a házbeliek által följelentett zsidókat, hanem a külföldi állampolgárságú zsidókat, a „védett" zsidókat, sőt néhány nem zsidót is.

A túlnyomórészt suhancokból álló bandák találomra kóboroltak a városban, „bujkáló" zsidókra vadászva. „Razziázták" az óvóhelyeken, pincékben, a gettón kívüli otthonaikban, a nemzetközi gettóban és a nagy gettóban meghúzódó zsidókat. Támadásaik mind féktelenebbek, egyre nagyobb szabásúak lettek. Gyakran megkínozták áldozataikat, rendszerint 50–60 zsidót „végeztek ki" éjszakánként. A lemészároltak közt volt számos mentesített, akinek kivételezettségét a nyilasok figyelmen kívül hagyták. A gettón kívül legyilkolt zsidók tetemeit rendszerint a Törvényszéki Orvostani Intézet halottasházába szállították.

December végén áldozataikból többeket az út menti fákra, lámpavasra akasztottak. A tetemeket a terekre az ottani szobrok lábához támasztották olyképpen, hogy nyakukba gyalázkodó szövegű táblát helyeztek. Százakat vittek a Duna-partra. Kivégzésük úgy történt, hogy három embert egymáshoz kötöztek. A középsőt közvetlen közelről nyakszirten lőtték, hogy berántsa a két másik élő áldozatot a folyóba. A vízből felmerülő fejekre célba lőttek. A szerencsésebb elfogottakat (főképp a nőket, gyerekeket) általában életben hagyták, és beparancsolták a nagy gettóba.

Említésre érdemes, hogy a pesti gettó a goebbelsi propagandában valamiképp helyett kapott. 1944 végén a Gau Niederdonau (a német birodalomba beolvasztott Alsó-Ausztria és Burgenland egy részének új elnevezése) északi részén, Gmünd városában az egyik náci megbízott a helyi tisztviselőket a december 22-én oda szállított 1700 leromlott magyar zsidó fogoly ellen tüzelte. Dr. Hans Lucas kijelentette: „...nem kár ezekért az állatokért. Budapest azon zsidónegyedéből származnak, ahol az ablakokból nemrég forró olajat öntöttek ott harcoló csapatainkra." A gmündi magtár betonján, udvara sarában 1945. február 16-ig 485 magyar deportált végezte be életét.[24]

A rettenetes helyzetben január elején a zsidó vezetők közül már csak Domonkos Miksát és Stöckler Lajost lehetett megtalálni. A legteljesebb odaadással dolgoztak a sorstársaikért. A tűzcsapásoktól vonagló város káoszában is kapcsolatot tartottak mindazokkal, akiktől bármilyen segítségre, jóindulatra számíthattak. Az életmentés két gettóbeli hősének 1945. január 8-i jelentése a mindennapok iszonyatát közvetíti a mának.

„Folyó hó 5-én a Rumbach Sebestyén utcában két behatolt fegyveres egy csillagot viselő asszonyt előbb inzultált, majd egyikük ezt a nőt az utcán lelőtte. Azonnal érkező orvosi segítség sem tudott már segíteni. [...] Folyó hó 6-án a reggeli órában egy nagyobb csoport fegyveres egyén, akik között karszalagot viselő, nyilván illetéktelen személyek voltak, megjelent a Wesselényi utca 4. sz. házban. Azon alaptalan állítással, hogy onnan kilőttek volna, behatoltak a házba, végigfosztogatták a lakókat és agyonlőtték ennek a háznak Boros nevű parancsnokát. Megjegyzendő, hogy a szóban lévő ház a Dohány utca és Károly körút felé néző gettókapu, tehát az ottani őrség tőszomszédságában van. A karszalagos gettórendőröket lőfegyverrel fenyegetve tartották távol a háztól. Két fegyveres egyén, akik a befutott jelentések szerint karszalagot viseltek, egy öregasszonyba kötött bele. Egymást biztatták, hogy le kell lőni, mire a fegyveresek egyike az éltes asszonyt egyszerűen lelőtte.

Folyó hó 7-én végigrazziázta a gettó utcáit néhány fegyveres egyén, akik karszalaggal voltak felszerelve. Kézben tartott pisztollyal mentek neki a járókelőknek azon a címen, hogy a megkülönböztető csillag viselését ellenőrzik. Úgy ezen alkalommal, mint az előző napokon ismételten előfordult, hogy békés utcai járókelőket támadtak meg, inzultáltak és kifosztottak. [...]

Az elmúlt napokban ismételten megtörtént, hogy egyik becsapódás a másikat követte, épületek és óvóhelyek dőltek romba, ahol súlyos sebesültek szorultak benn és a segítségükre siető műszaki, egészségügyi, valamint rendészeti csoportokat a gettó utcáiban garázdálkodó fegyveresek elfogták és elhurcolták. A legnagyobb pánik és bizonytalanság keletkezett belőle, ezenfelül az áldozatok egy részét nem is sikerült ilyen körülmények között megmenteni. [...]

Tisztelettel jelentjük továbbá, hogy élelmezési készleteink olyan aggasztóan fogynak, hogy noha már napok óta egyáltalán nem tudunk kenyérporciókat kiszolgáltatni, közel van az időpont, amelyben még egy tányér leves sem jut már a gettóban lakó, eddig 65 000 főnyi lélekszámnak. Nagyon kérjük Miniszteri Biztos úr szíves segítségét, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt egyik-másik raktárából kézikocsikon élelmiszert hozhassunk be, mely szállítmányokat azonban csak hatósági kísérettel lehet útbaigazítani, mert ezen a ponton csak hátrányos tapasztalatokat szereztünk a közelmúltban."[25]

A pesti gettó halálra ítélt foglyainak szervezetten, meghatározóan a Nemzetközi Vöröskereszt delegációjának vezetője, Friedrich Born és munkatársai kísérelték meg minél több segítséget nyújtani. Born maga is küldetése legnehezebb epizódjának értékelte báró Kemény Gábor külügyminiszterrel folytatott tárgyalásait, melyekre az ún. nemzetközi gettó és a nagy gettó ügyében került sor. A „védett" gettó javára a „különleges védelem" jegyében lépett sorompóba. A másik esetében pedig a bekényszerített tízezrek napi létfeltételei biztosításáért, a bent lévők életben maradásáért. Gyakorlatilag kisebb-nagyobb engedményekért, a nemzetközi humanitárius szervezet olyan „jogaiért", melyek révén legalább a közvetlen életveszély megelőzhető, csökkenthető lehetett. December közepétől a Nemzetközi Vöröskereszt delegátusaként a küzdelembe bekapcsolódott Hans Weyerman is.[26]

A magas palánkkal kerített halálnegyedben a Nemzetközi Vöröskereszt mindvégig működött. Valamennyi zsidó kórház, otthon és menhely csakúgy, mint a népkonyhák és más közhasznú létesítmények a delegáció védelme alatt álltak. Ezt a két delegátus külső és gettóbeli intézkedései, az épületeken elhelyezett feliratok, a használatos bélyegzők egyaránt tanúsították.

Az előzetes egyeztetések és írásban rögzített megállapodások eredményeként a fenti intézmények bentlakóinak 20–25%-a ápoló- és segédszemélyzetként dolgozhatott. A hatóságoknak a vöröskeresztes szervezet tagjainak kellett őket tekinteni, ezt pedig a főiroda által biztosított igazolványok bizonyították. A személyzet kiválasztására, a vöröskeresztes igazolványok kiadására a Nemzetközi Vöröskereszt – Komoly Ottó cionista vezető irányítása alatti – *A* szekciója kapott megbízatást.

A nyilas világ idején mindinkább kiteljesedő káoszban a Nemzetközi Vöröskereszttel szembeni méltánylás és tisztelet fenntartása a védelem alapvető, nem könnyű kérdésének számított. Friedrich Bornnak és vezető munkatársainak még a legnehezebb időkben is sikerült megakadályozniuk a delegáció által oltalmazott kórházak, menhelyek felszámolását. A pesti nagy gettó felállítása annyiban új helyzetet teremtett, hogy a munkatársak többsége nem kívánt a gettóban lakni, elhúzódott a gettókényszer elől.

Az emberileg érthető mozzanat hozadékaként az addigi vöröskeresztes funkciók ellátása mind több zökkenővel járt. Az A szekció további megbízatásokat még vállaló tisztviselői között is elterjedt, hogy a németek és a nyilasok a teljes gettóterületet aláaknázták – ez a gettóban közhiedelemmé vált –, így azzal kell számolni, hogy a bent lévőket bármikor megsemmisíthetik.

A másik változat arról szólt, hogy német repülőgépek bombáznák porig a gettót, még a szovjet csapatok budapesti bevonulása előtt. A félelmetes híresztelések, hiedelmek ellenpéldájaként nem kevés, a gettóba önként bevonuló zsidó is akadt. Ők arra a véleményre jutottak, a gettóban több védelemre számíthatnak a nyilas skalpvadászok és fosztogatók elől.

A gettólakók élete védelmében – Friedrich Bornnak a gettótanáccsal és a városi igazgatási, közellátási szervekkel folytatott tárgyalásai nyomán – a Nemzetközi Vöröskereszt elérte, hogy a gettó élelmiszer-ellátásában meghatározó szerephez jutott. A főváros vezető tisztviselőivel az élelem bejuttatása ügyében egyezményt kötött, a Belügyminisztérium pedig háromszáz igazolványt adott. Tulajdonosai az élelmiszer-szállító szolgálat tagjaiként a gettókapukon át szabadon közlekedhettek.

A nagy gettó ellátása összefüggött az ostromlott főváros helyzetének alakulásával. Minél reménytelenebbé váltak a nyilaskeresztesek kilátásai, annál rémisztőbb tetteket követtek el a szerintük minden bajok, a háború előidézőivel, a kiszolgáltatott zsidókkal szemben. Itt a diplomáciai védelem, az egyezményekre hivatkozás mit sem segített. A fennmaradt és idézett gettójelentések bizonyítják, hogy a dühöngő fegyveresek – saját felsőbb szerveik utasításait is elvetve – mindennapos zsidóellenes rabló, fosztogató és öldöklő hadjáratokat szerveztek. „Ellenőrzés" címén az élelmiszer-szállítmányok dézsmálására, elkobzására is sor került.

A nagy gettó ellátásának egyik oszlopát a munkaszolgálatosok Wilhelm György és Komlósi István vezette 35 főnyi szakasza képezte. Ezer veszélyen át hordták be az élelmet. Korábban a hegyeshalmi gyalogmenetek országúti segélyezésében, ott élelmiszer-csomagok eljuttatásával, életmentő gyógyszerek kiosztásával szereztek tapasztalatot és érdemeket. (Dolgoztak a keresztényeknek is, az erdélyi menekültek között ugyancsak több ezer élelmiszercsomagot osztottak ki.[27]) A rémkorszak meghatározó mozzanata volt, hogy gyakran, sokoldalúan segítettek a szakasz tagjai az elhagyott gyermekeken és otthonaik ellátásában.

Említésre érdemes, hogy a pesti gettóban a Nemzetközi Vöröskereszt a Síp u. 22. sz. alatt titkárságot, a Kazinczy u. 16. sz. alatt anyaggazdálkodási irodát, a 41. sz. épületben élelmiszerelosztót tartott fenn. Ezek – a népkonyhákkal, kórházakkal, kirendeltségekkel – az életmentést szolgálták. A gettóbeli szervezett segítség addig tartott, míg az ostrom folyamán a Nemzetközi Vöröskereszt szinte valamennyi irodáját és áruraktárát le nem rombolták.

Az ellátás másik oszlopát a cionista ifjú aktivisták alkották. Korábbi illegális tapasztalataikat hasznosították és továbbfejlesztették. A nyilas világban változatos módon, kimeríthetetlen leleménnyel „arizálódtak". Folytonosan megújított papírjaik és sokszor marcona ruházatuk révén az akkor használatos külsőt öltötték, ennek megfelelően viselkedtek.

A kisebb-nagyobb zsidó önvédelmi osztagok állandó készültségben éltek. Ha kellett valamilyen katonai egység egyenruhájában (használták a közlekedési alkalmazottak ruháit is), máskor hamis papírokkal, megvesztegetéssel segítették be az általuk is szerzett élelmiszereket, a vöröskeresztes szállítmányokat a gettó raktáraiba és konyháiba. Áldozatokat kívánó mentőmunkájukban a gyermekek védelmére, ellátására külön figyelmet fordítottak. Az apróságokat biztonságosabb helyekre szállították, esetenként ki is hozták a gettó legtöbbet szenvedett, lepusztult részeiből.

Nem riadtak vissza alkalmanként a fegyveres védelmi fellépésektől sem. A nemzetközi gettó és a nagy gettó környékén igazoltattak nyilas őrjáratokat. Előfordult, hogy „elvezényelték" őket. Megelőző, védekező és mentő akciókat szerveztek, bonyolítottak le egyes kivégzésre összeterelt, a Duna partjára hurcolt zsidó csoportok érdekében. Fegyveres fellépésük hat-nyolc alkalommal kisebb-nagyobb csoportok megmentését eredményezte.

Elfogott bajtársaik védelmében egyedülálló, sikeres fogolyszabadítást is teljesítettek.

December 24-én és másnap összesen 117–120 foglyot kihoztak a Margit körúti katonai fogházból.[28]

A gettó megsemmisítése 1945 január közepén a közvetlen megvalósuláshoz ért. Épületei és lakói egyaránt pusztultak, az emberirtás német és magyar megszállottai pedig arra szövetkeztek, hogy a szovjet csapatok bevonulása előtt a gettó ellen „villámakciót" hajtanak végre. Az elhatározása ideje és módja, a terv pontos tartalma dokumentumok hiányában máig ismeretlen maradt. A már korábban bemutatott egykorú híresztelésekre – felrobbantásra, légibombázással megsemmisítésre – nincs bizonyosság. Emiatt is a legendákhoz soroljuk a robbantás „megakadályozásának " (főként egyéni nyilatkozatokban, sajtócikkekben megtestesült) történetét és új keletű variánsait.

A hiányos, igen kevés iratanyag, a gettó elleni és más nyilas merényletek alapján arra következtethetünk, hogy egy kiterjedt gyilkos „akció" előkészítése a központi gettó ellen nem zárható ki. A mozgolódás tényéről – kiszivárgott információ alapján – a halálnegyednek, a zsidó vezetőknek visszatérőleg jelentős segítséget nyújtó Szalai Pál értesítette Schmidthuber tábornokot, a Feldherrnhalle páncélgránátos ezred parancsnokát.

A tábornok azonnal intézkedéseket tett a gettó elleni fegyveres fellépés leállítására és a német és magyar szervezők ellen. Szalai Pál embermentő fellépését több hivatalos eljárás hitelesítette, ezekkel összefüggésben a túlélés elemeként értékeljük.[29]

Minderre a főváros pesti oldalán folyt utcai harcok végóráiban került sor. (A nemzetközi gettónál különösebb harcok nem voltak, január 16-án felszabadult.) A szovjet frontcsapatok – a gettóval kapcsolatos parancsuk a hadtörténetírás előtt ismeretlen máig – 16-án és 17-én megközelítették a nagy gettót. 17-én éjjel a Wesselényi utcai gettókapu közelében a halálnegyedbe behatol az első szovjet járőr, majd 18-án a a közvetlen harci cselekmények már a gettón túli részeken zajlottak. A rettenetes állapotba taszított, zömmel csontig fogyott, testileg-lelkileg meggyötört gettólakók kiszabadultak, új életet kezdhettek.

A nagy gettóhoz kötődő mentési cselekményeket vizsgálva több egyéni akció is figyelmet érdemel. A főváros neves rádiókereskedője és rádióműhely tulajdonosa, Herczegh Géza egy hadnagy bevonásával a gettóból kimentette alkalmazottját, Fényes Ervint és feleségét. Többekkel együtt Herczegh műhelyében és rejtőzésre átalakított raktárában leltek az ostrom végeztéig menedékre. Bátran segített gettólakó barátainak a saját mentéséből erőt merítő Karinthy Ferenc író is.

Kis Sándor pincér és Kis Eszter „keresztény" iratokkal menekítették ki Herzfeld Pétert és édesanyját. Védenceiket budapesti lakásukon helyezték el. A gettóból történt szökésben Parócai Veronika háztartási alkalmazott volt munkaadója rokonának nyújtott támaszt.

Sokat kockáztatott, mégis rendszeresen motorkerékpáron a nagy gettóba bejárt, feladatokat teljesített Horner Vilmos és Radó Iván. A zuglói Abonyi utcai munkásszázad két merész tagját a nyilas fegyveresek elfogták, nehéz feladat volt kiszabadítani őket.

A zsidó önmentésért lankadatlanul tevékeny fiatalok között a Pozsonyból érkezett Friedl Rafael (1944-ben Rafinak nevezték), Elefánt Márton, Pil Mózes és Mayer (Megyeri) József áldozatának része volt a gettó fennmaradásában, a túlélésben. A gyermekek, gyerekházak érdekében harcostársaival sokat tett a kisvárdai Teichmann Ernő. Életveszélyben végzett felelős munkája az élelmiszerraktárakra, a szállításokra is kiterjedt.[30]

A halálra ítélt nagy gettó túlélése, mindennapjai ügyeiben humánusan, jóindulatból fakadóan intézkedett dr. Sédey Gyula rendőrfőtanácsos. Segédtisztje, Gyulay Gyula rendőr százados a nyilasok elleni utcai fellépések, a kiszolgáltatottak védelmének aktív

részese volt. Kockázatos vállalkozásaiban együttműködött a Raoul Wallenberggel is kapcsolatban álló Szalai Pállal, a nyilas párt rendőrségi összekötőjével és helyettesével, Perjési Ferenccel.

A frontot járt, a háborútól, véronťástól megcsömörlött Perjési a palánk mögötti élet rettenetét is vállalta, a gettóban közvetlenül segíteni törekedett. Hasonlóan tett Molnár János, a VII. kerületi kapitányság rendőr-főfelügyelője. Becsületes szolgálatáról, kiállásáról Domonkos Miksa 1945. április 2-án feljegyzést készített. „Igazoljuk, hogy sok esetben egyszeri telefonhívásunkra személyesen lépett közbe és géppisztollyal a kezében akadályozott meg fosztogatásokat vagy más terrorcselekményeket. Valóban oly bámulatos eréllyel és annyira korrekt módon látta el szolgálatát, hogy abban az időben a megbízható magyar rendőr mintaképének volt tekinthető."

A Síp utca 12. sz. székház biztonságáért őrjáratot szervezett Nyúl János rendőr tiszthelyettes. Együttérzését kifejezte más úton is, élelmiszer-szállítással, őrizetbe vettek kiszabadításával. Domonkos igazolása szerint „számos esetben voltunk tanúi segítőkészségének, sőt annak is, hogy a maga biztonságának kockáztatásával mentett meg zsidókat a nyilasoktól". A Pesti Izraelita Hitközség elöljárósága a becsület vizsgáján kitűnőre értékelte 1945 novemberében a X. kerületi kapitányságon szolgált Edelényi Imre rendőr főtörzsőrmester egy évvel korábbi helytállását. Edelényiről mára ismert, hogy „a nyilasok által elhurcolt és veszélyeztetett gyermekeket a Zsidó Tanáccsal való érintkezés mellett gondjaiba vette, majd járművel a gettó területére beszállította".[31]

Az egyéni vagy csoportos életmentés, az együttérzésből támogatás példái, változatos esetei a következő években, évtizedekben nem épültek be a köztudatba, nagyrészt feledésbe merültek. A nagy gettó önvédelmének, túlélésének szervezőit és vezetőit, kiemelkedő részeseit – köztük orvosokat, hivatalnokokat, de szállítókat, kereskedőket is – 1947 augusztusában a miniszterelnök javaslatára Tildy Zoltán köztársasági elnök a Magyar Szabadságrend ezüst- és bronz fokozatával tüntette ki.

Kezdetben az üldözött zsidókat segítő rendőröket igazolták, a tisztek szolgálata is folyamatos maradt. A következő években azonban kitették őket a rendőrség állományából, 1950-ig az igazolt csendőrök, rendőrök sorsa az elbocsátás, esetenként a lakásukból való kitelepítés lett. Néhányat perbe fogtak, öt-tíz éves börtönre ítéltek. Nem jutott jobb sors a mentésben együttműködő honvédtiszteknek sem. Közben a cionista fiatalok nagyobb része – várakozásaiban csalódva – elhagyta Magyarországot. Így tettek azok a polgárok is, akik megérezték, megtapasztalták, hogy a hatalmi fordulat milyen veszélyeket hozott számukra. A még helyükön, állásukban maradtaknak pedig jó okuk volt a háborús időszak alatti, az 1944–1945. évi ellenállási szerepvállalásukról hallgatni, mikor kortársaik, egykori bajtársaik visszatérő „elszámoltatásáról", az Államvédelmi Hatóság általi elhurcolásáról értesültek.

1952 őszén a „Wallenberg-gyilkosság tárgyában" újabb koholt pert készítettek elő. A svéd embermentő eltűnésének „rejtélyét" Budapesten magyar „tettesek" elleni büntetőeljárással kívánták megoldani. A pesti gettó volt vezetőiből, a mentés szervezőiből többeket letartóztattak, megnyomorítottak. A továbbiakhoz a mintát a szovjet cionista per szolgáltatta.

Ember Máriának a történteket vizsgáló könyve találóan fejezi ki az ördögi tervet: „Ránk akarták kenni."[32] A Szovjetunióban történt változások okán az újabb budapesti monstre perre nem került sor. Előkészítése során mégis százak szereztek ismét soha be

Megyeri József zsidó ellenálló igazolványai

nem gyógyuló sebeket. Az elszenvedett kínzások következtében 1954. február 25-én meghalt Domonkos Miksa, a budapesti zsidó önmentés egyik hőse.

Az 1944 decemberében kialakított gettó utóélete tehát közel évtizedig tartott. Történetének, tanulságainak feldolgozása további, elfogultságoktól mentes tudományos vizsgálatot igényel.

JEGYZETEK

[1] Déry Tibor: *Emlékeim az alvilágból.* Az Országos Béketanács kiadása, 1955. 16. o.
[2] Gosztonyi Péter: *Magyar katonai iratok Budapest 1944/45-ös ostromához.* Új Látóhatár, 1973/1. 48. o.
[3] Uo. 54. o.
[4] Uo. 52. o.
[5] *Belügyminisztérium Történeti Irattára* (a továbbiakban BMTI) V–151 109.
[6] *Képes Figyelő,* 1946. március 2. 17–18. o., 1948. október 9. 6. o.
[7] Újváry Sándor: *Szabálytalan életrajz.* Griff Verlag, München, é.n. 122. o.
[8] *Új Élet,* 1987. augusztus 1. 1. o.
[9] *A Reggel.* 1945. június 25. 5. o.
[10] Rónai András: *Szülési fájdalmak.* Új Magyarország, 1991. október 7.
[11] *Gere Kálmán tevékenységéről* dokumentáció Garadnai László budapesti lakos tulajdonában.
[12] *BMTI* V–63 886.
[13] Uo. V–102 343.
[14] Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* Második kötet. Magvető Könyvkiadó, 1986. 634. o.
[15] *A Reggel.* 1945. április 23. 5. o.
[16] Domonkos István: *Karácsonyi történet. (Egy dokumentumgyűjtő irattárából.)* Vigilia, 1988/12. sz. 951–952. o.
[17] Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka.* Magyar Téka, 1948. 151. o.
[18] Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története* (a továbbiakban A pesti gettó). Officina, é.n. 45–46. o.
[19] Az iratok rendelkezésre bocsátásáért *Domonkos István* ny. gépészmérnöknek tartozom köszönettel.
[20] A *Domonkos-iratok* alapján.
[21] Gosztonyi Péter: *i. m.* 51. o.
[22] Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége.* Budapest, 1989. 42., 46. o.
[23] *A pesti gettó.* 94–95. o.
[24] Szita Szabolcs: *Utak a pokolból.* 131. o.
[25] *A pesti gettó.* 118–119. o.
[26] Arieh Ben-Tov: *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt.* Dunakönyv Kiadó, 1992. 200., 202–205. o.
[27] Friedrich Born: *i.m.* 36–37. o.
[28] *Dávid Gur emlékezése.* Közli Benedek István Gábor–Vámos György: *Tépd le a sárga csillagot.* Pallas Lap- és Könyvkiadó, 1990. 69–93. o. Forrás értékű *Győri György* budapesti lakos *kéziratos visszaemlékezése.*
[29] *BMTI* V–102 557.
[30] Benedek–Vámos: *i.m.* 107–125. o.
[31] A *Domonkos-iratok, egykorú igazolások* alapján.
[32] Ember Mária: *Ránk akarták kenni.* Héttorony Könyvkiadó, 1992.

5. Kitekintés

A Budapestért folyó ötvenegy napos csata a német csapatok és a velük harcoló magyarok vereségével zárult. A főváros védelmében a honvédség három hadosztályát, a szeptember közepétől folytatott magyarországi harcokban pedig harcoló alakulatainak több mint hatvan százalékát vesztette el. A vérontás – az utolsó csatlósok, Szálasi kormányának parancsára – mégis folytatódott. A harcoló alakulatok állománya március elején megközelítőleg 200 000 főt tett ki. A katonaszökevények száma folyamatosan növekedett.

Az állami hivatalok, intézmények – egyre kiszolgáltatottabb körülmények között – Nyugat-Dunántúlon működtek. A nyugati magyar városok, községek lakossága felduzzadt, a menekülőkkel és az „áttelepítettekkel" két-háromszorosára nőtt. Az állandóan zsugorodó területen Szálasi kormánya, a nyilas párt apparátusa a terror és a propaganda fokozásával tartotta fenn uralmát. Az antiszemita és soviniszta gyűlölethullámot nagyszámú terrorisztikus intézkedés, a Hitler ígérte csodafegyver, a nagy tavaszi „elsöprő" offenzíva iránti nyilas várakozás egészítette ki.

A lakosságot a közellátás folyamatos romlása, a mind gyakoribb, mind közelibb harci cselekmények következményei, a hadimunkára való tömeges kivezénylés sújtotta. A dunántúli megyékben elrendelt árokásás, anyagkitermelés, útjavítás és hóeltakarítás tízezrek mindennapjait keserítette meg.

A nemzet nyilaskeresztes sírásói a végső kitartást hirdették, új magyar „feltámadásról" szónokoltak. Közben a német „szakértőkkel" együtt sokrétű intézkedést tettek a magyar termelőberendezések bénítására, leszerelésére. Folytatódott a készletek, nyers- és félkész áruk Németországba szállítása. A katonai és polgári kiürítés során tovább rabolták, sok helyütt „felperzselt földdé" változtatták Magyarországot.

A totális katonai mozgósításra irányuló intézkedések egyre kevesebb eredménnyel jártak. A felkoncolások, körözvények ellenére a behívóparancs megtagadása mind nagyobb méreteket öltött. A német csapatok sorozatos vereségei a lakosság túlnyomó többsége számára nyilvánvalóvá tették a háború folytatásának értelmetlenségét. Az anyag-, élelmiszer- és tüzelőhiány mellett nem kevés bonyodalmat okoztak a hadimunkák összehangolásának mulasztásaiból, a közelgő végleges vereség okozta félelemből és zűrzavarból adódó hivatali ütközések.

1945 februárjában, de márciusában is Kőszegen és környékén a hatóságok között éles hatásköri viták keletkeztek, ezekből alkalmanként jelentős késedelem származott. Nemegyszer előfordult, hogy a községi jegyzőségeknél a kapkodó katonai vagy polgári hatóságok egy időben rendeltek el (meghatározott létszámmal) fakitermelést, sáncásást, óvóhelyépítést vagy útkarbantartást. A festői vidéken sajátos feladatot jelentett Szálasi „nemzetvezető" mozgása. A gépkocsisor útját különleges előírások szabályozták, gyakran fokozott karhatalmi készültséget vezényeltek ki. A lakosságot előzetesen éjszakai hóeltakarításra, útkátyúzásra kötelezték.

Az egymásra halmozott, egymást keresztező rendeletek, parancsok, intézkedések zűrzavarában nőtt a feszültség a nyilas párt, a polgári és katonai hatóságok, a terrort gyakorlók és elszenvedők között. A határvidék hangulatát feldolgozó detektívjelentések általános elégedetlenségről, a nyugati országrészen a nyilasokkal szembeni ellenérzésekről, a kötelező kitelepülés megtagadásáról adtak számot.[1] A lakossági ellenállás megfékezése, felszámolása érdekében a nyilas karhatalom, a tábori „biztonsági szolgálat" –

minden bírósági tárgyalást nélkülözve – sok helyszíni kivégzést, ún. felkoncolást hajtott végre. Ilyenekre került sor 1945 első hónapjaiban Pápán, a keszthelyi Andrássy téren, Nagykanizsán az Erzsébet téren, Veszprém piacterén, több ízben a tapolcai községháza udvarán, Súron, Kisbéren, Szombathelyen és Nyugat-Magyarország sok községében.[2]

A Rába vidékén is megbomlott fegyelem erősítésére Sárvárott – a helyi hatóságok tiltakozását elvetve – a nyilasok akasztófát állítottak. 1945. március 12-én délben nyilvánosan felakasztották a sopronkőhidai börtönből Sárvárra szállított Deli Lajost. A húszéves ifjú bűne az volt, hogy megtagadta a fegyveres szolgálatot. Elrettentésül tetemét alkonyatig a Kossuth téri akasztófán hagyták.

Számos községben a lakosság nagy számban érdektelenséget tanúsított a nyilasok szerint „honmentő", valójában német érdekeket szolgáló erőfeszítések iránt. Több településen a korábbi lengyel menekültek után most a katonaszökevények leltek támogatásra. A népi lelemény teljes eszköztárát bevetették, hogy rejtekhelyre segítsék a kiürítésre vagy németországi szolgálatra kötelezett férfiakat. Általános volt – főleg a falusi tanítók és lelkészek jóvoltából – az elhurcolásra szánt leventegyerekek mentése.

Bogyoszlón, Beleden, Kapuvárott, Mihályiban, Mosonmagyaróvárott szovjet hadifoglyokat bújtattak el a Vörös Hadsereg érkezéséig. Hasonlóan Sopronban, ahol romeltakarításon dolgoztatott szovjet foglyokat mentett meg ifj. Fábján Lajos városi tisztviselő.

A csapodi erdő rejtekén Szalai József gazdálkodó és családja 1944 októberétől – állandó csendőri ellenőrzés, közvetlen német jelenlét szorításában – mindennapos életveszélyben, de sikerrel bújtatta Arnold R. Silverstein amerikai rádiótechnikust, aki Bécs felett találatot kapott B–24 J „Liberator" repülőgépből a közelben ért földet. Egyhavi lövői bújtatás után itt lelt menedékre Krausz Gyula üveges, a nagycenki kényszermunkatáborból szökött zsidó is. A Szalai család tette az amerikai hadsereg történetében is kiemelkedőnek számított. 1985-ben a rádiótechnikus féléves rejtegetéséért, megvédéséért Szalai Miklós, a már elhunyt gazda fia az amerikai légierő magas elismerésében részesült. Tiszteletbeli háborús veteránná nyilvánították, 1986 elején pedig egy volt háborús pilóta, George Bush, az USA akkori alelnöke levélben köszöntötte. Szülei és személyes embermentő helytállásáért 1991. október 23-án megkapta a Magyar Köztársaság Csillagrendje kitüntetést.[3]

A humanitárius cselekedetek sorába tartozik a hadifogolyként adminisztrált, gyakorlatilag főként túszként elhurcolt veszkényi és szárföldi foglyok életmentő jelentőségű támogatása. A magyar katonai közigazgatás 1944-ben Észak-Erdélyben – a polgári közigazgatás, de egyes tisztek, pl. Reviczky Imre alezredes tiltakozása ellenére – ismételten túszokat szedett. A lakásukon, az utcákon, nyilvános helyeken összeszedett (főleg nemzetiségi) túszokat aztán „megbízhatatlanként" internálták. Közülük több csoportot, zömmel románokat Dédáról a Sopron megyei Veszkénybe szállítottak. A marosvásárhelyi rendőrök őrizetében, tehervagonokban hosszú utat tettek meg. A legszegényebb felszerelés nélkül érkezett, az elfogásakor viselt ruhán kívül semmivel sem rendelkező 400 főnyi internált túlélésében a helyi lakosság részvéttel teli segítsége meghatározó volt. Apor Vilmos püspök ugyancsak segített, engedélyével Romul Mihalca görög katolikus kapitány-esperes és Livius Stupineau esperes naponta tartott a helyi katolikus templomban liturgiát.

A kemény télben kapott életmentő, sokoldalú támogatás nyomán Romul Mihalca elismerésből és hálából fogant összefoglalót írt románul a veszkényi fogolylétben tapasztalt jóságról. Feltehetőleg a fronthelyzet ismeretében arra kérte „a román és orosz parancsnokságot, ha történetesen a helységben járnának, vegyék figyelembe ezt a nyilatkozatot".[4]

Az embermentés határszéli tényeit dr. Varvasovszky János főorvos és Wosinsky Ernő balfi fürdőigazgató kiemelkedő tevékenysége gazdagítja. Varvasovszky főorvos a soproni kórház ideg- és elmeosztályán számos zsidó üldözöttnek biztosított menedéket. Arra is gondja volt, hogy a továbbiakban – személyes összeköttetései révén – Vas és Zala megyében biztos rejtőzési lehetőséghez jussanak. Életmentőnek bizonyultak dr. Varvasovszkynak a sopronkőhidai fegyintézetben a nyilasok foglyainak érdekében tett intézkedései is. Helytállása a börtön háborús történetét érintő publikációkban visszatérőleg helyet kapott.

Wosinsky Ernő családjával Balfon, a környékbeli erődítésen dolgoztatott zsidó robotosoknak nyújtott sokoldalú életmentő segítséget. Mázsaszám vásárolta és osztatta szét titokban a csontig alázott foglyoknak az élelmiszert, ezzel magát és családját mindennapi életveszélynek tette ki. A község március végi katonai kiürítésekor házában három zsidónak nyújtott rejtekhelyet a Mauthausenba hurcolás elől.

A Szálasi-rezsim utolsó heteiben a nyugati határ erődítésén dolgoztatott volt munkaszolgálatosok, a novemberi gyalogmenetekben Hegyeshalomra, onnan állásépítésre hurcolt zsidók sorsa válságosra fordult. Pozsony és Kőszeg között húsz munkatáborban robotoltak. A hajszolt munkát kísérő éhezés, a betegségek, a német és nyilas őrök brutalitása miatt naponta tucatjával hullottak az enyészetbe. Az erődítési kényszermunka 1944 novemberi indításakor 35 000-et számláltak, 1945 március végére minden harmadik fogoly elpusztult.

Az erődvonal Kőszeg és Dráva közötti szakaszán a 12 000 magyar zsidó ugyancsak árokásást, fedezéképítést, anyagkitermelést végzett. Közülük megközelítőleg 2000 nem élte túl az embertelenségek sorozatát. A Bécs és Graz védelmében épített, katonailag értéktelen, értelmetlen roboton a magyar kultúra több jelessége vesztette életét. Balfon Szerb Antal, Sárközi György, Halász Gábor irodalmárok, Gosztonyi Lajos és Komlós Jenő újságírók, Szikla Bertalan tanár. Fertőrákoson Tamássi (Wagner) György, a hazai tudományos irodalom egyik nagy ígérete, Ágfalván Székely Tibor író, Sopronbánfalván Vándor Sándor karmester, Kőszegen Friss Endre költő. Fájdalmasan hosszú az elpusztítottak sora.[5]

A nyugati határvidék lakossága közvetlenül látta a települések szélére, a házak pajtáiba, terménytárolóiba szállásolt sáncmunkások iszonyú sorsát. Sokan megrendültek, és a német parancsnokságok tilalma ellenére valamiképp segíteni törekedtek. A cselekvők tetteit az emberi részvéttől az aktív németellenességig több motívum határozta meg. Segíteni nem volt éppen veszélytelen. Többen alkonyatkor vagy az éjszaka leple alatt tették ki az élelmet olyan helyre, ahol a mindennapos gyötrelmektől, megaláztatásoktól sújtott, lesből leadott lövésekkel „ritkított" foglyok valamiképp elérték, elfogyaszthatták. Többen a munkahelyek közelébe merészkedtek, vagy közelségükben hagytak némi ennivalót. Így támogatták őket több Vas megyei faluban, Sopronbánfalván, a karmelita rendház közelében és Hidegségen. Fertőrákoson Szumalovits Mihály és családja, Hermann Ferenc és családja folyamatosan élelemmel segített, a favágási munkáknál pedig Kutrovác Ferenc, Vugotits József, Winkler János, Winkler Mátyás, Szumalovits Mátyás, Giegelhofer József.

A szegény sorsú németajkú favágók, Kutrovác Ferenc és társai a zsidó foglyokkal tört magyarsággal, annál több jószándékkal értették meg egymást. A leromlott páriák helyett

elvégezték a nehéz munkát, megosztották velük kevés élelmüket. Fischer András József fertőrákosi kényszermunkás 1946 áprilisában mindezt így idézte fel: „...emberek voltak akkor is, mikor bűn, nagy bűn volt velünk még csak szóba is állni."

A falvak népének tisztességét, az embertelenséggel való szembehelyezkedését még feldolgozatlan tények sora gazdagíthatja. A helytörténetírás művelőinek sok teendője van, hogy feltárják a népi ellenállás humanitárius megnyilvánulásait, a veszélybe kerültek, hajszoltak, mindenükből kisemmizettek megsegítésének helyi históriáját. A balfi kényszermunkatábor foglyait Fleck János kocsmáros és felesége, Jäger Keresztélyné, Jäger Margit, Lagler Pál pékmester és családtagjai, Pöltl Róza, Pöltl Márton lakatosmester, Szabó Istvánné gazdaasszony támogatták. Báder János pékmester és Báder Samu gazdálkodó 1945. március 31-én hat zsidó sáncmunkás foglyot rejtett el hordóba, padláson, a pajtában, szénába. Valamennyien megmenekültek a kiürítés utolsó órájában is gyilkoló SS-ektől.

Tömeges és sikeres életmentés fűződik a soproni Ferenc József gyalogsági laktanyához, Almásy Tibor légvédelmi tüzér főhadnagy helytállásához. Március 28-án közel négyszáz zsidó munkaszolgálatost (főként a 101/16, 108/8, 110/7. sz. kisegítő munkaszolgálatos századból) vezettek be őreik a laktanyába. Almásy főhadnagy parancsnoksága alá kerültek, ezzel helyzetük gyökeresen megváltozott. A betegeket elkülönítették, a többiek rongyaik helyett honvédruhát ölthettek. (Köztük volt Ascher Oszkár szín- és előadóművész is.)

A parancsnok az elrendelt kiürítés elkerülésére készült. Nyílt beszédben tudatta, „zsidó a laktanya területén nincs, csak Sopron város körkörös védelmének tartalék csapata". Az életmentés érdekében tett intézkedések megvalósításában Almásynak dr. Drégelyi Béla csendőr százados, Szőke Ernő szakaszvezető, őrparancsnok és összekötőként dr. Lővi László munkaszolgálatos segített.

Az SS-ek és a nyilaskeresztes fegyveresek behatolásának megakadályozására Almásy főhadnagy az objektum kapuira feliratokat helyeztetett, melyek a halálos veszélyt jelentő flekktífusz laktanyabéli meglétére figyelmeztettek. A megtévesztő fogással sikerrel riasztották el a laktanyába betérni szándékozókat. A német elhurcolástól – a környéken több helyütt történt legyilkolástól – megmenekültek a munkaszolgálatosok százai, a nyilasok több soproni és brennbergbányai foglya. Almásy főhadnagy parancsnoksága alatt a magyar honvédek sokasága is viszonylagos biztonságban volt, mert nem engedte őket értelmetlenül tűzbe vezényelni, és nyugatra meneteltetni sem. A soproni laktanyában visszamaradtak veszteség nélkül átvészelték a front gyors átvonulását.[6]

Almásy Tibort 1987-ben a tömeges embermentésért Izraelben az *Igaz* címmel tüntették ki. Később a jeruzsálemi emlékparkban az ottani szokás szerint fát ültetett, melyet táblával jelöltek meg. Több elismerést kapott. 1993-ban pedig ezredesi rendfokozatot és a Magyar Köztársasági Érdemrend kiskeresztjét, melyek az ötvenes években megélt hosszú internálásának egyik jóvátételét jelentették.

Az emberségükben megingathatatlan nők és férfiak a határokon túl is segítettek a magyar üldözötteknek. A nyugati határszél 1945. március végi kiürítésekor a kényszermunkatáborokból indított gyalogmenetek részesei többször megtapasztalták a nemzetiszocialista uszítással szembehelyezkedett osztrák polgárok, a falvak népének együttérzését. A mindenórás gyűlölet, a legteljesebb kirekesztettség, a sokféle ellenséges megnyilvánulás vagy a mindent elöntő közöny körülményei között sokaknak egy-egy emberi gesztus adott új erőt, kitartást.

Ilyen volt a gyalogmenetekbe soroltak emlékei szerint a kapukba kirakott vödör víz, gyümölcs, bármilyen ennivaló. A hajszolt menetek idején a sorból való kilépés életveszélyes vállalkozásnak bizonyult. Mégis, valamiképp elérték a foglyok – több tucatot lelőttek a kísérők vízivás közben is – a segítséget, mert a marcangoló éhség és szomjúság legtöbbször legyőzte a veszélyérzetet.

A már 1944 őszén és telén Bécsben dolgoztatott magyar zsidók többször érezték a lakosság rokonszenvét. Több helyütt megértő segítséget, élelmet, elrongyolt öltözetük pótlására ruhadarabokat kaptak. Ennivaló ismételt juttatásával emberséget tanúsítottak a Weiner-Neustadthoz közeli Lichtenwörth lakói, ahol egy lágerben 2500 magyar zsidót őriztek.

Sokat tett a gmündi magtárban létesített láger magyar foglyaiért dr. Artur Lanc orvos és felesége, Mária asszony, valamint dr. Krisch állatorvos (keresztneve ismeretlen – *Sz. Sz.*). A városkába 1944. december 22-én szállítottak az SS-ek közel 1700 magyar zsidót. 1945. február 16-ig 447-en meghaltak. A túlélők alapvetően a három osztrák polgár áldozatos és többrétű erőfeszítései révén maradtak életben. Ők szereztek titokban gyógyszereket és tisztálkodási szereket, szalmát és élelmet a magtár-lágerba zárt, pusztulásra ítélt magyar foglyoknak. Humanitárius helytállásáért 1986 végén dr. med. Artur Lancot és feleségét az *Igaz* címmel tüntették ki.

Életmentő volt Deutsch-Schützenben (1921 előtti neve Németlövő) Tunner malmosnak az erődítésen dolgoztatott zsidók javára végzett, szigorúan tiltott tevékenysége. Heteken át jelentős mennyiségű kenyeret, cigarettát juttatott az egyik magyar csoportnak. Közreműködött a szökésre vállalkozók megsegítésében is.

Az április második felében Mauthausenből Gunskirchenbe vezényelt gyalogmenetek során Ennsben a Friedmann házaspár mentett életet. Friedmannék elrejtették a vérszomjas kíséret elől a húszéves, pécsi Hersch Dávidot, aki 36 kilóra fogyva, rongyokban kísérelte meg a biztos halál elől i menekvést. Védencük túlélte a megpróbáltatásokat.

Ebben az időben Gmündben három magyar zsidó fogoly – a kiskunfélegyházi dr. Fisch Lipót orvos, a tótkomlósi dr. Újhelyi György ügyvéd és Pollák Franciska – rejtőzött az SS és a Gestapo elől. A gmündi magtár-láger foglyait is támogató dr. Krisch állatorvos először dr. Fischt, majd két társát Nondorf környékére, Johann Weissensteiner tímármesterhez szállította. A tímárműhely padlásán bújtak meg május 7-ig. Ellátásukat dr. Krisch segítette, míg május elején magának is menekülnie kellett a Gestapo elől.[7]

Április közepén Weitra-Schützenbergben a szegedi zsidók 18 fős kényszermunkás csoportja menekült meg az ott dolgoztatott francia foglyok és a helyi fatelep tulajdonosa, Ludwig Knapp és felesége, Mária asszony segítségével. A franciák az elrendelt kiürítéskor a fatelep lehetőségeit, a Knapp házaspár együttműködési készségét kihasználva sikeresen elrejtették a magyar deportáltakat, akik ekként „lemaradtak" a theresienstadti koncentrációs táborba való szállításról. A magyar túlélők javaslatára Ludwig Knappot és feleségét 1970-ben az *Igaz* címmel tüntették ki.[8]

Túlélte a veszedelmet a debreceni zsidóknak az a 16 fős csoportja, melyet Höllental és Piestingtal között Rohr községben elrejtettek. A falusiak a menedéken felül élelemmel is ellátták az SS elől menekülő magyarokat. Josef Buchinger osztrák kutató szerint a debreceniek között egy orvosprofesszor is volt, aki „sok jót tett a lakosoknak".

JEGYZETEK

[1] *Halálerőd.* 105–107., 111–112. o.
[2] Uo. 104–105. o.
[3] Szita Szabolcs: *Embermentés Sopron megyében 1944–1945.* Soproni Szemle, 1993/4. sz. 398. o.
[4] Uo. 396. o.
[5] *Halálerőd.* 129–176. o.
[6] *Utak a pokolból.* 159–160. o.
[7] Uo. 133., 178. o.
[8] Szita Szabolcs: *Ungarische Zwangsarbeit im Waldviertel 1944/45.* Das Waldviertel, 1993/4. 331–332 o.

Összegezés

Tanulmányunk arra vállalkozott, hogy az 1944–1945. évi embermentés történetének két szakasza, az 1944. március 19-i német megszállást követő hét hónap, az október 15-e utáni bő fél esztendő főbb mozzanatait felvázolja, az üldöztetés és embermentés összefüggéseiben bemutassa. Új tények, adatok sorával bizonyítsa, hogy a végveszélybe került országban mindig és mindenütt voltak olyan polgárok, csoportok, falusiak és városlakók, akik családjuk és maguk biztonságát is kockáztatva, szembeszálltak az üldözésre létrejött szervezetekkel, az emberirtásra szövetkezett fegyveresekkel, mindazokkal a rendeletekkel, parancsokkal, bárhonnan érkezett utasításokkal, melyeket embertelennek, a magyar érdekekkel ellentétesnek tartottak.

A tanulmány munkálatai során visszatérőleg találkoztunk az események egykori résztvevői körében a félelem, a bizalmatlanság jeleivel, ahogy ütköztünk az adatok visszatartásának nehézségeivel, az örökölt kutatási korlátozások maradványaival. Úgy véljük, a polgári, a diplomáciai, a katonai mentés történetében – ahogy más területeken – maradtak még homályban egykori szereplők és vállalkozások, nem csekély a feltáratlan mozzanatok száma sem.

A továbbiakban a helytörténeti kutatások, visszaemlékezések, személyi tulajdonban lévő iratanyagok vizsgálata éppúgy hozhat új eredményeket, mint a közigazgatás, a rendészeti szervek egykorú dokumentációjának, a háború utáni bírósági eljárásoknak a részletes elemzése. Az eddig feltárult kép alapján arra következtettünk, hogy az embermentés 1944–1945-ben Magyarországon a korábban ismerteknél kiterjedtebb volt. A legváltozatosabb módon, sokféle formában nyilvánult meg, és a korábban közölteknél jóval többen vállaltak részt benne.

Az embermentés személyi és szervezeti növekedése az 1944–1945. évi drámai történésekben a magyar társadalom megújulási készségének és szándékának egyik megnyilvánulásaként, az ország modernkori történetének fontos elemeként értékelhető.

HETÉNYI VARGA KÁROLY

A magyar katolikus egyház az üldözöttekért (1944–1945)

Értekezésünk célja, hogy a teljesség igénye nélkül feltárjuk a körvonalait annak az embermentő tevékenységnek, amelyet a katolikus egyház Magyarországon a második világháború éveiben, különösen az 1944–45-ös esztendőben, az üldözöttek érdekében kifejtett. Ez az időszak az, amelyben zsidó vallású honfitársaink élete, szabadsága, testi épsége a legnagyobb veszélyben forgott. Mint ma már köztudomású, a németországi haláltáborokban a háború utolsó éveiben gyilkolták meg előre megtervezve mintegy hatmillió zsidó testvérünket az emberiességet megszégyenítő, kegyetlen gázhalállal és az emberi nemhez méltatlan egyéb tömegkivégzési módszerekkel.

A hatmillió áldozatból közel félmillióan magyarok voltak. Közöttük nem kevesen olyanok is, akik évekkel, sőt évtizedekkel korábban áttértek valamelyik keresztény vallásfelekezetre, keresztény nevelésben részesültek, s a maguk választotta egyház teljes értékű tagjai voltak. Az ő helyzetük gyakran súlyosabb volt a hitükhöz ragaszkodó zsidó testvéreink helyzeténél. Az áttérteket ugyanis már nem védték a zsidóság érdekvédelmére alapított egyesületek, viszont a keresztény egyházak sem tudtak hathatós védelmet nyújtani megmentésük érdekében. Állításunkat igazolja a statisztikai adat, mely szerint Magyarországról közel 50 000 keresztény hitre áttért honfitársunkat hurcolták az auschwitzi megsemmisítő táborba.

A hivatalos egyház kezdettől fogva élesen elhatárolta magát az újpogány náci ideológiától, és minden más intézménynél, társadalmi csoportnál, politikai irányzatnál korábban és egyértelműbben szállt szembe a fajelmélettel. Idejében felhívta a figyelmet arra, hogy ami Németországban 1933-ban elindult, az *ember-, isten- és vallásellenes* és ugyanakkor *magyarellenes.*

A háború befejezéséig az emberellenes, jogfosztó rendeletek valóságos özöne sújtja a magyarországi zsidóságot.

Miután a magyar parlament felsőháza – benne sajnálatos módon a püspöki kar is – 1938-ban és 1939-ben elfogadta az állampolgári jogokat sértő *első két zsidótörvényt* (1938:XV. tc; 1939:IV. tc.), a magyar püspöki kar az 1941-ben napirendre kerülő, az alapvető emberi jogokat az eddigieknél is sértőbb *harmadik zsidótörvény* tervezetét elutasítja. Egy 1941. június 16-án Budapestről keltezett *955/41. sz.* bizalmas jelentésben az informátor így ismerteti a katolikus egyház álláspontját:

„Magyarország vezető katolikus papsága szintén foglalkozik a zsidókérdés megoldásával. Serédi Jusztinián hercegprímás a Vatikán utasítására elhatározta, hogy a magyarországi püspökökkel együtt szembefordul a zsidókérdés megoldását célzó minden újabb intézkedéssel. A klérus kinyilvánította, hogy amennyiben új rendeletet hoznának a zsidókérdésben, a magyar felsőházban

állást foglalna ez ellen, és ha nem tudná keresztülvinni elképzelését, akkor minden főpásztor, amennyiben tagja a felsőháznak, lemondana tagságáról."[1]

[1941. júl. 22–24-én az országgyűlés mindkét háza elfogadta a zsidók és nem zsidók házasságkötésének tilalmáról szóló törvényt. (1941. XV.tc. sz. úgynevezett harmadik zsidótörvény.) Bár a felsőházban az egyházak képviselői a törvényjavaslat ellen szavaztak, nincs tudomásunk arról, hogy valamelyik főpap lemondott volna a főrendiházban viselt tagságáról. – *H. V.K. megjegyz.*]

1. Életmentő okmányok

Emberi szempontból teljesen elfogadható, hogy azok a zsidó vallású honfitársaink, akik hitükben, hagyományaikban nem kötődtek erősebb szálakkal őseik vallásához, igyekeztek szabadulni a jogtipró törvények büntető szigorától és a menedéket a keresztény egyházakban keresték. A német megszállás és a nyilas puccs után egy keresztény egyházhoz való formai odatartozás az életet is megmenthette. Ekkor a vallásukat komolyan gyakorló zsidók is kénytelenek voltak legalább formálisan a katolikus hitre áttérni.

A keresztény egyházakba való felvétel azonban mindenkor bizonyos feltételekhez, vallási alapismeretek elsajátításához, felkészülési időhöz van kötve. A magyar katolikus egyház hivatalos intézményei, a plébániák csak olyan személyeknek adhatnak kereszt- vagy házasságlevelet, akik a keresztség vagy a házasság szentségét az egyház által előírt formában vették fel. A *keresztlevél* hivatalosan igazolja tulajdonosáról azt, hogy katolikus vallású, a keresztelés napjától a katolikus egyház tagja. A *katolikus házasságlevél* igazolja, hogy birtokosai a katolikus egyház törvényei szerint érvényes házasságot kötöttek.

A zsidótörvények életbelépése után mindkét okmánynak felértékelődött a jelentősége. Megszaporodott a zsidó vallásról áttérni szándékozók száma, mivel ez – ha átmenetileg is – enyhébb elbírálást, olykor teljes mentesítést is jelenthetett a zsidókat sújtó törvények alól. Nehézséget jelentett, hogy a katolikus egyház a felnőtteket csak megfelelő előkészítés után keresztelhette meg. Ez az előkészületi idő általában 1 év, később, az üldözések fokozódásával fél évre, majd három hónapra csökkent.

Amikor 1941-ben bevezették a zsidók számára kötelező munkaszolgálatot, a keresztlevélre sokszor már másnap reggel szükség volt, a bevonulás vagy a vonatindulás előtt. És lehetőleg olyan keresztlevélre, melyet sokkal korábbra (esetleg 1919 előttre) dátumoznak. Az *a pap*, aki ilyen keresztlevelet kiállít, mind az egyházi, mind az állami törvények szerint *büntetendő cselekményt, okirat-hamisítást követ el.* A lelkésznek mérlegelnie kellett: ha kitölti (esetleg hamis dátumokkal vagy keresztelés nélkül) a keresztlevelet, ezzel formálisan a katolikus egyház tagjává teszi egy zsidó vallású felebarátját, és nagy valószínűség szerint súlyos következményektől menti meg. Megteheti azt is, hogy hű marad az előírásokhoz, az egyházi és állami törvényekhez, és a kérelmezőt elutasítja, azaz elengedi az aknamezőkre. Bármelyiket választja, törvénybe ütközik. Amennyiben lelkiismeretére hallgat, és az erkölcsi parancsnak engedelmeskedve segít a bajbajutottaknak, leleplezése esetén maga is a törvény üldözöttévé válik.

1941 júniusában Németország oldalán beléptünk a Szovjetunió elleni háborúba. A magyar katonát – legalábbis formailag – azért vezényelték a harctérre, hogy harcoljon és győzzön. Zsidó munkaszolgálatosainkat azonban kizárólag azért küldték a frontra, hogy ott meghaljanak. Ezért volt ez nemcsak értelmetlen, hanem szégyenletesen erkölcstelen is.

Érthető, hogy ettől a szolgálattól zsidó honfitársaink minden lehető módon és eszközzel menekülni akartak. Hisz ebben a „szolgálatban" tízezrek pusztultak el, s elsősorban nem is az „ellenség" keze által, hanem a saját (magukat keresztényeknek valló) katonai felettesük embertelen bánásmódja következtében.

Azt, hogy papjaink közül a belső erkölcsi parancsra hallgatva hányan segítettek a hozzájuk forduló üldözötteken, nem tudjuk. Csupán azoknak a lelkészeknek kilétéről tudunk, akiket embermentő tevékenységük miatt hivatalosan felelősségre vontak, „ügyük" a nyilvánosság, esetleg – egyházi vagy világi – bíróság elé került.

Dr. Török Zoltán budapest-törökőri plébánost 1943-ban az egyházi és állami hatóságok felelősségre vonták, mert a zsidók esetében nem tartotta be a kereszteléshez előírt kötelező 3–6 hónapi előkészületi időt. Aki felkereste őt azzal, hogy kézhez kapta ugyan behívóját a munkaszolgálatra, de ha másnap reggel fel tudja mutatni érvényes keresztlevelét, akkor itthon maradhat, annak Török plébános kiszolgáltatta a keresztség szentségét, és keresztlevelet is adott. Ezt a papot megbüntették, mert jó szíve volt, mert idejében felismerte az erkölcsi parancsból fakadó kötelességet. Alig múlt el azonban egy esztendő, és Angelo Rotta pápai nuncius ezekkel a szavakkal adott át Újváry Sándor Györgynek, a Nemzetközi Vöröskereszt zsidók mentésére induló megbízottjának egy köteg hamis, illetőleg kitöltetlen keresztlevelet és pápai menlevelet: *Fiam, amit maga tesz, az Istennek és Jézusnak tetsző dolog, mert ártatlan embereket ment meg. Tehát én előre feloldozom magát. Végezze munkáját Isten dicsőségére!*

Egy évvel korábban ugyanezért felfüggesztés járt. Török Zoltán szabadlábra helyezése érdekében ügyvédjének, dr. Ambrus Józsefnek kellett közbenjárnia.

1943-ban közokirat-hamisítás címén bűnvádi eljárás indult Nyitrai József nagyhantosi plébános ellen, s rövid ideig vizsgálati fogságban is tartották. Azzal vádolták, hogy törvényes feltételek hiányában keresztelt meg zsidókat, az áttérőket nem szabályosan anyakönyvezte, s a keresztleveleket korábbi dátummal látta el.

„Nyitrai József nagyhantosi adminisztrátor az általa eszközölt felnőtt izraeliták megkeresztelését nem vezette be a nagyhantosi plébánia kereszteltjeinek anyakönyvébe, hanem »keresztelt felnőttek anyakönyve« címen külön naplót fektetett fel. Ez a napló a törvényszéken van a periratok között, s mivel az első fokú ítélet nem jogerős, s a bűnvádi eljárás folyamatban van, a fent említett naplót a törvényszék még nem adja ki."[2]

Nyitrai József és társainak „bűnügyét" 1943. december 7–11-ig tárgyalta a székesfehérvári királyi törvényszék.

Worschitz Oszkár fővárosi lelkészt 1942. augusztus 6-án tartóztatták le, és 1943 áprilisában még mindig vizsgálati fogságban volt. Perének időpontjáról, ítéletéről, szabadulásának dátumáról nincsenek adataink. Csupán arról van megbízható értesülésünk, hogy 1944. szeptember 8-án újra elrendelték – immár Miklósi László leányvári plébánossal együtt – vizsgálati fogságba helyezését. Mindkettőjüket „közokirat-hamisítás" gyanújával, mely szabálytalan keresztlevelek kiadását jelentette.

Az üldözések fokozódásával, különösen 1944. március 19-e, a német megszállás és a gettóba gyűjtés után menekülést jelentett a kereszt- vagy házasságlevél. Papjaink segítőkészségére jellemző a háború után népellenes bűnösként kivégzett Endre László belügyi államtitkárnak, a magyarországi zsidóüldözés egyik fő szervezőjének a minisztertanács 1944. június 21-i ülésén elhangzott beszámolója. Részlet a beszédből:

5505/1944 áü.sz.

Igazolvány.

Ezennel igazolom, hogy kiskorú Kóhn Péter-Józsefet Matyasovits István-Béla és felesége született Miklósy Anna rákosligeti lakósok örökbefogadták.

Szabadka sz.kir.város árvaszéke, 1944 junius 12-én.

[signature]

árvaszéki ülnök.

KERESZTLEVÉL

KIVONAT — EXTRACTUS

A SZABADKAI SZT. TERÉZ róm. kat. egyházban KERESZTELTEK ANYAKÖNYVÉNEK libri baptisatorum parochialis ecclesiae Romano-Catholicae ut supra ex 1944 ezer kilenc száz negyven[illegible] évéből millesimo ... gentesimo ... anno

Folyó szám / Nrus currens matr.	Éve, hava és napja – Születésnek / nativitatis	Éve, hava és napja – Keresztelésnek / baptismi	A kereszteltnek – Baptisati: Neve / Nomen	Neme / Sexus: Fiú / Masc.	Neme / Sexus: Nő / Foem	Származása / Origio: Törv. / Legit.	Származása / Origio: Törvénytelen / Illeg.	A szülőknek – Parentum: vezeték- és keresztneve, vallása, állása és születési helye / Nomen, cognomen, conditio, religio et locus originis	A szülőknek – Parentum: lakóhelye / Locus domicilii cum numero domus	A keresztszülők neve, vallása, állása, lakása / Nomen, cogn., conditio, rel., locus habitationis cum numero domus patrinorum	A keresztelő neve és hivatala / Nomen, cognomen et officium baptisantis	Észrevételek / Observationes
203.	1944. febr. 6.	jun. 18.	Péter József	fiú	–	törv.	–	Matyasovits István Béla nyugalmazó[illegible] Rk. Szabadka és Miklósy Anna Budapest VIII. Rk.	Rákosliget II. utca 8.	[illegible] Géza kereskedő[illegible] és [illegible] Anna [illegible] Bp. VIII. [illegible] 1940 [illegible] Tahin Béla	[illegible] káplán	[illegible]

Szám: 8217/1944

Bizonyítom, hogy ezen kivonat az eredetivel mindenben megegyezik.
Concordat cum originali.

Kelt Szabadka Szent Teréz, 1944. jun. 28.
Datum

[signature]

plébános — parochus

A Szabadkán megmentett Kohn Péter keresztlevele és örökbefogadási igazolványa

„A gettóba való tömörítés elrendelése után a zsidóság mindent elkövetett, hogy onnan szabaduljon. Minden összeköttetést, befolyást, anyagi erejét igyekezett latba vetni, hogy innen meneküljön. Közbiztonsági szerveink valóságos okmányhamisító gyárakat lepleztek le, ahol zsidók részére gyártottak hamis okmányokat. A zsidóság mentésében, sajnos – ezt őszintén meg kell mondani – első helyen állanak a keresztény hitfelekezet minden rendű és rangú lelkészei. A protezsálás, a kijárás, közbenjárás soha ilyen nagy méretet nem öltött, mint éppen ma. A lelkészek a keresztény és felebaráti szeretetre hivatkozva végzik a zsidóság mentési akcióját."

Az *Összetartás* nyilas lap 1944. július 14-i száma azzal rágalmazza meg dr. Turchányi Albert Egon fővárosi káplánt, hogy nemcsak szabálytalanul keresztel, de a keresztlevelekért hatalmas összegeket is elfogad a bajban levő zsidóktól.

„Vizsgálatot indítottak ebben az ügyben, és a nyomázás során megállapították, hogy Turchányi vezette a kikeresztelkedett zsidók anyakönyvét. Több kitért zsidót nem vezetett be az anyakönyvbe, és az előírt három hónapos vallási tanítást sem tartotta meg. A névsorban szerepeltek olyan zsidók is, akik a fordulatot jelentő március 19-e után keresztelkedtek ki, és a zsidóbarát Turchányi Egon egy vagy másfél évvel előbbi dátumot írt be kikeresztelkedés időpontjául.

Turchányi azt mondta vallomásában, hogy jótékony célra vett fel pénzeket. Beismerte, hogy egytől háromezer pengőig terjedő összegeket kapott gazdagabb zsidóktól, és azt állította, hogy ezeket az összegeket is egyházi célokra vagy jótékony célokra fordította. [...]

Most véget ért Turchányi Egon pályafutása, mert a nyomozás adatai alapján okirat-hamisítás címén letartóztatták, de az igazságszolgáltatás lesújt azokra a zsidókra is, akik nagy összegekért hamis okmányokat szereztek be Turchányitól."[3]

Ezzel szemben a valóság éppen az ellenkezője. A szégyenteljes magyarországi zsidóüldözés idején – az üldözöttek visszaemlékezéseit alapul véve – nem fordult elő olyan eset, hogy keresztény egyház papja valamelyik üldözött részére pénz ellenében állította volna ki a gyakran életet mentő keresztlevelet. Az viszont megtörtént, hogy a keresztlevélhez jutott üldözött utólag ajánlott fel a templom vagy az egyházközség javára hálából, tehetségéhez mérten bizonyos ellenszolgáltatást. A tipikus eset inkább az volt, hogy az üldözöttnek azt a 2 pengős okmánybélyeget sem kellett kifizetnie, melyet a kereszt- vagy házasságlevélre föl kellett ragasztani. Ezt a költséget is a lelkész vállalta magára.

A katolikus papok sokszor életük veszélyeztetésével mentették üldözött zsidó honfitársainkat. Ha a nyilas hatóságok nyomára bukkantak embermentő tevékenységüknek, menekülni, bujkálni voltak kénytelenek, ha nem akartak börtönbe vagy koncentrációs táborba jutni. Bády Ferenc, 1944-ben Bakáts téri káplán, a háború után budapest-újlaki plébános így emlékezik vissza:

1944. október 15-e után elég sok menlevelet szereztem a svéd követségről zsidók számára. A találkozó mindig az Ajtósi Dürer soron lévő Sacré Coeur apácák zárdájában volt. Ott kaptam kézhez a svéd menleveleket egy Vajdáné nevű keresztény, de zsidó származású asszonytól. 1944. november 3-án éppen hat menlevélért mentem. Ekkor egy nagyon kellemetlen meglepetés történt. Valaki rosszindulatúlag besúgott engem, hogy én tulajdonképpen kémkedem. A követségen felelősségre vontak, valóban menlevelekért járok-e és hozzájuk, vagy másért. Sértődötten, megalázva tiltakoztam. Legnagyobb szerencsétlenségemre ekkor felpattan az ajtó, három fegyveres nyilas ront be, és fosztogatni kezdi a ház lakóit. Engem a falhoz állítottak, egy géppisztolyos úr vigyázott rám. Őrzőm azonban észrevette, hogy kimarad a zsákmányból, s minduntalan két társa után tekingetett a szomszéd szobába. többször magamra is hagyott néhány másodpercre. Egy ilyen alkalommal kiugrottam az ajtón, és elmenekültem.

Az eset után szinte mindennap kerestek a nyilasok. A Gondviselésnek köszönhetem, hogy nem kerültem a kezükbe. Legtöbbször temetésen voltam, s ha véletlenül otthon tartózkodtam, Dulin

Domokos, a sekrestyésünk letagadott. A nyilasok azonban mind agresszívabbá váltak, fenyegetőztek. Tűnődtem, mit csináljak. Emlékeztem, hogy a Kerepesi temetőben, a Salgótarjáni úti kapunál van egy kripta, amelynek egyik sarkát valamilyen lövedék megrongálta. Be lehetett szépen látni, üres volt. Mondtam magamban, nem megyek én senkihez, inkább lemászom a kriptába. Dulin ígérte, hogy ő majd hoz mindennap enni. Három vagy négy éjszakát töltöttem a föld alatt, de hideg ősz lévén ez is elég volt. Ezután egy darabig ismerősöknél bujkáltam.

Hozzávetőleg 100–150 svéd menlevelet tudtam szerezni addig, amíg ez az eset történt. Ugyanakkor több száz üldözöttet meg is kereszteltem – kezdetben három hónapi előkészítés után, később azonnal. A nyilasok azonban olykor ellenőriztek bennünket, hogy betartjuk-e a három hónap előkészületi időt. Ezért a beiratkozók névsorát – sokszor több száz nevet – újra meg újra le kellett másolni, hogy becsempésszem azt a 10–20 új nevet, akik csak az előző nap jelentkeztek. Az új névsorokat éjszaka készítettem, hogy reggelre minden stimmeljen.

Dr. Róna Zoltán a harmincas évek végén a VII. kerületi rendőrkapitányságon volt őrnagyi rangban. Tőle szoktuk kérni az engedélyeket hivatalos rendezvényeinkhez. A zsidótörvények értelmében őt később menesztették, de mi jó kapcsolatban maradtunk. Egyszer késő este felzörgetett, s kérte, hogy kereszteljem meg. Megtörtént. Aztán később kétségbeesetten jött és kért, segítsek rajta, bújtassam el valahol, mert most már az élete forog kockán. Feltettem őt a padlásra. Dr. Róna átvészelte a nehéz időket, túlélte az ostromot. Egyszer elhívott vacsorára Oláh Gusztávhoz (1901–1956; Kossuth díjas rendező, díszlettervező – *H.V.K. megjegyz.*). Csak hárman voltunk. Oláh Gusztáv ekkor meleg hangon köszönte meg, hogy barátai közül oly sokat megmentettem.[4]

Látva az üldözöttek szorult helyzetét, dr. Huszár Elemér zugligeti plébános minden elővigyázatossági rendszabályt félretéve már oly nagy mértékben folytatta a kereszteléseket, hogy vizsgálat indult ellene. Az ügyről jelentést tevő Molnár László esperes az alábbiakat közli Serédi bíborosnak 1944. szeptember 3-án kelt levelében:

„Még f. évi augusztus 21-én az érseki helytartói hivatal fölhívására voltam a zugligeti lelkésznél és vizsgáltam meg az ő eljárását a zsidók tömeges keresztelésére vonatkozólag.

Dr. Huszár Elemér kérdésemre azt mondta, hogy betegsége miatt június havában a kórházban operáción esett át és amikor 1-jén hazament, helyettese árvai Nagy Bálint pp.prelátus, ny. vezéresperes azzal fogadta őt, hogy az érseki helynökségtől körtelefon jött, amely szerint a zsidókat rövid előkészítés után meg lehet keresztelni, mivel hamarosan deportálják őket. – Erre ő összeíratta a jelentkező zsidókat és július 5-től kezdve egészen július 15-ig összesen 1600 zsidót keresztelt meg árvai Nagy Bálint és dr. Kis György veszprémi egyházmegyés plébános segítségével. Egyikük írta be a jelentkezők adatait, a másik írta a keresztleveleket, és Huszár minden csoportnál egy ötnegyedórás előkészítő beszédet tartott, majd megkeresztelte őket és utána egy záró beszéddel fejezte be a szertartást, amely, mint mondta, minden alkalommal mély benyomást tett a hallgatókra. – Így ment ez naponta. Az oktatás természetesen nagyon gyenge és hiányos lehetett, hiszen a hely, ahol történt, az sem volt alkalmas arra, hogy ott rendes tanítást kaphattak volna. A lelkészi lak előtt van egy kis kerthelyiség, ahol legjobb esetben 50-en állhattak. Naponta legalább 150, néha 200 keresztelés is volt. Olyan tömegben jöttek, hogy nem győzték a keresztvizet hozni a templomból, és amikor látták, hogy kevés a k.víz, nagyon takarékoskodtak vele, alig öntöttek keveset a fejükre, sőt a már használt k.vizet újra másokra öntötték."

Witz Béla érseki helynök Serédi hercegprímásnak 1944. december 19-én kelt leveléből tudjuk, hogy Huszár Elemér atyát – a hasonló „bűncselekménnyel" vádolt Fehérváry Mátyás krisztinavárosi káplánnal együtt – a nyilas Számonkérő Szék letartóztatta, majd miután nagynehezen sikerült magukat „tisztázni", szabadon bocsátotta mindkettejüket.

Széles körű és rendkívül kockázatos embermentő tevékenységet folytatott az eredetileg nagyváradi egyházmegyés áldozópap, *Kálló Ferenc*. 1928 óta szolgált a honvédségnél mint tábori lelkész. 1930-tól az Alkotás utcai helyőrségi kórház lelkipásztora volt, hatás-

köre azonban kiterjedt az összes budai katonai létesítményekre. 1941 után egyre szorosabb kapcsolatba kerül azokkal a katonatisztekkel, akik korán felismerték, hogy háborúba lépésünk Németország mellett az ország katasztrófáját jelenti. Kálló a köréje csoportosuló orvosok közreműködésével a zsidók kötelező munkaszolgálatának bevezetése után kezdte meg az embermentő tevékenységet. Egyre nagyobb számú üldözött számára biztosított átmeneti menedéket valamelyik budai kórházban, amíg megfelelő igazoló iratokkal el nem látta őket. „Nem nézte, szegény vagy gazdag, aki rászorul, zsidó vagy keresztény, orosz vagy német, angol vagy szlovák, csak egyet tudott: akit üldöznek, annak segíteni kell! Számos hadifogoly, sebesült: angol, orosz, francia, amerikai repülő talált menedéket a csoportjához tartozó kórházakban. Magyar munkaszolgálatosok, szlovák és román származású szökevények találtak ott védelemre" – írja róla Falus Ottó, aki üldözöttként szintén Kálló esperesnek köszönheti megmenekülését.

A német megszállást követően, de különösen a nyilas hatalomátvétel után az illetékes hatóságoknak feltűnt, hogy azokban a kórházakban, amelyek Kálló esperes hatáskörébe tartoznak, feltűnően lassan gyógyulnak a betegek, s a legtöbbjük az elbocsátás után is alkalmatlan marad katonai szolgálatra. Mások már éppen meggyógyulnak, amikor hirtelen újra műtőasztalra kerülnek. Egyesek minden ok nélkül kiütéses tífuszt kapnak, a fertőző osztályra kerülnek, látogatni sem lehet őket. A német katonai hatóságok hiába kérik a megsebesült fogoly tiszteket, azok egészségi állapota sohasem javult annyira, hogy szállítani lehessen őket. A nyilasoknak szemet szúrt, hogy bizonyos betegek zsidóként vonulnak be a kórházba, de legtöbbje keresztény papírokkal hagyja el az intézetet. Beépített besúgók már azt is tudni vélik, hogy sok kötés alatt nincs és nem is volt semmiféle seb, törés vagy operáció, hogy többen egyáltalán nem is voltak betegek, s igen sok zsidó munkaszolgálatos a „gyógyulása" után nemcsak új vallást, de egészen új nevet és új anyakönyvi kivonatot is kapott.

Kálló, aki vallásra, világnézetre, nemzetiségre való tekintetnélkül minden beteget meglátogatott, mindenkivel személyes és bizalmas beszélgetést folytatott, papként és a származást igazoló bizottság elnökeként, a háttérből csendesen irányította az életmentő, de ugyanakkor életveszélyes akciót. Működési területét *vörös kórházként* kezdték emlegetni, ahol – mint a háború után egy napilap elmésen idézi – „a nyilas járvány ellen kezelték a betegeket".

Szálasi 1944. október 15-i hatalomátvétele után Kállónak nemcsak munkája, de puszta léte is veszélyben forgott. Mozgási lehetőségét nehezítette, hogy hirtelen jött betegsége ágyhoz kötötte. A nyilasok azonban már túl sokat tudtak róla ahhoz, hogy „futni" hagyják.

Október 28-án este jöttek érte Márvány utcai lakására. Aznap délelőtt még nála járt barátja és kezelőorvosa, dr. Leitner Ferenc ezredes, és felkínálta, hogy elrejti zárt, fertőző osztályon. Ez biztos menedéket jelentett volna. Az esperes nem fogadta el az ajánlatot. Egy pap nem hagyhatja el a helyét – válaszolta Leitner doktornak.

Amikor csengettek, először azt mondták, hogy haldokló beteghez akarják vinni. Kálló menni akart, az utolsó kenetet még betegen is ki akarta szolgáltatni. De amikor az idegenek beléptek a lakásba, fegyverét elvették, s közölték vele, hogy kihallgatásra viszik. Valóban odavitték. Az esperes sohasem tért vissza erről a kihallgatásról. Éjfélnél is tovább vallatták, majd autóba ültették, s elhajtottak vele Hűvösvölgy felé. A Hidegkúti út végén megálltak, s felszólították, hogy távozzon. Alig tett néhány lépést, eldördültek

mögötte a fegyverek. Összerogyott, de nem halt meg azonnal. Akkor az egyik nyilas utánament, és fölébe hajolva ismét tüzelt. Reggel a helyőrségi kórház ügyeletén megszólalt a telefon. Ha hiányzik a papjuk, menjenek ki Budakeszire, ott megtalálják! – kiabált a vonal túlsó végén egy ismeretlen hang, és lecsapta a kagylót. Kálló golyókkal átlyuggatott holttestére először arra vonuló zsidó munkaszolgálatosok egy csoportja bukkant rá október 29-én hajnalban, a Budakeszi szanatóriumtól nem messze, az út menti árokban. Hogy miként került oda, s milyen kínzásoknak vetették alá vallatásának tragikusan végződő éjszakáján, máig sem tudjuk igazán, annak ellenére, hogy gyilkosai a háború után kézre kerültek. 1946. október 29-én, vértanúhalálának évfordulóján a Honvédelmi Minisztérium Kálló Ferencet – 1944. október 29-re visszamenőleg – ezredessé léptette elő. A nagy embermentő nevét Budán a Kálló esperes utca őrzi.

Mintegy ezer magyar zsidó honfitársunk életét mentette meg különböző okmányokkal a pécsi egyházmegye papja, a mohácsi származású Uhl Antal. A harmincas évek elejétől Franciaországban dolgozott mint az ottani magyar munkások lelkipásztora. A megszállt Párizsban azzal keresték föl a már hosszú évek óta Franciaországban élő magyar származású zsidók, segítsen Magyarországról olyan iratokat beszerezni részükre, mellyel visszanyerhetik időközben megszűnt magyar állampolgárságukat. Különben őket is deportálják. Amennyiben hitelesen igazolják magyar állampolgárságukat, a deportálástól – lévén külföldi állampolgárok – mentesülnek. Az iratokat Budapestről postán nem lehetett behozatni, mert a Gestapo a küldeményeket ellenőrizte, és az életmentő papírokat megsemmisítette. Uhl Antal káplán a német vámosok éberségét kijátszva, két alkalommal összesen mintegy ezer okmányt csempészett át bőröndjében Budapestről Párizsba utazva. Ezenkívül számos zsidó honfitársának adott olyan igazolványt, mely szerint az igazolvány tulajdonosa a párizsi Magyar Katolikus Misszió tagja. Ez, illetőleg a Budapestről származó dokumentum elégséges volt ahhoz, hogy birtokosuk átköltözhessen Franciaország meg nem szállt zónájába, s a deportálást elkerülje, sőt onnan tovább utazhasson.

Uhl káplánt árulás folytán a Gestapo 1942. október 11-én letartóztatta, lakásán házkutatást tartottak, és a Budapestről illegálisan átcsempészett, de még ki nem osztott okmányok egy részét megtalálták. 1943. január 8-án hadbíróság elé állították, és okiratcsempészés, valamint zsidópártolás címén 5 hónapi szigorított börtönre ítélik. Büntetésének megkezdését két hétre felfüggesztik, és ezen idő alatt sikerül neki Párizsból Magyarországra menekülnie. Itthon büntetésből – mivel „beavatkozott a politikába", – az egyházmegye legeldugottabb településére, Baranyaszentgyörgyre helyezték, ahol se villany, se posta, se vonat nem volt. Uhl Antal azonban innen is folytatta embermentő tevékenységét.

Harminckilenc évig, 1982-ben bekövetkezett haláláig kényszerült ebben a kis falucskában dolgozni. („Vétkeit" ráadásul még azzal is tetézte, hogy a háború után a magyarországi németek erőszakos kitelepítésekor őket is védelmébe vette.)

Uhl Antal 1970. augusztus 16-án Budapesten, a városligeti templomban misét mondott volt franciaországi hívei és az egykor üldözöttek jelenlétében. 1971. október 23-án a Vatikáni Magyar Rádió is megemlékezett embermentő tevékenységéről. 1981. január 30-án a Petőfi Rádióban hangzik el róla Lengyel Annának a *Történet egy plébánosról, akiért imádkoztak a zsinagógákban* című riportja. 1982. január 19-én az Országos Béketanács a franciaországi magyar zsidók megmentése érdekében kifejtett önzetlen és áldozatos tevékenységének elismeréséül a *Békéért* kitüntetést adományozta Uhl Antalnak, akiről 1992. április 10-én teret neveztek el Baranyaszentgyörgyön.

Különösen sok keresztlevelet és kitöltetlen házasságlevelet használt fel Budapesten az üldözöttek mentése érdekében Bernovits Vilma kassai származású hitoktatónő. Édesanyjával együtt a Bokréta utcai katolikus leányotthonban lakott, és gyakran a szobájában is szállást adott üldözötteknek. Ilyenkor mindig maga feküdt le a padlóra, és ágyát átengedte védencének.

1944. december 19-i keltezéssel, a zsidókat összeköltöztető miniszteri biztos aláírásával négy pap engedélyt kap, hogy saját felelősségére lelkipásztori teendők ellátása címén látogathassa a gettókat. Ez a négy pap Tomek Vince piarista, Köhler Ferenc lazarista, Havasi Lucius bencés és Deák Bárdos Lénárd jezsuita atya volt. „Életünkért senki sem felelt. A gettóban és környékén a nyilas karhatalmisták töltött fegyverrel inzultáltak bennünket" – jegyzi meg visszaemlékezésében Deák Bárdos Lénárd. A négy pap tevékenysége azonban inkább volt hamis okiratok csempészése, embermentés, hatóságok félrevezetése, mint hittérítés. Lénárd atya így ír a továbbiakban:

„Ilyen szolgálati úton jutott Bernovits Vilma is hozzám. Sokan nem volt szabad tudnunk egymásról, vagyis nem volt tanácsos a veszedelem miatt, melybe egymás életét márthattuk. Megtudtam tőle, hogy hitoktatónő, a Felvidékről jött, és a belvárosi asszisztenciához tartozik. Láttam rajta, hogy nagyon rátermett a munkára, amit végez. Buzgó, vakmerő és áldozatos.

Elárulta idők folyamán, hogy nem zsidó származású, de ez az embertelen üldözés mélyen érinti őt, és Krisztus nevében szívesen halna meg értük. Egyik gyámolítottja szerint a zsidókért börtönbe menne, bár nagyon irtózott az ottani piszoktól és élősdiektől.

Nem sokkal ezután jelezte, hogy a nyilasok razziájában került, és kénytelen volt egy egész keresztlevelet megenni. Így, szóról szóra. Különben azonnal életével fizetett volna. Így is halállal fenyegették meg, és azzal, hogy most már nagyon figyelik. Ez az elbeszélése volt utolsó találkozásunk. Csak suttogó hírekben kaptunk kivégeztetéséről bizonytalan híreket."[5]

JEGYZETEK

[1] Deutsches Auslandinstitut. Bundesarchiv. Koblenz, R 57 alt 960, Ungarn

[2] *Shvoy Lajos püspök levele az esztergomi érseki hatóságnak. Székesfehérvár, 1943. június 5.* – Prímási Levéltár, Esztergom, 6165/1944 sz.

[3] *Összetartás.* 1944. július 14.

[4] *Bády Ferenc szóbeli visszaemlékezése a szerzőnek.* Budapest, 1982. május 31.

[5] *Deák Bárdos Lénárd írásos visszaemlékezése.* Dabas, 1979. október 7.

2. A főpapok a magyar zsidóság megmentése érdekében

A főpapok legtöbbje a kellő időben és eréllyel lépett fel a magyarországi zsidóüldözés ellen. Talán nem marasztalhatók el túlságosan azért, ha elsősorban azoknak a zsidó honfitársainknak érdekeit védték, akik áttértek a katolikus egyházba. Hiszen elsősorban értük tartoztak felelősséggel. Azonban sohasem szűntek meg rámutatni az általános, minden embernek kijáró természetes, alapvető emberi jogokra, és felemelték szavukat az egész magyar zsidóság érdekében. Bár tiltakozásukat főként diplomáciai úton vagy jegyzékek föterjesztése révén juttatták kifejezésre, nem zárkóztak el az embermentésben való aktív részvételtől sem.

Angelo Rotta 1930-tól 1945-ig volt a Vatikán budapesti nagykövete. Magyarország német megszállása után nagy szerepet vállalt az üldözött zsidóság mentésében. A Szentszék nevében és a semleges országok követeinek doyenjeként sorozatosan tiltakozott – személyesen és jegyzékek átadásával – a legmagasabb kormányhivataloknál a zsidóságot sújtó rendelkezések, a csendőri, katonai szervek embertelen bánásmódja ellen, legerélyesebben pedig a deportálások miatt. Még a drasztikus fajüldöző rendeletek megjelenése *előtt,* 1944. március 23-án (négy nappal a német csapatok bevonulása után) kihallgatást kért Sztójay miniszterelnöktől, és a pápa nevében mérsékletet ajánlott a kormánynak. Veesenmayer követ 1944. július 6-án Berlinbe küldött táviratában felpanaszolja, hogy Rotta nuncius naponta többször is felkeresi Horthy kormányzót és Sztójayt. Angelo Rotta pápai követ sorozatos és éles hangú tiltakozásainak, nem kevésbé XII. Pius pápa Horthy kormányzóhoz intézett táviratának jelentős része volt abban, hogy a kormány 1944. július 7-én leállította az Auschwitzba irányuló halálvonatokat.

Rotta nuncius a nyilas terror hónapjaiban megszervezte az ún. *pápai védőakciót,* és mintegy tizenötezer oltalomlevelet bocsátott ki, főleg munkaszolgálatosok részére. Az előre aláírt bianco menlevelek – P. Köhler lazarista atya bátor vállalkozásai révén – számos elhurcoltat mentettek ki az Eichmann-kommandó által megszervezett hegyeshalmi halálmenetből.

„Azt mondják, hogy nincs szó deportálásról, hanem csak munkaszolgálatról. A szavak felett lehet vitatkozni, de a valóság ugyanaz. Amikor 70, sőt 80 éves aggastyánokat, idős asszonyokat, gyermekeket, betegeket hurcoltak el, az ember azt kell, hogy kérdezze: vajon milyen munkát végezhetnek ezek az emberi lények? Azt felelik, hogy a zsidóknak megadták a lehetőséget, hogy családjaikat magukkal vigyék; de akkor ezek elutazása szabadon kellene, hogy történjék. De mit mondjunk azokról az esetekről, amikor az öregeket, betegeket stb. egyedül deportálják, vagy amikor nincsenek szülők, akiket a deportáltaknak követni kellene? És amikor az ember arra gondol, hogy azok a magyar munkások, akik munkavállalás céljából Németországba utaznak, nem vihetik magukkal családtagjaikat, valóban meglepő látni, hogy csupán a zsidók nyerték el ezt a nagy kedvezményt...

Ezért tehát az Apostoli Nunciatúra mint a Szentatya hivatalos képviselője, akire bízatott az isteni jog védelem – legyen az természetes vagy pozitív – s a keresztények érdekeinek legfőbb gyámsága, még egyszer kötelességének látja, hogy tiltakozzék a királyi magyar kormánynál, és kéri, hogy tegyenek eleget az első jegyzékben felsorolt követeléseknek, mégpedig:

1. hogy a keresztény zsidókat vegyék ki az antiszemita rendelkezések alól: legalább is azokat, akiknek megtérése – tekintet nélkül az időre, amikor a kitérés történt – semmi józan gyanúra nem ad okot;

2. hogy az összes zsidók emberi bánásmódban részesüljenek; s még azokban az intézkedésekben is, amelyek szükségessé válnak az állam jogos érdekeinek megvédésére, az igazságosság, nemkülönben az emberi személyiség alapvető jogai mindig respektáltassanak."[1]

A nuncius június 27-én átiratot küldött Serédi hercegprímásnak, és tiltakozásra hívja fel a püspöki kart:

„...a magyar püspöki kar nyilvánosan is szálljon síkra a keresztény elvek, valamint a faji rendelkezésekkel igazságtalanul sújtott honfitársaink, különösen pedig a keresztények védelmében. Meg kell ezt tennie, nehogy engedékenységével saját maga és a magyar katolicizmus kárára kedvezőtlen megítélésben részesüljön."[2]

A nunciatúrának Budapesten 25 ún. vatikáni háza volt, ahol a pápai védettek ezrei találtak menedékre. A nyilasok a nunciust egy alkalommal letartóztatták, és rövid ideig őrizetben tartották. A front közeledésekor Angelo Rotta kérte a kormányt, hogy nyilvánítsa Budapestet nyílt várossá. Hindy Iván vezérezredesnek felajánlotta közvetítő szolgálatait a várost ekkor már körülvevő szovjet csapatok parancsnoksága felé. 1945. február 3-án fölkereste Pfeffer-Wildenbruch SS-tábornokot, rámutatott a főváros lakóinak mérhe-

............/1944.

Oltalomlevél.

A RÓMAI SZENTSZÉK APOSTOLI KÖVETE igazolja, hogy

Richter Imréné, H e v e s i K a t a l i n

született Budapesten, 1919. *év* január *hó* 10.*n*

Anyja neve: Jellinek Kornélia

Lakása: Budapest. V., Visegrádi-u. 38.

a Budapesti Apostoli Nunciatura (Pápai Követség) védelme alatt áll.

Budapest, 1944. november hó 15.*n.*

+ Angelo Rotta

NUNZIO APOSTOLICO
(Pápai Követ)

A vatikáni követség oltalomlevele

EN HONGRIE

N. 2593/44

BUDAPEST 1944. nov. 23.
DISZ-TÉR 3.

DER APOSTOLISCHE NUNTIUS DES HEILIGEN STUHLES IN UNGARN

hat den Priester Herrn Tibor Nagy beauftragt in Hilfs - und und Wohlfahrtsaktionen der Apostolischen Nunziatur in Ungarn mitzuwirken.

Die Militär- und Zivilbehörden werden gebeten ihm alle Erleichterungen und jedweden Schutz zu gewähren, deren er in Erfüllung seiner Aufgaben bedürfen würde.

+ Angelo Rotta
NUNZIO APOSTOLICO

A ROMAI SZENTSZÉK APOSTOLI KÖVETE, megbizta tisztelendő Nagy Tibor urat, hogy az Apostoli Nunciatura /Pápai Követség segély - és jóléti ügyeiben eljárjon.

Kérjük a katonai és polgári hatóságokat, hogy Nagy Tibor urat részesitsék a legmesszebbmenő támogatásban feladata elvégzésében.

Budapesten 1944. nov. 23.-án

ANGELO ROTTA s.k.

Nunzio Apostolico
/Pápai Követ/

Nagy Tibor római katolikus lelkész a vatikáni követség és az üldözöttek szolgálatában

tetlen szenvedésére, tömeges pusztulására, remélve, hogy a német hadvezetést jobb belátásra tudja bírni.

Az ország akkori bíborosa, Serédi Jusztinián tehetett volna a legtöbbet a fajüldöző, ember-, egyház- és istenellenes törvények ellen. Jogászi szemléletű főpap volt, nem ismerte föl, hogy a törvény- és jogtipró politikusokkal nem lehet a jog nyelvén tárgyalni. A német megszállást követő faji rendelkezések kibocsátása utáni első napokban és ezt követőleg többször is tárgyalt a miniszterelnökkel a zsidókérdésről. 1944. április 23-án ismételten felkereste a kormányfőt, tiltakozását ekkor írásban is átnyújtotta.

„Mint a katolikus püspöki kar fejét és hazája sorsáért aggódó magyar embert, nagy fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el az a tény, hogy a kormány »zsidórendeleteit« az igazságosságnak megfelelően nemcsak nem módosították, hanem azóta újakkal tetézték, és a jelek szerint még súlyosbítani fogják. Hogy ennek folytán magyar hazánkra nézve milyen végzetes következmények miként fogják sújtani a magyarságot, beleértve azokat a magyar állampolgárokat is, akiknek pedig a szóban forgó rendelkezések kiadásához semmi közük nem volt, erre nézve nem szeretnék jóslásokba bocsátkozni. Igazságtalan jogszabályokat sem a magyar országgyűlés nem alkothat, sem pedig annak felhatalmazásával vagy felhatalmazása nélkül a kormány. Megfelelő ok és jogerős bírói ítélet nélkül nem korlátozhatjuk, sem el nem vehetjük polgártársaink jogát az élethez, a személyes szabadsághoz, a vallásszabadsághoz, a munkaszabadsághoz, a megélhetéshez, a magántulajdonhoz, az erkölcsös élethez, a becsülethez, sem pedig az egyház ellen nem adhatunk ki igazságtalan rendelkezéseket. [...]

Azt sem hallgathatom el, hogy ha Oroszországban küzdünk a kommunizmus ellen, mert annak egész rendszerét helytelenítjük, és az egész világra végzetesnek tartjuk, és ha Nagyméltóságod meg a m.kir. kormány érthető kívánsága szerint küzdenünk kell ellene idehaza is, akkor itthon sem vallhatunk olyan elveket, és nem használhatunk saját polgárainkkal vagy azok egy részével szemben olyan eszközöket, amelyeket a kommunista rendszerben elítéltünk."[3]

A hercegprímás kormányhivataloknál tett erőfeszítéseiről a magyar katolikus papság is alig értesült. A prímás csak 1944. június 29-én kelt körlevelében foglalt először állást nyilvánosan és elítélően a zsidóüldözés ellen. Ekkor azonban a magyarországi zsidóság döntő többsége már az auschwitzi haláltáborban volt. Mindezek ellenére a hazai zsidó érdekképviseletek vezetői Serédi bíborosban kezdettől fogva jóakaró pártfogójukat látták, és az utolsó időkig tartották vele a kapcsolatot, kérve közbenjárását. 1944. július 15-i dátum olvasható annak a sürgős segítséget kérő táviratnak körbélyegzőjén, amelyet Török Sándor, a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának nevében küldött a hercegprímásnak:

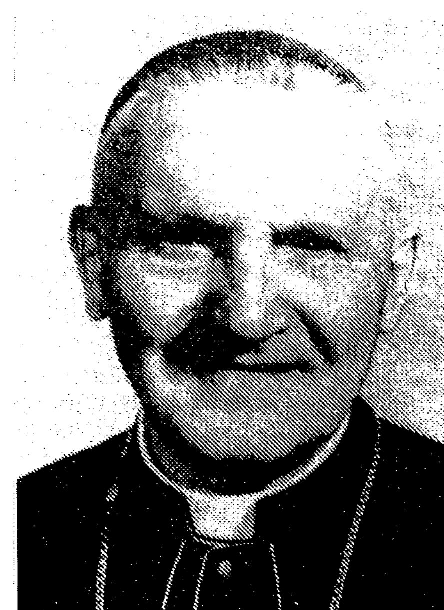
„Megrendülten értesülünk arról, hogy kistarcsai internálótáborból egyezerötven és Rökk Szilárd utcai kisegítő toloncházból 500 budapesti lakos deportálás céljából most van bevagonírozás alatt a Keleti pályaudvaron és délután már útnak indíttatnék ismeretlen helyre. Tekintettel arra, hogy ezen most deportálandók túlnyomórészt budapesti lakosok, akik csupán jelentéktelen kihágások vagy minden ok nélkül kerültek internálótáborba, illetve toloncházba, és tekintettel arra, hogy egyébként hasznos munkát folytató tisztes magyar állampolgárokról van szó, mély alázattal kérjük sürgős kegyes közrehatását a deportáló vonatok visszatartása és a szerencsétlen deportálandókat fenyegető veszedelem elhárítása érdekében."

Serédi Jusztinián választáviratának fogalmazványa megtalálható a Prímási Levéltár iratanyagában:

„Nagys. Török Sándor úrnak Bpest. Síp u. 12. Nagyságos Uram! Kérem, szíveskedjék a Magyarországi Zsidók Szövetsége Intéző Bizottságának tudomására hozni, hogy a kistarcsai és Rökk

Márton Áron erdélyi római katolikus püspök

Shvoy Lajos székesfehérvári római katolikus püspök

Kálló Ferenc katolikus főesperes

Schalkház Sára

Szilárd utcai ügyben budapesti címemre küldött sürgönye csak három nap múlva érkezett mostani tartózkodási helyemre, úgy hogy már minden közbenjárásom lehetetlen volt. Fogadja, stb. Gerecse (Süttő), 1944. július 19. bíboros hercegprímás."

Magyarázható az akkor már beteg bíboros nyílt fellépésének késlekedése azzal is, hogy a vele tárgyaló kormánytisztviselők állandóan hitegették őt, és kilátásba helyezték: ha engedményeket tesznek a zsidóság irányában, felválthatja őket egy, a németeket még inkább kiszolgáló nyilas államvezetés.

Márton Áron erdélyi püspök elsőként tiltakozik nyilvánosan a zsidó polgártársainkkal való embertelen bánásmód ellen. A kolozsvári Szent Mihály-templomban 1944. május 18-án – néhány nappal a deportálások megkezdése után – elhangzott szentbeszédéből idézünk:

„Értesültem, hogy híveim az egyházmegye legkeletibb határaitól kezdve mélységes megdöbbenéssel fogadták ismert személyiségek szabadságának korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket, és ugyanaz aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsös felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említem fel, mert ez egy széles tömegnek a felfogása, véleménye, ítélete és egyúttal örvendetes jele annak, hogy az igazi katolikus szellem mélyen benn gyökerezik, és ma is eleven erőként él népünk lelkében."

A kormány azzal fejezte ki nemtetszését a formailag román állampolgár és gyulafehérvári székhellyel rendelkező Márton püspökkel szemben, hogy kiutasította az akkor magyar közigazgatás alá tartozó Észak-Erdélyből.

Báró Apor Vilmos győri püspök 1944. május 18-án erélyes hangú levélben tiltakozik a győri gettóban uralkodó embertelen állapotok miatt.

„Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy a rendelkezésre álló 430 szobában, ahol most 1200 ember lakik, még 3500 embert kell elhelyezni úgy, hogy minden szobára több mint 10 ember jut. Ezen intézkedés ellen, mely minden emberiesség és keresztény szellemmel ellenkezik, mely igazságos és tárgyilagos ítélet nélkül büntet ártatlanokat, sőt bűnözésre még képtelen gyermekeket is, mint az ősi Győr városának püspöke, tiltakozó szavamat emelem fel, és Isten és a magyar és a világtörténelem előtt miniszter urat teszem felelőssé mindazért a betegségért és halálesetért, mindazért a megvetésért és elítélésért, mely ennek az intézkedésnek a nyomában fog járni."

Jaross belügyminiszter nem érezte magát felelősnek, válaszra sem méltatta a győri püspököt. Ugyanakkor megüzente neki, ha nem hallgat el, és intézkedéseit továbbra is bírálni vagy hátráltatni meri, internáltatni fogja.

Riasztó hírek érkeztek mindenünnen arról, miként bánnak országszerte a gettóba zárt zsidó honfitársainkkal. Apor püspök 1944 pünkösdjén így figyelmeztet a székesegyház szószékéről:

„És aki megtagadja a kereszténység alaptörvényét a szeretetről, és azt állítja, hogy vannak emberek és csoportok és fajták, melyeket gyűlölni szabad, és azt hirdeti, hogy az embereket kínozni szabad, legyenek azok akár négerek, akár zsidók, az bármennyire kérkednék is azzal, hogy keresztény, olyan mint a pogány, és nyilvános bűnös. [...] És mindenki, aki ilyen kínzásokat helyesel, és azokon részt vesz, súlyos bűnt követ el, és addig feloldozást nem kap, amíg ezt a nagy bűnét jóvá nem teszi."

A győri püspök is hiányolja az esztergomi bíboros nyilvános és elítélő állásfoglalását a zsidóüldözés ellen. Úgy véli, protestáns testvéreink már többet tesznek nálunk, és 1944. június 15-én kelt, Serédi prímáshoz intézett levelében ehhez kéri a katolikus egyház csatlakozását:

„Mielőtt Budapesten is elkezdenék a szokott recept szerint a zsidók gettósítását, melynek deportálás és fizikai vagy erkölcsi tömeghalál a vége, újból fordulok Eminenciádhoz azzal a kéréssel, hogy a kormánnyal szemben a végső eszközökhöz fordulni kegyeskedjék. Ma már ott tartunk, hogy a református egyház megelőzött minket, és máris döntő lépésekre szánta el magát.

Hogy fogunk megállni a történelem előtt, ha látszólagos egyetértésben és udvariassági viszonyban maradunk egy olyan kormánnyal, mely országszerte a legnagyobb kegyetlenséggel kínoz 100 meg 100 000 embert, megfosztja őket minden emberi jogaiktól, és asszisztál ahhoz, hogy őket rabszolgamunkára s a halálra deportálják?

Micsoda érzülettel gondolhat sok ezer katolikus hívünk reánk, akik nem tudják, nem is tudhatják, hogy védelmükre tettünk volna valamit, mert nem mertünk elítélő szavunkkal a nyilvánosság elé lépni? Mit gondolnak rólunk, hogy végső napjaikban a gyűjtőtáborban nem kerestük fel őket vigasztaló szavunkkal és kegyelemeszközeinkkel, hiszen nem hallotta a nyilvánosság tiltakozó szavunkat azért, hogy még ezt az egyházi ténykedést is lehetetlenné tették sz. Mária országában?

Könyörögve kérem Eminenciádat, kegyeskedjék csatlakozni a másvallású keresztények memorandumban kifejezett mozgalmához, vagy legalább ugyanabban az időpontban hasonló hangban kegyeskedjék ultimátumot adni a kormánynak, melynek negatív eredménye esetében az egész püspöki karnak határozott lépése következnék."

Amikor a zsidó munkaszolgálatosok Hennyey Árpád altábornagy parancsnoksága alá kerültek, az altábornagynak – Apor püspök, valamint a *Szent Kereszt Egyesület* részéről dr. Cavallier József közbenjárására – sikerült elhitetnie a németekkel, hogy „az ország munkaerő-szükséglete nem nélkülözheti az itthon levő munkaszolgálatosokat."

A székesfehérvári gettó felállítása után Shvoy Lajos megyéspüspök az alábbi, nehezen olvasható üzenetet kapta szakadt szélű, kockás papírra írva:

„Kegyelmes Uram! Van-e tudomása arról, hogy a Kegli György utca 5. szám alatt napi 40 embert, zsidót és kitértet halálra kínoznak, azon a címen, hogy az aranyait hova dugta. Ártatlan embereket, nőket is félholtra vernek, szíjakkal és gumibotokkal, agyonkínozzák. Önhöz [...] fordulunk azonnali segítségért, hogy ezen kínzásokat megszüntetni méltóztassék. Székesfehérvár, 1944. V. 31. – egy Kegli György utcai lakos."

Shvoy püspök nem hagyta figyelmen kívül az ismeretlen levélíró panaszát. Többször és erőteljesen tiltakozott a zsidókkal szemben alkalmazott kegyetlen vallatási módszerek ellen, de tiltakozásaival inkább csak magára haragította a nyilas polgármestert, Pintér Józsefet. Amikor 1945 februárjában a német csapatok átmenetileg visszafoglalták Székesfehérvárt a Vörös Hadseregtől, Pintér azt kérte a püspöktől, mondjon hálaadó szentmisét a város „felszabadulásának" alkalmából. Miután Shvoy püspök a kérést visszautasította, a polgármester elrendelte letartóztatását. A főpapot – Mindszenty József veszprémi püspökkel együtt – a soproni Angolkisasszonyok zárdájában tartották őrizet alatt.

Nemkülönben bántak a Szegeden összegyűjtött zsidósággal sem. Amikor Hamvas Endre csanádi püspöknek tudomására jutott, hogy a lakásukból elűzött zsidók többségét a szalámigyár sertéshizlaldájában helyezték el, a legerélyesebben tiltakozik a polgármesternél. Tiltakozásának hatására a disznóólakból emberi lakásokba költöztették a mindenükből kiforgatott szerencsétleneket.

Annak hírére, hogy a szegedi gettóban megalázó testi motozásnak vetik alá a nőket, június 25-én levélben egyenesen Horthy kormányzóhoz fordul panasszal.

A szegedi zsidók ellen elkövetett kegyetlenségek miatt Hamvas püspök június 2-án levelet intéz a hercegprímáshoz, és azt tanácsolja, forduljon a zsidók megmentése érdekében a kormányzóhoz, mint ahogy azt a francia érsekek tették Pétain marsallnál. Hasonló tartalmú

levelet küldött a püspök a kalocsai és az egri érsekhez. Serédi azt válaszolta, hogy ezt a lépést megtette, de eredménytelenül. A csanádi püspöknek mégis sikerült elérnie, hogy közbenjárása révén 200 megkeresztelkedett honfitársunkat visszatartották a deportálásból.

A zsidótörvények, de különösen az ország német megszállása és a gettórendelet megjelenése után kétségbeesett hangú levelek ezrei érkeztek a megyés főpásztorokhoz és az egyházmegyei hivatalokhoz. Sokszor a falusi plébános járt közben érdekükben. E kérelmek hátterében a közvetlen életveszély állt, és mai szemmel sem ítélhető el az a zsidó vallású felebarátunk, aki inkább az ideiglenes „áttérést" választotta maga és a családja számára, mint a csaknem biztos halálvonatot. Sorsok, összetört életek tárulnak fel néhány sorban. Az olvasónak az a benyomása, hogy a halál előszobájából keltezték őket. Sajnálatos módon az egyházmegyei hivataloknak tartaniuk kellett magukat az állammal kötött krábbi egyezményekhez, s ezért – legalábbis nyíltan – nem adhattak azonnal és minden esetben hivatalos engedélyt a keresztelésre. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy vidéki lelkészeink nemigen vették figyelembe, vagy ha igen, nem tartották be szigo-rúan az egyházmegyei hivatal által előírt megszorításokat, és a legtöbbször ki sem várva az engedélyt, a keresztség szentségét kiszolgáltatták a kérelmezőnek. Az alábbi elgondolkoztató levél 1944. július 15-i keltezéssel érkezett Werner Kornél vecséstelepi plébánostól a váci megyéspüspök címére:

„Mély tisztelettel kérek engedélyt egy 12 éves zsidó leány megkeresztelésére a következő adatok és okok alapján.

Langhans József r.kat. Vecsés Petőfi u. 10. szám alatti lakos 1931. február 1-től együtt él vadházasságban Blumenfeld Elemér özvegyével, Veisz Fánival. Együttélésükből, vadházasságukból leánygyermek származott, akit Blumenfeld Teréz Katalin névre anyakönyveztek, és az állami anyakönyv természetesen zsidónak anyakönyvezte. A zsidótörvényekkel kapcsolatban özv. Blumenfeldnét és a félzsidó származású Teréz Katalint elvitték Monorra a ghettóba. Langhans József azonban nem nyugodott meg, és sikerült neki lányát a monori ghettóból visszakapni, vadházastársát azonban a többi zsidóval együtt elvitték. A monori ghettó parancsnoka egy német SS tiszt volt, aki pár német katonával vezényelte az összegyűjtött zsidókat. A német tiszt, amikor kiadta a leánygyermeket, Langhans lelkére kötötte, hogy minél előbb kereszteltesse meg. Langhans eljött hozzám, és kérte lánya megkeresztelését. Az eset eléggé különös, és nem nagyon tudtam, miként fogjam meg az ügyet. Visszaküldtem a német SS-Scharführerhez, és kértem, írasson erről egy írást. Ezt sikerült is megszerezni. Egy apasági nyilatkozatot is aláírattam Langhansszal. A kislányról és anyjáról csak a közvetlen szomszédok tudták, hogy zsidók. A kislány most végezte a második polgárit, és első elemi óta katolikus hittanra jár. Kivallattam hittantudását – ugyanis Szabó hitoktató tanítványa volt az elmúlt iskolaévben – és megállapítottam, hogy korához mérten a szükséges hitbeli ismereteket elég jól bírja.

Langhans József az állami anyakönyvi bejegyzés helyesbítését, természetes apaként való bejegyzését a változások árvaszéki engedélyének megszerzését megindította, és ígéretet kapott, hogy kérése szerint sürgősen megadják. Az előadottak alapján kérem Nagyméltóságodat, hogy a keresztelési engedélyt megadni kegyeskedjen."

A megyéspüspök helyett a váci általános püspöki helynök válasza:

„4298/1944. Blumenfeld Teréz megkeresztelése. 104/944. Tisztelendő Plébános Úr! A fenti számú felterjesztésére értesítem Tisztelendőségedet, hogy mivel az állami törvények (1879. évi 40.t.c.53. par.) a 18 éven aluli gyerek elkeresztelését szigorúan bünteti, a keresztelést csak akkor engedhetem meg, ha az állami engedélyt (gyámhatóságtól) erre megszerzik. [...] Vác, 1944. júl. 22."

Blumenfeld Terike sohasem tért volna vissza Auschwitzból. A gyerekeket megérkezésük után azonnal gázkamrába vitték.

JEGYZETEK

[1] *Részlet Angelo Rotta pápai nunciusnak a magyar kormányhoz 1944. június 5-én intézett 1207/44 sz. jegyzékéből.*

[2] *Részlet Angelo Rotta Serédi Jusztinián hercegprímásnak 1944. június 27-én küldött átiratából.* – Prímási Levéltár, Esztergom, 5882/1944.

[3] *Részlet Serédi bíboros Sztójay miniszterelnöknek 1944. április 23-án átnyújtott tiltakozó leveléből.*

3. Kolostorok és rendházak az üldözöttekért

Miután az ország mintegy félmilliónyi, vidéken élő zsidóságát már az auschwitzi megsemmisítő táborba hurcolták, Horthy kormányzó 1944. július 7-én leállíttatta a további deportálásokat. Adolf Eichmann-nak azonban, Horthy rendelkezését kijátszva sikerült a kistarcsai internálótáborból július 19-én 1450, a sárvári internálótáborból július 24-én pedig további 1500 fogva tartott zsidónak minősített magyar állampolgárt kilopnia és deportálnia. Vidéken bujkálni tehát nagyobb életveszélyt jelentett. Ezért a gettóba még be nem kényszerített vagy onnan kiszökött zsidók a fővárosban próbáltak, kerestek menedéket. Ezekben a hónapokban kezdődött, majd különösen az október 15-i nyilas hatalomátvétel után nőtt meg igazán a magyarországi katolikus szerzetesek rendházainak, kolostorainak, zárdáinak embermentő szerepe.

A templom, a kolostor és a zárda minden időben alkalmas menedékül szolgálhatott azoknak, akiknek életét akár politikai bosszú, akár világnézetnek csúfolt őrület vagy a tömegek haragja fenyegette. A kolostorok erődítmény jellege, az épület belső labirintusa, zegzugos folyosói, csaknem teljes biztonságot kínáltak a rejtőzködőnek. Arról nem is szólva, hogy a női zárdák clausuráiba férfiszemély – tehát katona, rendőr, csendőr stb. – semmiféle körülmények között sem léphetett be. A kolostorok egyébként is igen nagy tiszteletben álltak, lakói magas erkölcsi tekintélynek örvendtek, s politikai szempontból szinte területenkívüliséget élveztek. Ezért ha az üldöző szervek olykor joggal feltételezték is, hogy a szent falak között „ellenség" rejtőzik, haragjuk rendszerint valamelyest mindig megenyhült a zárdák boltíves bejáróinál.

Bár ez a tökéletesnek látszó védettség századunkban már veszített erejéből, az üldözések legsúlyosabb időszakában mégis több ezer zsidó honfitársunk keresett és talált biztos menedéket kolostorainkban. Számos rendház nem várta ki, amíg kétségbeesetten kopogtatnak ajtaján, hanem elébe sietett a rászorulóknak. A rendházak elsősorban azok számára kínáltak menedéket, akik maguktól nem találtak volna el a kolostor kapujáig: az árván maradt gyermekeknek, kiknek szüleit már hónapokkal korábban elhurcolták, s azóta minden bizonnyal megölték.

A *Szent Vincéről* elnevezett *Irgalmasnővérek* Nagyboldogasszony (a háború után Ménesi) út 27. sz. alatti anyaházában 150 árva kapott menedéket. Bár a zárdában 50 felnőtt is rejtőzködött, a nővérek elsősorban az elhagyott gyerekek befogadására törekedtek. A nyilasok több alkalommal megjelentek az épületben, hogy házkutatást tartsanak, de mindig megelégedtek azzal, hogy a portán néhány iratot megtekintsenek, és utána távoztak. A rend óbudai Irgalomházában (III. ker., San Marco u. 30.) 15 üldözött kiskorú talált menedékre. A nyilasok fölfedezték, de nem hurcolták el őket. Utasításukra egy védett házba kellett vonulniuk. Ugyancsak a Szent Vincéről elnevezett Irgalmas Nővérekhez

tartozott a Ranolder Intézet (IX. ker., Thaly Kálmán u. 23.). Az épület 1944 őszén igen sok bombatalálatot kapott. Ezért védettjeik közül 100 lányt a rend zugligeti nyaralójában helyeztek el. Itt fiktív hadiüzemet létesítettek, amely eleve védettséget jelentett a lányok számára. Mindannyian megérték a szovjet csapatok bevonulását.

A nyilas hatalomátvétel után a *Ferences Mária Misszionárius Nővérek* (fehér apácák) zárdájában (XII., Miasszonyunk u. 1.) 120 gyermeknek és 30 felnőttnek adtak menedéket. Mivel az üldözöttek már nem juthattak semmiféle élelmiszerjegyhez, ellátásukhoz az apácák a saját élelmiszerjegyeiket használták fel, Mint ezt Lévai Jenő a *Szürke könyv*ben megjegyzi, heteken keresztül ebben a zárdában gépelték mindennap késő éjszakáig a vatikáni oltalomleveleket. Ezekkel aztán kora hajnalban felmentek a nunciatúrára, a nunciussal aláíratták, és vitték őket a rászorulóknak olyan időben, amikor az emberek többsége még az utcára sem mert kimenni. A fehér apácák részt vettek Köhler Ferenc lazarista szerzetes páter hegyeshalmi embermentő akcióiban is. Köhler atya előre aláírt, de kitöltetlen vatikáni oltalomleveleket vitt magával az ország nyugati irányába gyalogmenetben terelt zsidó honfitársainknak, egy-egy pihenő alkalmával bemerészkedett a foglyok közé, és ott névre szólóan kitöltötte a menleveleket. Ennek birtokában a foglyokat már szabadon kellett bocsátani, hisz ettől a perctől kezdve a Vatikán állam oltalma alatt állottak, mintha csak vatikáni állampolgárok lennének. A páter gyakran került életveszélybe. Az így kimentett, többnyire öreg, beteg, legyengült foglyokat azonban sürgősen vissza kellett szállítani Budapestre. Ehhez Mária Etela szerzetes nővér szerezte a teherautót. Ezzel a gépkocsival végigjárták a téglagyárakat is, ahol a nyilasok ezrével tartották fogságban a halálmenetre várókat. A pápai menlevelek birtokában innen is sok száz foglyot sikerült kiszabadítaniuk. A nyilas őrök többször is durván bántalmazták a szerzetes nővéreket, azzal vádolták őket, hogy „angol kémek".

December 10-én a nyilasok megjelentek a fehér apácák zárdájában, és a legtöbb üldözöttet elhurcolták, a rendházat kifosztották. Az embermentést irányító főnöknő, valamint az áldozatos lelkű Mater Mária Etela nővér az ostrom utolsó napjaiban halt meg néhány rendtársával együtt, amikor kézigránát csapódott az épületbe.

Az üldözöttek mentésében rendkívüli bátorságot és leleményességet tanúsítottak a Hőgyes Endre úti francia elemi iskola tanárai, a *Champagnat Intézet* marista szerzetesei. Nemcsak üldözött zsidó gyermekeknek adtak szállást és rejtekhelyet, de befogadták és elrejtették a Budapestet megszálló német hadseregből szökött katonákat, azokat, akik származásuk szerint elzászi franciák voltak. Közel 100, többnyire zsidó származású növendék és szüleik mintegy ötvenen tartózkodtak az intézetben.

A marista szerzetesek közül jelenleg (1993) Franciaországban élő, az embermentésben annak idején kockázatokat is vállaló Hegedűs Sándor – szerzetesi nevén József testvér – így emlékezik vissza a magyarországi zsidóüldözés napjaira:

„1944 júniusában Csákiné – orvos felesége, zsidó, két gyermeke hozzánk járt iskolába – azt ajánlotta, hogy rendezzünk nyaraltatást zsidó gyerekek számára. Mátraverebélyen van egy szép lakásuk berendezéssel. Nyugodt, eldugott hely a Zagyva partján, az állomásra vezető útra nyílik. Elfogadtuk az ajánlatot. Az iskolánkban bentlakók is voltak, rendelkeztünk tehát tartalék élelmiszerrel. Tehertaxira raktuk a cukrot, lisztet, zsírt, rizst, és elindultunk Mátraverebély felé. A vámnál szerencsésen átcsúsztunk. Útközben láttunk néhány szekeret rablott zsidó holmival megrakva. A falakon jelszavak: Batyuval jöttél, batyuval menj! Ez is a zsidókra vonatkozott.

Berendezkedtünk a Csáki-villában. Gyenesék lánya lett a szakácsunk, Kovács Jánosné látott el bennünket hússal. A ház benépesítése pedig úgy történt, hogy a zsidó és félzsidó gyerekeket

egyenként csempésztük ki Budapestről. Ekkor ugyanis zsidóknak már nem volt szabad elhagyniuk a főváros területét. Emlékszem, hogy egy Graskovics nevű zsidó gyereket bízták rám, hogy csempésszem ki. Elmentem vele a Keletibe, megvettem a jegyet. A kijáratnál a rendőr leállított, mint mindenkit, és igazoltatott. Megmutattam a családfámat: Hegedűs, Pók, Bencze stb. A rendőr meg volt velem elégedve. A gyermekre mutatva csak ennyit mondtam: Ő hozzám tartozik. És ez elég volt igazolásként.

Berendezkedtünk a házban. Volt velünk 10–12 gyermek. Nyugodtan éltünk. Jó barátságban voltunk a jegyzővel – ha jól emlékeszem Akáznak hívták –, a pappal és a néppel. Egy reggel azonban, amikor jöttem vissza a templomból, minden utcasarkon és utcában egy-egy csendőrt vettem észre. Az emberek a házaik előtt álltak, és kíváncsiak voltak, mi lesz. A csendőrök vezetője hozzám lépett, és tudomásomra hozta küldetésének célját: a főispán arról értesült, hogy Mátraverebélyen Pestről szökött zsidók tartózkodnak. A főtérről két csendőr elkísért bennünket – Angyal Ferenc és Pingiczer László rendtársaimmal voltam együtt – a Csáki-villáig. Az őrmester itt jegyzőkönyvet vett fel a helyzetünkről. Eléje tettem az anyakönyvi kivonatomat és az őseimről kiállított keresztleveleket. Angyal Ferenc szintén megmutatta igazolványait. A szakácsnőt nem igazolták, mivel őt ismerték. Vártam, hogy a gyerekekről is kérjenek igazoltatást, de az őrmester a társához fordult, és azt mondta: Azt a parancsot kaptuk, hogy a felnőtteket igazoltassuk, ezért a gyermekek igazoltatása fölösleges. E szavakra megkönnyebbült a szívem. De azt is tudtam, hogy a gyerekek élete veszélyben van. Olvastam a főispán levelét, melyet a jegyzőhöz intézett. Ebben a levélben írja, hogy megyét megtisztították a zsidóktól, és nem akarja, hogy ismét visszaszökjenek. Mondtam is a jegyzőnek, hogy a borjak életét rendeletek védik (ebben az időben a mészárosok csak nehezen kaptak engedélyt borjúvágásra), míg az embereket csak úgy szabadon lemészárolják. A jegyző azt felelte, hogy sajnos, ez így van, de nem szabad ám erről beszélni.

Ezután mindjárt a postára mentem, és hogy a hivatalban a körülöttem állók ne értsék meg jelentésemet, francia nyelven telefonáltam Budapestre Prucser Lajos igazgatónak. Beszámoltam a helyzetről. Abban állapodtunk meg, hogy egyenként visszacsempésszük a gyerekeket. Kezdjük azokkal, akik felett legnagyobb a veszély, vagyis „teljes" zsidókkal. A „félzsidókat" és „negyedzsidókat" későbbre hagytuk. A házat különben sem volt tanácsos egyszerre kiüríteni, mert ezt a falubelik gyanúsnak tartották volna. De azért még aznap egy kisfiút visszavittem Budapestre az iskolánkba, ahol már néhány zsidó Prucser Lajos pártfogása alatt élt. Így apránként kiürítettük a Csáki-villát, mert a szeptemberi tanévnyitó egyébként is közeledett.

Tisztában voltunk, mi vár ránk, ha valaki feljelent bennünket. De ha az ember mindig csak a következményeket mérlegeli, akkor jobb, ha nem fog hozzá semmihez... Munkálkodásunk a következőkre terjedt ki: tanítás, az üldözöttek védése és ellátása. Az üldözöttek közé tartoztak a zsidók és a Magyarországon élő francia hadifoglyok. Ez utóbbihoz sorolhatjuk Clerc Bernát és Bonetbeltz Jean-Baptist rendtestvérünket, akik francia származásúak voltak, és német fogságból szöktek hozzánk. Később pedig az üldözöttekhez számíthattuk saját magunkat is, mivel a kormányrendeleteket nem tartottuk be. [...]

A mátraverebélyi villa kiürült, de a Champagnat iskola mindjobban megtelt gyerekkel és felnőttel. A gyakori légiriadó miatt az iskolai oktatás megszűnt. Zsidó gyermekek és felnőttek mindegyre többen és többen kerestek menedéket az iskolában. Egy időben százhúszan voltunk. Ezt a sok népet élelmezni és gondozni kellett. November elejétől kezdve mindennap kerékpárral mentem Bonetbeltz-cel együtt az Ajtósi Dürer sorra, a Városliget közelében lévő nővérek zárdájába, és onnan kenyérrel megtömött két nagy bőrönddel jöttünk vissza. [...]

Amikor az oroszok közeledtek Budapest felé, a front elől menekülve sokan igazolvány nélkül érkeztek a fővárosba. Ezeknek a menekülteknek ideiglenes igazolványt állítottak ki a pályaudvaron. A nálunk levő üldözöttek közül többen szerettek volna ilyen irathoz jutni. Csakhogy igazolvány nélkül, egyedül nem mertek kimozdulni a házból. Az ilyeneket elkísértem a pályaudvarra, s így biztonságban érezték magukat velem, és könnyebben is megkapták a kívánt iratot.

Védenceink, hogy el ne árulják magukat, egész nap a szobában tartózkodtak, és nem mutatkoztak. Szerencsére volt egy nagyon diszkrét szakácsnőnk – Szabó Imréné –, aki mindennap ellátta a bujdosókat élelemmel. A házba nem hívhattunk mesterembereket, így a hajvágást, cipőjavítást, kőművesmunkát saját magam vállaltam el. A rejtekhelyek elkészítése rám volt bízva, mert közben Clerc Bernát és Bonetbeltz elbújtatására is gondolni kellett. Budán, a Tárogató úton a nővérek ren-

delkezésünkre bocsátottak néhány szobát. Bonetbeltz, Clerc és Pfleger Albert rendtársaim kezdetben sokszor ott tartózkodtak. Később azonban szükség volt rájuk az iskolában. Clerc Bernát hívta fel a figyelmet arra, hogy a veranda fölött lévő alacsony padlás elég jó búvóhely lenne. A veranda tetője bádogból készült, a mennyezet pedig deszkából. A két végét szintén deszka zárta le. Ezekből néhány szálat leszedtem, és ajtóvá alakítottam át. Amikor visszahelyeztem, az ajtó szépen beleilleszkedett a környezetébe. Erre a rejtekhelyre a tetőről és a veranda egyik ablakából lehetett bejutni. Mikor úgy véltük, hogy veszély van, néhányan idebújtak. A tetőn való közlekedésen legtöbbször segítenem kellett. A padlásra való behatolás is eléggé körülményes volt. Az ajtót kinyitottam, a padláson levő hosszú deszka végét 50–60 centiméterre kihúztam. Erre helyeztem rá a bujdosókat, és amíg én tartottam őket, ők lassan lábbal előre becsúsztak a padlásra. A deszkát ezután visszatoltam, az ajtót becsuktam, és eltűntem a fürdőszoba ablakán keresztül. A kijövetel pedig úgy történt, hogy az illető kikúszott a kihúzott deszka végéig, ott hanyatt feküdt, én a tetőn hasaltam, ő megkapaszkodott a nyakamba, és mint egy emelődaru, fölhúztam az illetőt a tetőre. Mint már említettem, a búvóhelyre a verandáról is be lehetett hatolni. Ilyenkor az egyik ablak keretein kellett fölmászni, és a padlásra való bemászásnál kellett segítenem. Kijövetelkor az emberek hason fekve, lábbal előre kikúsztak a nyíláson, én a lábukat megfogtam, vállamra segítettem őket, majd letettem őket a padlóra.

Az udvaron volt egy vagon fa. Ezt úgy raktam föl a szomszéd unitárius ház fala mellé és a fáskamrában, hogy az alattuk lévő üregben 4-5 ember kényelmesen elférhetett. Ezekhez az üregekhez a légópince vagy a szenespince ablakán keresztül lehetett eljutni.

A csigalépcső és a fürdőszoba között volt a padlásfeljáró, alatta pedig egy elég nagy üreg. Ezt a helyet szemeltem ki arra, hogy egy kis élelmiszert befalazzak. Az ilyen munkát kőművesre nem lehetett bízni. A kis kézikocsival elmentem egy építőanyag-telepre, és téglával, homokkal és mésszel megrakodva tértem vissza. A lépcsőüregbe behelyeztem néhány csomag élelmet, és nekiláttam a befalazáshoz. Munka közben odajön hozzám Somborné, aki a férjével, dr. Sombor ideggyógyásszal, Szalay Miklóssal, dr. Kerekes Györggyel a szobámban lakott, és kérdezősködni kezd, hogy mit művelek. Mondom, eldugom az élelmet. Nem lenne jobb, ha inkább emberek számára készíteném búvóhelyet? Teljesen egyetértettem velük. A lépcsőüreget és a fürdőszobát elválasztó falat áttörtem, hogy egy ember a nyíláson keresztül bemászhasson. A leszedett csempét egy deszkára felragasztottam. Ezzel a bejáratot szépen el lehetett rejteni. Különben is a rejtekhely bejárata a fürdőszoba ajtaja mellett volt, és amikor ezt az ajtót kinyitották, az ajtó azonnal eltakarta a bejáratot.

Miután a németek megszállták Magyarországot, a balatonboglári fogolytábor hamar kiürült. A francia hadifoglyok biztosabb helyet kerestek maguknak, és valami hivatalos iratra is szükségük volt. A francia követség hivatalos pecsétjét szerettük volna lemásoltatni, de a mester nem merte vállalni. Clerc Bernát azonban mégis megtalálta a módot arra, hogy társait francia igazolvánnyal lássa el. Úgy tudom, hogy a követség elősegítette az ilyen iratok kiállítását. Hallottam, hogy csomagszámra gyártottak hamis iratokat. Én is többször kaptam megbízást arra, hogy igazolványképeket készíttessek francia hadifoglyokról, vagy pedig vigyek vagy hozzak ilyen igazolványokat a követségre. Hazai Bélának is volt ilyen igazolványa, valamelyik hadifogoly nevére szólt. Hazai Béla zsidó származású volt, feleségével és néhány hónapos kislányával együtt az iskolában rejtőzött. Azelőtt Párizsban lakott, jól beszélt franciául. Így tudott elcsúszni a németeknél mint francia hadifogoly. Hazai Béla jelenleg Párizsban él. Feleségének a nővére, Bihari Erzsébet (Bakosné) szintén nálunk rejtőzködött, aztán kivándorolt Dél-Amerikába.

Természetesen a német hadseregből szökött katonáknak szintén kellett valamilyen hamis igazolványt szerezni, és őket valahol elhelyezni. Pfleger Albert összeköttetésben volt a Pest környékén állomásozó elzászi katonákkal, és néhányat meghívott hozzánk. Ezek közül többen megszöktek, és nálunk kerestek menedéket. Mi adtunk nekik civil ruhát, hamis igazolványt. Egyenruhájukat és az elégethető holmijukat a kazánba vetettem. A bajonettot, gombokat és más fémtárgyakat Fischer Nándor rendtársam a Dunába hajította.

A német parancsnokságon már megsokallták katonáik sorozatos eltűnését, és egy elzászi származású katonát kényszerítettek arra, hogy vezesse nyomra őket. A német katonai vezetőség így tudta meg, hogy a szökevények útja a Champagnat Intézetbe vezet, a Hőgyes Endre utca 5. szám alá.

December 19-én este az iskolaépület betegszobájában voltam. Itt valaki az újonnan épített rejtekhelyről beszélt, és néhányan megkértek arra, hogy mutassam meg nekik. Az iskolaépület második emeletéről átmentünk a lakóépület első emeletére, a fürdőszobába. Itt megmutattam a fülkét, és hogy miként lehet eltüntetni a bejáratot. Egyszer csak valami morajt hallok a lépcsőházban. Kilépek a fürdőszobából, és látom, ahogy tódulnak felfelé a csigalépcsőn. – Mi van? – kérdeztem tőlük. – A németek betörtek a házba, hallottuk, belőttek a kapun... – Várjanak – mondtam –, elkészítem a rejtekhely bejáratát és visszajövök! Oltsák le a lámpát!

Kinyitottam az ablakot, és kiléptem a tetőre. Az udvaron a német katonák erős fényű zseblámpákkal kezükben száguldoztak egyik épületből a másikba. Már minden késő, gondoltam magamban, de azért kinyitottam a bejáratot és kérdeztem: Van itt valaki? A kérdésre kaptam feleletet. Ha a fürdőszobában rejtőzködők kijönnek a tetőre, a németek biztosan észreveszik őket, és talán már az emeletre is feljöttek a katonák. Akkor mindenkinek vége. Legalább az, aki már elbújt, meneküljön meg. Tehát becsuktam a padlás álcázott ajtaját, és az ablakon keresztül lemásztam a földszintre. Gondoltam arra is, hogy a szomszéd unitárius ház szellőzőjébe bemászok, és a vécén keresztül behatolok egy lakásba. De hova? Kihez jutnék? Talán bajba hoznám őket. Megijednének. Talán ellenséges indulattal fogadnának. De talán nem is kell annyira félnem a németektől, hiszen csak keresztény kötelességemnek tettem eleget. Tehát méltóságteljesen, mint aki a munkáját jól végezte, a verandáról az előcsarnokba mentem, ahonnan erős ordítozások hallatszottak. Amikor megjelentem az ajtóban, a német parancsnok rám szegezte pisztolyát, és meglepődve kiáltotta: „Hát ez meg honnan jön? Fel a kezekkel!"

Utólag tudtam meg, hogy amikor a nácik betörtek hozzánk, Clerc Bernát rendtársunk Angyal Ferenc kezébe nyomott egy marék hamis bélyegzőt, hogy dobja be a kályhába, ahol még volt valami kis tűz. A művelet sikerült. A bélyegzők között volt a francia követség pecsétjének hamis másolata és több pecsét, amely az oroszok által már elfoglalt magyar területek pecsétjét utánozta.

Miután összetereltek bennünket az előcsarnokban, elkezdték a kiválogatást. Dr. Sombor nem volt köztünk, neki sikerült bebújnia a fürdőszoba melletti rejtekhelyre, és ott húzódott meg több napon keresztül.

Aztán megkezdődött a rabok elszállítása. Védenceinknek mintegy a felét elvitték. Először a nyolc marista szerzetest tuszkolták be. Szorosabban véve hatan tartoztunk a Hőgyes Endre utcai iskola tantestületéhez: Prucser Lajos igazgató, valamint Pfleger Albert, Pingiczer László, Jean-Baptist Bonetbeltz, Clerc Bernát és jómagam. Fischer Nándor, a kispesti árvaházunk igazgatója és Angyal Ferenc tanító testvér a front közeledtével költözött be hozzánk, magukkal hozva az intézet árváit is. Clerc és Bonetbeltz francia marista szerzetesek 1942 óta tanítottak nálunk. Mindketten a galíciai Rawa-Ruskában felállított katonai büntetőtáborból szöktek át Magyarországra, s nálunk kerestek menedéket.

Néhány katona napokig az iskolában maradt, és elfogta mindazokat, akik a Champagnat iskolába beléptek. Albert testvér később megírta Barcsai Edit esetét, aki hamis papírokkal megrakva érkezett a németek csapdájába. Az ügyeletes katona mindig József testvér nevében (tehát az én nevemben) válaszolt azoknak, akik telefonon érdeklődtek. Dr. Sombor néhány napi várakozás után kijött rejtekhelyéről, és a csigalépcsőn lement a pincébe. Itt találkozott egy német katonával. A doktor csak úgy mentette meg az életét, hogy bolondnak tetette magát."

A Champagnat Intézetből elhurcolt felnőttek egy részét a Duna-parton kivégezték. Csodával határos, hogy minden gyermek megmenekült. (Az elhurcolás jelenetét Kovács András dolgozta fel *Ideiglenes paradicsom* című filmjében.) A szerzeteseket először a Parlament pincéjébe, majd Budára, az akkori Belügyminisztérium alagsorába hurcolták. Kivégzésük időpontját már kitűzték, de őrzőiket – kijelölt hóhéraikat – váratlanul a frontszakaszra parancsolták, ahol az első ütközetben elestek.

Hegedűs Sándor marista szerzetes 1945. január 20-án szabadult a németek fogságából három rendtársával. Az üldözöttek rejtegetésekor a maristák házában dolgozott iskolaszolgaként a sváb származású Fehérvári János a feleségével, aki szakácsnő volt az intézetben. Származásuk miatt 1946-ban ki akarták telepíteni őket otthonukból, és deportálás várt rájuk szovjet munkatáborba. Ekkor Fehérvári János fölkereste a Champagnat iskolában bújtatott 10–15 zsidót, és aláírásukat kérte. Meg is kapta, sőt a zsidó főrabbi is alá-

írta és lepecsételte az írást. Ez a levél még ma is föllelhető a Fehérvári család birtokában. (Fehérvári János a nyolcvanas évek elején még Budapesten élt.)

Említésre méltó, hogy a francia marista szerzeteseknek a háború után sikerült kinyomozniuk az SS agent provocateur kilétét, aki annak idején feladta őket Budapesten a Gestapónak. Az elzászi származású SS-katona nem érte meg a háború végét, valahol a fronton elesett. A szerzetesek azonban mégsem hozták nyilvánosságra az áruló nevét, mert ez esetben özvegyétől a francia kormány megtagadta volna a nyugdíjat.

A marista szerzetesek Hőgyes Endre utcai iskoláját 1949-ben miniszteri rendelettel megszüntették. Az embermentésben részt vevő szerzeteseket 1950-ben kivándorló útlevéllel kiutasították Franciaországba. A Budapesten kifejtett ellenálló és embermentő tevékenységükért 1962-ben Franciaországban megkapják a *Szabad Franciaország Emlékérmet*, az *Ellenállási Mozgalom Önkéntes Harcosának Érmét*, valamint a *Hadviseltek keresztjét*. 1982. január 10-én Izrael főkonzulja a budapesti zsidók mentése érdekében végzett önzetlen munkájuk elismeréséül Vichyben átnyújtotta nekik – az elhunytaknak postumus – a jeruzsálemi YAD VASHEM Intézet megbízásából az *IGAZ* EMBER ÉRME kitüntetést. Hegedűs Sándoron kívül Vichyben vehette át a magas kitüntetést többek között Albert Pfleger is, akit a hazai mozinézők az *Ideiglenes paradicsom* című filmben személyesen is megismerhettek.

Az *Isteni Szeretet Leányai*nak svábhegyi anyaházában (XII. ker., Farkasvölgyi u. 12–14.) az apácák 150 zsidó gyermeknek nyújtottak menedéket. Lévai Jenő történész adatai szerint a nyilasok és a szomszédságban állomásozó Gestapo elhurcolta a védetteket Újpestre, az Apolló moziban lévő nyilasházba. A gyermekek közül a Meder utcánál hatvankettőt a Dunába kergettek és megölték. A többiekről nincsenek adataink. Az Isteni Szeretet Leányainak Knézich utcai rendházában (Szent Margit Leánynevelő Intézet) 1944 novemberében 200 munkaszolgálatost bújtattak. Amikor a munkaszolgálatosok elvonultak, helyükbe 110 felnőtt és gyermek érkezett. Sajnálatos módon a szemben levő nyilasházból felfedezték kilétüket, betörtek a zárdába, és elhurcolták őket. Csak 5 felnőttnek sikerült a tetőn keresztül elmenekülnie. A nővérek azonban a történtek után is folytatták az üldözöttek mentését.

Dr. Bády Ferenc a Bakáts téri plébánia káplánja, a Knézich utcai Szent Margit Leánynevelő Intézet hitoktatója kérésére 1944 őszén Schein Dezső és Gál Gabriella zsidó származású szülők két leánygyermekét Kellner Gonzága nővértársammal együtt a Szent Margit Leánynevelő Intézetben rejtettük a nyilasok elől, és ezzel az érintett zsidó családok igen jelentős vagyonának megmentését lehetővé tettük. Tudomásunk szerint ezen időben maga dr. Bády Ferenc is bujkálni kényszerült, minek következtében hittanóráit az intézetben nem tudta ellátni, és helyette mi tanítottuk a hittant.[1]

Az *Angolkisasszonyok* Váci utcai rendházában 40 gyermeket és 20 felnőttet rejtegettek a nyilasok elől. A rend zugligeti zárdájában további 60 gyermeknek és 20 felnőttnek adtak menedéket.

A *Központi Szeminárium* Prohászka (ma Papnövelde) utca 7. sz. alatti épületének pincéjében dr. Nyéki Kálmán professzor 80 iskolás korú fiút bújtatott.

A szalézi szerzetesek óbudai *Szent Alajos Rendháza* (III. ker., Kiscelli út 79.) 12 felnőttnek és 40 gyermeknek adott menedéket. A nyilasok háromszor törtek rá a rendház lakóira. Mindannyiszor hajszálon függött a házgondok, Balzsai András atya és az igazgató, Kiss Mihály atya élete is. A nyilasok első alkalommal a felnőtteket vitték el. Miután testükön az ellenőrzés legdrasztikusabb formáját alkalmazták, többet közülük azonnal agyonlőttek. Másodszor 5 férfit, harmadszor 13 zsidó fiút hurcoltak el. Ezek közül tizenkettőt a Duna-parton kivégeztek. A tizenharmadik nagyon jó úszó volt, s az utolsó pillanatban a lövések eldördülése előtt a vízbe vetette magát. A sötétben utánalőttek, de nem sérült meg halálosan. Valamivel lejjebb észrevették, kihúzták. Másnap a kórházi ágyból üzent Kiss Mihályért. Az igazgató itt tudta meg az előző este lejátszódott dráma részleteit. Az akkor maga is üldözött Dán László Endre így emlékezik a szalézi szerzetesek embermentő tevékenységére: „Kiss Mihály igazgatót csak főrabbinak hívták, mert kizárólag zsidómentéssel foglalkozott. Egy éjszaka magam is gépeltem itt 1000 darab pápai menlevelet..." A házfőnököt és helyettesét később bevitték a nyilasházba, és utóbbit véresre verték. Csak a nuncius közbenjárása mentette meg életüket. A nyilasok megtorlásul kifosztották a ház több szobáját, és elvitték a házipénztárt. (A vízből kimenekült kisfiú a háború után elhagyta Magyarországot, értesüléseim szerint a nyolcvanas évek elején Izraelben élt.)

A *Szűz Mária Társaságá*nak budapesti házában a *Collegium Josephinum*ban (VI. ker., Vörösmarty u. 34/a) 60 gyermeket és 2 felnőttet bújtattak az apácák. Annak ellenére, hogy a ház szomszédos volt a hírhedett Andrássy úti nyilasházzal, a Josephinum védencei megmenekültek az elhurcolástól.

A Jézus Isteni Szívéről nevezett *Karmelita Nővérek* zárdájában Újpest-Megyeren és a Maglódi út 125. sz. alatti otthonában összesen 330 üldözött, főként gyermek talált menedéket. Mindannyian túlélték az üldöztetést.

200 nő és gyermek kapott menedéket a *Szent Szív Zárda* (Szent Szív Társaság, Sacré Coeur) épületében (XIV. ker. Ajtósi Dürer sor 21.). A szomszédos gimnáziumban elszállásolt munkásszázad a nővérek közbenjárására teljes egészében vatikáni mentességet kapott. Miután a munkásszázadot elvezényelték, közülük sokan megszöktek. Elhelyezésükről, biztonságukról a szerzetes nővérek gondoskodtak.

A VIII. ker. Mikszáth Kálmán tér 1. sz. alatti Sophianum Intézetben – mely ugyancsak a Szent Szív Társasághoz tartozott – a máterek 80 felnőtt nőt és 40 gyermeket bújtattak üldözőik elől. Volt a Sacré Coeurnek Zugligetben is egy rendháza, a Budakeszi út 87. sz. alatt. Itt 20 üldözött talál menedéket. Később, amikor a Sion-zárdából menekülniük kell az ott bujkálóknak, közülük 30-an itt találnak menedéket. A bajbajutottakat a zárda minden ellenszolgáltatás nélkül élelmezte a front elvonulásáig. Csak azoktól fogadta el fizetséget, akik azt önként felajánlották.

Az első szerzetesrend, amely a nácizmus üldözötteinek Magyarországon tömegméretű segítséget nyújtott, a Slachta Margit vezette *Szociális Testvérek Társasága* volt. Szállást adtak és hamis papírokkal látták el azokat a zsidókat, akik a halált jelentő deportálás elől már 1942-ben szöktek át Magyarországra az akkori Szlovákiából. Dr. Szabinszky Jenő, később pozsonyi lakos visszaemlékezéséből idézünk:

„A szociális testvérekhez úgy kerültem, hogy több mint egy évig éltem hamis papírokkal különböző helyeken, borzasztó nagy nyomorúságban. Egy alkalommal meglátogatott engem a testvéremnek a lánya, Flórika. Ő Amerikában született, s amikor átszökött Szlovákiából Magyarországra, a budapesti svájci követség helyezte őt el a szociális testvéreknél. Ő vitt el engem a szociális testvérekhez, akik aztán 1943. május elejétől egészen a háború végéig rejtegettek különböző házaikban. Nekem bujkálnom kellett, papírjaim nem voltak, munkát sehol sem vállalhattam. A szociális testvérek minden ellenszolgáltatás nélkül, teljesen ingyen tartottak több mint másfél évig oltalmuk alatt. De nemcsak tőlem, másoktól sem fogadtak el semmit, hiszen nem is volt már semmink.

Már a szociális testvérek házába kerülésem után tudtam meg Slachta Margit testvértől, hogy egy

földalatti, titkos zsidómentő akció folyik, amióta Szlovákiában a zsidókat deportálták. Az egyébként lengyel származású Slachta Margitnak jó ismerőse volt Tomek Vince piarista rendfőnök. Tomek Vincének pedig dr. Spisiák, a budapesti szlovák követ. Tomek Vince kieszközölte dr. Spisiák követnél, hogy a Szlovákiából Magyarországra átszivárgott zsidóknak hamis névre szóló útleveleket állítson ki. Magam is elkísértem néhányszor Vince atyát a szlovák követségre. Kint vártam meg, aztán ő jött egy halom hamis szlovák útlevéllel. Ezeket ő szétosztogatta minden ellenszolgáltatás nélkül. Sok száz üldözöttet mentett meg így az elhurcolástól. Nekem nem volt ilyen útlevélre szükségem, mert korábbi hamis papírjaimmal éltem, s nem akartam már változtatni ezeken a dokumentumalapokon. Soha egyetlen rendház sem kérte védenceitől, hogy a menedékért mintegy „cserébe" vagy „hálából" vegyék föl a keresztséget. Akik azonban ezt mégis óhajtották, azok számára előkészítő tanfolyamokat szerveztek. A Szociális Testvérek Társasága külön ebből a célból kérte ki a veszprémi püspöktől dr. Kis Györgyöt, akkor még romándi plébánost."[2]

A Szociális Testvérek Társaságának Thököly úti anyaházában teljesített ekkor szolgálatot Gergely Erzsébet, rendi nevén Matild testvér. A Társaságnak ebben a központi házában egyformán menedékre talált megkeresztelt és meg nem keresztelt üldözött. Matild testvér így emlékezik vissza az anyaház akkori mindennapjaira és rendtársainak embermentő tevékenységére:

„1944 májusa. Gettóba való költözés. Kiürítendő utcák: mérnöki hivatal által megjelölt vonalban. Elkülönítő válaszfalak építése, zsidók által lakott szobák utcára néző ablakainak befestése a Belváros utcáiban. Budára zsidók beköltözése tilos. Vidéken a gettónak deszkapalánkkal való bekerítése, a gettó elejének és végének lánccal való elkerítése.

A gettóba való költözést a zsidóknak három napon belül be kellett fejezniük. A faji megkülönböztetést szabályozó rendelet mintegy nyolcszázezer embert nyilvánít zsidónak. Ettől az időtől kezdve megállás nélkül, szünet nélkül kétségbeesett emberek jöttek egész nap, és özönlötték el az anyaházat. Szemükben rémület, könyörögnek. Segítsenek, mentsenek meg! Keresztények születtem, szüleim is azok voltak már, és most visszalöknek – sírja el magát a legtöbbje.

Egyetlen délelőtt vagy ötven ilyen látogatót számlálunk meg, akinek mindegyikével természetesen külön kell foglalkozni, bennük a lelket tartani, az öngyilkosságtól visszatartani, futkosni, intézkedni egészen a késői ágyba jutásig, amíg beleszédül az ember... Mert már tudtak a német és a szomszéd államok tapasztalataiból, hogy most gettóba hurcolják, a gettóból deportálják őket leplombált vagonokban, marhakocsikban a határon túlra, a németek kezére dobva azokat, akik a kánikulai hőségben egy csepp ital nélkül, 80–100 emberrel összezsúfolt vagonokban még nem hullanak el...

A budapesti anyaházban különösen izzó volt a hangulat az első hetekben, amikor egyre szigorúbb rendeletek következtek, és főbelövéssel büntették azt, aki bújt, és aki bújtatott. Egy budapesti ügyvédet és három szlovák menekült férfit a fáskamrában, lent a kazánház folyosóján rejtegettünk házmesterünk, Pali elől is. Késő éjszaka 11 órától reggel 4 óráig készítette Kornélia testvér ezt a rejtekhelyet. A sorba rakott fát belülről kirakta, szélről öt sor fát rakott fel egész a plafonig, közben csak egy lyukat hagyva, hogy be lehessen bújni. Mindent készített: élelmiszert egy egész napra, ivóvizet, vödröt WC-nek, majd befalazta ezeket a szegény embereket. Fent, a kitört ablakon át kaptak levegőt. Minden este 11 órakor kifalazta, megvacsoráztatta őket. Egy kicsit mozogtak az udvaron összegémberedett tagjaikkal, miközben Marianne testvér – akinek vállain nyugodott ezekben az izgalmas hónapokban az anyaház gondja – őrséget állt. Aztán visszabújtatta őket a fáskamrába, és újra befalazta. Ennek az idegfeszítő és szívet tépő munkának főrendezői Marianne, Alice és Kornélia testvérek voltak. Minden este rettegtek, vajon másnap reggel élnek-e még. Marianne testvér sokáig nem tudott szóhoz jutni a megrendüléstől, amikor először látta a befalazási műveletet. Amikor már emberileg kibírhatatlan volt, a padláson, a torony alatt lett a búvóhelyük. Oda hordta fel az élelmet Kornélia testvér. Onnan a 71-es ház fürdőszobájába kerültek, amelynek ajtaját leszereltük, és egy éktelen nagy szekrényt tettünk oda, mintha fal lett volna ott..."

A szociális testvér Schalkház Sára volt a *Katolikus Dolgozó Leányok Szövetsége* Bokréta utcai otthonának igazgatója. Az üldözések megindulásától kezdve rendszeresen foglalkoztatotta a házban 20–25 zsidó származású honfitársunkat álnéven, hamis papírokkal. Egy alkalmazottja azonban személyes bosszúból följelentette a nyilasoknál. December 27-én fegyveresek jelentek meg az otthonban, és mindenkit igazoltattak. Az igazoltatás végén magukkal vitték Sára testvért és segítőjét, Bernovits Vilma hitoktatót, valamint az otthon négy lakóját, akik nem tudták hitelt érdemlően igazolni „árja" származásukat. Egyikük dr. Rónáné volt, egy orvos felesége. Férje 1944. október 15-e óta munkaszolgálatos volt. Előtte mentesítették az első világháborúban szerzett kitüntetései miatt. Az asszonyt Sára testvér takarítónőként alkalmazta. Az igazoltatásnál jelen levő Jolsvai Hedvig szociális testvér visszaemlékezése:

„Dr. Rónáné vesztét az okozta, hogy egy teljes garnitúra hamis papírral rendelkezett, és az igazoláskor ezt a katona elé tette. Az pedig kezdte kérdezgetni a különböző adatok felől, amelyeket dr. Rónáné betanult ugyan, de egyik-másikba belezavarodott. Ekkor a katona hangosan kiáltozva folyton ezt ismételte: – Hazudik! Hazudik! Minden szava hazugság! – Végül ezt kérdezte tőle: Hova járt a lánya iskolába? – Az Angolkisasszonyokhoz – válaszolta az asszony. – Erre a nyilas újra dühbe jött: – Íme! Angol iskolába járatta a gyermekét! Lám! Megvan! – S félreállította az asszonyt."

Bleiziffer Laura, aki nem ebben a házban, hanem a Bokréta utcában lakott, ezekben az órákban éppen az otthon kápolnájában imádkozott:

„Egyszer csak felpattan a kápolna ajtaja, s ott áll Sára, mögötte a nyilasok. – Ide engedjenek be egy pillanatra! – szólt, de már ki is szakította magát közülük, s előrejött a tabernákulumig. Két nyilas utána. Még mindig nem értettem, mi történi. Sára fél térdre ereszkedett, én oldalról láthattam, amint az örökmécs fénye az arcába ragyogott. Nem tudom szavakba foglalni, milyen benyomást tett rám, de határozottan emlékszem, hogy azt gondoltam: – Istenem! Ez a Sára szent! – A két nyilas is meghőkölt a látványtól, s néhány pillanatig teljes csend volt. Már akkor sejtettem, miről van szó, s hogy Sárát elviszik a zsidók rejtegetése miatt. Elkezdtem érte nagyon imádkozni. Alig telt el néhány másodperc, az egyik nyilas, a marcona kinézésű, megragadta és rákiabált:

– Gyerünk már! Majd még imádkozhatsz az éjszaka!

Ekkor ő felállt, de békével. Az valami csodálatos jelenség volt. Még egyszer térdet akart hajtani, de fölrángatták és vitték."

Még ezen az éjjelen kivégezték valamennyiüket. A tragikus esemény részleteire a 19 évvel később lefolytatott ún. „zuglói nyilasper" kapcsán derült némi fény. A volt Ferenc József híd közelében, a Duna partján, minden valószínűség szerint azon a szakaszán, ahol Sára testvért és társait a nyilasok agyonlőtték, 1989. december 30-án emléktáblát lepleztek le a hat mártír tiszteletére. (Schalkház Sára egy titkos fogadalomban évekkel korábban felajánlotta életét az üldözöttekért, és naplójában előre megjövendölte, hogy „erőszakos halállal" fog meghalni.)

A Szociális Testvérek Társaságának rendházaiban mintegy 1000 üldözött mentette meg az életét. A Thököly úti anyaházban 600 ember fordult meg váltakozó, 140-es létszámmal. Remetekertvárosban 120, az Ajtósi Dürer soron 100, a pécsi „leánynyaraltatás" keretében 20, Balatonboglár-Jankovicstelepen 20, Zamárdiban 15, Kolozsvárott 10, Nagyváradon 20, Szegvárott 10, az Ulászló utcai rendházban 16 üldözött talált menedékre. A többieket a Bokréta utcában, a szombathelyi, komáromi, székesfehérvári, gyöngyösi, zugligeti házakban rejtegették.

Igen sokat tettek az üldözöttek érdekében a jezsuiták *(Jézus Társasága)*. Mint Lévai Jenő történész megjegyzi róluk, VIII. ker., Mária utca 25. sz. alatti rendházukban mint-

egy 150 üldözött rejtőzött. Raile Jakab páter a budapesti mentési akciók egyik legfőbb irányítója volt. Személyét és mentési akcióit valóságos legenda vette körül. Egész nap járta a várost, hamis útleveleket szerzett. Alig múlt el nap, hogy egy-két új védenccel ne szaporította volna a létszámot. A nyilasok nap nap után razziáztak a rendházban, géppisztolyokkal maguk előtt hajtva a pátereket. A legféltettebb helyet azonban nem találták meg soha. Lent a pincében, az óriási szénhegy alatt deszkából épített helyiségben rejtőztek az igazi politikai menekültek. Itt bújt meg a németek elől egy időben a kisgazdapárti politikus, Varga Béla is. Raile atya úgy vette elejét a további zaklatásoknak, hogy a náluk szállást kapott 100 főnyi katona közül kettőt rendőr egyenruhába öltöztetett, és beültette őket a portásfülkébe. Ettől kezdve senki sem léphette át a rendház küszöbét. Fáradhatatlanul tevékenykedett az üldözöttek mentésében Reisz Elemér páter is. Kimagasló érdemeket szerzett az embermentésben az ugyancsak jezsuita Jánosi József páter, aki a katolikus hitre áttért zsidó vallású honfitársaink érdekeit védő *Szent Kereszt Egyesület* keretein belül tevékenykedett.

A főváros talán legaktívabb embermentő csoportjának vezetője Izay Géza jezsuita páter volt. 1944 őszén – főként egyetemista fiatalokkal – megszervezte az üldözöttek rejtését és élelmezését. A gettóba hurcolás elől menekülők vagy onnan kimenekítettek számára hamis papírokkal lakásokat bérelt, és rendszeresen élelmet juttatott nekik. Védenceik tulajdonképpen szobafogságban éltek, mivel igazoló papírjaik nem voltak, élelmiszerjegyekkel nem rendelkezhettek. Izay csoportja időnként kis teherautóval körbejárta a várost, és élelmet szállított részükre. Az Izay páter által menedékül felhasznált lakások száma egybehangzó visszaemlékezések szerint elérte a kétszázat. A szükséges élelmiszert és tehergépkocsit a vatikáni követség bocsátotta rendelkezésükre. Izay Géza kapcsolatban állt az akkor illegálisan működő *Magyar Front*tal, és több katonaköteles fiatalnak a háborús szolgálattól való megmentése céljából együttműködött Gidófalvy Lajos őrnaggyal is. Gidófalvyt – ki később maga is üldözötté vált, majd nyomtalanul eltűnt – Izay Géza atya papi ruhába öltöztette, és így rejtegette a jezsuita rendházban. Az üldözöttek mentésén kívül Izay Géza és csoportja egy politikai akciót is szervezett: több ezer röpcédulát nyomtattak és terjesztettek, melyen a főváros kiürítése és a nyugatra való menekülés ellen szólították fel a lakosságot. Izay pátert egy alkalommal őrizetbe vették, de sikerült megszöknie. A páter által vezetett embermentő csoport ismert tagjai: Borosnyai Pál mérnök, Dávid Katalin egyetemi hallgató, Földi Endre műegyetemi tanársegéd, Géber János nyomdász, Koczkás Sándor bölcsészhallgató, Lendvai László főiskolai hallgató, Molnár László orvostanhallgató, Németh László egyetemi hallgató, Pejacsevics Márk egyetemi hallgató, Peics István orvostanhallgató, Penczi András joghallgató, Sergő (Speciár) Zoltán joghallgató, Szabó László kertészeti főiskolai hallgató, Szentpéteri (Stein) István vegyészhallgató, Szövérfi Ödön egyetemi hallgató, Szűr Mihály joghallgató, Tajthy József mérnök, Vajda Ernő bölcsészhallgató, Zoltánka Viktor mérnök. Izay páternek és lelkes csoportjának sok százan köszönhetik életüket. A háború után megfeledkeztek róluk, hősies, többször életveszélyes, embermentő tevékenységüket sehol sem tartják számon, kitüntetést sohasem kaptak. Izay páter mindenkitől elfeledve egy Párizs környéki plébánián él (F-92100 Boulogne, 68, rue du Chateau). Csoportjának több tagja idehaza a tudományos, művészeti élet különböző területein, vezető beosztásban dolgozik.

A *Misszióspapok Társaságá*nak (lazarista szerzetesek) XI. ker., Nagyboldogasszony út 26. sz. alatti házában lelkigyakorlatok tartásának ürügyén 30 férfit rejtegettek. Mindannyiukat sikerült megmenteni. A szerzetesek egyike, P. Köhler Ferenc különösen nagy buzgalommal vett részt az embermentésben. Mint a vatikáni követség megbízottja, rengeteg üldözött számára szerzett pápai menlevelet. Miután a zsidókat gettóba gyűjtötték, ő külön engedéllyel állandóan velük tartózkodott. Tizennégy szükségkórházban és két kápolnában viselte gondjukat.

A bencés obláták (Szent Benedek Leányai) kezelésében működő *Katolikus Háziasszonyok Szövetségé*nek VIII. ker., Mária utca 7. és a XI. ker., Zenta utca 1. sz alatti otthonaiban 10 politikai üldözöttet és 82 zsidó származású honfitársunkat rejtegették. Hajdú Yvonne, aki a bencés nővérek védettje volt, írja a következőket:

„...a budapesti Mária utcai bencés apácák is sok-sok üldözöttön segítettek. Többek között náluk bújtam én is 1944. december közepétől – akkor már sokadmagammal. Molnár Maura tisztelendő főnökasszony volt a lelke a zárdának és Szunyogh Xavér atya. Molnár Maurának például volt bátorsága 1944 nyarán Endre Lászlót kiutasítani, és senkinek ott hajaszála sem görbült meg... Illő tehát, hogy megemlékezzünk róluk is, akik önzetlenül, minden veszélyt vállalva adtak oltalmat, akárcsak a Mária utcában más rendek is. Soha meghálálni nem lehet, amit tettek, és elfeledni sem."[3]

A *Notre-Dame de Sion Zárdá*ban (Sashegy, XII. ker., Miasszonyunk útja 1.) 110 üldözött talált menedéket. A Gestapo azonban nyomukra bukkant. A nővérek az utolsó pillanatban kilopták védenceiket a zárdából, és részben magánlakásokban, részben a zugligeti irgalmas nővérek rendházában helyezték el őket. Mindannyiukat sikerült megmenteni.

A *Szent Erzsébet Nővérek* női kórháza (II. ker., Fő u. 41–43.) több mint 100 üldözött zsidó honfitársukat fogadott be a gyógykezelés címén. Olyan ügyesen „gyógykezelték" őket, hogy a nyilasok az ismételt házkutatások során sem találtak rá a bujkálókra. A Szent Erzsébet nővérek számos zsidó foglyot mentettek ki védlevéllel az óbudai téglagyárból is.

A *Jézus Szíve Népleányok Társaságá*nak Horánszky utca 14. sz. alatti háza túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy oda üldözötteket elrejthessenek. Volt azonban egy könyvkereskedésük, a Korda, és ide jöttek az üldözöttek menedéket keresni. A nővérek a szomszéd jezsuita rendházba kísérték őket. A Szent Kereszt Egyesület, valamint a plébániák egy része is ide utasította elhelyezésre a bujkálókat. A Jézus Szíve Népleányok rendházának apácái mintegy 2000 zsidó honfitársunkat juttattak életmentő iratokhoz és lakáshoz. Vöröstorony utcai lelkigyakorlatos házukban húszan kaptak menedéket. Naponta mintegy 200 ebédet osztottak ki védenceik között.

Az *Isteni Megváltó Leányai*hoz tartozó *Szent Anna Kollégium*ba (VIII., Horánszky u. 17.) Pejachevich Mária grófnő vitte a hozzáforduló üldözötteket. Különösen azok kerültek ide, akik vidékről menekültek a fővárosba. Körülbelül 150 üldözött kapott itt biztos menedéket. Az állandó nyilas veszedelemtől úgy menekültek meg, hogy a szomszédságban lévő román követséget őrző jóindulatú rendőrök egyike mindig a kollégium kapuja elé állt, amikor a nyilasok közeledtek. Mindannyian megmenekültek. Ugyanennek a rendnek a VIII. ker., József u. 11. sz. alatt levő házában, a *Collegium Marianum*ban 100 zsidó származású kislány rejtőzött. Mindannyian teljes ellátást kaptak, és sértetlenül megérték az ostrom végét.

A *Collegium Theresianum* (VIII., Mária u. 20.) 20 üldözöttnek nyújtott menedéket. A nyilasok háromszor tartottak házkutatást, de mindig sikertelenül, mivel az egyik lebom-

bázott házrész mögé egy romoktól eltakart folyosó vezetett, s veszély közeledtével a lányok ezen keresztül eltűntek.

A *Jó Pásztor Egyházközség* (VIII. ker., Kálvária tér 22.) 112 leányt rejtegetett. A nyilasok kétszer is végigrazziázták a házat, de a nővérek egy eldugott folyosón átmentették védenceiket a szomszédos épületbe.

A *Szatmári Irgalmas Nővérek Hám János Otthoná*ban 20 üldözött zsidót rejtegettek annak ellenére, hogy az otthon ennyi ember befogadására szűknek bizonyult. Az otthon egy bérházban volt, s lakói előbb-utóbb megtudták, hogy a nővérek üldözött zsidókat rejtegetnek. Légiriadók alkalmával ugyanis minden házlakónak, így a bujkáló zsidóknak is le kellett menniük az óvóhelyre, ahova németek is jártak. Mégsem árulta el őket senki, mindannyian megmenekültek.

Sándor Dénes budapesti hittanár a *Szervezett segítség az üldözötteknek* című (időközben elveszett) kéziratában említést tesz az *Unio Eucharistica Nővérek* embermentő tevékenységéről. Idézi ezt *Szürke könyv*ében Lévai Jenő. Sándor Dénes leírása szerint a nővéreknek az Apponyi téren (most Ferenciek tere) volt egy rendházuk, melyben egy kis kórházat rendeztek be. A rend alapítója, dr. Pataki Arnold prelátus, egyetemi tanár, nagyváradi egyházmegyés áldozópap. Ebben a kórházban 20 üldözött kapott menedéket. Árulás folytán egy éjjel rájuk törtek a nyilasok, s azokat az üldözötteket, akik nem tudták megfelelően igazolni személyazonosságukat, magukkal hurcolták. A vezető nővért toloncházba vitték, s a legdurvább módon bántalmazták, kivégzéssel fenyegették. Azzal engedték el, ha még egyszer rajtakapják, hogy zsidókat rejteget, azonnal ki fogják végezni. A nővér a fenyegetések ellenére sem hagyta abba az üldözöttek mentését. Először az Andrássy úton bérelt új lakást, majd a Benczúr utcában, és 30 üldözöttnek adott szállást, további 40 üldözöttel pedig magánlakásokban helyezett el. Maga Pataki Arnold is felajánlotta négyszobás lakását erre a célra.

A *cisztercita rend* Horánszky utca 6. sz. alatti *Tanárképző Főiskolá*ján 15 üldözöttet rejtegettek, mindvégig sikeresen.

A *bencés szerzetesek* VIII. ker., Baross u. 62. sz. alatti *székházá*nak légópincéjében 80 üldözött tartózkodott. Mindannyian megmenekültek.

Jelen tanulmányunkban – terjedelmi korlátok miatt – a katolikus egyházi fővárosi intézmények töredékét tudtuk bemutatni azok közül, amelyekben üldözött zsidó honfitársaink menedéket találtak. Meszlényi Antal egyháztörténész *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* című könyvében negyvenkét olyan, főleg budapesti rendházat és más egyházi intézményt sorol fel, ahol hiteles adatok szerint 3167 férfit, nőt, anyát és gyermeket bújtattak, és többségüket meg is mentették.

Nincsenek megbízható adataink arra nézve, hogy a deportálás kezdeti szakaszában valamelyik vidéki kolostor vagy egyéb egyházi intézet befogadott volna nagyobb létszámú üldözöttet. A háború után népellenes bűnösként kivégzett Ferenczy László csendőr alezredesnek egy Kolozsvárott, 1944. május 10-én kelt helyzetjelentése mégis arról tanúskodik, hogy katolikus papok már az üldözések legelején menedéket nyújtottak üldözöttek számára:

„Szatmárnémetiben ifj. Wohl András zsidó egyetemi hallgató szülei lakásáról eltűnt. A nyomozás során megállapítást nyert, hogy ifj. Wohl András zsidó egyetemi hallgató a szatmárnémeti római katolikus szemináriumban tartózkodik, és ott mint róm. kat. papnövendék, reverendába van beöltözve."[4]

A vidék zsidóságának gettóba zárása és deportálása oly drámaian rövid idő alatt játszódott le, az események oly sokkszerűen érték a zsidó lakosságot, hogy szinte föl sem merülhetett a vidéki zárdákban való menedékkeresés gondolata. Magyarországon, a XX. század keresztény Európájában sem a zsidó, sem a nem zsidó lakosság nem gondolt arra, hogy a gettózás végállomása egy idegen ország, tömeges emberirtás lesz kegyetlen gázhalállal.

Kárpátalja zsidó lakosságát 1944. április 16-án kezdték gettókba gyűjteni. Május 14-én indult el Nyíregyházáról az első szerelvény, amely 3200 halálra ítélt zsidó polgártársunkat vitte az auschwitzi megsemmisítő táborba. Az utolsó halálvonat július 20-án hagyta el az országot, Rákoscsabáról indították 1230 fogollyal. A mintegy három hónap leforgása alatt sikerült Eichmann-nak a vidék teljes zsidóságát, közel félmillió embert külföldre szállítania. Akik megmaradtak, elsősorban Budapesten kerestek menedéket.

A fővároson kívüli egyházi intézményeink közül a legnagyobb szabású embermentés 1944 őszétől kezdve kétségtelenül a ma is mindenki által jól ismert *pannonhalmi bencés apátság* épületében zajlott. Kelemen Krizosztom főapátnak sikerült megszereznie a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét a főmonostor számára. Az épület területenkívüliséget élvezett, rövid idő alatt széles körű emberbaráti és karitatív tevékenység bontakozott itt ki. A nemzetközi megállapodások értelmében az apátság területére semmiféle fegyveres erő nem hatolhatott – nem hatolhatott volna – be. A szovjet csapatok parancsnokainak térképén is előre be volt pirossal rajzolva az apátság mint megkímélendő objektum.

A magyar katolikus egyháznak és a bencés rendnek szép kitüntetései azok a főapáti irattárban ma is megtalálható köszönőlevelek, melyeket Kelemen Krizosztom kapott a háború végét követő hónapokban, években azoktól, akik a rendnek köszönhették életüket, megmenekülésüket. Nem szabad azonban elhallgatnunk, hogy a pannonhalmi menedéket nem csupán előre megszervezett s eltervezett mentési akció hozta létre. Kialakulása a bencés rend vendégszeretetének köszönhető. A bencések sohasem küldik el üres kézzel a szükségben szenvedőt, s nem csukják be az ajtót a menedékért folyamodó idegenek előtt. Így történt meg, hogy aki 1944 őszén Pannonhalmán kopogtatott – lett légyen az katolikus, protestáns vagy zsidó vallású –, az bebocsátást nyert.

Az első kérés mindjárt a kormánytól érkezett: fogadjon be az apátság árva, kibombázott, szülők nélkül maradt gyermekeket. Az apátság befogadta őket, sőt egy egész árvaháznak otthont adott. Óvodát, elemi és polgári középiskolát rendezett be számukra, és ingyenes ellátásban részesítette őket.

Az ősz folyamán itt rekedtek a bencés gimnázium diákjai is. Többségük tizennégy éven felüli, tehát leventeköteles volt, s a fennálló rendelkezések értelmében – zárt alakulat formájában – Nyugatra kellett volna menniük. Kelemen Krizosztom főapát nem engedte őket Nyugatra hurcolni. Tehát bújtatni kellett őket azokkal az új jövevényekkel együtt, akik időközben máshonnan érkeztek az apátságba. A jó hir ugyanis gyorsan terjedt, s hamarosan megjelentek az első politikai üldözöttek és a deportálás elől menekülő zsidók is. Az ő befogadásukkal Pannonhalma elvileg már elvesztette nemzetközi státusát, a főapát pedig egyértelműen hitet tett náciellenes beállítottságáról. Hogy a hír túl gyorsan ki ne szivárogjon, házon belül is titkolni kellett hónapokon keresztül az „illetéktelen" személyek jelenlétét. Amikor pedig számuk már veszélyesen kezdett növekedni, a főapát gondoskodott házon kívüli elhelyezésükről is. Az akkor ravazdi bencés plébános, Borbély Ignác közli:

„1945 januárjában felhívatott a főapát úr, s bizalmasan megkért, fogadjak be a plébániára egy idősebb zsidó asszonyt, majd este leküldi. Nálam is maradt mint háztartási alkalmazott egészen a szovjet csapatok megérkezéséig. Akkor tudtam meg, hogy két gyermeke az apátságban vészelte át a nehéz időket. Tudok arról, hogy Kelemen főapát úr másokat is elhelyezett hasonlóképpen."

Kelemen Krizosztom a saját lakosztályát is megosztotta az üldözöttekkel. Szobainasának, Torda Lajos bátor leleményességének köszönhető, hogy hosszú ideig ott vészelhette át az üldöztetést a volt bencés diák, Geréb György is, aki a háború után főiskolai professzor lett Szegeden. Geréb György akkor szökött meg a menetből, amikor a Pannonhalma alatt húzódó országúton terelték őket nyugat felé. Kelemen Krizosztom főapátot látásból ismerte, még diákkorából. A főapát befogadta, és szobainasának gondjaira bízta. Geréb György a főapát szobájában rejtőzve több alkalommal is fültanúja volt, amikor a nyilasok a főapáttól erélyesen követelték az engedélyt az épület átkutatására. A nyilas hatóságok végül is elrendelték Kelemen Krizosztom letartóztatását, de ennek végrehajtására azonban a szovjet csapatok gyors előnyomulása következtében nem került sor.

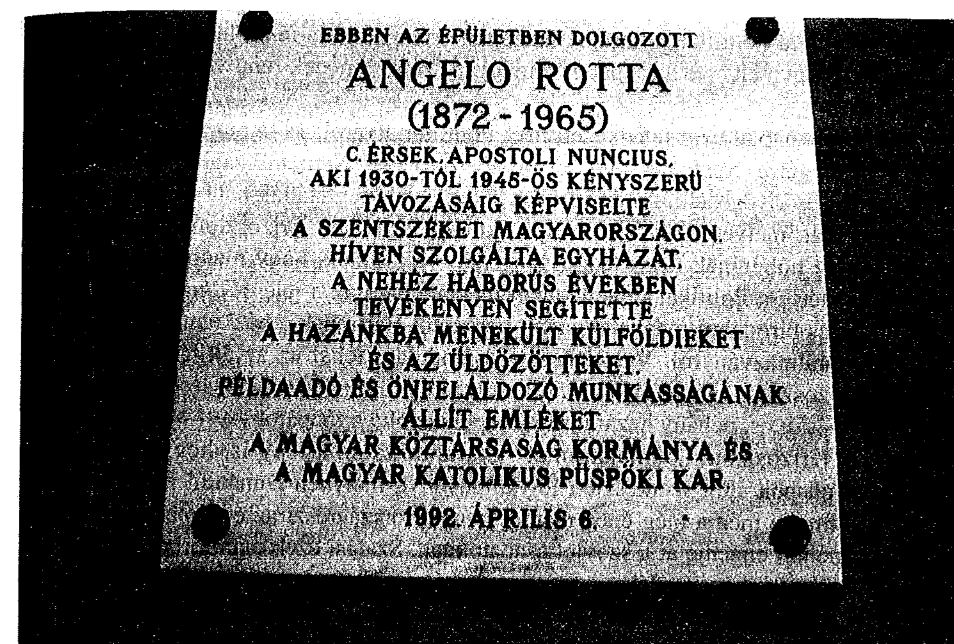
Borzasztó idegjáték volt ez, különösen Kelemen Krizosztom számára, aki az épületben mindenkiről tudott, és mindenért felelt, s akinek közvetlen környezetében mindig rejtőzött néhány üldözött.

Dr. Várszegi Asztrik püspök, jelenlegi főapát, Kelemen Krizosztom életrajzírója szerezte be a külföldön élő Jávor Egon rendtársától a következő adatot, mely hitelesen világítja meg, mennyire szívén viselte Krizosztom főapát az üldözöttek sorsát a monostor falain túl is:

„A háború végén a fél kormány a soproni bencés rendházban lett elszállásolva több hónapon át: Hómanék, Reményi-Schnellerék, Imrédyék és mások. Több esetben jött a főapát úrtól kérés, hogy zsidó munkaszolgálatosokon segítsünk. A nevekre már nem emlékszem. De ilyenkor én mentem ki civilben, kerékpáron a közeli faluba, hol a falusi istállókban voltak elszállásolva a zsidók, kik nappal utakat, erődítéseket építettek. Ezekben az istállókban beszélve azokkal, akiknek nevét megkaptuk, vittünk ki rendes ruhát, adtunk utasítást, hogy lépjenek le és jöjjenek a rendházba, s ott előbb a sekrestyébe bújtattuk őket, majd elhelyeztük munkába. Jól emlékszem, jót mulattunk, mert egy zsidó munkaszolgálatost Reményi-Schneller pénzügyminiszter protekciójával a nyilas étkezdébe tettünk be pincérnek. Ott nem gyanúsítottak senkit zsidósággal."

Pannonhalmára menekült az egész csobánkai árvaház, itt talált helyet a győri kórház egyik kihelyezett osztálya. 1945 januárjában már 760-ra duzzadt a főapátság létszáma.

A Gestapo és a nyilas hatóságok kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy a pannonhalmi főapát számos zsidó üldözöttnek, ellenzéki politikusnak, katonaköteles férfinak ad menedéket. De azt is tudták, hogy ezek földerítése és leleplezése még azok számára is komoly gondot okoznak, akik jól ismerik az épület minden zegét-zugát. Nem maradt tehát más megoldás, mint szüntelen ismétlődő razziákkal állandó bizonytalanságban tartani a főapátot. Ha ugyanis sikerül rábizonyítani, hogy akár a legcsekélyebb mértékben is megszegte a Vöröskereszttel kötött egyezményt, hogy akár csak egyetlen üldözött zsidónak adott is menedéket, a főmonostort abban a pillanatban ki lehet üríteni, és hadászati célokra felhasználni. A Gestapónak eltökélt szándéka volt, hogy Kelemen Krizosztomot valamilyen ürüggyel internálja. Erre vallottak az 1944. október 25-én tartott igen alapos házkutatás és a nyilasok ezt követő sorozatos zaklatásai. A főapátnak nem voltak illúziói, mindenre föl volt készülve. A német titkosrendőrség módszereiről már évekkel korábban tudomást szerzett egy rendtársától, a nácik elől még 1938-ban Németországból hazánkba

Angelo Rotta apostoli nuncius emléktáblája a budai várban

Remete László jolsvai evangélikus lelkész

menekült Edmund Pontiller atyától. A náciellenes magatartása miatt üldözött német bencés kezdettől fogva élvezte a főapát és a magyar Szent Benedek rend vendégszeretetét és támogatását.

A Gestapo azonban nem feledkezett meg Pontiller atyáról. 1944 májusában a Baranya megyei Szentegáton nyomára bukkant, letartóztatta, és Németországba hurcolta, ahol halálra ítélték és kivégezték. Letartóztatása alkalmával megtalálták nála annak a levélnek fogalmazványát, melyet 1942 karácsonyán küldött Kelemen Krizosztomnak, s melyben Hitlert Európa hóhérának nevezte. Ez elegendő volt ahhoz, hogy meghaljon. (A bonni külügyminisztérium Politikai Levéltárában megtalálható az a jelentés, melyben Veesenmayer követ és birodalmi meghatalmazott beszámol Berlinnek a házkutatásról és a megtalált levélfogalmazványról. Valótlan és rosszindulatú tehát az az állítás, mely szerint Kelemen Krizosztom hanyagsága révén került az inkriminált levél a Gestapo kezébe. A háború után – sajnos, néhány hazai újság – ezzel vádolta a főapátot.)

Kelemen Krizosztom „bűnlajstromát" gyarapította az a tény is, hogy aláírta azt a Mindszenty püspök által szerkesztett folyamodványt, melyben Dunántúl főpapjai kérték Szálasitól, kímélje meg a még épen maradt nyugati országrészt az értelmetlen pusztítástól, és harc nélkül engedje át a szovjet csapatoknak. Szálasi ezek után tőrbe akarta csalni a főpapokat. Az volt a szándéka, hogy Sopronból majd túszként magával hurcolja őket Németországba. 1945 márciusában Kelemen Krizosztom és a dunántúli püspökök – mint az országgyűlés felsőházának tagjai – hivatalos meghívót kaptak Sopronból. Kelemen Krizosztom táviratilag utasította vissza ezt a meghívást, de nincs tudomásunk arról sem, hogy bármelyik főpap elutazott volna a felsőházi gyűlésre. Szálasi elveszítette türelmét, és Mikes János szombathelyi püspök ellen szökött katonák bújtatása, Kelemen Krizosztom ellen pedig zsidó személyek rejtegetése címén kiadta a letartóztatási parancsot. A letartóztatások foganatosítására a különítmény el is indult, de a gyorsan előrenyomuló szovjet csapatok miatt kénytelen volt félúton visszafordulni.

Kelemen Krizosztom 1945. november 14-én (1295/1945-ös iktatószámmal bejegyezve) részletes beszámolót küld Mindszenty bíborosnak az apátság 1944–1945-ben kifejtett embermentő tevékenységéről. E jelentésben többek között az alábbiakat olvas-hatjuk:

„Pannonhalmán, hogy keresztülhúzzam a német és magyar katonai köröknek Pannonhalma lefoglalására irányuló törekvéseiket egyrészt, másrészt, hogy magyarok számára mentsem meg a főapátság élelmiszerkészletének, állatállományának és terménymennyiségének utolsó töredékét, a főmonostort s a vele közvetlenül kapcsolt épületeket, majorságot a Vöröskereszt oltalma alá helyeztem, s ezáltal 760 embernek 3 hónapon át biztos menedéket nyújtottunk, az ostrom alatt pedig a rendtársakon kívül 2–3 héten keresztül mintegy 3000 személyt talált menedéket a főmonostor falai között. A hónapokat itt töltő menekültek között sok másvallású is volt, köztük 36 zsidósága miatt üldözött személy. 50-en fölül van azon leventéknek a száma, akiket Pannonhalma falai között megvédelmeztünk, nem engedtük ki őket Németországba. Ezeket a főapát személy szerint vette oltalmába, magára vállalva a következményeket. Hasonlóképpen a zsidó menekültek is személy szerint oltalmát élvezték. Hasonlóképpen személy szerint vállalt felelősséget azért a rengeteg értékes holmiért, amit a menekültek Pannonhalmán fölhalmoztak.

A magyar közéletben való exponált részvételéért a főapát ellen a Gestapo 1944. október 25-én eljárt, Pannonhalmán Vörös János honvéd vezérkari főnököt keresve házkutatást tartott, ugyancsak a főapáti lakásban őrizett minden iratot átkutattak. Akkora apparátussal vonult fel a Gestapo, hogy súlyos szándékot lehetett kiolvasni föllépésükből. Hasonlóképpen 1945. március 8–12-én a Számonkérő Szék emberei is megjelentek Pannonhalmán, és napokat itt töltöttek. A főapátot Szálasi a nagyhéten más főpapokkal együtt magához rendelte, a főapát a kitűzött időpontban való megjelenést expressis verbis sürgönyileg megtagadta. Az ő ellene és társai ellen elfogatás és pannonhalmi értékek lefoglalása céljára kiküldöttek már az orosz megszállás következtében visszatértek útközben az ún. nemzetvezető törzsszállására.

Pannonhalmán több házunkban is támogatást nyertek átvonuló zsidó személyek, menekülő katonák, leventék. Tömegben hajtott zsidó csoportok is kaptak élelmet. Egyébként a zsidókérdésben személy szerint is érintkezett a főapát a hatalom embereivel, magával a kormányzóval is.

Rendtársaim is, magam is szóval és nyomtatott írásban bizonyíthatólag a legveszélyesebb időkben is kötelességszerűen helytálltunk a katolikus elvek és az emberiesség védelmében."[5]

A katolikus egyház a rendelkezésére álló eszközeivel – keresztlevéllel, házasságlevéllel, vatikáni oltalomlevelekkel, különböző egyházi jellegű okmányokkal, rejtegetéssel, közbenjárással – igen óvatos becslés szerint is legalább huszonötezer üldözöttnek mentette meg az életét.

Sok volt, vagy kevés? Nehéz lene rá válaszolni. A Talmud egyik örök érvényű erkölcsi tanítása így hangzik: „Aki megment egy életet, az megmenti az egész világot..."

JEGYZETEK

[1] *Rezi Gizella szerzetes nővér, nyugdíjas tanárnő írásos visszaemlékezése.* Budapest, 1983. június 24.
[2] *Dr. Szabinszky Jenő visszaemlékezése.* Pozsony, 1973. június 13.
[3] *Magyar Nemzet,* 1982. június 15.
[4] *VI. sz. eseményjelentés.*
[5] *Részlet Kelemen Krizosztom főapát 1945. november 14-i, Mindszenty bíborosnak küldött beszámolójából.* – Főapátsági Levéltár, Pannonhalma, 1295/1945.

MAJSAI TAMÁS

A protestáns egyházak az üldözés ellen

Semmiképpen sem tekinthető véletlennek, és nem írható a körülmények számlájára, hogy a Horthy-korszak nacionalista-antiszemita kurzusába egészébe véve zavartalanul beilleszkedő protestáns egyházak a II. világháború magyar apokalipszisének idején egészében véve mennyire nem tudtak élni az embermentés területén csak igen szerény mértékben rendelkezésükre álló erőkkel és eszközökkel. Eladdig a szinte komikus jelenségig, hogy a „nemzet egyházainak" az 1944-es év történéseiből lassanként bizonyos világos konzekvenciákat is levonni kész kevesek szinte teljes egészében az egyházi közvélemény háta mögött, annak egyet nem értésétől rettegve, s végül, de nem utolsósorban, még a nemzet színe elől való bujkálási kényszerérzettel is megterhelve bátorkodtak csak felkarolni, befogadni a sarkaiból kifordult világ üldözött Krisztusait.

Mindezzel együtt, akkor, amikor az alábbiakban megkíséreljük elvégezni az embermentés protestáns egyházi közegben, avagy ezzel valamilyen összefüggésben álló megnyilvánulásainak számbavételét, akkor a lehető mértékben igyekszünk tekintettel lenni az egyesek olykor önmagukon felülemelkedő, erre törekvő erőfeszítéseire, továbbá mindazokra a felismerhető korrektív momentumokra, amelyek az imént körvonalazott képet árnyalni segítenek. Eközben persze továbbra is és folyamatosan szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy az egyházi embermentő szolgálat eredményei elsősorban nem az intézményes struktúrákat minősítik, hanem az azzal szemben, deficitjei jellemezte nehézségek ellenére is homo christianusként helytálló kevesek emberségét. Kötelességünk ezt kiemelni egyébként azért is, mert máskülönben könnyen szem elől téveszthetnénk a szenvedők és a mártírok méltóságát, amit többek között ugyanaz ad meg, mint a lehajoló irgalomét: másként is történhetett volna.*

* Szerzőnek a protestáns egyházi embermentés vizsgálatával foglalkozó, e tanulmány bevezetőjeként írott átfogó elemzéséből – terjedelmi okok miatt – csak a befejező rész rövidített összegzését állt módunkban felvenni a kötetbe. *(Sz. Sz.)*

1. Az egyházvezetés

Szinte hónapok teltek el a német megszállást követően, míglen a református és az evangélikus egyházak, azaz a jelentősebb közéleti tekintéllyel és kiterjedt kormányzati-közigazgatási kapcsolatokkal rendelkező két nagy protestáns felekezet vezető köreiben derengeni kezdett a határozottabb állásfoglalás szükségességének felismerése. (A kisebb egyházakról, amelyek egyébként sem bírtak számottevő hierarchikus intézményi szerkezettel, e fejezetben – a szűkre szabott keretek miatt – nem szólunk.) Szemléletüket persze még később is befolyásolta, kezdetben azonban egyértelműen hatása alatt tartotta az a tudatosan is vállalt helyzetértelmezés, hogy az új szituációt adottnak fogadják el, a kormányzatot legitimnek tekintik, kompetenciájába tartozónak ismerik el a zsidókérdés megoldását, s tartózkodnak attól, hogy ezeket illetően alapvető kifogásokat emeljenek. Kapy Béla evangélikus püspök május második felében elhangzott kijelentését idézzük: A kormánynál tett bejelentés „lényege, hogy nem gyakorolnak bírálatot a zsidókra vonatkozó rendelkezések felett és nem szólnak hozzá azok politikai oldalához, hanem csupán a zsidó származású keresztyének egyházi életének lehetővé tételét szorgalmazzák".[1]

Az első zsidóellenes rendelkezések kiadását követően nyomban beterjesztett intervencióikban az egyházfők általában véve mentességet kértek az egyházaikhoz tartozó személyek, de legalább egyházi szolgálatot végző híveik számára a csillagviselési kötelezettség és egyéb más rendelkezések alól. Kérték annak lehetővé tételét is, hogy a zsidó-keresztény családok tarthassanak keresztény háztartási alkalmazottat, továbbá azt, hogy a keresztény zsidók ügyeinek képviselete kerüljön ki a Zsidó Tanács fennhatósága alól egy külön keresztény intézőbizottság kezébe.[2]

A két nagy protestáns egyház egyébként kezdettől fogva összehangolta a zsidók érdekében tett lépéseit, s adott esetben azonos vagy éppen közös szövegű beadványokat terjesztettek be a kormányzat elé. Kéréseik azonban alig találtak meghallgatásra, ami egyébként azért is elgondolkodtató lehetett, mert a többségi katolikus egyház is hasonlóan járt el. A *145/1944. M.E.* sz. rendelet – nyilván elsősorban a katolikus egyház nyomásának engedve – a kivételezettek körét bővítette a lelkészekkel és a diakonisszákkal. A többi kérést a kormányzat figyelmen kívül hagyta, s hosszú ideig az egyes beadványokra sem válaszolt. Első ízben május 10-én reagált egy igen magabiztos és az egyházi fél álláspontja iránti minimális respektust is alig kifejező, miniszterelnöki átiratban (valamennyi egyház felé azonos szöveggel). Ebben hangsúlyozta, hogy a keresztény egyházi szempontoknak a törvényhozásban semmi szerepük nem lehet, lévén hogy „a zsidó fogalmat felekezetre való tekintet nélkül, faji alapon kell meghatározni". Egyedül a háztartási alkalmazottak és a külön zsidó-keresztény intézőbizottság ügyében helyezte kilátásba az egyházi kérések szűkre szabott keretek közötti teljesítését. A partikulárisabb és más irányú kezdeményezések hasonló eredménytelenséggel végződtek. Jellemző momentumként említhetjük itt meg, hogy a „nemes gondolkozású" Tasnádi Nagy András, a képviselőház elnöke, egyúttal a Budapesti Református Egyházmegye főgondnoka, mereven elzárkózott az őt személyesen felkereső Ravasz Lászlónak a presbiterek mentesítése tárgyában tett indítványa képviseletétől. Nem tudunk azonban arról sem, hogy számottevő foganatjuk lett volna azoknak az alkalmankénti intervencióknak, amelyekkel az egyes egyházi vezetők (elsősorban Ravasz László püspök) igyekeztek bizonyos, kivételesnek látott egyéni ügyekben, „a személyes befolyás által elbírt mértékben" közbenjárni. (Az

egyházfőkhöz tömegével érkező segélykiáltások döntő többsége persze többnyire nem is jutott tovább a püspöki hivataloknál vagy éppen a püspöki titkár íróasztalánál, s a válasz általában véve néhány soros, sablonos lelkigondozói levél volt csak.[4]

A „keresztény" kormányzat iránti egyházi lojalitás szinte karikatúrába illő tragikus esete volt, amikor Ravasz László ref. püspök és Mester Miklós kultuszminisztériumi államtitkár külön kihallgatáson kérte a miniszterelnököt és külügyminisztert a Gestapo által letartóztatott Miss Jane Haining Mariann, a *Budapesti Skót Misszió* tíz éve itt szolgálatot teljesítő vezetőjének szabadon engedésének kieszközlésére, továbbá a gettósításnál tapasztalható brutalitások kivizsgálására. Telejesen eredménytelenül. Az áldozatos lelkű skót hölgy Auschwitzban fejezte be életét. Hasonló eredménytelenséget kellett megtapasztalnia azonban a gettóba zártak érdekében interveniáló Győry Elemér dunántúli és Révész Imre tiszántúli püspöknek is.

Az egyházvezetés magatartásában fordulatot az *auschwitzi jegyzőkönyv*ről és az Endlösungról szerzett értesülések eredményeztek. Hatására a két vezető protestáns egyház hierarchiája külön-külön levélben kereste meg ismét a miniszterelnököt. A május 19-én kelt és markánsabb református változatból idézünk:

„De még két dologra Nagyméltóságod nagybecsű figyelmét újra fel kell hívnunk.

Az egyik az: méltóztassék gondoskodni arról, hogy a kitelepítések során a keresztyén vallású zsidók külön elhelyezést nyerjenek s a keresztyén egyházak lelkipásztorainak módjukban álljon zsidónak minősülő híveiket elkülönített helyükön szabadon meglátogatni [...]

A másik, amit meg kell említenünk, még csak egy sejtelem és aggodalom. Jeleket látunk, amelyek arra mutatnak, mintha az elkülönítés mellett az ország határán kívülre való deportálás is előkészületben állana.

Fel kell hívnunk nagyméltóságod figyelmét azokra a szomorú eseményekre, amelyek más országok zsidóságának hasonló deportálását végső befejezéshez juttatták s nagyon kérjük Nagyméltóságodat, hogy az ilyen események elkerülésére mindent megtenni s a magyar királyi kormányról és ezzel az egész magyar nemzetről az azokért járó felelősséget elhárítani méltóztassék."[5]

Az információs szempontból minden eddigitől eltérő helyzet egyfajta konzekvenciájaként kell értékelnünk Ravasz László május 24-i szokatlanul határozott hangvitelű körlevelét is (nyilván nem véletlen, hogy ugyanezt szó szerint átvette a tiszántúli kerület püspöke is). Ebben érzékelteti a lelkészi kar előtt a veszély valódi méretét, s felhívja figyelmüket a világnézeti pogányságtól való tartózkodásra és a zsidó áttérési szándékok komolyan vételére. Szavai azonban mégsem mennek túl néhány általános igazság és „önös" érdekű tétel (mint pl. az Ószövetség zsidótalanításának szűkebb egyházi szempontból is fontos elutasítása) hangoztatásán. Annak aláhúzásával pedig, hogy a zsidó áttérők esetében tudni kell, „a keresztyénség nem életbiztosítás, [...] aki ilyesmit keresett a keresztyén egyházban, az a mai napok szörnyű csalódásaiból tisztán láthatja, hogy hiába jött közénk", valamint annak kiemelésével, hogy az egyház vezetése a zsidóügyben „mindent megtett, amit megtehetett, s tiszta tekintettel néz bárhonnan jövő kérdés elé", gyorsan hatálytalanította is, amit korábban mondott, és lényegét illetően aligha szolgálta a gyülekezeti lelkészek jobb lelkiismeretének felébresztését.[6]

A május közepén kelt két iratot csak igen lassan követte az újabb, valóban határozottnak nevezhető fellépés. Mint alább látni fogjuk, feltételezhetően nem véletlenül. A közben eltelt időben mindenesetre tovább folyt az államhatalmi tényezőknél való kilincselés, eredményezve is néhány szerényebb engedményt. Így érték el június közepén egy Ravasz László által benyújtott ötlet segítségével a zsidó származású protestáns presbiterek (összesen talán 40–50 ember) diakónussá való „átminősítéséhez" a belügyminiszteri hozzájárulást, ami a korábbi kivételezési rendelet alapján mentességet biztosított az ilyen személyeknek. Továbbá: a gettók lelkészek általi akadálytalan látogatásának elvi engedélyét (ami a gyakorlatban mégis mindvégig igen önkényes maradt); a zsidó származású keresztény gyermekek árvaházakban való elhelyezésének és a vegyes házasságban élő zsidók gettóba hurcolástól történő megkímélésének elvi kilátásba helyezését.

Az idő előrehaladtával egyre fokozódott a kormányzatra nehezedő bel- és külpolitikai nyomás, beleértve ebbe az egyházak ilyen értelmű fellépéseit, valamint a változó hadihelyzetet is, amelyek június közepére megérlelték Horthyban és környezetében a zsidókérdés intézésének mérséklésére teendő lépéseket. Ekkor született meg Ravasz László indítványára és fogalmazásában az a június 21-én a miniszterelnöknek átnyújtott levél, amelyben a protestáns egyházi vezetők egyöntetűen „elítélik" a zsidókérdés megoldásának folyó „módját", a deportálások embertelenségét, azt, hogy az elhurcoltak útja, mint hozzátartozóik tartják, „a végső megsemmisülésbe vezet". Isten rendelése alapján „kárhoztatnak minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságot és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére". Az egyházfők e beadványban külön is és ismét szót emelnek a keresztény zsidók érdekében, és „könyörögnek" a miniszterelnöknek, „vessen véget a kegyetlenkedésnek". „De ha szavunknak foganatja nem lesz – írják –, kénytelenek leszünk egyházunk közvéleménye és a világprotestantizmus színe előtt bizonyságot tenni arról, hogy mi Isten üzenetét nem hallgattuk el."[7]

Miután érdemi választ soraikra nem kaptak, s az események menetében sem volt tapasztalható semminémű változás, a tiltakozó deklaráció eszközét helyezték kilátásba. Ravasz László el is készített egy ilyen szöveget, amelyet a tervek szerint július 2-án, vasárnap minden protestáns egyházi szószéken felolvastak volna. Ebben tájékoztatták volna a híveket a legutolsó kormányhoz intézett intervenciójuk tartalmáról, feltárva egyúttal az egyházi közvélemény előtt a zsidóirtás elleni eddigi tiltakozásaiknak a kormányzat részéről való figyelmen kívül hagyását.[8] A tervezet azonban végül is nem jutott céljához. A katolikus hercegprímás hasonló tartalmú és már kipostázás alatt álló pásztorlevelének hatósági elkobzása után a kormányzatnak, tudomást véve a protestánsok tervéről is, sikerült mindkét felet eltántorítania szándékától. Kompromisszumos „megoldás"-ként elérte, hogy a gyülekezetekhez végül is csak egy hatsoros tájékoztatás menjen ki arról (kérve a lelkészeket ennek a július 19-i istentiszteleten történő felolvasására), hogy a két „evangéliumi egyház, illetve a római katolikus egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljárt az illetékes kormánytényezőknél és ez irányú fáradozásait tovább is folytatja".[9]

A manifesztum sorsával kapcsolatos korabeli és azóta is köztudatban élő felfogás a kormányzati erőszak számlájára írja a fiaskót. A valóság ezzel szemben egészen más. A nyilvános tiltakozás ugyanis alapvetően belső okok miatt, néhány aláíró püspök aggályán és módosító szövegjavaslatának elhúzódó tárgyalásán, valamint az üggyel kapcsolatos titoktartás értelemszerűen bekövetkező fellazulásán bukott el. Egyesek azt kifogásolták, hogy a szöveg nem tartalmazza a bombázások elleni tiltakozást is, volt, aki a templomokban való felolvasást tartotta helytelennek stb. Igen tanulságos megfigyelni az ellenérvek hátterében meghúzódó motivációkat. A vétóval élők többnyire az államhatalommal való szembekerülésnek a pénzügyi kihatásaira, az iskolák elvételének lehetőségére s az egy-

házvezetők elleni feltételezhető repressziókra hivatkoztak. Többen ezek elkerülése céljából is látták volna jónak a bombázások elleni – nyilvánvalóan propagandisztikus értékű – protestálás szövegbeli szerepeltetését.

Rövid kitérőként külön is utalunk rá, hogy az állami dotáció szinte mindvégig egyike volt azon legjelentősebb faktoroknak, amelyek az egyházakat szinte odaláncolták a politikai hatalomhoz. Igen érzékletesen fejezi ki ezt az a néhány sor, amit az evangélikus országos felügyelő, báró Radvánszky Albert írt szeptemberben a németbarát Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszternek, megköszönve az egyik püspöki székház építésére kiutalt „rendkívüli és kivételes" államsegélyt: „Ezért teljes mértékben Tiéd az egyházkerületnek és egész egyházunk megkülönböztetett hálája."[10]

A nyilvános tiltakozás elvetélésének okait elemezve meg kell még említenünk azt is, hogy a jelzett fogalmazvány radikális változatának szószólóit nem utolsósorban egy olyan külső taktikai szempont mozgatta, amelynek a püspöki kar egyes tagjai egyébként sem tulajdonítottak különösebb fontosságot. Amint a római katolikus egyház energikusabb fellépésében is jelentős szerepe volt az egyházat ennek elmulasztása esetén érhető „kedvezőtlen megítélés"-re hivatkozással érvelő pápai sürgetésnek,[11] úgy a protestánsokat sem hagyta hidegen a külföldi egyházak szimpátiájának esetleges elvesztése. Annál kevésbé, hiszen az angolszász egyházak és főként a szövetséges hatalmi érdekszférákban működő ökumenikus egyházi intézmények részéről egyre fokozódó elégedetlenséggel szemlélték a magyar egyházak viselkedését. Utalt erre már a miniszterelnökhöz intézett június 21-i levél is, jelezve, hogy a protestáns egyházak eddigi lojalitásáért őket „a világkereszténység vezető testületeinek vádja és felelősségrevonása ér[i]". Még egyértelműbben utal erre azonban Ravasz Lászlónak az eseményeket kommentáló *Pro memóriája*, nem hagyva kétséget afelől, hogy a nyilvános tiltakozás igazi mozgatója a reklámpolitikai momentum volt: „ha csak egy templomban is megtörténik ez a felolvasás, célunk el van érve. [...] Nem tudtam a jelenlévőket arról meggyőzni, hogy a bombázás elleni tiltakozással ne kapcsoljuk össze a kérdést. Előbb a zsidókérdésben kell elfoglalnunk az egyedül helyes álláspontot és ezt kell kifejezésre juttatnunk, mert ezzel már rég tartozunk [...] A külföldi egyházak akkor veszik komolyan a bombázás elleni tiltakozásunkat, ha a másik kérdésben elfoglalt bátor állásfoglalásunk megnyerte az ő helybenhagyásukat."[12]

A protestáns egyházak zavarodottságára és végső gyengeségére nyilvánvaló kihatással volt persze az is, hogy úgy érezhették, a nyíltan felvállalt protestálással ők idézik csak fejükre a kormányzat haragját, miközben a többségi katolikus egyház érintetlen marad. Tanácstalanságukat fokozta, hogy a hercegprímás, Ravasz és Raffay Sándor evangélikus püspökök többszöri kísérlete ellenére, hasonlóan a későbbiekhez, mindig elutasítólag reagált a közös keresztény egyházi fellépés indítványára.

A június végi egyházi akciót – meghiúsulása dacára is – sokan úgy értelmezik, mint ami a budapesti zsidóság megmentését jelentette, hiszen a kormányzat, amely e tiltakozással – úgymond a bukás szélére jutott volna –, szorult helyzetében ezt kínálta fel cseréül a meghátráló egyházaknak. Ráadásul katolikusok és protestánsok egyaránt hajlamosak csak a saját érdemeiknek betudni ezt az eredményt. A tények persze egészen mást mutatnak. A deportálást Horthy – elsősorban a külföldi tiltakozások hatására – még július 7-én leállíttatta, s mint már említettük, régebb óta fontolgatott egy ilyen döntést.[13] Külön elemzés tárgyát képezhetné annak végiggondolása, hogy az egyházi vezetők mennyit tudtak ekkor e döntésről és mennyire tekintették szilárdnak ezt az elhatározást. Feltétele-

3828/1944.

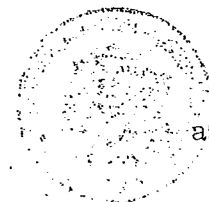
Nagytiszteletü Lelkipásztor Ur!

Felkérjük, hogy a legközelebbi vasárnap /julius 16-án/ a délelőtti istentisztelet végeztével sziveskedjék felolvasni a következő üzenetet:

"A magyarországi református és a magyarországi evangélikus egyház püspökei tájékoztatni kivánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljárt az illetékes kormánytényezőknél és ezirányu fáradozásait tovább is folytatja."

Budapest, 1944. julius 12.

Kiváló tisztelettel:

az Egyetemes Konvent Elnöksége.

A református egyházvezetés körlevele a lelkészekhez

zésünk az, hogy a kormány egyházaknak tett 11-i ígérete a budapesti zsidók deportálásának felfüggesztésére, amit egy másnap kelt levélben Sztójay külön írásban is megerősített, nem volt újdonság, s legfeljebb csak bizonyos nyomatékot kölcsönzött a Horthy-féle döntés realitásértékének. Valószínűsíti ezt az is, hogy június 20-a körül felfokozódó egyházi aktivitás – láthatóan – maga sem volt teljesen független a színfalak mögötti politikai erőpróbától, sőt feltételezhetően egyik részét képezte egyfelől a döntéshelyzetben lévő mérsékelt politikai tényezőkre kifejtett nyomásgyakorlásnak, másfelől pedig a Horthy körüli konzervatív körök részéről a radikális nációrientációt képviselőkkel szembeni akcióknak. A kormányzó közvetlen környezetével bensőséges szálakon érintkező Ravasz László június közepei, meglehetősen váratlan aktivizálódása és kezdeményező szerepe mindenképpen erre utaló jelnek tekinthető. Hasonlóképpen nem választhatóak el e politikai mozgásoktól azok a további eredmények, amelyek az egyházakkal folytatott tárgyalásokat még követték. Így mindenekelőtt a keresztény zsidók megkímélésének homályos ígérete egy esetleges mégis bekövetkező budapesti deportálás esetére, s az az engedély, amely lehetővé tette s a konvertiták érdekképviseletét ellátó Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének létrejöttét, továbbá a keresztény lelkészek hozzátartozóinak mentesítését a zsidótörvények hatálya alól. Tágabb összefüggésben idevehető még az a felhatalmazási jogszabály is, amely a zsidótörvények alóli kivételezési jogkörrel ruházta fel augusztusban a kormányzót. A keresztény egyházfők e vonalon többek ügyét tudták még (nem utolsósorban Mester Miklós államtitkár segítő közreműködésével) a későbbiekben pártfogolni.

Rövid kitérőként szót kell itt ejtenünk még arról, hogy a háborús körülmények folytán ez idő szerint Svácjban tömörülő nemzetközi (ökumenikus) egyházi szervezetek és munkatársaik nagy erőket mozgósítottak a fasizmussal szembeni egyházi küzdelem, köztük nem utolsósorban a menekültek és az üldözött zsidók támogatására. Az ökumenikus mozgalomba elsősorban csak nemzeti külpolitikai érdekekből bekapcsolódó magyarországi református és evangélikus egyházak vezetői azonban nem éltek az embermentő szolgálat szempontjából ezen a kapcsolatrendszeren keresztül kínálkozó, meglehetősen komoly volumenű lehetőségekkel. Sőt, kifejezetten kellemetlenkedésnek tekintették az innen, éppen a zsidókérdés ügyében feléjük irányuló megkereséseket és kritikákat, s az 1944-es márciusi fordulatot követően pedig Sztójay kérésére fel is függesztették Genffel ápolt addigi kapcsolataikat. A már Svájcban székelő megbízottaikat mindenesetre igyekeztek még felhasználni arra, összhangban a korábbi gyakorlattal, hogy aktív propagandát fejtsenek ki a hazai állapotok lehető eltussolásában. Természetesen nehéz pontosan felmérni, mennyiben segíthettek volna e szálak a magyar egyházak 1944-es humanitárius tevékenységének elmélyítésében. Abból azonban, hogy Genf felől Budapest elzárkózása ellenére is számos jelentős támogatást sikerült nyújtani Magyarországnak (pl. komoly pénzügyi segélyeket, köztük az amerikai metodisták részéről az egyházi zsidómentő szolgálatok céljára szánt adományok diplomáciai csatornákon és a Nemzetközi Vöröskereszt útján való eljuttatása), arra utal, hogy az egyházi mozgástérnek e meglehetősen jelentős vonala kihasználatlanul maradt. Mi sem jellemzőbb ennek súlyára, mint az, hogy az *auschwitz jegyzőkönyv* Svájcba történő kicsempészését követően – amelynek megszervezése mégcsak véletlenül sem jutott eszébe a dokumentumot ugyancsak ismerő magyar egyházvezetőknek – egyes ottani protestáns körök vállalták magukra a világszerte óriási visszhangot kiváltó leleplező erejű anyag terjesztését. A svájci ökumenikus tényezőkkel való

kapcsolatok részleges és illegális fenntartása érdemileg végül is két ember nevéhez fűződik. Az egyik közülük Pap László református teológiai tanár, a *Magyar Ökumenikus Ifjúsági Bizottság* elnöke (az általa vezetett szervezet volt egyébként az egyik létrehozója a *Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottság*nak), a másik pedig az ez idő szerint Genfben tartózkodó evangélikus Radvánszky Albert, akinek igen jelentős érdemei voltak egyfelől a hazai embermentő szolgálat, elsősorban is a *Jó Pásztor Bizottság* külföldi pénzügyi támogatásának megszervezésében, másfelől pedig abban, hogy személyes intervencióival és az ökumenikus tényezők álláspontjának Magyarországra való eljuttatásával közreműködött a hazai egyházvezetőknek a zsidóüldözéssel szembeni álláspontja fentebb ismertetett befolyásolásában.[14]

A június végi, július eleji események kétségtelenül a csúcspontját jelentették az egyházi vezetés részéről folytatott embermentő küzdelmeknek. Ennek ellenére a továbbiakban is nyílt még lehetőség a cselekvő szerepvállalásukra. Ezek köréből említhetjük elsőként a *Jó Pásztor Bizottság* – később még bővebben is szóba kerülő – munkájához nyújtott erkölcsi támogatást és bizonyos mértékű gyakorlati segítséget is. Ez utóbbiakat tekintve külön is kiemelendő, hogy a Ravasz-féle irányítás viszonylagos nagyvonalúsággal kezelte a bizottság tagjai közé való felvételi szándékokat, hozzájárulva az életmentést is jelentő diakónusi igazolványnak az új munkatársul jelentkező néhány zsidó származású személy részére való megadásához. Hasonló területet jelentett továbbá a keresztény zsidók érdekvédelmi szervezetének részbeni felkarolása, a diakónusi kategória lehető bővítéséért tett ismételt próbálkozások.

A kisebb-nagyobb jelentőségű, segítő tartalmú megnyilvánulások közül kiemeljük végül még azt a református részről tett kísérletet, amely azt célozta, hogy az egyházi tanintézetek zsidó származású diákjai is bekapcsolódhassanak az ősszel kezdődő oktatásba; evangélikus vonatkozásban pedig azokat a közbenjáró intézkedéseket, amelyeket egyes lelkészek és gyülekezeti tagok SS-be való besorolásának elkerülése érdekében tettek a felső szintű állami hatóságoknál.

Igaztalan lenne persze nem szólni arról, hogy az események hatására a hierarchia egyes tagjainál számottevő szemléleti változásnak is tanúi lehetünk, s hogy a mindegyre radikalizálódó történések többek addig is vívódó lelkiismeretét indították el közülük, a cselekvés korábbinál határozottabb irányába. Példaként említhetjük itt meg Lázár Andor dunamelléki főgondnok és Szabó Imre budapesti református esperes nevét. Álláspontmódosulásuknak önmagában vett értéke mellett természetesen megvolt az a külön kisugárzása is, hogy bizonyos bátorítást, ösztönzést adtak más, felelős pozícióban levő szereplők számára.

Semmiképpen nem lehet független ettől a lélektanilag is megváltozott helyzettől, hogy kapcsolatok épültek ki (főként Bereczky Albert és Soos Géza révén) az ellenállási csoportosulások irányába, kibővültek és bejáratottabbakká váltak a konspirációs együttműködés mechanizmusai. A deportálások augusztus végére várt felújítása előtt például nagy erőkkel működött a Bereczky Albert–Ravasz László–Komoly Ottó–Muraközy Gyula –Ambrózy Gyula és mások formálta konspirációs hálózat, eltökélt szándékot tükrözve minden lehető megtételére a tragédia elkerülésére.[15]

Az őszi fordulat gyökeresen új helyzetet teremtett. Egyrészt teljesen reménytelenné vált a bármilyen eredményt is hozó párbeszéd eszméjének ápolása a kormány iránt, s maradt tehát inkább az apró, gyakorlatias közbeavatkozások lehetősége, másrészt pedig

lehetetlenné vált továbbra is és az eddiginél még határozottabb hangon tiltakozni az eseményekkel szemben.

A dunántúli püspökök például szót emeltek a Szálasi-éra újabb kegyetlenkedései ellen, a családok drasztikus szétszakítását eredményező elhurcolások miatt. A püspökök közül többen is mérsékletet kértek a nemzetvezetőtől és más állami vezetőktől az üldözöttek érdekében, tiltakoztak a mind jobban eszkalálódó erőszakhullám ellen. Igyekeztek védelmükbe venni az atrocitásoknak és egyéb veszélyeknek kitett egyházi alkalmazottakat, beosztottakat. (Egyik megrendítő példája az ilyen eseteknek, amikor az egyik református lelkész zsidó származású, súlyos beteg, gyermekágyas feleségét kellett kimenteni a helyi nyilasok karmai közül, megakadályozandó Hegyeshalom felé való elhurcolását. De figyelmet érdemlő az az intervenció is, amit báró Radvánszky Albert, az evangélikus egyház egyetemes felügyelője tett 1944 novemberében a Jolsvatapolcán szolgáló és október végén letartóztatott s hadbíróság elé állított Szivák Emil ev. lelkész érdekében a honvédvezérkar főnökénél, Beregfy Károlynál. Nem tudjuk, kapott-e választ. Eredménye azonban nem volt közbenjárásának, mert Szivákot Dachauba hurcolták. A felszabaduláskor végül is megmenekült). Megemlítjük Ravasz László és Raffay Sándor püspökök ama kísérletét, amellyel még az utolsó időkben is megpróbálkoztak egy Szálasit felkereső és nála az aktuális fejlemények miatt tiltakozást kifejező közös keresztény deputáció létrehozásával. (Sajnos, Serédi Jusztinián hercegprímás nem látta kívánatosnak a kérdés ekkénti kezelését.)[16] Az evangélikus egyház báró Radvánszky Albert és Vargha Sándor egyetemes főtitkár vezetésével október elején *Magyar Protestáns Központi Hivatal*t hozott létre a Svéd Vöröskereszt védnöksége alatt. E munka keretében igyekeztek például gyermekeknek és aggoknak menedéket nyújtani és vidéki otthonokat rendelkezésre bocsátani a vöröskeresztes embermentéshez. Az év végi apokalipszis időszakából említhetjük azonban még azokat az egyházvezetői intézkedéseket is, amelyek révén reformátusok és evangélikusok igyekeztek gondoskodni a budapesti gettót látogató lelkészek kinevezéséről. Így nyújthattak lelki és gyakorlati segítséget is nyomorúságok között élő híveiknek Borsos Sándor és Nagy Gyula református, valamint Csepregi Béla és Grünvalszky Károly evangélikus lelkészek.[17]

Fontossága és igen széles tömegeket érintő mivolta okán szót kell ejtenünk az áttérések speciális kérdéséről, ami az 1944-es évben meglehetősen készületlenül érte az egyházakat, nagyon ellentmondásos reakciókat váltva ki köreikben. Összefoglalóan az alábbi dilemmával kellett (volna) megbirkózniuk: A zsidók önmentési igyekezetével szembeni antiszemita averziók, mind az egyházi, mind a társadalmi közegben; az áttérések nemegyszer kizárólag formai jelensége. A dilemma súlyát jól érzékelteti Kapy Béla evangélikus püspök egyik kijelentése: „Nem tagadhatjuk meg egyházunk missziófeladatát, mely természetesen a zsidókkal szemben is fennáll, viszont nem alacsonyíthatjuk le egyházunkat és nem engedhetjük azt egyéni érdekek kiszolgálójává tenni. A meggyőződés és lelki átalakulás nélkül menekülő zsidók felvétele a keresztyén egyházba az első áttérési mozgalomnál [ti. az ellenforradalmi kurzus kezdetén] sok kárt okozott a keresztyén egyházaknak."[18] Az 1944-ben erősen megnövekedett arányú áttérés lényegében a három történelmi protestáns egyház felé irányult. (A kézenfekvő okok mellett nyilván azért is, mert az egyébként szintén üldözött többi kisegyház tagjának lenni már eleve inkább életveszélyt jelentett, mint életbiztosítást.)

Az evangélikus és református egyházak áttérési gyakorlatát egy 1943-as rendelet írta

ad 1130 - 1944. eln.szám

E levélhez volt csatolva KOMOR OTTÓ urnak, a cionisták főtitkárának, továbbá Török Sándornak, a Keresztyén Zsidó Tanács alelnökének a levele. Török Sándor kérte, hogy levelét semmisitsem meg, ez megtörtént. Komor Ottó levelét csatoltam a kabinetirodai főnök urhoz irott sajátkezü levelemhez, amelyben Mester Miklós helyett, aki Erdélyben van, közvetitettem számára azt a hirt, hogy a jövő héten a zsidók koncentrációs táborokba való tömöritése ujra megkezdődik. A levelet lezárva, igen bizalmas jelzéssel átadtam a küldöncnek: ifj.Victor Jánosnak, hogy adja Muraközy Gyulának, aki csütörtökön délelőtt a kabinetirodai főnök urnak személyesen átadja.

Budapest, 1944. augusztus 22.

R.L.

hozta

tam, hogy

közy Gyulát,

, hogy

ell meg-

megbíz-

ható ember, Koechlin úr levele rajta keresztül érkezett. – A másik: Ambrózy Gyula kegyelmes úr Mester Miklóst megkérte, hogy minden készülő eseményről azonnal informáljuk őt. M. M. ezt a kívánságot Ambrózy helyeslésével nekem is továbbadta.

Ravasz László református püspök levele

elő. A református egyház – nem utolsósorban a korszak antiszemita közhangulatának engedve – általában egyéves felvételi előkészítő periódust írt elő a zsidó hitről áttérni szándékozók számára. Az evangélikus előírás ennél liberálisabb volt: egy hónapnál nem rövidebb és minimum húsz órai oktatást tett kötelezővé, s nagy mozgásteret hagyott a lelkész esetenkénti mérlegelésének. E tény áll tulajdonképpen annak a hátterében, hogy bár a két egyháznak az áttéréseket illető 1944-es magatartása között alapvető eltérés nem volt, az evangélikus felekezet vezetői szinteken tapasztalható reakciója, konfrontálódva a betérés „veszélyeivel", igen eltért a reformátusétól. Túróczy Zoltán tiszakerületi püspök már március 28-án reagált a politikai fordulat ez irányban várható következményeire, leszögezve, hogy „megoltalmazandó egyházunkat azoktól, akik érdekből óhajtják elözönleni gyülekezeteinket", „minden áttérni szándékozó zsidót részletesen ki kell hallgatni, mert nem nyújthatunk segédkezet a zsidóknál többször előforduló ahhoz a szándékhoz, hogy a legkülönbözőbb felekezetek részéről is biztosítani óhajtják a családot, s ezért a család különböző tagjai különböző vallásokra térnek át".[19] Ezt elhárítandó a püspök a maga kerületében megszigorította az országosan érvényben lévő szabályrendeletet, félévi egyházlátogatási próbaidőt és másik fél év oktatási időszakot előírva az áttérés feltételeként. Hasonló szellemben járt el a dunáninneni püspök is, azzal a különbséggel, hogy ő május 6-án (!) módosította fél évre a betérési folyamatot, mondván, „természetes [...], hogy ilyen mozgalommal szemben le kell bocsátani a sorompót. Egyházunk nem menedékhely, hanem Krisztus híveinek közössége."[20] (A többi kerület szintén szigorított az 1943-as törvényen.) Miután a reformátusoknál ilyen lépésre nem volt szükség, ott csak a már meglévő merev keretek betartásának fontosságára kellett figyelmeztetni a lelkészi kart, például azért, fogalmaz a Kálvin téri ref. lelkész, Muraközy Gyula, mert a „liberálisok",„a többi lelkipásztor testvéreket saját híveikkel való konfliktusba sodorják [...azzal,] ha az egyik [...] pár órai előkészítés után megkeresztel embereket, a másik [...] pedig csak egyévi előkészítés után [...]."[21]

Az evangélikus példákkal azt a nézetünket illusztráljuk, miszerint az egyházaknál ilyen úton védelmet kereső zsidók visszautasításának az oka nem elsősorban (csak) és kizárólag valamilyen szentségtisztelő pietás volt, vagy éppen az áttérés „mentőerejének" taktikai indíttatású védelme. (Ez idő szerint egyébként sem nagyon fordult még elő a keresztleveleknek tucatáruvá válásuk okán történő hatósági negligálása, mint ahogy arról is csak elvétve tudunk, hogy a hatóságok érdemi kifogást támasztottak volna a keresztelési szabálytalanságok miatt.) Mutatja ezt többek között, hogy a lelkészi kar és az egyháztagok körében nem találtak különösebb visszatetszésre sem a szigorítások, sem pedig a törvényi keretek betartására felszólító instrukciók, de éppígy sok gyülekezet lelkészének és presbitériumának félreérthetetlen prózai okokkal indokolt „sorompóleeresztése" is, s végül az, hogy viszonylag igen kevés olyan hatósági eljárás ismert csak, amelyet a keresztelések körüli visszaélések miatt indítottak volna. Természetesen mindez nem jelenti azt, mintha az egyházvezetőknek ne lehetett volna indokoltan tartaniuk az egyházi és társadalmi közvélemény ellenszenvétől egy liberálisan kezelt betérési úzus esetén, s azt sem, mintha közülük némelyek nem őszintén gondolták volna, amikor a keresztség szentségének méltóságára hivatkozással tanúsítottak merevséget annak „funkcionális" igénybevételével szemben. Olyanok is voltak, akik azért zárkóztak el a megengedőbb gyakorlattól, mert racionálisan látták, hogy a „csodaszer" hatékonysága lényegesen szerényebb a hozzá fűzött reményeknél, vagy mert valóban e hatékonyság –

[14] L. ehhez: Majsai Tamás: *Ökumenikus egyházi intézmények és személyek, valamint a Magyarországi Református Egyház szerepe az embermentő tevékenységben. Egy lehetőség lehetetlenségének története.* (Kézirat, megjelenés előtt.)

[15] L. ehhez: *Komoly Ottó naplója. 1944.* Közli: Mester Miklós, Majsai Tamás és Schmidt Mária. In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve. III. 1983.* Budapest, 1984. 238–305. o.

[16] A levelet Langlet Waldemar, a Svéd Vöröskereszt magyarországi főmegbízottja és Ordas Lajos evangélikus lelkész vitték el Esztergomba. L. ehhez: Nina Langlet: *A svéd mentőakció, 1944.* Budapest. Kossuth, 1988. 170–171. o. A hercegprímás az együttműködést azzal utasította vissza, hogy ő már megelőzően tiltakozott Szálasinál. L. ehhez: Lévai i.m. 170. o. Nem volt azonban teljes az egyetértés a protestáns felekezetek között sem. L. ehhez: *Pro memoria* 28. o. és Bereczky i.m. 32–34. o.

[17] *EOL* 2/a. fond: 1552/1944.

[18] L. 1. sz. j. 5. o.

[19] *Tiszakerületi ev. püspök 633–2/I/1944. sz. körlevele. EOL:* 1. 1. sz. j.

[20] *A Dunáninneni Ev. Egyházkerület püspökének 1944. V. 6.-án kiadott, I/1944. sz. körlevele. EOL,* uo.

[21] *RL:* Budapest Kálvin Téri Református Egyházközség Irattára. *Lelkészi levelezés 1943–1946.* 43. doboz. L. 295/1944.

[22] L. 6. sz. j.

[23] *EOL* 4/b. fond: 1558/1944.

2. A központi jellegű intézmények

A felső egyházvezetés mozgásterétől számos vonatkozásban eltérő adottságai és cselekvési lehetőségei voltak az egyházi struktúra olyan intézményi közegeinek, amelyek csak lazább (felügyeleti) szálakkal kapcsolódtak a központi adminisztrációhoz. Gondolunk itt mindenekelőtt a *„Jó Pásztor" Bizottság*ra, a diakonissza intézményekre, a különböző egyháztársadalmi szervezetekre, a kórházakra.

Bizonyos tartalmi természetű megfontolások miatt e kategóriába tartozónak látjuk azonban a segítés és az életmentés kisegyházi kereteken belüli szép és olykor igen hatékony példáit is. Elsősorban azért, mert e közösségek viszonylagosan elenyészőnek nevezhető hierarchikus szerveződése miatt az egyes funkcionális egységek jószerével úgy működtek, mint egy nagy egyház missziói-diakóniai állomása. Nem véletlen, hogy a körükből ismert embermentő megnyilvánulások szinte kizárólag egy-egy kiemelkedő személy nevéhez kötődnek, úgy mint egy történelmi egyházi diakóniai vagy kórházi intézetében. Végül lényegesnek érezzük azt a momentumot is, hogy e közösségek – hisz lényegesen kevesebb szállal kötődtek a politikai vezetéshez –, egy olyan szituációban, mint amilyen 1944–45-ben volt, nagyobb cselekvési szabadsággal is bírtak. Ez utóbbi tényező kedvezett egyébként annak is, hogy e kis közösségeken belül – a maguk lehetőségei szerint – szintén megteremtődhessenek azok az embermentésben előnyös funkcionális feltételek, amit a nagy egyházak intézményeinél azok zártsága és egyszerűsített belső hierarchicitása jelentett. Az egyes intézményeken belüli embermentő tevékenységről szólva kell itt említést tennünk még a formai jegyek alapján szintén idesorolható gyülekezetekről. Arra való tekintettel azonban, hogy ezek működése csak eszközi lehetőségeit illetően minősíthető intézményinek, egyébként azonban szinte teljes mértékben egyéni jellegű volt, külön fejezetben foglalkozunk a kereteik között megnyilvánult humanitás ismertetésével.

Az itt és a további fejezetekben szóba kerülő részletek nemcsak az eddigiek számszerű kiegészítését jelentik, hanem egyúttal a rászorultak iránt megnyilvánuló, illetve meg nem nyilvánult cselekvő humanitás egy – e közeget illetően természetszerűleg – más módusát is tükrözik: Nem számadatok, hírek, segítségkérések, beterjesztések, intervenciók papírokon tárgyiasult és taktikai-stratégiai vitákon elszellemült alakjában, hanem hús-vér valóságban, a szomszéd, az azonos utcában, településen lakó szemmel látható sorsában, az ajtón kezével és véres arcával kopogtató, döbbent-rettegő tekintetével segítségért, bebocsátásáért esdeklő alakjában és a mindezzel találkozó másik ember határozott-bizonytalan, bátor vagy éppen félő érzelmeivel, eddigi szilárdnak hitt felfogásával viaskodó, avagy éppen könyörtelen, dogmái börtönébe zárkózva adott reakcióinak kézzelfoghatóságában.

Amikor már majd a történeti jövendőben mindössze egy rövid mondat fogja csak utalásszerűen jelezni a protestáns egyházak második világháború alatti embermentő szolgálatát, akkor ennek lényegi tartalma minden bizonnyal a Jó Pásztor és gyermekotthonai lesznek. A zsidótörvények hatására és az így hátrányosan érintett hívek támogatására 1939 végén létrejött katolikus püspökkari bizottság példája alapján a református egyház körében is megfogalmazódott egy hasonló szervezet létrehozásának igénye. Noha Ravasz László konventi és zsinati elnök mérsékelt erővel maga is támogatta volna e propozíciót, mások ellenkezése miatt ekkor még nem valósulhatott meg. Végül Bereczky Albert és a szabadegyházi tömörülés egyfajta csúcsszervét jelentő *Magyar Evangéliumi Szövetség* elnökének és Jó Pásztor elnevezésű bizottsága alelnökének, Poór Jenő malomigazgatónak beadványa nyomán, 1942 októberében létrejött a *Református Egyház Egyetemes Konventjének „Jó Pásztor" Missziói Albizottsága.* Ügyvezető elnöke Muraközy Gyula Kálvin téri lelkész lett, titkára pedig Éliás József. A bizottság kifejezett célja a munkaszolgálatos és internálótáborokban lévő zsidó származású református hívek pásztori és szociális-karitatív gondozása. Munkája lassan bővült, s 1944-re már a szabadegyházak érintett tagjainak ügyeit is a magáénak tekintette. Az evangélikus egyház, előbb csak Kemény Lajos budapesti esperes révén, majd később felsőbb szintek jóváhagyásával is bekapcsolódott e szolgálatba.

Az intézményes egyházak részéről anyagi támogatásban szinte egyáltalán nem részesülő munkaág hatalmas szervezési munkát végzett, aminek eredményeként sokágú vallásos „mentálhigiéniás" missziót folytathatott. Látogatta az országszerte szaporodó internálótáborokat, közbenjárt személyes ügyekben, és anyagi támogatásban (pénz, ruhanemű és hitéleti irodalom) részesítette a munkaszolgálatosokat és hozzátartozóikat.

Az 1944 márciusi fordulat teremtette új helyzet nem érte felkészületlenül a bizottságot és munkatársait. Élükön a szolgálat lelkét jelentő, fáradhatatlan Éliással, gyorsan tudtak alkalmazkodni a minőségileg egészen más szituáció követelményeihez. Egyrészt folytatták a már megkezdett keretek közötti munkájukat (ami értelemszerűen kibővült az egyre korlátozottabb lehetőségekkel bíró zsidók még több irányú segítségével, a megduzzadt áttérési hullámmal együtt járó előkészítési tanfolyamok lebonyolításában való közreműködéssel), másrészt számos újszerű feladatot is vállaltak. Folyamatosan figyelemmel követték a világi hatóságok által kibocsátott vagy csak tervezett intézkedéseket, figyelmeztetve ezekre az egyházi főhatóságokat, egyúttal intézkedési javaslatokat is beterjesztve. Együttműködtek a Török Sándor-féle zsidó-keresztény érdekvédelmi szervezettel, bekapcsolódtak a más egyházak részéről folytatott hasonló irányú segítő akciókba, a kü-

Kritikussá a helyzet a gyermekek miatt akkor vált, amikor a téglagyári gyűjtőtáborból kiválogatták a munkaképes zsidókat s elvitték. Ekkor egyes házakba [...] százával zártak be gyermekeket teljesen felügyelet és gondozás nélkül. [...]
Ilyen esetek elmondása után nem vitás, hogy segíteni kellett gyermekéletek százainak megmentése érdekében."[2]

Szinte felsorolhatatlan azoknak a segítőknek a neve, akik közreműködtek Sztehlo munkájában. Megemlítjük mindazonáltal a szintén Jad Vasém-elismerésben részesült Koren Emil evangélikus lelkész és felesége nevét, valamint Pap László teológiai tanárét, aki Buda és Pest kettészakadása után a pesti oldalon is irányította a gyermekmentő szolgálatot.[3] Ugyanígy érdemes megemlíteni, hogy a gyermekotthon-szervezés egyúttal a más vonatkozásban ellehetetlenülő Jó Pásztor Szolgálat továbbvitele is volt azok részéről, akik a munkatársak közül nem kényszerültek illegalitásba (mint pl. Kádár Imre és felesége, Hajós Emil és neje, Gyürk István és mások).[4]

Noha a protestáns egyházak diakonisszaintézményi hálózata korántsem vethető egybe az ennek formailag megfelelő katolikus szerzetesrendi struktúra méreteivel, ezek a közösségek éppúgy kivették részüket az 1944–45-ös háborús hónapok alatt az emberi életek lehető védelmében, mint az utóbb említettek. Az evangélikus *FÉBÉ Diakonisszaegyesület* ez időszak alatti tevékenységéről írja összefoglaló jelentésében a felügyelő esperes: „Budapest ostroma alatt minden intézményében otthont és védelmet nyújtott sok embernek, főleg fiatal leányoknak és a legnehezebb körülmények között is szolgálatait hittel és Istentől kapott erővel végezte."[5] Az önzetlenül tevékenykedő diakonisszák közül Huszár Margit életét is áldozta a harcok közepette, szolgálatvégzés közben. Az egyesület részt vállalt ezenkívül az evangélikus egyházba áttérni kívánó zsidók előkészítő oktatásában is.

Az ellenállás és az életmentés különösen fontos központját jelentette a *Dunamelléki Református Egyházkerület Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítványá*nak intézethálózata. Az intézmény diakonisszái nagy bátorsággal, erkölcsi szilárdsággal végezték tevékenységüket, rendelkezésre állva bárhol, ahol szükség volt rájuk: fővárosi vagy vidéki menhelyeken, gyermekotthonokban, betegellátó helyeken. Többen segítették közülük a Jó Pásztor és Bereczky Albert munkáját. A szolgálat mártírjaként kell megemlítenünk Gönczy Júlián diakonissza nevét. Az Alapítvány *Bethesda Kórháza* menedékül szolgált számos exponált baloldali személynek, ellenállóknak és üldözötteknek. Itt rejtőzött egy időben például Tildy Zoltán, Mester Miklós, Bereczky Albert. Itt tartottak fontos találkozókat az egyházak, a zsidóság és az ellenállási mozgalom emberei egymással. Az alapítvány nyomdáján árjapapírokat sokszorosítottak a családfákat gyártó Bottyán János ref. lelkész közreműködésével. Százakra tehető azok száma, akik az alapítvány intézményeiben és munkatársaitól kaptak segítségeket, hosszabb-rövidebb távú menedéket. Külön is megemlítjük a Bethesda Kórház irányítói közül Bodoky Richárd igazgató és Péter János intézeti lelkész nevét, akik vezető szerepet játszottak az embermentő tevékenységbe való bekapcsolódásban és annak koordinálásban, Cseh-Szombathy László Kálvin téri református presbitert, a diakonisszakórház főorvosát, aki többek között beutalókkal segített egy-egy ember helyi és máshol történő elrejtésében, valamint Juhász Margit diakonisszát, aki maga külön is bújtatott egy zsidó családot, előbb saját kis lakásán, majd pedig vidéken. Neve méltán szerepel ott a Jad Vasém által nyilvántartott *Igazak* sorában.[6]

Kiterjedt embermentő tevékenység folyt a *Magyar Keresztyén Leányegyesületek* (KLE) *Nemzeti Szövetségé*nek keretében. Közelebbi tudomásunk van a szövetség által Keléden fenntartott otthonban gondozott menekült lengyel lányoknak nyújtott segítségről, valamint arról a nagyszabású szolgálatról, ami a szövetség Bocskay út 35. sz. alatti székházában folyt. Különösen Victor Erzsébetnek, a szövetség főtitkárának és legközelebbi munkatársának, Tukka Ilonának vannak múlhatatlan érdemei abban, hogy a székházban lévő dolgozó nők otthonában „szállást és menedéket adtak üldözött nőknek, katonaszökevényeknek és az ellenállási mozgalom embereinek", erdélyieknek és zsidóknak, „állandó kellemetlenkedéseknek kitéve [magukat] a nyilasok részéről". Az ostrom alatt a ház 52 lakója közül 22 rejtegetett ember volt. Emellett sokat segítettek a szomszédságban lévő zsinagógában elhelyezett munkaszolgálatosoknak is. A KLE bekapcsolódott a Nemzetközi Vöröskereszt tevékenységébe is, részt vállalt a Sztehlo-féle otthonok fenntartásában és a külföldre menekítendő gyermekek transzportjának összeállításában.[7]

A diakonisszák önfeláldozó szolgálatának szép példája a következő, meglehet epizódszerű, de mégis sokatmondó eset. A Bereczky Albert és Békefi Benő lelkészek által létrehozott *Református Gyülekezeti Evangelizáció Baráti Társaság* által alapított nyíregyházi *Magyar Ébredés Diakonissza Testvérház* egyik diakonisszája, Borza Erzsébet, Bereczky Albert hívására, 1944 őszén megjelent Budapesten s eleget téve a lelkész kérésének, elvállalta az egyik védett házban bújtatott 35–40 zsidó származású gyermek gondozását, együttműködve ebben Zsindelyné Tüdős Klárával és a Pozsonyi úti (Bereczky-féle) református egyházközség *„Kaláka"* nevezetű ifjúsági csoportjával. Munkáját egészen addig folytatta, míg egyik este be nem állított egy nyilas osztag, akik megszidva őt „aljasságáért", ti. azért, hogy zsidó gyermekek őrzését vállalja, „amikor a magyar gyerekek sokkal nagyobb veszélyben vannak". Személyes lélekjelenlétének és meggyőző helytállásnak köszönhetően végül is félnapi haladékot adtak a gyermekek eltüntetésére. Tüdős Klára közreműködésével a svéd követség másnap reggel el is szállította a bújtatottakat.[8]

Már csak működésének közismertsége miatt is „szolidabb" magatartásra kényszerült a majd száz éve Budapesten tevékenykedő *Skót Misszió*. A keresztyénségnek a zsidóság felé megnyilvánuló misszió bizonyságtételét és a két vallás egymás közötti jó viszonyának az ápolását is előmozdítani szándékozó intézmény a német megszállásig részt vállalt az áttérők számára szervezett tanfolyamok szervezésében. A Misszió Vörösmarty utca 49–51. sz. alatti épületében svéd védnökség alatt gyermek- és anyaotthont tartottak fenn, elhelyezést biztosítva benne mintegy 70 gyermeknek, 30 anyának és jó néhány apának is. Az otthon decemberi rendőrségi felszámolása során a lakókat a gettóba hurcolták. Egy részüket azonban sikerült kimenekíteni. Közülük némelyek ismét visszatértek, és másokkal együtt (összesen öt gyermek, öt anya, három nő és négy férfi) itt élték meg a felszabadulást az ezt követően menekültotthonként működő misszióban. Az intézmény működésének szomorú momentuma a már említett Miss Jane Haining auschwitzi mártíriuma. Végül megemlítjük még, hogy a nyár folyamán ebben az épületben kapott otthont a Török Sándor-féle *Keresztény Zsidók Magyarországi Szövetsége* is.[9]

Az embermentés és az ellenállás fontos egyházi centruma volt a református *Soli Deo Gloria Diákifjúsági Szövetség* (SDG), amelynek elnöke Soos Géza minisztériumi tisztviselő, a *Magyar Függetlenségi Mozgalom* (MFM) vezető személyisége, az ellenállás jeles embere, alelnöke pedig Bognár István tanár volt. Elsősorban az ő nevükhöz fűződik, hogy a SDG 1944-ben tevékenyen bekapcsolódott az üldözöttek mentésébe: „fokozott

[5] *EOL*1/a. fond: 169/1945.
[6] L. pl. Tóth Károly: *Mit tett a magyar református egyház a zsidóüldözés ellen?* In: Confessio. IX.1985/2. 15–24. o.; Bottyán János: *A fáklyától – az Abigélig. Újabb kori egyházunk képe a kortárs magyar szépirodalomban.* In: Confessio. 1982/3. 71–88. o.
[7] *Református Egyház Zsinati Levéltára* (továbbiakban *REZSL*). 22. fond. Minősítési jegyzék. Victor Erzsébet. (1946. IV. 23.)
[8] *Magyar Auschwitz Alapítvány Dokumentációs Központ* (a továbbiakban: *MAADK).*
[9] L. Bereczky: *A magyar protestantizmus...* 38–40. o. és Lévai *i.m.* 95–96. o.
[10] Soos Géza és az SDG tevékenységéhez l.: Soos Gézáné Tüdős Ilona: *Mint Jézus Krisztus jó vitéze. Emlékezés Soos Gézára.* Bp., 1989.; Soos Gergely Ferenc: *A házigazda (Soos Géza emlékére).* In: Confessio. VII. évf. 1983/1. 22–28. o. Uo.: *A nagy szárszói táborok elnöke: Bognár István.* Uo. 1983/2. 69–75. o.
[11] L. ehhez: Bartha Tibor: *A Magyarországi Református Egyház 1944-ben.* In: Confessio, VIII. évf. 1984/3. 3–8. o., továbbá: *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon.* (a továbbiakban: *Kislexikon.)* Budapest, Kossuth, 1987.
[12] L. ehhez: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből.* Budapest. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 1983. (Studia et acta ecclesiastica 5.) 453–455. o.
[13] *Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár* (a továbbiakban: *DEL*). 1/a. fond: 1823/1944., 3758/1944.
[14] L. ehhez: Szigeti Jenő: *„Az űzöttek aranyszívű papja".* In: Uő.: *„És emlékezzél meg az útról."* *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből.* Budapest, Szabadegyházak Tanácsa, 1981. 203–212. o. A kisegyházaknak az embermentő tevékenységben játszott szerepéről közöl információkat uő.: *A kisebb magyarországi egyházak.* In: *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok.* Budapest, Kossuth, 1987. 171–272. o.
[15] L.: Szigeti Jenő: *A kisebb magyarországi egyházak.*
[16] *Kislexikon.* 248, 297. o.
[17] L. ehhez részletesen is: D[enis] V[alentin] Szántó: *With God against Hitler.* Budapest, Hungarian Unitarian Church, 1946.

3. Egyének, gyülekezetek és más közösségek

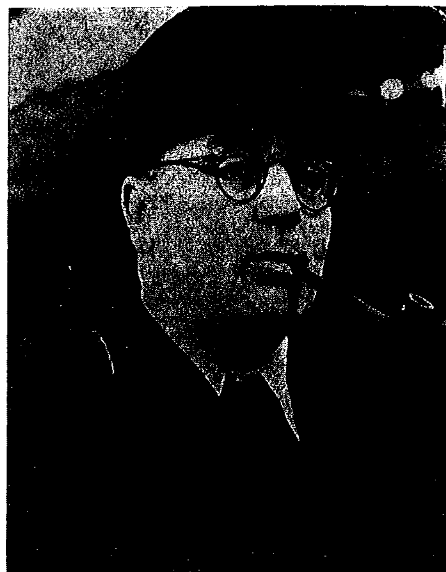
Annak ellenére, hogy forrásaink alapján meglehetősen szűk körét rajzolhatjuk meg csak azoknak, akik aktívan közreműködtek a veszélyben forgó emberi életek mentésében, elmondhatjuk, hogy ez nem jelenti azt is, mintha mindenki más tudatosan elkerülte volna a felebaráti szeretet gyakorlását, avagy ennek éppen az ellenkezőjét cselekedte volna. Sokan a segítés „egyszerű" módozataiban találkoztak csak a történelem ekkori kihívásaival: a mindennapi élet apró eseményeiben, a szolgálat emlékezet számára sem fennmaradó magától értetődőségeiben. Jellegében ehhez hasonlónak tekinthető a lelkészek és más egyházi foglalkozású személyek feltehető többségének az a „szimpla" tette is, hogy több-kevesebb egyértelműséggel sikerült megőrizniük a szélsőségektől való távolságtartás attitűdjét. Voltak persze olyanok is, akik együtt úsztak a szennyes áradattal, s még többen voltak azok, akiknél a mások sorsa iránti közömbösség durvább vagy kevésbé bántó mértéke volt tapasztalható. Ez utóbbiakat illetően különösen is az ideologikus kötöttségek jelölhetőek meg a humánum nyilvánításának gátjaiként. Mégpedig kiváltképpen is a zsidó sorssal való szembesülésben. Önmagában véve némileg sarkított, de filterezett verzióit is beszámítva, annál jellemzőbb példaként citálhatjuk ennek érzékeltetésére az egyik ref. lelkész középkort idéző sorait: „[...] azok, akik Krisztusért jönnek hozzánk [...] vegyék fel az ő keresztjét. E kereszthordozás rájuk nézve azt is jelenti, hogy ne tagadják meg üldözött fajukat, hanem maradjanak meg

üldözött zsidóknak és alkossák meg a zsidó-keresztyén egyházat. [...] Akkor testvérekként fogom szeretni és becsülni őket."[1]

Ugyanakkor azt is el kell mondanunk, hogy a passzivitás oka nemegyszer lehetett a fejleményekkel szembeni tehetetlenségérzet (több ilyen megnyilatkozást ismerünk), a gyakorlati és konspirációs lehetőségek teljes hiánya, a környezet megítélésétől való félelem emberi gyarlósága, esetleg azonban a konkrét fenyegetettség veszélye is. Amikor a jelen alcím szerinti vizsgálódásunkat végezzük, akkor mindezekre a szempontokra igyekszünk is megfelelő tekintettel lenni.

Az előzőeket kiegészítendő, mintegy elöljáróban is, szeretnénk azonban utalni még egy, eddig nem érintett fontos elemre. Nevezetesen az *igehirdetésre*, ami minden gyarlósága ellenére – a rendszer logikájának úgyszólván törvényszerű következményeként – mindig tartalmaz olyan korrektív momentumokat, amelyek javarészt limitálják is a prédikáció kisiklásait. Az adott összefüggésben aligha érdektelen, hogy protestáns közegben az Ószövetség és a zsidó nép bibliai történeteinek relatíve gyakori szerepeltetése ilyen spontán korrekcióhordozó lehetett a pogány antiszemitizmus őrülete idején. És bár jelentőségét túlbecsülnünk semmi okunk nincs, különösen ha bekalkuláljuk a bibliai antiszemitizmus ellenkező póluson ugyancsak meglévő inherens faktorát, mégis megkockáztathatónak véljük azt állítani, hogy az igehirdetésnek önmagában véve is lehetett egyfajta embermentő ereje, ha másban nem, hát a szennyes áradattal való sodródás erejének fékezésében. Konkretizálva, úgy véljük, hogy a kirekesztetteknek, üldözötteknek spontán módon vagy éppen Krisztus Urunkra hivatkozással segítő, kenyeret juttató, vagyonát elrejteni segítő, esetleg gyermekét bújtató jó szándék olykor-olykor megnyilvánult, valójában ismeretlen, de nyilván nem jelentéktelen számú gesztusát egyszer s másszor e prédikációk és a hittanórák kondicionáló hatása is motiválhatta. Mindenesetre vannak ilyen példáink. Hivatkozásul említjük a Jad Vasém-díjas Zsoldos Andort, aki a zombori repülőtéren dolgozó munkaszolgálatos század parancsnokaként védelmezte sokak életét. Tettének indítékairól nyilatkozva mondta: „Erre kötelezett vallásom és nevelésem", mely utóbbit illetően utal édesanyjára és néhai szentesi lelkipásztorának, Pap Lajosnak hatására, aki egyébként maga is „egy tucat zsidó származású üldözöttet rejtett el" 1944–45 fordulóján.[2] De utalhatunk mindazokra a nagyszerű, keresztény humanizmustól áthatott személyekre is, akik nem utolsósorban hitükből fakadóan vállaltak részt különböző módon a halál erőivel szembeni küzdelmekben. Ilyen további példák Bibó István és Szilágyi Sándor budai ref. egyházközségi presbiterek, akik minisztériumi alkalmazottként tettek sok fontos, életmentő erejű szolgálatot; Mester Miklós államtitkár, aki az ellenállás és a kormányzati körök közötti kapcsolattartásnak, valamint a mentesítési kísérleteknek volt fontos embere; Benda Kálmán, aki németellenes röpiratok előállításában vett részt; Csécsy Imre, Kiss Sándor és mások.

Az egyéni helytállások köréből külön kategóriaértékkel emelhetjük ki a „rendes", „megbízható", „jó" zsidót szintén a keresztény humanitás alapján – vagy akárcsak a szerepminta folytán – felkarolni próbáló, valamint a brutalitás bizonyos küszöbértéken túli megnyilvánulásait már elfogadni nem tudó és ezért segítséget nyújtó lelkész nem egészen ritka képét. Tudunk azonban olyanokról is, akik mindezen túlmenően meglátogatták gettóba zárt híveiket, élelmet, mentesítő iratokat igyekeztek beszerezni és eljuttatni számukra, pásztori-emberi szót vittek hozzájuk (pl. Káldy Zoltán ev. és Máthé Elek ref. lelkészek). Voltak lelkészek, presbiterek, presbitériumok (pl. Győr, Bp., Kálvin tér), akik valamely

Dr. Szent-Iványi Sándor

Pap László

Michnay László

Éliás József (a jobb oldalon) munkatársaival

Dobosék pincéjében egy keskeny kis fülkében. Nem vittek be a közös nagy óvóhelyre, ahol a ház népe és a nagy Dobos család is tanyázott, mert oda nyilas járőrök, rendőrök és katonajárőrök meg németek is be-benéztek, katonaszökevények és zsidók után szaglódva. [...] Én még nem láttam 'nagy nőt' sem azelőtt, sem azóta, nem ismertem olyan nőt, amilyenek a hőskölteményekben, a regényekben [...] szerepelnek. [...] Ágoston Ilona sem volt 'nagy nő', de ha van értelme ennek a szónak, 'hősnő' volt. Egyébként gondos feleség, jó családanya, mint a legtöbb papfeleség. Ki tud róla? A történelem vak és süket, nem minden erény kerül napfényre."[10]

A Dobos családnál rejtőzött egy ideig Somogyi Imre, a *Kertmagyarország* írója, és itt találtak menedéket azok az 1943–44 során Magyarországra szökött holland tisztek is, akikre március 19-e után német elhurcolás veszélye leselkedett. A hollandokra, lévén bújtatásuknak és az általuk Magyarországon folytatott németellenes tevékenységnek számos református egyházi vonatkozása, külön is ki kell térnünk. Az elsőként református kapcsolatokon keresztül lengyelországi hadifogolytáborból ideszökő holland katonatisztek március 19-e után már eleve veszélynek voltak kitéve, amit csak fokozott, hogy közülük többen bekapcsolódtak az ellenállásba. Ezeknek a sokszor bujdokolni kényszerülő embereknek olyan kiváló protestáns egyházi emberek adtak menedéket, mint a már említett Dobos Károly, Soos Géza, továbbá Szabó Imre esperes, Pap László ref. teológiai tanár (a *Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottság*ot létrehozó egyik szerv, a protestáns *Ökumenikus Ifjúsági Bizottság* vezetője) és Csűrös László mérnök, Csűrös István ref. gimnáziumi tanár fia, valamint az unitárius Szent-Iványi Sándor. Különösen is figyelmet érdemelnek azok a kiugrási konspirációk, amikbe e hollandok egynémelyike a Soos–Pap–Szent-Iványi–ifj. Horthy vonalon keresztül is bekapcsolódott, továbbá a Soos Géza és Pap László által is előkészített decemberi olaszországi titkos repülőút (a gépen Soos, Hadnagy Domokos és a holland tisztek egyike, Johannes Adolf Baron Benttinck), s még inkább az a hamispapír-gyártási tevékenység, amit három holland tiszt folytatott részben ugyancsak Dobosék lakásán. Az „igazolványgyár" termékei üldözöttek, bujkálók életének megmentését szolgálták. A szükséges német igazolvány- és pecsétmintákat a Siemens-Schuckert Műveknél dolgozó Csűrös László szerezte be, a kész mintákat pedig abban a Paulay Ede u. 65. sz. alatti, illegálisan is dolgozó nyomdában használták fel, ahol többek között Wallenbergnek is készültek legálisan és illegálisan előállított védőlevelek.[11]

„Emberek tűntek el nap nap után vagy úgy, hogy önként illegalitásba mentek [...], vagy úgy, hogy egy titokzatos süllyesztő nyelte el őket. Senki sem mert kérdezni semmit. Csak éreztük mi szerencsések is [...], hogy a simának látszó felszín alatt pokolsár fortyog" – olvashatjuk Zsindelyné Tüdős Klára, a híres divattervező visszaemlékezéseinek ama részében, ahol elmondja, milyen érintésekre nyert ellenállhatatlan indíttatást arra, hogy életét és energiáit 1944 őszétől a háború végéig a szenvedők, az üldözöttek sorsának enyhítésére szentelje. Az úri osztály jeles asszonya, a német megszállásig a kereskedelem- és közlekedésügyi tárcát betöltő miniszter, Zsindely Ferenc felesége, a *Református Nőszövetség* elnöke egyrészt saját Istenhegyi úti villájukat rendezte be gyermekotthonná és menekülteket, üldözötteket fogadó állomássá, másrészt pedig egyéb helyeken létesített hasonló célú bázisokat. Így a Darányi Kálmán volt miniszterelnök Nyugatra menekülő családja által visszahagyott és kezeire bízott Maros utcai lakásban. Saját maga járta a várost, különösen a pályaudvarokat, ahol összeszedte a menekültvonatokról lemaradó árva gyermekeket. Részt vett a svéd mentőakcióban, általuk felkarolt csecsemős anyákat vállalt át istápolásra. A *Teleki Intézet*ben (Podmaniczky u. 8.) is berendezett ez idő alatt

egy anya- és csecsemőotthont, és a Nőszövetség Kálvin tér 8. sz. alatti irodájában is bújtatott embereket. A svédekkel folytatott kollaborációnak köszönhetően tudott súlyos esetekben a diplomáciai és vöröskeresztes védelem segítségével embereket, főként gyermekeket elmenekíteni az elhurcolás elől. A konkrét elhelyezés mellett igyekezett élelmet juttatni éhező zsidó családoknak. Saját pénzüket éppúgy felhasználta élelemvásárlásra, amit többek között a férje révén szerzett többletjegyek beváltásával tudott növelni, mint ahogy személyesen ment el lebombázott konzervgyárba és ilyen telephelyekre összegyűjteni a szabad prédának számító eleséget. Sokirányú tevékenységéhez jelentős segítséget kapott a *Filadelfia Intézet* igazgatójától, aki nővéreket küldött munkájához (Somogyi Katalin, Vaskó Mária, egy Éva nevű diakonissza, akit a nyilasok kivégeztek). Szorosan együttműködött Bereczky Alberttel, Bottyánné M. Kovács Piroskával. Bújtatottai között voltak olyan neves személyiségek, mint Fekete István felesége és leánya, Apró Antalné Szakasits Klára (akit, gyermekeivel együtt, Joó Sándor pasaréti lelkész vitt el hozzá). A háború vége felé pusztán a saját lakásukban 25–30 gyermekre viselt gondot férje szintén intenzív közreműködésével.[12]

Tudatosan nem szóltunk eddig még külön is Bereczky Albertről, a Budapest Pozsonyi úti református egyházközség legendás hírű lelkészéről. Tartózkodásunknak két oka is van. Az egyik, hogy minden elképzelést meghaladó aktivitásainak – értelemszerű okok miatt – meglehetősen kevés dokumentuma maradt csak ránk, s ő maga pedig nem készített memoárt szolgálatairól. A másik, hogy Bereczky Albert úgyszólván mindenben benne volt, mindenütt ott volt. Erre nézve bőséges illusztrációval szolgáltak már az eddig elmondottak is. Az 1944–45 alatti embermentés teljes vertikumának, de különösen is az egyházi közeg ez irányú tevékenységének prófétai lelkületű, élő lelkiismeretét jelentő Bereczky munkájának így csak történelmileg legmaradandóbb eredményeit nevesítjük rövid vázlatszerűséggel: életmentés, az ellenállás jobb- és baloldali irányzatai közötti közvetítés, abban való részvétel és Ravasz László, valamint az egyházvezetés(ek) impulzív erejű orientálása a lehető hatékonyságú cselekvésre. Ha valakiről, róla elmondható, hogy bibliai mérték szerint nem tudta egyik keze, mit tesz a másik. Így nyilván nem volt és ma sem lenne ellenére, hogy a hozzá hasonló formátumú embermentők közül talán egyedül az ő emlékére nem ültettetett még emlékfa Jeruzsálemben az Igazak sétányán.[13]

A szeretet legmagasabb rendű megnyilvánulása a másokért áldozott élet. Bármily kevesen voltak is, akik erre késznek bizonyultak, emlékük a szent hagyomány szerint ki nem alvó csillagként fénylik előttünk. Néhányukról szóltunk már a megelőző fejezetekben. Akikről most teszünk említést, kitüntetik őket mártíriumuk megelőző és közvetlen körülményei.

Nagy Kornél, Dunaalmás mély szociális érzékenységgel pásztorkodó ref. lelkésze szinte kezdettől fogva szemben állt a fasiszta szellemiséggel és a háborús szándékokkal. Meggyőződését nem is nagyon rejtette véka alá, s igyekezett gyermekeit is ennek megfelelően nevelni. (Egyik fia, ifj. Nagy Kornél tanár, aktív részese is lett a németellenes ellenállásnak, s testvérével együtt kapcsolatokat találtak az illegális kommunista szervezkedésekhez.) A deportálás elől 1944-ben zsidókat rejtegető, életmentő hamis iratokat beszerző lelkészt októberben a nyilasok letartóztatták. A komáromi Csillag-erődbe hurcolták, majd a németországi Hasslach (Württemberg mellett) koncentrációs táborba vitték, ahol a karácsony utáni napon éhenhalt. Fia, ifj. Nagy Kornél, akit szeptemberben szintén letartóztattak, megszökve a Gestapo karmai közül, tűzharcban esett el. Az édesapa kiszabadításán fáradozó lelkésztárs, Komjáthy Aladár (Tárkány) és püspöke, Győry Elemér ez irányú kísérlete nem vezetett eredményre.[14]

Mártírhalált halt az evangélikus lelkész, Remete László is. A felvidéki Jolsva község elesetteket gondozó, népszerű papja 1943-tól vett részt az ellenállásban. Zsidókat mentett a deportálás elől, partizántevékenység miatt üldözött embereket fogadott be. 1944 őszén bekapcsolódott a *Szlovák Nemzeti Felkelés* mozgalmába, közvetlen kapcsolatot teremtve a *Szlovák Szabadságért 2.* csehszlovák partizándandár Slava osztagával. Az ifjúság körében élvezett hallatlan népszerűsége is alkalmassá tette rá, hogy a község fiataljait beszervezze a partizánmunkába. 1944 decemberében a németek istentiszteleti szolgálata közben letartóztatták, rettenetesen megkínozták, majd a besztercebányai gyűjtőfogházba szállították. Innen vitték ki január elején a nemeckai mészégetőhöz, ahol több más társával együtt meggyilkolták. Külön kérdés, hogy zsidó származása mennyiben játszott szerepet elhurcolásában, s az is, hogy egyházi felettesei miért nem próbálták őt megmenteni, szemben a valószínűsíthetően hasonló okokból letartóztatott, korábban már említett Szivák Emillel.[15]

JEGYZETEK

[1] *REZSL:* 15. fond K. 20/1944.

[2] L. ehhez: Papp Vilmos: *„Maradj mindig Ember..."* In: Reformátusok Lapja. IX. évf. 35. sz. (1965. VIII. 29.) 1. o. és uő.: *Antiszemitizmus a Bibliában?* In: Theologiai Szemle. XXXIII. évf. (UF). 1990/2. 113. o.

[3] Közli: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3.* Szerkesztette: Karsai Elek. Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása, 1967. 19–22. o.

[4] *DEL* 1/a. fond: 2366/1944.

[5] L. ehhez: Máthé Elek: *Zsidómisszió vagy zsidóüldözés.* In: Theologiai Szemle. III. évf. (UF). 1960/1–2. 43–48. o. és MAADK

[6] Eredetiről készült fénymásolat saját tulajdonban.

[7] Eredetiről készült fénymásolat saját tulajdonban.

[8] L. ehhez: Bottyán János *i.m.*

[9] L. ehhez: Fabiny Tamás: *Keken András életregénye.* Bp., 1992. (Szerzői kiadás)

[10] Veres Péter: *Az ország útján.* Budapest, Szépirodalmi, 1965. 133–136. o.

[11] L. ehhez: Macskásy Pál: *„... a sötétség tenger árja ellen..." Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt.* In: Hollandból Magyarra. Kultúrhistóriai tanulmányok és szemelvények. Bp., 1986. 189–222. o.

[12] L. ehhez: Zsindelyné Tüdős Klára: *Csizma az asztalon.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1978., továbbá: Dizseri Eszter: *Aki sokakat fogadott be... Megemlékezés Zsindelyné Tüdős Klára gyermek- és zsidómentő missziójáról halálának 10. évfordulója alkalmából.* Schifferné Szakasits Klára: *Magamról és másokról.* Budapest, Magvető (Tények és tanúk), 1983. 361. o.

[13] Tevékenységéhez l. pl. Bereczky Albert: *Hálaadás. Igehirdetések, előadások, cikkek, tanulmányok.* Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 1990. 93–96. o., és *Interjú Bereczky Albert református püspökkel.* In: Nők Lapja, 1954. IX. 30.

[14] L.: *Nagy Kornél dunaalmási lelkipásztor emlékezete.* In: Református Egyház. XIII. évf. 1961/1. 16. o.; Bottyán János: *Emléküket őrizzük kegyelettel...; Nagy Kornél.* In: XVI. évf., 1964/8., 173–174. o. Továbbá: Vadász Ferenc: *Legenda nélkül. Száz partizán és ellenálló története.* Budapest, Magvető, 1975. 110–111. o.

[15] L. ehhez: Rédey Pál: *Az elfelejtett ember.* Budapest, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1978. és Vadász i.m. 130–131. o. Szivák Emilhez: *Kislexikon* 77. o. és *EOL* 2/a. fond: 1780/1974.

4. „Szellemi" életvédelem

Vizsgálódásunk önálló szakaszát képezi végül még annak az áttekintése, hogy miként járult hozzá az 1944–45-ös évek egyházi sajtója az életmentéshez – természetesen a maga sajátos módján és eszközeivel. Az egyéb szellemi termékek köréből tudatosan tesszük csak a sajtót elemzés tárgyává, hiszen szélesebb rétegeket elérő, vélemény- és attitűdformáló hatása elsősorban ezeknek volt. Gyakorlati és további módszertani megfontolásokból ezek közül is csak az országos jelentőségű kiadványokra helyezzük a súlyt.

Általános jellemvonásként állapíthatjuk meg még elöljáróban, hogy szerkesztési koncepciójukat és tartalmi irányvonalukat tekintve e lapok általában véve bizonyos távolságtartó magatartást tükröznek a korszak uralkodó szellemi és politikai tendenciáihoz és közhangulatához képest. Nyíltan uszító, a kurzus gyakorlatát és ideológiáját fenntartás nélkül vállaló írás lényegileg egyikben sem jelent meg. Szellemiségükben a megszállás előtti korszak értékstruktúrája mutatkozik meghatározónak, ám anélkül, hogy a jelent ezzel explicite is diszkontinuitásban lévőnek minősítenék. Ebből adódik, hogy a pillanatnyilag zajló események alapszemléletükkel össze nem egyeztethető megnyilvánulásait jobb meggyőződésük esetén sem kommentálják, hanem egyszerűen hallgatnak róluk, vagy pedig csak a képes beszéd jelrendszerével utalnak rájuk. Természetesen szerepet játszik ebben a cenzúra és a taktikai megfontolás is, ám még inkább az eddigiekben már bőveb-ben is kifejtett okok összessége.

Az egyes lapok közül a legsterilebb (hagyományos módon) és politikailag a legkevésbé involvált az *Unitárius Értesítő*. Szemléletét a jórészt elvont, meditatív megközelítésű humán elkötelezettség határozta meg. Bizonyos értelemben időtlen értékképviselete persze egyszerre szolgált kárára is a benne hordozott tartalmaknak egy morálisan koordinátáit vesztett korszakban.

A politikai kurzus kurrens célkitűzések leginkább és legkevesebb áttétellel az *Országos Luther Szövetség* magát egyháztársadalmi, kulturális, belmissziói egyház-politikai hetilapként definiáló, nemzeti-szociális színezetű, jobboldali (konzervatív) orgánumában, az *Evangélikus Élet*ben jelennek meg. Így kap hangot hasábjain a zsidó szellemiségtől és jelenléttől való megszabadulás kívánalma és helyeslése, a folyó eseményekkel – a nemzet jövője szempontjából „legitimáltan", minden visszásság mellett is – tudomásul vevően vagy éppen kifejezett igenléssel azonosuló nacionalisztikus-etatisztikus szemlélet. Némileg szélsőséges példa ugyan, ám jól illusztrálja a publikált cikkeket meghatározó egyik alaptendenciát a következő idézet a *Szóvá tesszük* rovat állandó szerzőjétől:

Szóvá tesszük, „[...] hogy ezekben a napokban különös módon mutatkozik meg egyesek szabadságvágya. Élénken tiltakoznak az ellen, hogy beleszóljon az állam magánügyeikbe és megszabja, hogy kivel érintkezzenek és mit olvassanak. Részünkről egészen érthetetlennek találjuk ezt a tiltakozást. Ha valaki, akkor az állam szólhat bele az egyén életébe olyan időben, amikor a nép létéről, vagy pusztulásáról van szó. Ekkor bizony el kell távolítani mindent, ami bennünket fertőzhetne és reánk rossz hatással lehetne. Ezt az eltávolítást nem lehet az egyénre bízni, mert az egyén sokszor nem tudja, hogy mi a jó az állam, a népközösség érdekében. Eddig sem tudta, vagy ha tudta is, gyenge volt, nem tudott védekezni a rossz hatások ellen. Nem tudhatott, mert zavarba ejtette, hogy voltak közöttünk is olyanok, akik akár a fölényes szellemi tudás mezében, akár pedig az álkeresztyén humanizmus pajzsa alatt védelmére keltek ezeknek a hatásoknak. A keresztyén középosztály sok tagjának bűne, gyengesége eltántorította a többit és rossz hatásokra nyitott utat. Akkor meg lehetett volna fékezni ezeket [...] sőt el is lehetett volna fojtani őket csírájukban. Ma már nem lehet, mert nagyobbra nőttek. Ma csak kioperálni lehet őket, akkor is, ha az operáció fáj és sajog a helye. Nyomában majd beáll a tisztulás, egyszerűbb, de igazabb lesz az élet s nagyobb reménységgel nézhetünk a jövendőbe. Most hallgatnia kell az egyénnek, most a nemzetért folyik a harc."[1]

A másik alaptendencia ettől csak árnyalatnyilag tér el. Lényegét a profán szférában történő eseményekkel szembeni bizonyos esetekre (nyilván a keresztény axiómákkal csak kényelmetlenül felvállalható és tolerálható törekvésekre) vonatkozó deklarált közömbösség képezi. Nevezetesen az a szemlélet, amely adott ügyek, különösen is a zsidókérdés megoldásának elintézését és a megfelelő felelősséget az állami-politikai szféra kompetenciája alá utalja, s egyházi oldalról csak annyi beleszólási jogot igényel magának, hogy hangsúlyozza: az egyház nem taszítja el magától a betérteket, az egyháznak joga van a jelentkezők felvételére és kötelessége figyelmeztetni a világi közegeket a humanitárius szempontok betartására. Hasonló jelenség észlelhető például abban a megnyilatkozásban is, amely elutasítja ugyan a Biblia ószövetségi részét érő faji indíttatású kritikákat, de egyúttal jelzi is, ez aktuálisan nem különösen fontos kérdés, ráérünk majd foglalkozni vele, ha már megoldódtak a jelen égető feladatai. Az elöljáróban említett mérsékelt hangvitelű alaptónus jelentkezése elsősorban a történések drasztikus manifesztációinak etikai jellegű, dialektikus teológiai alapú kezelésében érhető tetten, amelyben egyrészt bizonyos teológiai távlatba illeszkednek a jelen tragikus elkerülhetetlenségei, másfelől pedig hangot kap az egyház kárvallottak irányában is meglévő lelkigondozói kötelessége.

„Egyházunk teljes erkölcsi súlyával áll harcoló nemzetünk mellett [...]. Aki nem akart beállani az áldozatos seregbe, azt kemény eszközökkel tanították meg arra, hogy az áldozat kötelesség. Voltak, akik úgy bele voltak merülve kufár-életük üzleti zajába, hogy mit sem hallottak a virágvasárnap közeledő új élet üdvrivalgásából. [...] Egyházunk [...] együtt szenved minden tagjával. De mégis odaáll azokhoz, akiktől áldozatot kíván a mai idő, ráteszi kezét a romokra vagy koporsókra s Ura parancsa szerint csendesen így szól: a hazának van szüksége reá. De odaáll azokhoz is, kiknek kezében marokra fogott korbács van s megmondja, hogy csak annak van joga kezébe venni a nemzet korbácsát, akit a házához való féltő szeretet emészt és csak az ellen, amire a hazának és nem neki van szüksége. [...] A templomtisztogató Krisztus indulata kemény, de szent indulat volt"– hangoztatja Túróczy Zoltán püspök.[2]

A lap említést érdemlő érdekes vonása ugyanakkor, hogy egyedül itt kap részletes ismertetést Vajta Vilmos tollából még a kora tavaszi számok idején a svéd, a norvég és a dán egyházi harc (hírt adva a zsidódeportálással szembeni tiltakozásokról is). De tájékoztatnak e számok azokról a nyugati cikkekről is, amelyek a szovjetunióbeli kereszténység helyzetének és népeinek a németekkel szembeni honvédő háborúja differenciáltabb bemutatását kínálják. Önmagában véve is érdekes jelenség, hogy ez a „másként gondolkozó" kritikai hang legközelebb csak 1944 őszén jelenik meg ismét abban az öt számon keresztül közölt kitűnő elemzésben, amit Káldy Zoltán Wass Albertnek *A kastély árnyékában* című, pogány magyar vallást hirdető könyvéről írt *Magyari kereszténység* címmel. Érzékeltetendő álláspontját és gondolatainak merész ívét – de a szerkesztő bátorságát és a cenzúra állítólagos mindenhatóságát is! –, álljon itt egy rövid idézet:

„Általában azok, akik a Szentírás helyébe 'magyar bibliát' szeretnének a magyarok kezébe adni, azért harcolnak kézzel-lábbal (és főleg sötét szívvel és fejjel!) az Ótestamentum ellen, mert nem tudják bevenni Isten döntését: miért éppen az ezer bűnben élő Izráel Isten választott népe? Erre a következőket felelhetjük: a) Akár tetszik nekünk, akár nem, Isten az Ő szuverén [...] hatalmánál fogva, a mai fajtudósok véleményének kikérése nélkül, valóban Izráel népét választotta ki arra, hogy e nép történetén keresztül minden nép számára örökérvényű igazságait közölje" – amit ha

negligálunk, idézi Ravasz Lászlót, „a világ tartó-oszlopait vonjuk ki és ez a szétomlásnak, a káosznak, az eltörpülésnek és elállatiasodásnak a kezdete".[3]

Az *Evangélikus Élet*től némileg eltérő szemlélet hordozója volt az inkább belmisszióievangéliumi hangvitelű, konzervatív politikai beállítottságú *Harangszó* című országos evangélikus néplap. A jelen visszásságait az új élet ígéretével relativizáló, fenti stílusú és a nemzetért folytatott küzdelemben való kitartást hirdető konzervatív nacionalista eszmeiséget sugalló írások mellett megjelentek benne kritikus felhangú, biblikus ihletésű cikkek is. Bácsi Sándor *A háromarcú ember* című közléséből idézünk:

„[...] Ez a harmadik arc mindenre kiölti a nyelvét és mindenre köp, ami szent, ami az embert többé akarja nevelni a koncért és ösztönért marakodó állatnál. [...] Az események pillanatmámorában megszédültek nem gondolnak arra, hogy Isten beszéde megmarad [...]. Jövel Szentlélek Úristen: verj rá a pimasz, neveletlen arcú emberre, hadd ismerje meg gúnyolódásában a saját gyalázatát."[4]

Az eddigi fórumoknál lényegesen egyértelműbben és konzekvensebben jelenített meg bizonyos kritikai szemléletet a reformátusok két országos hetilapja, a *Református Élet* és a *Református Jövő*. (Viszonylag közeli vonalvezetésüket magyarázza nagyjából azonos szerkesztői és szerzői hátterük is.) Különösen is ez utóbbi, a Péter János és Bodoky Richárd szerkesztette lap tűnt ki határozottságával. Esetükben is jellemző volt mindazonáltal, hogy az aktuális – s különösen is a szerkesztők szemléletével ellentétes előjelű – eseményektől megkímélték olvasóikat, s ha meglehetősen áthallásos-metaforikus nyelvezettel is, de alapvetően inkább a történések, időtlen erkölcsi-hitbeli-világnézeti konzekvenciáira hívták fel csak a figyelmet. Ezzel együtt megszólalt néhány nagyon markánsan kritikai gondolat is. Így például Péter János cikkeiben.

„Ha igaz az, hogy Jézus Krisztus tanítványánál csendesebb és engedelmesebb tanúja nincs a földi eseményeknek, akkor sokkal inkább igaz az, hogy keményebb és ellenállóbb tanúja sincs. Mert ahol emberi tényezők megakadályozni akarják, amit Isten vár tőlük, ott [...] Ezért a keménységükért készek elfogadni az emberek fenyítését és büntetését is [...]"[5]

Avagy:

„Egyetlen határozott tévelygéstől akar Isten Igéje megóvni bennünket, éspedig attól, hogy a Földön most eláradó gonoszságot Istentől valónak tartsuk. Nagy a kísértése erre ma mindenkinek."[6]

Hasonló merészséggel ír Vasady Béla egyetemi tanár is a lapban:

„Sajnos, a világtörténelem nem egy esetről tud, amikor a világi felsőbbség, a kormányzói hatalom tényleges birtokosa és gyakorlója lábbal tiporta önmaga rendeltetését [...], nem törekedett, hogy az emberek között az emberiesség elve érvényesüljön. Az ily [...] uralkodók azonban többé már nem tekinthetők törvényes uralkodóknak, s az ilyen világi kormányzat többé nem méltó arra, hogy a hatalom gyakorlásában megnyilvánuló lelket a Lélek hatalmából származónak tekintsük."[7]

A *Református Élet* ennél visszafogottabb, kevésbé prófétai ihletésű. Következménye ez nyilván a felelős szerkesztő hagyományos úri-konzervatív referenciakereteinek is, s a hasonló társadalmi hátterű olyan állandó szerzőknek, mint Szabó Imre esperes. Nyilván ezzel függ össze, hogy hasábjain meglehetősen elevenen tükröződik az eddigiek mind jobban megmutatkozó válsága, összeomlása, az emiatti zavarodottság és belső elbizonytalanodás is. Rendszeresen jelennek meg például Szabó Imre tollából olyan írások, amelyek alaphangja a beletörődés, az önfájdalom, a tragikus sorskesergés, valamint az eddig magától értetődőnek tekintett állam-egyházi viszony gondterhelte kérdése. Mindazonáltal

megrendítő látni, amikor egy ilyen, számos tehertétellel küszködő, lelkiismeretével is viaskodó korszakos egyházpolitikus, aki a legvégső konzekvenciák levonására szinte „determináltan" volt képtelen, az alábbi „dialektikusan optimista" mondatok megfogalmazására kényszerül:

„Az egyház nem tehet csodát, de imádságai mégis legyőzik a gonoszt. Mert a gonosznak csak rövid ideig enged az Isten uralmat. Senki ne tegyen, sőt ne is szóljon ma olyat, amiért Isten előtt s önnön lelkiismerete előtt nagyon kellene később szégyenkeznie, sőt bűnhődnie, de mindent tegyen meg, ami keresztyén emberhez méltó segítségben, sorsvállalásban vagy mások sorsa felvételében."[8]

A két lapról ezen túlmenően általában véve elmondható, hogy igyekezett fenntartani a keresztény humanizmus egyetemességének eszméjét, s elutasította a bűnbakkereső szemléletet, a fajelméletet. Tartózkodtak attól, hogy a hallgatásban óhatatlanul benne rejlő cinkosságon túli mértékben, kimondottan is kétoldalú taktikázást folytatva, nagyon nem vállalható szavakat jelentessenek meg. Bátortalanul, még inkább logikai úton szuggerált stílusban és témakifejtésben elutasították az antiszemitizmust, a zsidóellenes diszkriminációk és barbaritás megnyilvánulásait.

„Az én egyházam négy századon át Krisztus tanításával tartotta össze e nemzet tiszta magyar faját. [...] Most engedjem nemzetemet, népemet, fajomat Krisztustól elszakítani? Ezt az örökséget adjam én oda akármiféle álnacionalizmusért és nem keresztyéni fajkultuszért? Isten őrizz, hogy odaadjam atyáim örökségét" – írja, még ha némiképpen terhelt stílusban is, Révész Imre.[9]

Hasonlóképpen idézhetnénk azonban Bereczky Albert, Farkas József, Muraközy Gyula, Ravasz László és Szabó Imre egyes írásaiból is. A *Református Jövő* egyik száma feltűnő tettet hajtott végre. Közölte a debreceni teológiai tanár, Czeglédy Sándor *Harc az Ótestamentum ellen* című, ugyancsak sajátos logikájú (l. az alcímet: *„Ne tegyük az Ószövetséget a zsidók Bibliájává, mert az a mienk, azoké, akik azt vallják, hogy Jézus a megígért Messiás")*, de a kor miliőjében mégis felettébb szokatlan állításokat tartalmazó, hitvalló bátorságú írását. Idézünk belőle:

„A jövendő történetírása egészen világosan meg fogja mutatni, hogy jelen nyomorúságunknak egyik fő előidéző oka az a vallásos fanatizmussá hevített antiszemitizmus, amely lényegében véve nem más, mint a csődbejutott, végleg sarokba szorított világias szellem utolsó kétségbeesett ágaskodása a fajimádat formájában. Ez a szellem halálos ellensége a keresztyénség evangéliumának, mert Isten ingyen kegyelmét megvetve, az ember erejébe veti minden bizodalmát." (Aligha csodálható, hogy a nyilas pártlap, a *Magyarság* szeptember 14-i száma *Quo vadis Hungare*? címmel írt fanyar glosszát a cikkről.)[10]

Összegezve úgy véljük, hogy igazi alternatívát egyik lap sem tudott kínálni. Éspedig nem csak a külső körülmények következtében. A kiadványok egyes fentebb idézett hitvalló erejű példái markánsak voltak ugyan, ám összességét tekintve távolról sem nevezhetőek jellemzőnek és ráadásul több vonatkozásban is elkésettnek számítottak. A fenti református lapok szemléleti hátterében elsősorban az állt, hogy a főszerkesztőként azokat jegyző nacionalista, „úri" antiszemita Ravasz László mind jobban felismerte az adott helyzet etikai konzekvenciáit. Kifejezésre jutott ez például abban, hogy a *Református Jövő* szerkesztését gyakorlatilag átengedte az ellenállási és kritikai-prófétai vonalat képviselő Bereczky Albertnek, Bodoky Richárdnak, Péter Jánosnak. Nem érdektelen azonban az sem, hogy a szerkesztők mindebben maguk mellett tudhatták a hitvallásos orthodoxia olyan elvi alapokon nacionalizmus- és fajelmélet-ellenes képviselőit, mint a debre-

ceni püspök, Révész Imre, illetve a már jelzett teológusok mellett Bereczky segédlelkészét, a kitűnő szellemiségű, náciellenes beállítottságú teoretikust, Pákozdy László Mártont. Végül említést teszünk még a *Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társasága* által megjelentetett, kimondottan pietista kegyességi szellemben szerkesztett *Magyar Református Ébredés* című lapról is. Szűk körű szerzőgárdájának (főként Bereczky Albert, Békefi Benő, Draskóczy László, Ecsedy Aladár, Farkas József, ifj. Victor János) határozott prófétai-etikai és hitbeli bizonyosságot hangsúlyozó bátor – bár meglehetősen életidegen – hangú írásai ugyan igen keveseket érhettek csak el, ám az emberi elaljasodást egyértelműen elutasító felfogásukkal olyan markáns színfoltot képviseltek az egyházi publicisztika világában, amely méltó az emlékezésre. A domináns hang ugyanis – eltekintve az elenyésző jelentőségű *Magyar Református Ébredés*től) alapvetően az óvatoskodásé és a tanácstalanságé, valamint a szívből és bátortalanságból vállalt kurzuskonformitásé. Felekezetileg érzékelhető különbséget legfeljebb annyiban fedezhetünk fel az írások együttesében, hogy inkább (mint talán a reformátusoknál), vagy kevésbé (így az evangélikus orgánumok) voltak egyensúlyban egymással a kritikai szemléletű és az inkább a fennálló körülmények elfogadását motiváló publikációk.

Amit eddig megpróbáltunk összefoglalóan elmondani, valójában szükségszerűen marad mindig is torzó, lezárhatatlan történet. Éspedig mindkét vonatkozásban. Egyfelől úgy, amint a *Biblia Héber levelé*nek szerzője fogalmaz, amikor a mártíromságot szenvedett bizonyságtevők fellegéről szólva azzal kénytelen lezárni a hosszú sort, hogy: *„És mit mondjak még? Hiszen kifogynék az időből, ha szólnék ...-ról, ...-ról, ...-ról."*

Másfelől pedig abban az értelemben, ahogy az események egyik fontos résztvevője, Kapy Béla evangélikus püspök értékelte „a protestáns egyházaknak a Sztójay-kormánynyal a zsidókérdés végrehajtásának módjáról folytatott tárgyalásokat, megállapítva, hogy azok „mérlege: Az egyház hatóereje elégtelenségének meglátása és lelkiismeretének marcangoló önvádja azon, hogy az evangélium szellemével missziónálásnak feladatát, annak alkalmát, és idejét tékozlón vette, történelmi munkáját és felelősségét pedig bűnösül elhanyagolta."[11]

JEGYZETEK

[1] *Evangélikus Élet* (a továbbiakban: *EÉ*) XII. évf. 19. sz. (1944. V. 6.) 5. o.
[2] *EÉ* XII. évf. 31. sz. (1944. VII. 29.) 3. o.
[3] *EÉ* XII. évf. 36–37. és 39–41. sz. A citált rész: 41. sz. (1944. X. 14.) 4. o. A befejezetlen közlés folytatására ezután már nem került sor.
[4] *Harangszó.* Országos evangélikus néplap. 35. évf. 22. sz. (1944. V. 28.) 1. o.
[5] *Református Jövő* (a továbbiakban: *RJ*) V. évf. 12. sz. (1944. III. 22.) 1. o.
[6] *RJ.* V. évf. 19. sz. (1944. V. 10.) 1. o.
[7] *RJ* V. évf. 21. sz. (1944. V. 24.) 1. o.
[8] *Református Élet* (a továbbiakban: *RÉ*) XI. évf. 16. sz. (1944. IV. 15.) 1. o.
[9] *RÉ* V. évf. 31. sz. (1944. IX. 16.) 4. o.
[10] *RJ* V. évf. 35. sz. (1944. VIII. 30.) 1. o. *Magyarság.* XXV. évf. 208./6819. sz. (1944. IX. 14.) 4. o.
[11] *EOL* 2/a. fond: 240/1975. 20. o.

BOTOS JÁNOS

„Inter arma caritas". Embermentő tevékenység a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának közreműködésével (1944 nyara – 1945 eleje)

1. A vöröskeresztes embermentés szervezete, működési lehetőségei

A genfi székhelyű *Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága* 1943 tavaszán döntött magyarországi delegátus kijelöléséről. Jean de Bavier, a kinevezett delegátus 1943. október 29-én érkezett Budapestre, és azonnal megkezdte a háború áldozatait, az üldözött zsidókat segítő akcióit.[1] Felhatalmazása azonban meglehetősen korlátozottnak bizonyult. Emellett a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága tevékenységét hosszú ideig nehezítette az a felfogás, miszerint az üldözött zsidók nem hadifoglyok, és így nem állnak a vöröskeresztes fellépésre jogalapot nyújtó genfi egyezmények védelme alatt.[2]

Amikor 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága delegátusának tevékenysége teljesen új feltételek közé került. Jean de Bavier, alkalmazkodva a megváltozott körülményekhez, felvette a kapcsolatot a német követséggel és a Sztójay-kormánnyal. Munkája ez idő tájt elsősorban arra irányult, hogy a hozzá forduló zsidók ügyeit intézze, megszerezze a letartóztatottak címét, értesítse az aggódó hozzátartozókat. Tevékenységében nem támaszkodhatott a *Magyar Vöröskereszt Egylet*re, mert az alapszabályának megfelelően ilyen típusú ügyekkel nem foglalkozott.

A Magyar Vöröskereszt Egylet feladatkörét – az 1929. évi genfi egyezményekkel összhangban – az 1936. évi XXX. törvénycikk határozta meg, és ez a szervezetet a katonai egészségügyi szolgálat kisegítő részévé tette. Ezt a feladatát a második világháború idején becsülettel teljesítette is. Az egylet elnöke mindezen túlmenően 1944. június 20-án beadványban kérte a miniszterelnök közbenjárását, hogy a deportált zsidókat szállító vasúti szerelvények rászorultjainak humanitárius segítséget nyújthassanak. Emellett más formájú segítséget is adott az üldözötteknek, de ennek intézményes kereteit nem teremtette meg. Az így elsősorban egyéni segítségre épülő támogatás 1944 októberétől erősödött fel, amikor a Magyar Vöröskereszt Egylet központi vezetése Budapestről Szombathelyre költözött át, és ezzel a helyi fiókok intéző bizottságaival elvesztette kapcsolatát, amelyek a továbbiakban saját belátásuk szerint cselekedhettek s általában cselekedtek is.

1944 májusában csere történt a magyarországi delegátus személyében. Jean de Bavier visszautazott Svájcba, és helyét május 9-én Friedrich Born foglalta el, aki korábban kereskedelmi területen már dolgozott a magyar fővárosban. Az új delegátus küldetésének tudatában, a tettek embereként látott munkához. Nem minden esetben kérhetett tanácsot egy-egy fontos döntés meghozatala, akció megindítása előtt a központtól, de ez esetében nem jelentette azt, hogy halogatná a konkrét intézkedéseket, sőt amikor csak tehette, igyekezett elébe menni az eseményeknek. Friedrich Born a korábban Magyarországon

töltött évek során széles körű kapcsolatrendszert épített ki, amelyet számos esetben jól tudott hasznosítani embermentő, humanitárius munkájában. Segítőinek táborában egyaránt megtalálhatók olyanok, akik emberi lelkiismeretüktől vezettetve támogatták tevékenységét, illetve olyanok, akiket a pénz sarkallt tettekre. 1944 őszétől kezdve embermentő, humanitárius tevékenységét mások is felkarolták, támogatták, akik, felismerve a háború végső kimenetelét, saját maguk átmentése érdekében igyekeztek „jó pontokat " gyűjteni. Born minden egyes lépéséről részletesen beszámolt feletteseinek. Ezért sem meglepő, hogy megítélése esetenként éles véleménykülönbségeket idézett elő. Sokan példaképüknek tekintették a vöröskeresztes munkában, míg mások rosszallással figyelték lépéseit.

Kezdeti tevékenysége súlypontjainak a zsidó kivándorlás támogatását, a lengyel, a jugoszláv és más nemzetiségű hadifoglyok segélyezését, az ország légterében lelőtt szövetséges gépek személyzetének és hagyatékának gondozását jelölte meg. Munkájához az anyagi forrásokat részben Genfen keresztül a *Joint*tól és más szervezetektől kapta, részben a magyarországi támogatóktól szerezte meg. A hiteles adatok hiányában ezek nagyságáról, összetételéről felelősséggel nyilatkozni nem lehet.

Friedrich Born a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága központ irodáját Budapesten, a II. ker. Fillér utca 51. sz. alatti – ún. Erney-villa – földszintjén és első emeletén építette ki. A munka igazából jócskán megkésve, 1944 szeptemberétől vett lendületet. A központi iroda irányító tevékenysége 1944 végén a főváros ostroma miatt megszűnt, és berendezése, iratai a lángok martalékává váltak. (Friedrich Born ekkor a sziklakórházba húzódott vissza.)

A központi apparátus idegközpontját Friedrich Born néhány fős titkársága jelentette. Kezdetben mellette dolgozott a P – lengyel – és J – jugoszláv – részleg, majd a hónapok múlásával az apparátus fokozatosan differenciálódott, és létszámában emelkedett. A gazdasági tanácsadó szerepét Wehner Kornél – az állami szállításokat is végző Futura Rt. ügyvezető igazgatója –, a pénzügyi javaslattevő feladatkörét Kárász Artúr – a Magyar Nemzeti Bank vezető munkatársa – töltötte be. A későbbiekben tanácsadó testületként dr. Horváth Boldizsár orvos irányításával létrejött a professzorok kollégiuma. Mellettük jelentős irányító, szervezőmunkát végzett a központi hivatalban Vellico Lázár János, Hűvös Pál, Franaszek József, Csázy Elemér, Tölgyessy Edit, Tarányi Daisy, Herczeg Aliz, Máthé Sándor, valamint Teleki Ernő, a gazdasági irodában Gál József és Kovács Pál, a szállítási csoportnál dr. Wilhelm György és dr. Komlósi István.[3]

Amikor 1944 őszétől igazán lendületet vett az embermentő tevékenység, megszerveződött a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága A és B szekciója Komoly Ottó a *Magyar Cionista Szövetség* elnöke és Sztehlo Gábor evangélikus lelkész vezetésével. Az A szekció tevékenysége elsősorban az embermentő munkára, a gyermekek, majd a gettóba hurcoltak sorsának enyhítésére, ellátására irányult, míg a B szekció ténykedésének középpontjába a vallási okokból üldözött gyermekek otthonokba gyűjtése és védelme került. A feladatok növekedésével 1944 őszén a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Budapesten az V. ker. Mérleg utca 4. sz. alatt is irodát nyitott, amely hivatalosan a zsidó gyermekek kivándorlásával foglalkozott. Sztehlo Gábor segítségére elsősorban dr. Pétery János és dr. Papp professzor voltak. Komoly Ottó segítőtársai sorából különösen fontos munkát végzett Ungár Lili, Ungár Olga, Kelemen Pál, Schulteisz András, dr. Grozinger Sándor, Wehner Zoltán, Brand Jenőné, Offenbach Sándor, Weisz Rudolf, Árvai András, dr.

Normann István, dr. Beregi András, Jusztusz Ferencné, dr. Rosenthal Tivadar, Nánay József, Erdős Edith, dr. Fenyő András, dr. Vajda János Imre és még igen sok ismert és ismeretlen önfeláldozó ember.

1944 októberétől működött Újváry Sándor vezetésével a zsidómentő osztály, majd a kezdeményezésére 1944. december 7-én felállított *Departement de Cooperation* (a semleges országok budapesti követségeinek együttműködési irodája). Ez utóbbi szervezet irodája Budán, a II. ker. Tövis utca 3/b. sz. alatt került elhelyezésre, és az ott dolgozó mintegy tucatnyi emberből álló apparátus a portugál, a spanyol, a svájci, a svéd és a vatikáni követségek embermentő akcióit igyekezett koordinálni.[4]

Amikor Friedrich Born Budapestre érkezett, az ország különböző vidékein már javában folyt a zsidók gettókba tömörítése, sőt deportálásuk is zajlott már. A magyarországi helyzetet látva a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága genfi központja a zsidóság megmentése érdekében erőteljes lépésekre szánta el magát. Egyebek között levelet intézett Horthy Miklós kormányzóhoz, amelyet Robert Schirmer – a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának berlini delegátusa – juttatott el hozzá. Más diplomáciai lépések és tényezők mellett ez a levél is hozzájárult ahhoz, hogy leállítsák a zsidók deportálását – megmentve ezzel egyelőre a budapesti izraelitákat –, és a magyar hatóságok engedélyezzék, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága segítséget nyújthasson az elhurcolt, internált zsidóknak, lépéseket tehessen az érvényes beutazó vízummal rendelkezők külföldre távozására. Így 1944 nyarától a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága működésének jogi alapját az biztosította, hogy a magyar kabinet elismerte a szervezet illetékességét minden olyan akció lebonyolításánál, amelyet a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága kezdeményezett vagy közvetített a kormánynál. Ezzel nemcsak a humanitárius segítséghez nyílt meg az út, hanem lehetővé vált a védettséget nyújtó okmányok kiadása is, mert a kabinet állásfoglalása az elismert mentességi iratok közé sorolta a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága arcképes igazolványát, amelyből mintegy 1300 került kiadásra.

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának működési lehetőségeit bővítő hozzájárulás birtokában Robert Schirmer felkeresett több internálótábort, ahol zsidókat őriztek. Friedrich Born pedig kórházakat és csillagos házakat látogatott meg, és megkezdte a segélyek szétosztását a rászorulók között. A háború viszonyai közepette – miután Robert Schirmer hamarosan elutazott a magyar fővárosból –, Friedrich Bornnak és munkatársainak önállóan, saját erejükre támaszkodva kellett megszervezniük segítő, embermentő akcióikat, megoldaniuk az azok végrehajtása során felmerülő problémákat. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Irodája 1944. augusztus 28-án úgy foglalt állást, kezdeményezi annak engedélyezését, hogy a magyarországi delegátus védelme alá vonhasson különböző intézményeket, épületeket, és ezt a tényt az adott helyen többnyelvű táblán is jelezze. Ezzel tovább bővült Friedrich Born és munkatársai működési területe, embermentő tevékenysége.

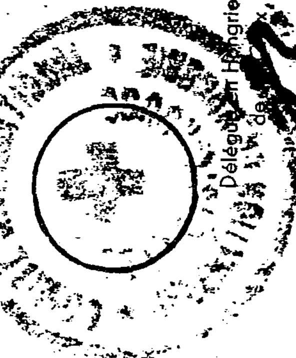
1944 októberében éppen Budapesten tartózkodott Robert Schirmer berlini delegátus, amikor lezajlott a nyilas hatalomátvétel, amely alapjaiban változtatta meg a zsidóság magyarországi helyzetét és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának működési lehetőségeit. A delegátusok 1944. október 17-én és 18-án sikertelenül próbáltak kapcsolatba lépni az új belügy-, majd külügyminiszterrel. Október 19-én végül is Kemény Gábor báró, külügyminiszter fogadta a delegátusokat, és fellépésükre ígéretet tett, hogy elismerik a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága védelme alatt álló intézményeket, munkájukat

Der unterzeichnete Delegierte für Ungarn
Alulírott a genfi Nemzetközi Vöröskereszt-
. Le délégué en Hongrie souscrit du Comité Inter-
des Internationalen Komitees vom Roten Kreuz
bizottság magyarországi delegátusa ezennel iga-
national de la Croix Rouge à Genève testifie, que
in Genf bestätigt hiemit, dass.
zolom, hogy
Herr (Frau) Péter Tamás ... úr (nő)
M. (Mme)
geboren am 23 VI. 1918
aki ... -n
né(e) le
in Budapest ... -en született
à
Staatsbürgerschaft ... ungarisch
nationalité ... állampolgár

im Dienste der Delegation für Ungarn des Inter-
a genfi Nemzetközi Vöröskeresztbizottság magyar-
est au service et sous le patronage du Comité International
nationalen Komitees vom Roten Kreuz unter dem
országi delegációjának szolgálatában és a Bi-
de la Croix Rouge.
Schutz des Komitees steht.
zottság védelme alatt áll.

Budapest, 1944 OKT. 10.

Giltig für ein Jahr.
Érvényes egy évig.
Valable pour un an.

Délégation en Hongrie du Comité International de la Croix Rouge à Genève:
A genfi Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság magyarországi delegátusa.

A Nemzetközi Vöröskereszt igazolványa Friedrich Born delegátus aláírásával

PESTI IZRAELITA HITKÖZSÉG
VII., SÍP-UTCA 12.

219/1945. sz.

Budapest, 1945. április 18.

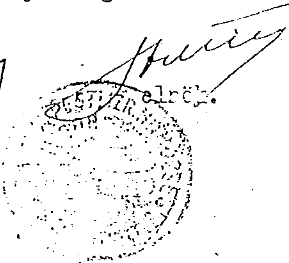
I g a z o l á s .

A Pesti Izraelita Hitközség elöljárósága igazolja, hogy dr. Kiss Géza ur, a Nemzetközi Vöröskereszt Egylet munkatársa, annak megbizásából, önként 1944. őszén, a nyilas uralom alatt kétizben az őáltala vezetett gépkocsin egészen a hegyeshalmi országhatárig utazott, a Magyarországból Németországba irányuló deportáció útvonalán. Első utján megállapitotta a deportáció utvonalát az Ujlaki Téglagyártól az országhatárig. Második utján az arra rászorultak részére gyógyszereket vitt és sikerült neki cca 15oo, már a német határon tulra irányitott személyt a hegyeshalmi országhatártól részben tehergépkocsin, részben vasuti kocsikon Budapestre visszaszállitani és itt védett házakban és kórházakban elhelyezni.

Ehhez képest dr. Kiss Géza ur tevékenysége nagyban előmozditotta, hogy a fentemlitett személyeknek a külföldre való deportálása és a vele kapcsolatos szörnyü sors elkerülhető volt. Ezen tevékenysége, valamint különleges megbizás folytán a budapesti gettóban kifejtett müködés annál magasabbra értékelendő, mert dr. Kiss Géza ur ezen müködését a nyilas-fasiszta terror legnagyobb tombolása idején, élete állandó kockáztatása árán, a legnagyobb önfeláldozással fejtette ki.

A Pesti Izraelita Hitközség
elöljárósága:

főtitkár. elnök.

Igazolás dr. Kiss Gézának, a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársának helytállásáról

mindenben támogatják. Egyúttal kérte a delegátusokat, adjanak kimutatást zsidó munkatársaikról, a gyermekotthonokról, a kórházakról, a népkonyhákról. Ezt Robert Schirmer és Friedrich Born azonnal teljesítette.

Friedrich Born az új hatalom képviselőivel kiépített kapcsolatát arra is felhasználta, hogy azonnal tiltakozzék minden, a zsidókat hátrányosan érintő újabb jogszabály ellen, felhívja a figyelmet az atrocitásokra, kegyetlenkedésekre. Elérte a nyilas államhatalomnál, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága által kiadott menleveleket – amelyeket nyilvántartásba vettek, sorszámmal, fényképpel láttak el – akceptálják, a védett épületek területenkívüliséget élvezzenek. A Külügyminisztérium 1944. október 28-án levélben értesítette a belügyi tárca vezetőjét, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága részére felajánlott és az általa átvett ingatlanokat az ország egész területén a külképviseleteket tulajdonában lévő épületekre vonatkozó mentesség illeti meg. A levél példaként megemlítette Hagenmacher Ottó budapesti Bérc utcai házát, bakonyszentkirályi kastélyát, Dreher Jenő martonvásári kastélyát és Dreher-Hardy May tardosi kastélyát.[5] A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága a védelme alá vont épületeket gyermekotthonok, menhelyek, raktárak elhelyezésére használta fel.

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága központi apparátusánál 1944. november 30-án 184 személy dolgozott. Az A szekció – mintegy 230 munkatárssal – a főváros különböző pontjain 15 élelmiszerraktárt működtetett, ezenkívül hat helyen dolgozott élelmiszer, illetve ruha- és cipőjavító, -készítő üzeme, műhelye. Budapesten – elsősorban a gettó területén – nyolc helyen működtek a népkonyhák. Az A szekció védelme alatt állt a XIV. Columbus utca 46. sz. alatti tábor, ahol mintegy 900 kivándorlásra váró személyt gyűjtöttek össze.

Az A Szekción keresztül a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága védelme alatt állt 22 kórház, nevezetesen a VII. Wesselényi utca 44., a VII. Rákóczi út 14., a VII. Hársfa utca 37., a VIII. Karpfenstein utca (ma Karácsony Sándor utca) 21., a XIV. Gizella úti Otthon Szanatórium, a XII. Városmajor utca 62. és 64–66., a VII. Nagyatádi Szabó utca (ma: Kertész utca) 32., a VII. Bethlen Gábor tér 2., a VIII. Magdolna utca 16., a VIII. Bókay János utca 53. sz. alatti Stefánia Szanatórium és a Bókay tér 4. sz. alatti Weiss Alice Szanatórium, a XII. Maros utca 16. és 62., a VIII. Kisfaludy utca 9., a XIV. Ajtósi Dürer sor 23., a VII. Kisdiófa utca 6., a VII. Akácfa utca 22. és 30., a Juhász Andor utca a (ma Falk Miksa utca) 24. szám alatti intézmények. Mintegy 80 lengyel gyermeket helyeztek el a VII. Rákóczi út 36-ban és a VIII. Szentkirályi utca 6-ban.

Az A szekció november végén 4845 gyermeket gondozott – az oltalom alá vont gyermekek számát egyes források 6000 ifjúra tették –, 26 védelme alatt álló gyermekotthonban, nevezetesen: a II. Orsó utca 27–29., a VI. Benczúr utca 27., a VII. Akácfa utca 32., a XIV. Róna utca 112., a II. Lajos utca 22., a VIII. Nagy Fuvaros utca 4., a VII. Vilma királyné út 25. (ma: Városligeti fasor), a XII. Budakeszi út 67–69., a X. Kelemen utca 1/c., a VIII. Magdolna utca 28–30., a XIV. Bácskai utca 58/b, a VII. Dob utca 12. és 90., a VI. Munkácsy Mihály utca 5–7. és 25., az V. Zoltán utca 6, a XIV. Nürnberg utca (ma: Ilka utca) 59., a VI. Szondy utca 76., a II. Harangvirág utca 15., a VII. Garay utca 42., a VIII. Kőbányai út 51., a XIV. Thököly út 160., a XIII. Csángó utca 6/b., a VII. Thököly út 77., a VI., Vörösmarty utca 49., a XIV. Tanya utca 13. és a II. Csévi utca 24. sz. alatt. Emellett szervezés alatt állt nyolc gyermekotthon 750 üldözött gyermek részére. Mindezeken túlmenően az A szekció szervezésében működött még 2 csecsemőotthon mintegy 400 férőhellyel (a III. Család utca 58. és a XIV. Kövér Lajos utca 2. sz. alatt), valamint három betegek otthona (a VII. Thököly út 83., a VII. Erzsébet körút 34. és a XIV. Hungária körút 167–169. sz. alatt), ahol a gondozásra szoruló idősebb korúakat ápolták.

A B szekció – központi irodája a II. Fillér utca 34. sz. házban dolgozott –, amely a *Jó Pásztor Gyermekakció* kereteit is felhasználta, 1944 november végére 27 gyermekotthont hozott létre – egy további otthon szervezése pedig éppen zajlott –, ahol 2275 gyermeket gondoztak, bújtattak. Az otthonok ellátásához, szervezéséhez erkölcsi és anyagi segítséget a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága mellett a Svájci, a Svéd Vöröskereszt, valamint a Joint adott. Az első otthon 1944. október 5-én nyílt meg 40 férőhellyel. 1944 karácsony estéjén az otthonok falai között 445 fiú, 460 leány, 140 anya, 245 gondozónő és további 250 felnőtt – együttesen 1500 üldözött talált oltalmat. A gyermekotthonok közül a I. Térfy Gyula utca (ma Galeotti utca) 7. sz. alatti egyúttal csecsemőket is falai közé fogadott, míg a többi a következő címeken dolgozott: I. Bérc utca 16., II. Ady Endre utca 28., II. Bogár utca 29., I. Lovas út 32., I. Úri utca 16. és 19., I. Gellérthegy utca 45., XI. Somlói út 56., XII. Tamás utca 37., II. Hidegkúti út 30/a, II. Csalán utca 23., II. Guyon Richárd utca 6.,és 8., II. Orló utca 5., II. Nagybányai út 35., II. Lepke utca 4., XII. Roskovics utca 8., XII. Kakukk út 6–8., II. Ribáry utca 12., I. Pauler utca 13., I. Casino utca (ma Móra Ferenc utca) 1., VI. Király utca 34., VII. Vilma királyné út 17–21., VIII. Magdolna utca 5–7., I. Dísz tér 14., VI. Ó utca 6. és a V. Rudolf tér (ma Jászai Mari tér) 1. A Svéd Vöröskereszt oltalmával rendelkezett a XIV. Hermina út 47. és a VII. Vilma királyné út 22. sz. alatti otthon. A szervezet 85 csecsemőt befogadó otthonai a XII. Városmajor utca 52. és a I. Kelenhegyi út 7. sz. alatt házakban kerültek elhelyezésre. Szervezés alatt állt a II. Széher út 16. sz. alatti gyermekotthon és a II. Lórántffy Zsuzsa utca 3. sz. alatti gyermekkórház. Idősek számára nyújtott oltalmat az I. Bérc utca 12. és a II. Eszter utca 4. sz. alatti otthon. A mozgalom öt népkonyhával járult hozzá az ellátatlanok éhezésének enyhítéséhez.[6]

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának védelmével rendelkezett a nemzetközi gettóban a XIII. Pozsonyi út 16. és 23. sz. alatti ház, továbbá a Svéd Vöröskereszt védelme alatt állt a XIII. Katona József utca 24. sz. alatti épület. Az itt oltalmat találók számáról azonban megbízható adatok nincsenek.

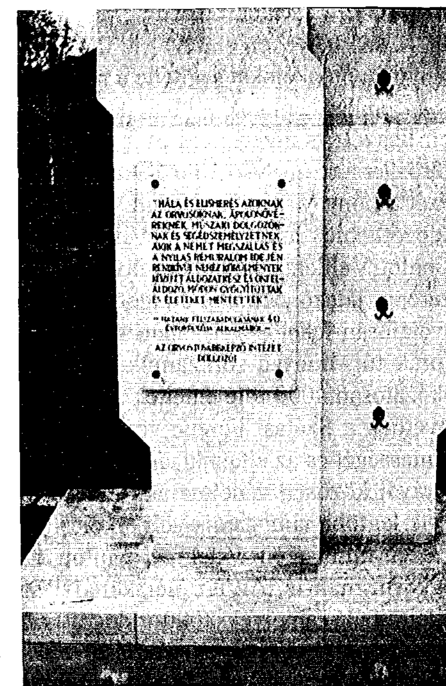
Amikor 1944 november elején megkezdődtek a fővárosból kiinduló hegyeshalmi halálmenetek, Friedrich Born Apor Vilmos győri püspök és Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát segítségével egyes csoportoknak segítséget tudott nyújtani, Németországba hurcolásukat megakadályozni. Az itt zajló embermentő akciók központi alakja Újváry Sándor lett, aki Ferenczy László csendőr alezredestől, a csendőrség budapesti nyomozó osztályának vezetőjétől olyan igazolványt szerzett, mely szerint összekötő szolgálatot teljesít a csendőrség és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága között. A konkrét mentőakciókat irányításával néhány fős csoportok bonyolították le mind az óbudai és a csillaghegyi téglagyárakban, ahová a halálmenetekbe soroltakat összegyűjtötték, mind Hegyeshalomnál, ahol a csoportok németeknek való átadása zajlott. Az embermentést elősegítették azok a kitöltetlen, de valódi keresztlevelek, amelyeket Kassán bocsátott Újváry Sándor rendelkezésére a helyi Szent Erzsébet Nyomda igazgatónője. Emellett 1944. november 19-én Újváry Sándor a pápai nunciustól is kapott bianco védleveleket, és ezzel együtt hivatalos felhatalmazást a védlevéllel rendelkezők felkutatására és fővárosba

Az embermentés egyik emlékhelye Budapesten. (XIV. kerület, Ajtósi Dürer sor 19–21. sz.)

Gidófalvy Lajos és bajtársai emléktáblája a Budapest, Munkácsy u. 5–7. sz. épületen

Az embermentő egészségügyi dolgozók emlékoszlopa a volt Zsidókórház parkjában

A pannonhalmi főapátság százak menedékhelye volt

hozatalára. Az akciók eredményeként mintegy 9000 üldözöttet sikerült kimenteni és különböző helyeken elhelyezni, illetve szabadon bocsáttatni 1944 utolsó heteiben. Az ez irányú mentőakciókat segítette a már említett Departement de Cooperation irodája is.[7]

Az embermentő akciókban jelentős szerepet játszott Langlet Valdemar – aki tökéletesen beszélt magyarul, és az egyetemen svéd lektorként dolgozott –, illetve a Svéd Vöröskereszt. A Svéd Vöröskereszt irodája Langlet Valdemar lakásán kezdte meg működését a Lónyay utca 3. sz. alatt. Kezdetben csak a Svédországgal üzleti kapcsolatban álló üldözötteknek adott ki védlevelet. Ezek száma azonban meglehetősen korlátozott volt. Langlet Valdemar azonban, élve a Külügyminisztériumban 1944 nyarán meghatározó szerepet játszó Arnóthy-Jungerth Mihályhoz fűződő baráti kapcsolatával, elérte, hogy hivatalosan lehetőséget kapott 400 védlevél kiadására. Ezt a szűkre szabott keretet úgy lépték túl, hogy a sorszámok mellett különböző betűjeleket is alkalmaztak, és így fokozatosan 4000 fölé emelték a kiadott okmányok számát. A nyilasok hatalomra jutását követően a Szálasi Ferenc vezette kabinet elismerte a Svéd Vöröskereszt diplomáciai mentességét és az általa kiadott védlevelek érvényét. A Svéd Vöröskereszt a pápai nunciatúrával közösen védelme alá vont egyházi intézményeket is. A Svéd Vöröskereszt az egyik legfőbb támogatója volt erkölcsileg és anyagilag is a *Jó Pásztor Gyermekakció*nak, és ezen túlmenően védelmet nyújtott 12 – zömében a gettó területén dolgozó – szükségkórháznak is. Az ún. nemzetközi gettóban nyolc ház került a Svéd Vöröskereszt védelme alá, amelyek 3000 üldözött számára biztosították az ostrom megpróbáltatásai idején a nyilasok kegyetlenkedéseivel szemben a túlélés lehetőségét. A Svéd Vöröskereszt is működtetett népkonyhákat, öregek otthonait, védelem alá vont hét apácakolostort és két szerzetesrendet, ahol üldözötteket bújtattak, továbbá kihelyezett részleget állítottak fel Ludason és Pécsett. A Svéd Vöröskereszt akciói Raoul Wallenberg kezdeményezésivel párhuzamosan futottak, de tőle függetlenül kerültek megvalósításra.[8]

Friedrich Born határozott fellépése is közrejátszott abban, hogy 1944. november 27-én személyesen találkozhatott Szálasi Ferenccel. A találkozón Friedrich Born beszámolt a nem csak a zsidók megmentésére irányuló lépéseiről. Bár a találkozás eredménye pillanatnyilag kevés konkrétummal bírt, arra mégis jó volt, hogy tisztázza, a jövőben a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága a Külügyminisztériummal fog kapcsolatot tartani, ami kétségkívül megnövelte a delegátus és munkatársai ázsióját. A találkozót követően Sztehlo Gábor 1944. november 29-én levelet írt Kemény Gábor külügyminiszternek, amelyben konkrét eseteket felsorolva tiltakozott a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága védelme alatt álló, területenkívüliséget élvező gyermekotthonok elleni pártszolgálatos fellépésekkel szemben. A levélben megemlítette, hogy a pártszolgálatosok a II. Ribáry utca 12., a II. Guyon Richárd utca 8., a XII. Városmajor utca 52., a XII. Roskovics utca 8. és a I. Gellérthegy utca 45. sz. házakban elhelyezett gyermekotthonokból gyermekeket, valamint a személyzet egyes tagjait elhurcolták és csak külön közbenjárásra engedték szabadon. Előfordult az is – írta –, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága igazolványával rendelkező tisztviselőt is elvittek, és csak közbelépésre bocsátottak szabadon.[9]

A Szálasi Ferenccel folytatott megbeszélést követően 1944. december 1-jén Friedrich Born átnyújtotta a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága magyarországi tevékenységét összefoglaló jelentését. Ez a dokumentum a Külügyminisztérium összegzése szerint a vöröskeresztes munka következő területeit sorolta fel:

„1. A Nemzetközi Vöröskereszt Bizottsága védelme alá helyez közérdekű intézményeket, például kórházakat, árvaházakat, egészségügyi, emberbaráti és tudományos intézményeket. Ezek száma 167.

(A védelem alá helyezés kérdése sürgősen rendezésre szorul és a többi tárcával, valamint Budapest Székesfőváros képviselőjével folyó évi dec. 1-jén lefolyt értekezlet tárgya volt.)

2. Budapest Főpolgármesterének a kérésére védelme alá helyezte a budapesti Tűzoltóságot.

3. Egészségügyi és orvosi tudományos kérdések megoldására 7 egyetemi tanár orvosból álló tanácsadó szervet létesített.

4. Magyar orvosokból álló bizottságokat szervezett Pesten, Budán és Baár-Madas Leánynevelő Intézetben létesített kórházban összesen 25 taggal.

5. Együttműködést teremtett a Magyar Vöröskereszttel az utóbbi intézményei egy részének kiürítése esetére.

6. Jugoszláv internáltak ügyeivel foglalkozik és erre a célra külön irodát állított fel.

7. Segélybizottságot alakított, melynek feladatai:

a) Menekültügy, magyar menekültek mindennemű támogatása.

b) Népkonyhák szervezése, szállítás, készletek gyűjtése és azok gondozása.

8. Központi szervet állított fel, mely húsz különböző épületben van elhelyezve és 11 raktárt tart fenn. Személyzeti létszáma 68 fő. Lengyel menekültek részére irodát állított fel.

9. Vidéken egy aggmenhelyet, 12 gyermekotthont és menekültek részére 2 otthont létesített.

10. A Pannonhalmi Főapátságot a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá helyezte.

11. „A Jó Pásztor" protestáns misszióval együttműködve megkeresztelt zsidó fajú gyermekek részére létesített 28 gyermek- és csecsemőotthont átvett összesen 1330 férőhellyel. 20 aggmenhelyet és 5 népkonyhát állított fel.

12. 200 000 zsidó elhelyezéséről és ellátásáról gondoskodik. Erre a célra 12 irodát, 15 élelmiszerraktárt, 4 üzemet, 6 népkonyhát (további 2 felállítása tervbe véve), egy kivándorló otthont 900 személy részére, 23 gyermekotthont, 3845 gyermek részére létesített. Felállítani készül még 8 otthont összesen 750 gyermek befogadására, 2 csecsemőotthont 400-as létszámmal, 3 betegotthont, 1 siketnéma-intézetet, 1 rendelőintézetet, 24 kórházat, 2 lengyel gyermekotthont összesen 80 gyermek részére. A Zsidó Központi Irodának 126 tisztviselője, 81 alkalmazottja, a kórházaknak 42 orvosa és 11 alkalmazottja van.)

13. Feladata lesz a zsidók áttelepítése a gettóba a belügyminiszter úrtól kapott haladék letelte után. Erre a célra az áttelepítést lebonyolító 300 zsidó fajú egyén részére kb. 2 heti időtartamra a külügyminiszter úr által aláírt külön igazolványokat kér. (A gettóba való áttelepítést lebonyolító 300 zsidó fajú egyén később az ott elhelyezett zsidók élelmezésére szolgáló élelmiszerek szállításának a lebonyolítását végeznék.)

14. A Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság magyarországi képviselője 14 személy és 14 tehergépkocsit használ."[10]

Szálasi Ferenc az átnyújtott jegyzék és listák alapján 1944. december 11-én a következő döntéseket hozta:

„1. A m. kir. posta jóléti intézményeire a Nemzetközi Vöröskereszt védelméhez nem járul hozzá. Az intézmény háborús szempontból biztos helyre elszállítandó..

2. A Nemzetközi Vöröskereszt autóigénylését tudomásul veszi, a bejelentett 10 teher- és 10 személygépkocsi közül 5 személygépkocsit Budapestre, míg 5 személygépkocsit Pannonhalmára, továbbá 7 tehergépkocsit Budapestre és hármat Pannonhalmára engedélyez. Garzuly Béla külügyminiszteri osztálytanácsos gépkocsijának a Nemzetközi Vöröskereszt részére való átadása kivizsgálandó.

3. A Nemzetközi Vöröskereszt székházának, irodáinak és raktárainak címjegyzékét tudomásul veszi és jóváhagyja.

4. A Nemzetközi Vöröskeresztnek Budapesten és Pannonhalmán kívül az ország bármely más részében bejelentett otthonait és menhelyeit, kastélyait és épületeit a Nemzetvezető nem veszi tudomásul és ezek bármilyen más nemzeti célra igénybe veendők.

5. A zsidó gyermekotthonokra és egyéb zsidó karitatív intézményekre vonatkozóan a bejelentést

csak annyiban veszi tudomásul, hogy ezek működésüket csak a gettón belül folytathatják. Vonatkozik ez mind a protestáns Jó Pásztor intézményekre, mind a Nemzetközi Vöröskereszt egyéb intézményeire (5–6).

7. Simkó Sándor Gyula gépkocsivezető a 2. pontban engedélyezett gépkocsival kapcsolatban mentesíthető.

8. A Nemzetközi Vöröskereszt zsidó ügyekkel foglalkozó igényelt 265 zsidó személy működéséhez – amennyiben azok nemzetbiztonsági szempontból kifogás alá nem esnek – hozzájárul. Ezek azonban csak a gettón belül tevékenykedhetnek, a gettót el nem hagyhatják, irányításukra a Nemzetközi Vöröskereszt jogosult a gettón belül egy irodát létesíteni. A gettón kívül zsidó alkalmazottat a Nemzetközi Vöröskereszt nem tarthat. (Névsora Hain Péter megkérdezendő.)

9. A fővárosban élő lengyelek támogatására mentesítést igénylő dr. Zbigniew Meyhoffer lengyel állampolgár ügyében a belügyminiszter döntése alapján a mentesítéshez hozzájárul. (Hain Péter megkérdezendő.)

10. A Szent Vince irgalmas nővérek Nemzetközi Vöröskereszt védelméhez Nemzetvezető hozzájárul, azonban az ott gondozás alatt álló zsidó származású gyermekek és anyák őrangyala otthona a gettóba kiürítendő. Zsidó itt elhelyezkedést nem találhat.

11. A Ferenc József Nevelő Intézet Vöröskeresztes védelméhez hozzájárul.

12. A m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem visszamaradt része is evakuálandó és így Vöröskereszt védelemre nem szorult. Kultuszminiszter úr intézkedjék.

13. A magyar államvasutak kórházai és jóléti intézményei kitelepítendők, Nemzetvezető Nemzetközi Vöröskereszt védelméhez nem járul hozzá.

14. A Nemzetközi Vöröskereszt számára egyetemi tanárok tanácsát Nemzetvezető nem engedélyezi. Nevezett egyetemi tanárok klinikáikkal együtt kitelepítendők. Zsidó származású egyetemi tanárok azonnal leváltandók (Frigyessy).

15. A Nemzetközi Vöröskereszt munkájához szükséges orvosok listáját Szecsey államtitkár ellenőrizze, döntése mérvadó. A Nemzetközi Vöröskereszt tisztviselőinek névsorát a Magyar Vöröskereszt és a politikai rendőrség ellenőrizze és ez mérvadó. A régi Vöröskereszt vezetőségnek a Nemzetközi Vöröskeresztbe átvett tagjai onnan eltávolítandók és a magyar Vöröskereszt kormánybiztosa javaslatára Budapestről nyugatra eltávolítandók (Lukács Sarolta stb.).

16. A december 5-i értekezleten előadott igénylések szerint Nemzetközi Vöröskereszt mentesítésre jogosult a székesfőváros a bejelentett vonatkozásokban és a közellátásügyi miniszter a bejelentett vonatkozásokban.

17. A honvédelmi miniszter által bejelentett Győri úti hadikórház kitelepítendő, szállításra képtelen betegek székesfővárosi kórházakban helyezendők el.

18. A kultusztárca által bejelentett intézmények közül a klinikák és egyéb egészségügyi intézmények maradék nélkül kitelepítendők Budapestről, egyéb intézmények nemzeti vagyont jelentő értékei (bibliofil ritkaságok stb.) a Nemzeti Bank műkincsgyűjteményének átadandók, egyébként a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét igénybe vehetik.

19. A pénzügyi tárca bejelentése az OTBA intézményekre vonatkozóan indokolt, maradhat.

20. A belügy tárca által javasolt intézmények Nemzetközi Vöröskereszt védelmét Nemzetvezető engedélyezi.

21. Nemzetvezető fenti döntéseit a Magyar Vöröskereszttel egyetértésben a Külügyminisztérium 9. ügyosztálya hajtsa végre."[11]

Miközben a mentesítésekkel kapcsolatos tárgyalások folytak, a nyilas pártszolgálatosok 1944. december 1-jén, este 10 órakor házkutatást tartottak a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Fillér utca 51. sz. alatti központi irodájában. A házkutatást a külügyminisztérium egyik felelős vezetőjének a közbelépésre hagyták csak abba. December 6-án az ügy kapcsán a külügyminisztérium kérte a belügyminisztérium közbenjárását, hogy a hasonló esetek megelőzése érdekében állandó rendőrposztot létesítsen a Fillér utcai iroda előtt, és intézkedjen az atrocitások megismétlődésének megakadályozására.[12]

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága, élve a nyilas államgépezet vezetőitől kapott –

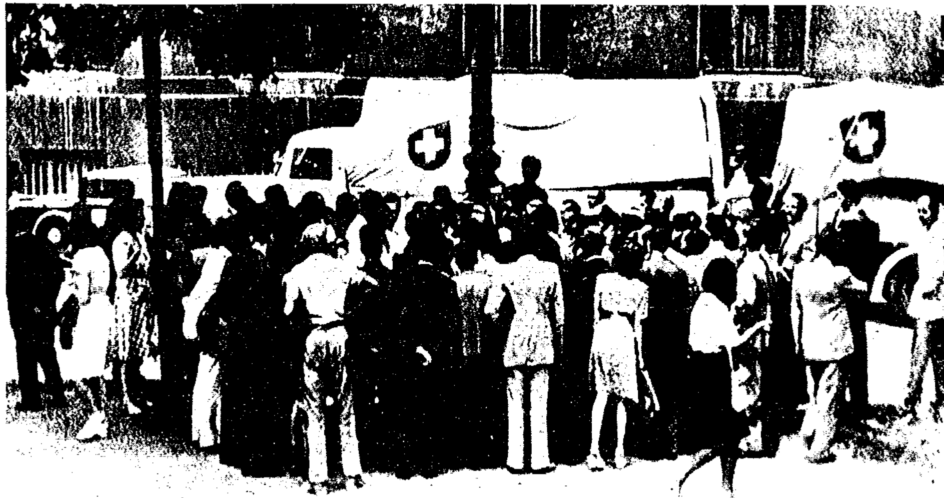
természetesen esetenként alig-alig érvényesíthető – lehetőségekkel, védelme alá vont Budapesten és az ország még frontvonalba nem került területein számos egészségügyi, anya-, csecsemő- és gyermekotthont, kórházat, oktatási intézményt. A fővárosban a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága oltalmát élvezte 123 ilyen intézmény, továbbá a budapesti tűzoltóság, vízművek, elektromos művek, és gázművek. Védelem alá vont intézményeket Balassagyarmaton, Balatonbogláron, Balatonlellén, Bélaváron, Budafokon, Budakeszin, Dénesfán, Érsekújváron, Gödöllőn, Kassán, Kéthelyen, Kispesten, Körmenden, Kőszegen, Lengyeltótin, Mátraverebélyen, Mihályin, Nagykanizsán, Nagytétényben, Pápán, Pécsett, Pesthidegkúton, Pestszenterzsébeten, Rimaszombaton, Szentendrén, Szentgottháron, Szőlősgyörökön, Szombathelyen, Tatán, Tihanyban, Tornaalján, Törökbálinton, Újpesten, Vácott és Veszprémben.

A minisztertanács 1944. november 4-i határozata értelmében a pannonhalmi főapátság egész területe a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága védelme alá került. A területre sem katonai, sem polgári hatóságoknak belépésre joguk nem volt, és ez a tilalom a Magyar Vöröskereszt Egyletre is vonatkozott. 1944. november 7-én Friedrich Born kötelezettséget vállalt arra, hogy a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter által kijelölt nemzeti kultúrkincsek a főapátság területén elhelyezést nyerhetnek. Másnap az apátság területére már megérkezett a Szépművészeti Múzeum képanyaga, valamint több régi faszobor. November 12-én Kelemen Krizosztom főapát a gimnázium és diákotthon rektorát és igazgatóját értesítette, hogy az apátság területén 6–14 éves korú szükséget szenvedő gyermekeket fognak elhelyezni a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságával kötött megállapodás alapján. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága 400 gyermeket kívánt elhelyezni az apátság területén, és a létszám feltöltése folyamatosan történt meg. 1945. január 7-én az apátság már 250 gyermeknek nyújtott oltalmat. Ellátásukról, iskoláztatásukról az apátság tanári kara, személyzete gondoskodott.[13]

Egyébiránt a külügyminisztériummal kiépített jó kapcsolat tovább szélesítette a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és személyesen Friedrich Born mozgásterét is, ami kétségkívül nem vált az embermentő munka hátrányára, és esetenként informális módon is védelmet jelentett. Emellett az a tény, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága nem követte a fővárost elhagyó államapparátust, hanem változatlanul a helyén maradt, hozzájárult a tevőleges embermentő tevékenység kiteljesedéséhez.

1944 december elején Friedrich Born mellé megérkezett Svájcból Hans Weyermann delegátus is, aki átvette az időközben felállított pesti gettóban a vöröskeresztes tevékenység irányítását. A feladatkörök ilyen irányú megosztását indokolta, hogy a fővároshoz közeledtek a szovjet csapatok, és egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Budán lévő központi irodája a közlekedési feltételek romlásával mind kevésbé tud hatékony kapcsolatot tartani a gettó lakóival, továbbá a szervezet A szekciójának munkatársai nem akartak a gettó területére belépni. Ezért nem meglepő, hogy az új delegátus a Friedrich Bornnal történt megállapodás alapján tevékenységét kifejezetten a pesti gettóra koncentrálta, ahol sikeresen működött.

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága, a Svéd és a Svájci Vöröskereszt, a Magyar Vöröskereszt Egylet embermentő tevékenységének pontos, számokban is megragadható adatait a források hiányos volta miatt nem lehet megadni, és arra sem nyílott lehetőség, hogy ennek az önfeláldozó, a szó igazi értelmében hősies munkának valamennyi résztvevőjét, irányítóját, és egyszerű „közkatonáját" név szerint is felsorolhassuk. A pon-

A Nemzetközi Vöröskereszt első küldeményének érkezése Budapest felszabadítása után

Dr. Kiss Géza, Friedrich Born munkatársa

tos adatok közlését mindezen túl szinte lehetetlenné tette az a tény is, hogy az embermentő tevékenység a háború utolsó hónapjaiban igen sokrétűnek bizonyult, hiszen egyesek életét az eredeti vagy hamis igazolvány, másokét a népkonyhán kapott sovány étel vagy a védelem, oltalom alá vont egészségügyi intézményben való munka, gyógyulás mentette meg. A lényeg azonban azon volt és van, hogy azokban a nehéz hónapokban is az emberek egy csoportja kihasználva az államgépezet nyújtotta lehetőségeket vagy egyszerűen csak a humanitárius segítség erejét, a Vöröskereszt oltalmát felhasználva ezrek számára biztosította, hogy túléljék a földre szállt poklot.

JEGYZETEK

[1] Ezúton is szeretnék köszönetet mondani *dr. Kiss Gézának*, *dr. Szita Szabolcs*nak és *Vértes Róbert*nek segítségükért, a munka elkészítése során általuk rendelkezésemre bocsátott dokumentumokért, iratokért.
[2] A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának tevékenységét átfogóan ismerteti Arieh Ben-Tov *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt. Budapest, 1992.* című kötetében.
[3] *Magyar Országos Levéltár* (a továbbiakban: *MOL*) K 148, 1944–4–7636.
[4] Vö.: Újváry Sándor: *Szabálytalan önéletrajz.* Griff Verlag, München, é. n. 108–125. o.
[5] *MOL* K 148, 1944–4–7894
[6] *MOL* K 71, 1944–II/6., Sztehlo Gábor: *Isten kezében.* A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Budapest, 1984. és *Bericht an das Internationale vom Roten Kreuz in Genf Juni 1945.*, továbbá *Vértes Róbert* kiadás alatt álló *összeállítása*, valamint *A Hasomér Hacair a zsidó ellenállási mozgalomban 1942–1944.* Budapest, 1948. és Benedek István Gábor–Vámos György: *Tépd le a sárga csillagot.* Budapest, 1990.
[7] Vö.: Újváry Sándor *i.m.*
[8] Nina Langlet: *A svéd mentőakció, 1944.* Kossuth Könyvkiadó, 1988. és Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Ismeretlen adatok Langlet Valdemar budapesti tevékenységéről.* In: Hitel, 1991/20. sz. 22–24. o.
[9] *MOL* K 71, 1944–II/6.
[10] Uo.
[11] Uo.
[12] Uo.
[13] A *Pannonhalmi Főapátság Levéltára* 914/1944., 924/1944., 936/1944., és 10/1945.

2. A budapesti szükségkórházak, gettókórházak helytállása

Az ország német megszállását követően, 1944 májusában az SS fokozatosan birtokba vette a Pesti Izraelita Hitközség Szabolcs utcai kórházát – amely az idő tájt Európa egyik legjobban felszerelt és vezetett közkórháza –, és ki kellett üríteni a szegényebbeket ápoló Amerikai úti szeretetkórházat is. A kórházak kiürítése közel egy hónapot vett igénybe. Ezalatt a Szabolcs utcai kórház fokozatosan áttelepült a VII. Wesselényi utca 44. sz. alatti zsidó polgári iskolába, gyermekosztálya, dr. Groszmann Ferenc gyermekgyógyásszal az élen a VI. Vilma királyné úti zsidó gyermekotthonba, majd a nyilas hatalomátvételt követően szintén a Wesselényi utca 44-be költözött. Az Amerikai úti szeretetkórházat a VII. Bethlen tér 2. alá vitték. Ez az épület eredetileg a Siketnémák Intézete volt, majd itt működtek a *Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájá*nak a helyiségei is.

A Wesselényi utca 44-be az átköltözés fokozatosan történt. Az iskolaépületet kiürítették, alaposan kitakarították. A Szabolcs utcai kórházból semmilyen felszerelési, berendezési tárgyat, műszert nem lehetett elhozni, de amíg lehetséges volt, orvosok, ápolók és ápolónők mentősök fehérneműt, orvosi műszereket, kötszereket, gyógyszereket átcsempésztek a Wesselényi utcába. A gyógyító munka számára az új helyen való indulás pillanatától súlyos gondot jelentett, hogy nem lehetett elhozni sem a nagy értékű röntgenberendezést, sem az EKG-készüléket. Mindezen nehézségek dacára – felhasználva a közadakozást és más forrásokat – a Wesselényi utcai épületben így is hamarosan – a kor viszonyait tekintve – elfogadható felszereltséget sikerült kialakítani. Az épület első emeletén helyezték el a műtőt, megkezdődött a sterilizáció is, majd sikerült beszerezni egy olyan röntgenkészüléket, amellyel legalább átvilágítást lehetett végezni.

A fokozatos áttelepülés során az elsők között költözött át a C belosztály – vezetője dr. Lévy Lajos – és a dr. Molnár Béla irányította sebészet. A kórház felelős vezetője változatlanul dr. Lévy Lajos – a korábbi igazgató – maradt, aki személy szerint is igen sokat tett a folyamatos betegellátásért, a növekvő létszám mellett a fegyelem fenntartásáért. A kezdetben 240 ágyas – egyes források szerint 180 ágyas – kórházban lassanként a tényleges befogadóképességnél többen húzódtak meg, kerültek be betegként vagy menekülőként.

A Wesselényi utca 44-ben 1944 kora őszéig szigorú felvételi rend működött, az adminisztrációt pontosan vezették, és kisebb-nagyobb nehézségek, fennakadások ellenére az élelmiszer- és gyógyszerbeszerzés is folyamatosan történt. Szinte már a működés első perceitől jelentkeztek üldözöttek, akiket kezdetben szabályosan felvettek. Később a jelentkező szökött munkaszolgálatosokból kerültek ki a konyhán és másutt dolgozó kisegítők, fizikai munkások. Kora ősztől ugrásszerűen megnőtt a bujdosók száma, az alkalmazottak hozzátartozói is itt húzták meg magukat. A létszám így folyamatosan emelkedett, és 1944 végére Paál Jób szerint – aki portásként dolgozott a kórházban – elérte a 3000 főt, míg Tószeghi Antal megítélése szerint 2000 emberre tehető.[1]

Az élelmiszer, a felszerelés, a gyógyszer és a kötszer beszerzésében az egyes személyek mellett elsősorban a Zsidó Tanács, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága, a Svéd Vöröskereszt és más külföldi segélyszervezetek segítettek. Rendszeres volt – legalábbis őszig –, hogy a látogatók is hoztak élelmiszert, felszerelést. A segítségnyújtásról a Svéd Külügyminisztérium 1944. november 30-i összefoglaló jelentése – amely a magyarországi zsidók védelmére tett intézkedésekről szólt – megállapította, hogy a Washingtonban működő War Refugee Boardtól kapott anyagi segítséggel kora ősztől be tudtak rendezni a „zsidó lakosság céljaira szolgáló kórházakat és ezen túlmenően jelentős humanitárius tevékenységet fejthetett ki".[2]

Külön szükséges szólni a budapesti mentők tevékenységéről, akik tiltó rendelkezések dacára – esetnaplójuk tanúsága szerint – az utcáról, balesetektől, sőt a csillagos házakból is szállítottak zsidókat kórházba. Az első nagyobb méretű betegszállításra 1944. június 21-től került sor, amikor a csillagos házak felállítása miatt az üldözött személyek közül egyre többen lettek öngyilkosok. Ettől az időtől kezdve naponta harminc-negyven öngyilkost szállítottak a mentők a Wesselényi utca 44-be. A kórház egyik napról a másikra zsúfolttá vált, az ágyak között a földre fektetve is öngyilkosok szenvedtek. A kórház orvosai és ápolószemélyzete a rendelkezésre álló szerény eszközökkel (gyomormosás, injekciók) próbált segíteni az öngyilkosokon, sajnos az esetek egy tekintélyes részében sikertelenül.

Az öngyilkosságok legtöbbje mérgezés volt, és a halálos áldozatok döntő többsége az idősebb korosztályból került ki. Az öngyilkossági kísérletek számának ugrásszerű növekedését az üldözés fokozódása, az egyre szaporodó korlátozó, megalázó intézkedések váltották ki. Ez az öngyilkossági hullám azonban hamarosan megszűnt, és a kórház betegforgalma csendesebbé vált.

A márciustól októberig tartó hónapok során a szükségkórház a nemzetközi segélyszervezetek és magánszemélyek támogatásával normálisnak minősíthető orvosi tevékenységet tudott folytatni. Munkája ugyan számtalan szigorító intézkedés közepette folyt, de atrocitásokra – a vidéktől eltérően – itt ritkábban került sor. A munkaszolgálatosok növekvő számú behívása természetesen egyaránt érintette a kórház orvosait, ápolóit, személyzetét, amely tovább emelte azok érdemét, akik ezekben a nehéz időkben is példát mutattak az orvosi, gyógyító hivatásból, a humanizmusból, a segítőkészségből.

1944. október 15-én, a nyilasok hatalomátvételével alapvetően megváltoztak a szükségkórházak működésének feltételei, a „törvényes" keretek között folyó zsidóüldözést felváltotta az alapvető emberi és állampolgári jogok lábbal tiprása. A hatalmi viszonyok várható következményeit jól érzékeltette az a tény, hogy már október 15-én este pártszolgálatosok jelentek meg a Wesselényi utca 44. bejáratánál, és megfélemlítési szándékkal a mennyezetbe lőttek. Ezzel, a még komolyabb következménnyel nem járó lépéssel is nyilvánvaló vált, hogy az új hatalmi viszonyok között a szélsőjobboldali fegyveresek nem fogják tisztelni a kórházat sem, ott bármikor számíthatnak megjelenésükre, erőszakoskodásukra és arra, hogy a betegek, bújtatott üldözöttek, orvosok, ápolók közül bárkit elhurcolhatnak.

További változást jelentett, hogy szinte egyik óráról a másikra ugrásszerűen megnőtt a betegforgalom. A nyilas puccsot követően az üldözöttek sorain újabb öngyilkossági hullám söpört végig. A mentők – esetnaplójuk tanúsága szerint – október 15-én 19 óra 32 perckor vonultak ki az első zsidó származású öngyilkoshoz a XIII. Újpesti rakpart 11. sz. alatti házba. Az elsőt sorozatban követte a többi is, és az egykorú feljegyzések szerint rövid időn belül 260 személyt szállítottak be a Wesselényi utca 44-be, ahol másfél száz öngyilkoson már nem tudtak segíteni.

A mentők ugyanaznap 21 óra 15 perckor találták meg az első lelőtt zsidó áldozatot a VI. kerületben, az Aradi és a Csengery utca sarkán. Ezzel megkezdődött a félig agyonvert, megkínzott, megsebesített áldozatok hosszú sorának a kórházba szállítása. Az egykori feljegyzések szerint október 16-án 40 ilyen sérült került a kórházba, másnap 98, október 18-án 35, és a későbbiekben naponta általában 25–30 személy. A nyilasok okozta sérülésekkel a mentők több mint ezer embert szállítottak a kórházba, közöttük a lőtt sebbel érkezők száma meghaladta a hétszázat. Az orvosok, a műtősnők, az ápolók és ápolónők egyre gyakrabban éjjel-nappal talpon voltak, operálták, ellátták a sérülteket. Ennek az önfeláldozó, gondos orvosi, ápolói munkának köszönhetően a lőtt sebbel a kórházba szállítottak közül mintegy harmincan vesztették életüket, a többiek felépültek a támadás következményeiből, ami jelentős siker volt.[3]

A hirtelen megnövekedett betegforgalom következtében a Wesselényi utcai kórház képe egyik napról a másikra megváltozott. A kórtermek zsúfolttá váltak, lassanként minden helyiség megtelt betegekkel, beleértve a folyosókat, a lépcsőházat, az irodákat, az orvosok pihenőszobáit is. Bár az ágyakon általában kettesével feküdtek a sérültek és a betegek, egyre több ápolásra szorulónak nem jutott ágy, hanem takarókon, esetenként

szalmán pihentek a folyosókon, a lépcsőfordulókban. A helyszűkén valamelyest enyhített, hogy az épület legfelső emeletén lévő templomot is kiürítették és átalakították kórteremnek. Ennek normális berendezése már a legnagyobb erőfeszítéssel is alig volt biztosítható, a betegek, a menekültek jó része szalmán feküdt, szorosan egymáshoz zsúfolódva.

A hirtelen megnövekedett beteglétszám, az egyre szaporodó sérülteknek és menekülteknek nem csupán az elhelyezése okozott esetenként megoldhatatlannak látszó gondokat, hanem a gyógyszerek és kötszerek beszerzése, a minimális napi ellátás biztosítása is. A szükséges élelmiszerek, gyógyászati eszközök beszerzésében mással nem pótolható támogatást nyújtott a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága, a Svájci és a Svéd Vöröskereszt, és a kórház beszerzői is igen találékonyan, hasznosan dolgoztak. Az erőfeszítések dacára gyakorta hiányoztak a szükséges készletek, felszerelések, műszerek. A betegek kezeléséhez szükséges legalapvetőbb gyógyszereket, kötszereket, a minimális ellátáshoz az élelmiszert azonban egyelőre még biztosítani tudták.

A kórház zsúfoltságát tovább növelte, hogy a nyilasok a Vilma királyné úton működő gyermekosztályt kitelepítették. A betegek a Wesselényi utcai kórházba kerültek, és velük együtt dr. Groszmann Ferenc személyében olyan ember is érkezett, aki fokozatosan átvette az irányítást dr. Lévy Lajostól.

A nyilas hatalomátvételt követően tovább emelkedett azoknak az üldözötteknek a száma, akik a Wesselényi utca 44-ben leltek oltalomra. Róluk teljes névsort adni lehetetlen, és közülük jó néhányan csupán néhány napig élvezték a kórház nyújtotta viszonylagos védettséget. Itt húzódott meg hosszabb-rövidebb ideig Beregi Oszkár színész repülőőrnagyi egyenruhában, aki Ady Endre verseket szavalva segített a lelket tartani a betegekben, a menekültekben, továbbá Bársony Rózsi operettprimadonna és férje, Dénes Oszkár színművész. A kórház falai között talált menedéket dr. Bánóczi László rendező és műfordító, Szabolcs Ernő színigazgató és színházi rendező, Perlrott Csaba Vilmos festőművész, aki rajzokban, festményekben örökítette meg a vészterhes napokat.

A nyilas hatalom számára eldöntendő kérdés volt, hogy milyen sorsot szán a budapesti zsidóságnak. Az a hatalom új birtokosai előtt hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a frontvonal közeledtével már nincsenek meg a feltételei a zsidóság teljes deportálásának. Így a munkaképes zsidó származású férfiakat és nőket előbb a főváros környékén erődítési munkákra hajszolták, majd több tízezres halálmenetekben a nyugati országhatár felé terelték, ahol zömüket átadták a németeknek, kisebb részüket a határ menti munkatáborokban erődítési munkálatokra kényszerítették. Ezek a lépések azonban a fővárosi zsidóságnak csak egy részét érintették, a többség a csillagos házakba húzódva vagy másutt megbújva, félelemtől rettegve várta, milyen sorsot szánnak neki a hatalom új birtokosai.

Mint már jeleztük, a pártszolgálatosok október 15-től kezdve közvetlen fizikai terrort alkalmaztak a zsidó származásúakkal szemben. A nyilas államgépezet a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága, a Svájci és a Svéd Vöröskereszt menleveleit, oltalomleveleit, igazolványait némi bizonytalankodás után elismerte, bár azt, hogy az adott konkrét esetben azokat mennyiben vették figyelembe, már a pillanatnyi körülmények, az eljáró személyek határozták meg. Napirenden voltak az olyan esetek, amikor ezeket az igazolványokat, igazolásokat egyszerűen széttépték vagy figyelembe sem vették. Súlyosabbá vált ezen a téren is a helyzet, amikor a központi kormányzat elhagyta a fővárost, majd tovább rosszabbodott Budapest körülzárását követően, amikor a helyi szervek, szervezetek teljesen kikerültek az országos vezetés felügyelete alól, és ez az egyéni terror szélesedéséhez, az atrocitások, kegyetlenkedések rohamos növekedéséhez vezetett. Ahhoz a helyzethez, amelyet Radnóti Miklós *Töredék* című versében így jellemzett:

„az ország megvadult és egy rémes végzeten
vigyorgott vértől és mocsoktól részegen."

Szálasi Ferenc 1944. november 17-én döntött az országban maradt zsidóság sorsáról. Eszerint a külföldi állampolgárságú zsidóknak el kellett hagyniuk az ország területét, a külföldi védőútlevéllel (Schutzpass) rendelkező izraelitákat pedig a Duna-part közelében, az ún. nemzetközi gettóba zsúfolták össze. A többi, a fővárosban maradt zsidót gettóba terelték. A védett házakban meghúzódó zsidók egy részét is a későbbiekben a gettóba kényszerítették, ami azt eredményezte, hogy a kijelölt területen mintegy 70 ezer ember zsúfolódott össze.

A pesti gettó felállításáról a belügyi szervek már november 18-án intézkedtek. Rendelkezésüknek megfelelően valamennyi zsidó intézménynek be kellett költöznie a gettó területére, azon kívül ideiglenesen csak azok működhettek, amelyek a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának védelme alatt álltak.

1944. november 29-én Solymossy János rendőr főparancsnok-helyettes, a zsidók összeköltöztetésére kirendelt miniszteri biztos hozzájárult ahhoz, hogy a gettó területén kívül lévő VII. Wesselényi utca 44. és VII. Bethlen tér 2. sz. alatti kórházak egyelőre ideiglenesen tovább működjenek jelenlegi helyükön. Ez nagyon fontos engedmény volt, hiszen a gettó területére kerülő betegeket, a gettóban megbetegedőket kezdetben máshol elhelyezni nem tudták, mivel újabb szükségkórházak felállításáról csak később született döntés. November 25-én ugyan a Zsidó Tanács a Wesselényi utcai kórház orvosainak jelenlétében megtárgyalta a szükségkórházak helyzetét, de egyelőre továbbiak felállításáról nem döntött. Erre csak a későbbiekben került sor. November 25-én tárgyalásra került sor Friedrich Born delegátussal is, aki ígéretet tett a kórházak élelmiszerekkel való ellátására. A betegek nagy számára tekintettel november 30-án született döntés az újabb szükségkórházak felállításáról.

December 17-én Lőcsey István rendőr őrnagy – aki Solymossy János utóda volt – hozzájárult ahhoz, hogy a Wesselényi utcai kórház és a gettó között közlekedni lehessen. Az engedély alapján a sürgős orvosi ellátást igénylők a Nagyatádi Szabó István (ma Kertész) utca és Wesselényi utcák találkozásánál lévő kapun keresztül a Zsidó Tanács igazolásával elhagyhatták a gettó területét. A kilépőket egy kapuőr a kórház bejáratáig kísérte. Emellett Lőcsey István ahhoz is hozzájárult, hogy naponta egy-egy csoport reggel 9 és délután 2 órakor a Zsidó Tanács igazolásával ellátva átmehetett rendőri kísérettel orvosi kezelésre a kórházba. December 25-én pedig Lőcsey István azt is engedélyezte, hogy a gettót övező palánkon kívül működő Bethlen téri és Wesselényi utcai kórházak „véglegesen" a gettón kívül a gettó betegeit ellátó intézmények maradjanak. Ezzel a két kórház körüli bizonytalanság valamelyest csökkent.

A gettón belül uralkodó állapot, ellátási helyzet részletes ismertetése túlmutat e tanulmány keretein. Így csupán annak érzékeltetésére, hogy milyen orvosi problémákkal kellett megküzdeni, jeleznénk, hogy elvben – a gyakorlat ezt nem mindig fedte – a gettó lakóinak naponta és fejenként 900 kalória mennyiségű élelmiszer jutott, miközben Raoul Wallenberg információi szerint a honvédeknek napi 3600 kalória, a fegyházak foglyainak napi 1500 kalória volt a járandósága. Ez azt jelentette, hogy a gettóba zártak alultápláltak és legyengültek voltak, és nem jutott jobb ellátás a betegnek sem. A fizikális nyomort

pszichikailag a félelem, a megalázottság tetézte be. E kettő egybefonódásáról adhat képet Sztehlo Gábor memoárja, aki így örökítette meg gettóbeli látogatása benyomásait:

„Odabenn nagyon elszomorító kép fogadott. Annyi nyomort és gyötrelmet láttam már, hogy azt hittem, hozzá is szoktam. Papi pályám során hányszor jártam olyan helyen, ahol uralkodott a szegénység és nyomában ott volt a beletörődés, az élet iránti teljes érzéketlenség! Ismertem a Cinkota melletti Kiserdő-telepet és a Mária Valéria-telep kunyhóit is. De amit itt láttam, az több is volt, meg más is, ezek az emberek 3–4 hónap alatt kerültek ebbe a helyzetbe... A nyomor, a piszok és a rezignáltság mellett félelem, rémület is honolt ezen a helyen. Ez volt a legnehezebb."

A gettó területét – az ostromtól eltekintve – sem kímélte a háború. Több alkalommal súlyos bombatámadás érte, nyomában halottak és sebesültek tucatjai, százai maradtak orvosi ellátásra várva. A sebesültek, halottak számát szinte naponta növelte a pártszolgálatosok terrorja, szintén gyarapítva a szükségkórházakba szállítottakat.

A pártszolgálatosok garázdálkodása, kegyetlenkedése a gettón kívül is naponta érvényesült. A terror megnyilvánulásaiból ezúttal csupán a Duna-parti kivégzéseiket elevenítenénk fel, mert ez szorosan kapcsolódott a Wesselényi utcai kórház életmentő tevékenységéhez. A Duna-parti kivégzések során első ízben 1944. november 23-án részesítettek elsősegélyben a mentők olyan személyt, akit „ismeretlen tettesek" a II. Margit rakpart (ma Bem rakpart) 6. sz. ház előtt a vízbe dobtak. Ezzel megkezdődött azoknak a megkínzott, meggyötört, majd a Dunába lőtt áldozatoknak a mentése, akik közül egyre többet szállítottak a kórházba. A nyilasok az alsóruhára vetkőztetett áldozatokat késő este hajtották ki a Duna-partra, majd kisebb csoportokban a vízbe lőtték őket. Néhányan közülük már a lövések eldördülése előtt a vízbe ugrottak, és szerencsésen túlélték az utánuk zúdított golyózáport, mások súlyosabb vagy könnyebb sérüléseik dacára partra tudtak vergődni, és szerencséjükre egy-egy emberségesebb rendőr vagy a mentők oltalmukba vették és kórházba szállították őket. Az ilyen menekülteket tucatjával vitték a Wesselényi utcai kórházba. A sérülések súlyossága különböző volt, de dr. Strausz Imre emlékezete szerint volt közöttük olyan, aki a rosszul végrehajtott tarkón lövést is túlélte. Orvosi szempontból további gondokat jelentett, hogy az alsóruhára vetkőztetett áldozatok erőteljesen lehűlve, megdermedt végtagokkal, elszíneződve kerültek a kórházba, és sérü-lésük így más betegségekkel is párosult. A kórházakban dolgozó Kálnai Istvánné visszaemlékezésében így idézte fel a Dunából kiúszott sérültekről való gondoskodást:

„A Dunába öltek közül néhányan megmenekültek, tarkójukat csak horzsolta a golyó, kivégzőiknek az volt a fontos, hogy a cipőjüket, a karórájukat megszerezzék, általában egy szál kombinéban hozták be a mentők őket, jéggé fagyva, eszméletlenül. „Panni, hozd a vasalót!" – ez nekem szólt. Egy lepedőn keresztül végtelen odafigyeléssel meleg vasalóval élesztgettem tagjaikat, a lepedő átvette a hőt, és akkor tanították meg, hogyan kell az ereket masszírozni a vérkeringés megindulásáig."

Voltak azonban olyanok is, akik saját lábukon jutottak el a Duna-partról a Wesselényi utcába. Polgár Dénes memoárjában beszámolt arról, hogy miután a nyilasok elfogták, az V. Szent István körút 2. sz. hírhedt nyilasházból 1944. november 29-én éjjel kivitték a Duna-partra, a Margit híd fölé mintegy 100–150 méterrel. A kivégzés megkezdésekor azonban a pártszolgálatosok véletlenül egymás felé lőttek, és az ekkor támadt kavarodás során egy Rothmann nevű fiatalemberrel együtt belemerültek a jeges vízbe, majd lejjebb meghúzódtak. Hajnalban, amikor a pártszolgálatosok már nem voltak ott, vizesen, átfagyva eljutottak a Wesselényi utcai kórházba, ahogy írta, „svájci védett kórházba". Tüdőgyulladást kapott, de az orvosok meggyógyították.

A Wesselényi utcai kórház menedéket nyújtott szökött munkaszolgálatosoknak is. A szökés, a befogadás körülményeit Forgács László így idézte fel:

„Hogy is kezdődött? Vilma királynő úti fiú árvaház védett százada. November... Harmadmagunkkal készülünk szökésre. A kavicsos udvar hátulsó részén az előre meglazított deszkapalánkon át kiszökünk a Damjanich utca felé. A köd a szerencsénk, sikerült a szökés. De hová? Váradi dr. megszólal: – El kell jutnunk a Wesselényi utca 44-be. Kívül esik a gettón, a Nagyatádi utca és Wesselényi utca sarkán van. Vöröskeresztes szükségkórház, a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt... Most jobbra még öt lépés... Az iskolaépület védőkorlátjának nekiütközünk... Kitapogatjuk a csengőt... Riadt portás jelenik meg.

Engedjen be –, suttogjuk – szöktünk! Besurranunk, körülnézünk Fehér köpenyes orvos jön – Barta doktor vagyok. Rémülten néz ránk. – Szöktek? Itt csak betegek lehetnek és orvosok vagy hivatásos ápolók. Ellenőrzés jöhet, mindannyiunknak vége... – Nem mehetünk tovább, nincs semmilyen papírunk, igazoltatnak és felkoncolnak. – Fölmegyünk az igazgató-főorvoshoz! Groszmann főorvos, dr. Lévy Lajos főorvos. Rövid tanácskozás. Vöröskeresztes karszalagot kapunk, a Nemzetközi Vöröskereszt francia és magyar nyelvű feliratával. Vállaljuk a beteg- és halotthordást."[4]

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága, a Svéd Vöröskereszt – bár folyamatosan romló feltételek közepette – a gettó felállítása napjaiban is folytatta mentőakcióit, segélyezését. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának több alkalommal sikerült betegeket kiemelnie a nyugati országhatár felé indított kényszermunkás csoportokból. Ezek az emberek általában a Wesselényi utcai és a Bethlen téri kórházakba kerültek, ahol igyekeztek őket talpra állítani. A fővároson kívül a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága oltalmát élvező pannonhalmi apátságban is működött kórház megfelelő sebészeti műtővel, csecsemőotthonnal és más osztályokkal felszerelve.

Friedrich Born – a korábbi időszakhoz hasonlóan – ezekben a hetekben is ahol tudott, segített: pénzt, gyógyszert juttatott az üldözötteknek, betegnek, és megmentésük érdekében nyilas vezetőkkel tárgyalt. Amikor pedig Hans Weyermann vette át a gettóbeli feladatokat, ő szállított élelmiszert, gyógyszert, amellyel a szükségkórházak legégetőbb gondjait próbálták enyhíteni.

1944. december elején a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága engedélyt kapott arra, hogy VIII. Teleki téri gyűjtőtáborból, ahol a nemzetközi gettóból elhurcolt zsidókat őrizték – kizárólag koron túli (nőknél 40 év felettiek, férfiaknál 60 éven felüliek) –, súlyos betegeket kihozhatnak. Az engedély birtokában dr. Benedek László, esetenként dr. Tauber László és dr. Németh Gyula is – valamennyien a Wesselényi utcai kórház orvosai –, igen nagy személyes bátorsággal – hiszen az engedély keresztény orvosokra vonatkozott – mentettek ki embereket. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága engedélye birtokában nemcsak a Teleki térről, hanem a Józsefvárosi pályaudvarról és az Aréna úti (ma Dózsa György út) zsinagógából is kihoztak az elszállításra várók közül nemcsak betegeket, hanem fiatalokat is. Hasonló akciókat a budapesti mentők is végrehajtottak, így például december 3-án sikerült kimenekíteniük két súlyos lőtt sebből vérző fiatalembert a Columbus utcai táborból. (A Columbus utca 40. sz. alatti tábor a cionisták vezetése alatt állt. Amikor 1944. augusztus 23-án a tábor SS őrsége távozott – hogy a sárga csillagot ne kelljen kitenni –, Friedrich Born segítségével a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának védettségét jelző feliratot helyeztek el a tábor kapujában. 1944. december 3-án a

nyilasok megtámadták a tábort – ahol mintegy 900 üldözött élt –, amelynek felfegyverzett tagjai ellenálltak, s közülük került ki a két sebesült.)

A budapesti mentők a gettó felállításának napjaiban idősek és betegek, valamint különböző felszerelések és berendezések szállításával segítették a gettóba költözést. Munkájuk különösen a betegek és elesettek szállítása esetében pótolhatatlan volt. A mentők a gettó területén dr. Szennik Jenő orvos főhadnagy vezetésével állandó ügyeletet létesítettek, amelynek segítségnyújtását, a szállítás igénybevételét a Zsidó Tanács közbejöttével lehetett kérni. A nyilas államgépezet ennek megakadályozására törekedett, és ezért dr. Bisitz László tisztiorvost, a mentőszolgálat polgári vezetőjét november végén, december elején előbb Vajna Gábor belügyminiszter, majd Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettes kereste meg, megtiltva a zsidók szállítását, illetve elrendelve, hogy minden ilyen esetben előzetesen kérjenek engedélyt tőlük. Ez azonban a mentők tényleges tevékenységét nem befolyásolta. Emellett dr. Bisitz László mentőkocsival a fővároson kívül is kiszabadított elhurcoltakat. Így például 1944. december 17–19. között mentőkocsival Balfon járt, és onnan 15 portugál útlevéllel rendelkező kényszermunkást szabadított ki.

A zsidó származásúak gettóba való kényszerű összeköltöztetése számos egészségügyi problémát is felvetett. Nem csupán arról volt szó, hogy a betegeket is beszállították a gettó területére, hanem arról is, hogy az igen kis területre összezárt, idővel közel 70 ezer embert a hiányos higiéniai és élelmezési viszonyok közepette számos járvány fenyegette. A Zsidó Tanács adatai szerint december 12-én már mintegy 6000 beteget helyeztek el a szükségkórházakban. December 20-án dr. Aczél Dezső már legalább 2000 dysenteriás betegről tájékoztatta a Zsidó Tanácsot, rámutatva, hogy a járvány nem fog megállni a palánkoknál. Minderről tájékoztatta Hans Weyermannt is, segítségét kérve.

A gettóban kibontakozó járványveszélyről, járványról megjelent orvosi beszámolók a körülzárt területen dolgozók megfigyeléseit és tapasztalatait összegezték. Stoll Kálmán a tífuszos megbetegedésekkel foglalkozott, rámutatva, hogy annak elterjedtsége összefüggött a higiénia hiányosságai mellett az összezártsággal, a lakosság kényszerű összezsúfolásával. Dr. Vass Marcell a járványos bélhurut gettóbeli elterjedését elemezte, megállapítva, hogy a tömeges megbetegedések először a gettó kapuinak lezárását követően december derekán jelentkeztek, majd karácsonyra járványszerűvé váltak. Az alapvető oknak a rossz higiéniát tekintette, amelynek következményeit felerősítette az élelmiszer- és fűtőanyaghiány, az ennek nyomán fellépő megfázásos, influenzás megbetegedések és az azzal párosuló járványos bélhurut. A XVIII. számú szükségkórház példáját említve mutatta be a higiénia hiányosságait. A VII. Klauzál utca 23. sz. házban működő kórházban, a „...Vöröskereszt szükségkórházban átlagban egy 4×5 méter méretű szobában 18–20 ember volt elhelyezve – írta Vass Marcell. Az egyik V. emeleti kórteremben – mely tulajdonképpen egy szoba-hallos összkomfortos lakás volt – 23 beteg volt elhelyezve. A kórház többi kórtermében is hasonló volt a helyzet. A betegek nagyrészt földön feküdtek, a szerencsésebbek – akiknek jutott – matracon vagy szalmazsákon. Aránylag csak kevés beteg volt abban a kedvező helyzetben, hogy ágyneművel rendelkezett, sok betegnél a takaró a saját télikabátja volt, mert a legtöbb ember mindenéből kifosztva került a gettóba."[6] A dr. Vass Marcell által bemutatott kórteremben tehát 23 emberre jutott egy vécé és egy fürdőszoba. Ennek használata is gyakorlatilag elméleti kérdés volt, mert a bombázások miatt az emeleteken megszűnt a vízellátás, és a pincéből – ahol egy csap működött – kellett felhordani a vizet az emeletekre. Ilyen körülmények között az elemi higiénia biztosítása is szinte emberfeletti

feladatot jelentett. A kórokozók terjedését mindezen túl elősegítette, hogy a gettóba zártak szervezete – egészségeseké és betegeké egyaránt – a korábbi és a decemberi-januári nélkülözések következtében végzetesen legyengült, ellenálló képességük csökkent. A gettóbeli egészségi viszonyok egy érdekes vonására hívta fel a figyelmet dr. Iványi Borbála, aki rámutatott a neurotikus panaszok, megbetegedések tünetmentessé válására. Ennek okát abban látta, hogy a neurotikus betegek figyelmét a napi létfenntartás, a túlélés, az üldöztetés, a kiszolgáltatottság kötötte le, és ezért korábbi panaszaik másodlagossá váltak.[7]

A pesti gettó területén, valamint a gettóhoz kapcsolódva, de a palánkon kívül Lévai Jenő adatai szerint 21 kórház és szükségkórház működött. A kutatás jelenlegi állása alapján 18 intézmény helyét sikerült pontosan behatárolni:

– a VII. Wesselényi utca 44. és a VII. Bethlen tér 2. sz. alatti kórházak a Szabolcs utcai kórház, illetve az Amerikai úti szeretetkórház kiköltöztetése óta működtek, és a gettón kívül voltak;

– a VII. Rákóczi út 14. sz. alatti szükségkórház szintén a gettó területén kívül dolgozott, mint a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának X. számú szükségkórháza;

– a VII. Akácfa utca 13. sz. alatt a Svéd Vöröskereszt oltalmát élvező szükségkórház, az Akácfa utca 16-ban a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának XIX. számú, a 18-ban a XX. számú., a 20-ban a XXI. számú, a 27-ben a IX. számú, a 30-ban az I. számú szükségkórháza dolgozott;

– a VII. Klauzál tér 9. sz. házban a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának XIV. számú, a 12-es épületben a XII. számú szükségkórháza működött;

– a VII. Klauzál utca 23-ban a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának XVIII. számú, a 35-ös épületben a XI. számú szükségkórháza került elhelyezésre;

– a VII. Wesselényi utca 33-ban a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának XV. számú, a 35-ben a XVI. számú, a 37-ben a XVII. számú, a 40-ben a XXII. számú szükségkórháza dolgozott, és szükségkórház üzemelt a 30. sz. házban is.

A kutatások során sajnos nem sikerült összegyűjteni a valamennyi szükségkórházban, kórházban dolgozó orvos, ápoló, ápolónő és kisegítő személy nevét. Mégis a teljesség igénye nélkül jelezzük, hogy az egyes intézményekben kik végezték az önfeláldozó, gyógyító és embermentő tevékenységet.

Az Akácfa utca 30. sz. alatti *I. számú szükségkórház*at dr. Schill Imre vezette. Orvostársai voltak: dr. Dénes Zsuzsanna, dr. Lévai Jenő, valamint Dr. Nagy György gégész és Fuchs Klára nővér. A Klauzál utca 23. sz. alatti *XVIII. számú szükségkórház*at dr. Egyedi irányította. Itt dolgozott dr. Vass Marcell belgyógyász, Halmos Lászlóné ápolónő és férje Halmos László, aki a gazdasági vezető volt. A Klauzál utca 35-ben működő *XI. számú szükségkórház*at dr. Székács vezette.

A gettó palánkján kívül dolgozó *Bethlen tér 2. sz. alatti szükségkórház* dr. Szepes Imre vezetésével működött. A Rákóczi út 14. számú épületben lévő *X. számú szükségkórház*ban dolgozott orvosként dr. Gönczi Tibor, dr. G. Mahler Margit, dr. Fogel Miklós, dr. Mandel Andor bőrgyógyász, a kórház vezetője, továbbá dr. Lampl és dr. Simon Imre. Egyes források szerint itt volt orvos dr. Schwarz Ervin is. A kisegítők között található Boros Tiborné, Fogel Miklósné, Friedmann Miklósné ápolónő és Berzenczy Anna, aki elsősorban üzeneteket közvetített. A gazdasági, beszerzési munkában dolgozott Spitzer László, a műszaki berendezésekkel foglalkozott Weiner Sándor, és az élelmezés nehéz feladatát igyekezett megoldani Faludi Dezső és felesége.

Az orvosok, ápolók és ápolónők legteljesebb névsora a *Wesselényi utca 44. sz.* alatti *kórháznál* adható meg. Orvosként itt dolgozott: dr. Lévy Lajos, dr. Barta Lajos gyermekgyógyász, dr. Barta Zoltán urológus, dr. Bányai Géza, dr. Back, dr. Benedek László, dr. Bársony Jenő sebész, dr. Blumenthal László, dr. Aczél Dezső, dr. Czukor fogász, dr. Danczinger fogász, dr. Domonkos Miksa, dr. Frank György sebész, dr. Groszmann Ferenc gyermekgyógyász, dr. Groszmann Sándor, dr. Herczegh Tibor sebész, dr. Fábián László, dr. Glancz gégész, dr. Mayer, dr. Mérei György gégész, dr. Németh Gyula belgyógyász, dr. Roth László, dr. Roth József sebész, dr. Reiner, dr. Richter Hugó, dr. Tauber László sebész, dr. Strausz Imre belgyógyász, dr. Váradi György.

A gyógyszertárban Biedermann és Schiller gyógyszerészek tevékenykedtek. A kórház adminisztrációját Löwenstein Samuné irányította. Műtősnőként dolgozott Clausius Magda, Gál Ibolya, Kálnai Istvánné, Kolchier Vera, Reiner Tiborné és Sebestyén Anikó; ápolónőként Weingarten Olga, Székely Ágnes; műtősként Weisz Artúr, valamint Altmann Sándorné bába.

A kórházak és szükségkórházak a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága, a Svéd Vöröskereszt védelme alatt álltak, és mindkét szervezettől élelmiszert és gyógyszer kaptak. A támogatás azonban közel sem fedezte a szükségleteket, ezért a kórházak vállalkozó szellemű fiatalokból beszerző csoportokat hoztak létre, és ha volt mit, akkor a gettón kívülről is beszállították a szükségkórházaknak.

A nyilas pártszolgálatosok sorra-rendre zaklatták a kórházakat, esetenként embereket is elhurcoltak a védelmet nyújtó falak közül. A Wesselényi utca 44. sem kerülte el az ilyenfajta látogatásokat. Bár beteget innen nem hurcoltak magukkal a nyilasok, de négy ott dolgozó kisegítőt elvittek, akiket azután meggyilkoltak. Sokkal tragikusabban végződött egy ilyen „látogatás" a Bethlen tér 2-ben.

Miután a pártszolgálatosok már több alkalommal zaklatták a kórházat, 1944. december 28-án éjjel SS-ek kíséretében újból megjelentek. A férfiakat az épület udvarára terelték le, a nőket az alagsorba zárták. Másnap reggel mindannyiukat a zsinagóga női karzatára terelték fel, és itt mintegy 24 órán keresztül fogva tartották őket. Ezalatt fegyverkutatás címén átvizsgálták az épületet, és minden értékesebb tárgyat, élelmiszert, a betegektől és a személyzettől egyaránt elvettek, elraboltak. Ennek befejezését követően 28 fiatalabb férfit kiválogattak és magukkal vittek. Az elhurcoltakat 1944. december 30-án éjjel a Wesselényi utcai Dobó Katica *Kereskedelmi Leányiskola* pincéjében tarkón lőtték.

A gettón belüli és a palánkon kívüli szükségkórházak mindennapjainak bemutatására példaként az Akácfa utca 30-ban, a Klauzál utca 23. sz. házban működő és a Rákóczi út 14-es épületben – a korábban valamennyi lakóház volt – dolgozó kórházakról szólnánk ezúttal.

Az Akácfa utca 30-ban működő I. számú szükségkórházban az épület mindegyik emeletére egy-egy orvos jutott és néhány ápolónő. A szükségkórház létrejöttekor dr. Benedek László révén a legszükségesebb felszerelésekhez, műszerekhez és gyógyszerekhez hozzájutott. A betegek szalmazsákon feküdtek. A kapuban munkaszolgálatosok őrködtek, és az épülettől sikerült távol tartaniuk a nyilasokat. Karácsonytól kezdve az ostrom napjaiban, amikor a helyzet úgy kívánta, a betegeket levitték az óvóhelyre, ahol elképzelhetetlen zsúfoltság alakult ki. Dr. Dénes Zsuzsanna visszaemlékezésében leírta, hogy az I. emeleten mintegy 80 beteget kezelt, akik közül csak egynek az életét nem tudta megmenteni, pedig felszerelés hiányában a cukorbetegek állapotát csak leheletük

alapján ellenőrizhette. Ugyanő említette meg, hogy a kórházban két egyházi esküvőt is tartottak.

Lényegében hasonló feltételek között dolgozott a Klauzál utca 23. sz. alatti szükségkórház is. A kórház egy ötemeletes épületben helyezkedett el. A mintegy 450–500 beteg – köztük a tüdőszanatórium zsidó betegei – elhelyezése más szükségkórházakhoz hasonló volt. A konyhát az épület földszintjén a Halász cukrászdában rendezték be, és a lépcsőházból nyíló kétszobás lakásban működött a kórháziroda. A kórházban bujkáló, szökött munkaszolgálatosok is meghúzódtak, ők alkották a kapuőrséget és a mentőosztagokat. Az ostrom napjaiban a belövést, bombatalálatot kapott szomszédos házakból kimentették a sérülteket. Esetenként egy-egy súlyosabb beteget, szülő asszonyt átvittek a Wesselényi utca 44-be. A betegek és a munkaszolgálatosok mellett mások is bújtak a kórházban, köztük Fényes Adolf, a neves festőművész is, aki kitűnő humorával, jó kedélyével tartotta a lelket mindenkiben a legnehezebb napokban is. A halottakat egy rabbi-jelölt egyházi szertartása mellett a Klauzál téren temették el.

Nem sokban különböztek ettől a Rákóczi út 14-ben működő szükségkórház hétköznapjai sem. Itt a ház három emeletén közel 30 lakást alakítottak át kórháznak. Maga a szükségkórház 1944 novemberétől 1945. január 18-ig dolgozott, és úgy jött létre, hogy az épületben meghúzódók kitűzték a vöröskeresztes zászlót, és magukat a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága védelme alá helyezték, majd igazolványt gyártottak és valamiféle egyenruhát is összeállítottak. Az ellátást az itt lévő mintegy 600 ember a Wesselényi utcai kórháztól kapta. Emeletenként két-két orvos tartott szolgálatot néhány szakképzett ápolónő segítségével. Az épületet rendszeresen zaklatták a nyilasok, akiket azzal rémisztettek el, hogy a kórházban skarlátjárvány tört ki. A kórházba felvettek Dunából kimentett embereket is. Az ostrom napjaiban az orvosok az óvóhelyen elsősegélyhelyet nyitottak.

A gettó felállításának időszakában, majd az ostrom napjaiban jelentősen romlottak a Wesselényi utcai kórház működési feltételei is. Az épület homlokzatáról levették a zsidókórházra utaló feliratot, és helyére felkerült az új név: *Nemzetközi Vöröskereszt Központi Szükségkórháza.* A névváltoztatást egyfelől az tette szükségessé, hogy csak így működhetett továbbra is a gettó területén kívül, másfelől remélték, hogy a nemzetközi szervezetre való utalás hathatósabb védelmet nyújthat a pártszolgálatosok zaklatásaival szemben. Ez a védelem azonban – mint azt a budai oldalon lévő hasonló létesítmények tragikus sorsa is mutatta – eléggé viszonylagosnak bizonyult. A kórház alkalmazottai a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának aláírásával 1944. szeptember 7-i keltezéssel sorszámozott arcképes igazolványt kaptak. Hasonló jellegű igazolványok és egyéb iratok „gyártása" azonban a kórház pincéjében is folyt. Ezek a „hamisított papírok" sem nyújtottak több vagy kevesebb védelmet az eredeti okmányoknál, mert elfogadásuk az esetek jó részében az igazoltató személytől függött. Valamelyest nagyobb védelmet az jelenthetett, hogy az egyes emberek, már amennyire lehetett, elkerülték az igazoltatásokat.

A kórházban a nehéz feltételek közepette is magas színvonalú munka folyt. A műtőben olyan bravúros operációkat hajtottak végre, amelyek orvosi szempontból is méltatást érdemelnének. A szülészeti ellátás megszervezése révén mintegy 20–30 csecsemőt segítettek a világra, és nem egy esetben komoly felkészültséget és gyakorlatot igénylő fogós szüléseket is levezettek. A csecsemő- és gyermekosztályon a gyógyszerbeszerzők jóvoltából mindig rendelkezésre álltak a legszükségesebb tápszerek és gyógyszerek. Részben

ennek, részben a két gyermekorvos – Dr. Barta Lajos és dr. Groszmann Ferenc – szaktudásának, körültekintő munkájának köszönhetően a csecsemők és kisdedek között ezekben a hetekben haláleset nem fordult elő.

A gyógyszerbeszerzést – amely nem kevés veszéllyel járt és egyre több találékonyságot igényelt – a kórházban meghúzódó szökött munkaszolgálatosok vállalták magukra. Igazolványt állítottak ki a „Nemzetközi Vöröskereszt gyógyszerbeszerző" címen. Az érvényesítést a Corvin Áruház óvóhelyén a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának delegátusa végezte el. A beszerzők szereztek maguknak egyenruhát, és patikáról patikára járva gyűjtötték a kötszert, az orvosságot.

A szinte napról napra változó helyzetben, a romló közhangulat, a terjedő rémhírek és igaz információk számos beteget, bujkálót, esetenként még orvost és ápolót is apátiába süllyesztettek. A fiatalabb orvosgeneráció tagjai, különösen dr. Benedek László „tartotta a lelket a kórházban és megoldotta a megoldhatatlannak látszó problémákat is" – állapította meg Paál Jób. A kórház működésének feltételei a főváros körülzárásával, majd ostromával tovább nehezedtek. A műtőt az első emeletről az alagsorba helyezték át, ahol az ablakokat bedeszkázták, matracokkal befedték. A fűtés, a villanyvilágítás gyakorlatilag megszűnt. A kórház egyik orvosa – dr. Back – a nagy nehézségekkel megszerzett sztearinból gyertyákat és mécseseket készített, s napnyugtától napkeltéig ezek imbolygó, pislákoló fényénél végezték el a sebészek a szükséges műtéteket, az orvosok a halaszthatatlan kezeléseket. Naponta 40–50 sebesültet operáltak meg, és szükség esetén a sebészek munkáját a többi orvos is segítette. A műszerek sterilizálását kezdetben a zsinagóga berendezésének elégetésével oldották meg, majd amikor a faanyag elfogyott, sorra kerültek a könyvtár vaskos kötetei is. Értékesebb és silányabb munkák szolgáltatták a szükséges hőt, pusztulásukkal emberi életeket mentve. A kórház emeletein megszűnt a vízszolgáltatás, bujkáló munkaszolgálatosok hordták fel a pincében csepegő csapból vödrökben a legszükségesebb mennyiségű vizet. Súlyos higiéniai problémát jelentett, hogy az emeleti vécékben megszűnt a vízöblítés. A halottakat már nem lehetett elszállítani a kórházból. Kezdetben az épület udvarán helyezték el a holttesteket, majd erre a célra igénybe vették a Wesselényi utca és Erzsébet körút sarkán lévő Bucsinszky kávéházat is.

Az ostrom napjaiban valamelyest védelmet jelentett, hogy a kórház kapujában négy felfogadott rendőr – egyes visszaemlékezők szerint nyilas – őrködött. Maga a kórház is megpróbált felkészülni a védelemre, és az illegális kapcsolatok révén három revolvert, 15 tojásgránátot és egy géppisztolyt kaptak. Mindez együttesen is legfeljebb ijesztgetésnek lehetett elegendő, a védelemhez kevés volt.

A harcok során megsebesült embereket fajra, vallásra, politikai beállítottságra való tekintet nélkül ellátták, és ha kellett, elhelyezték a kórházban. Sebesült katonákat, csendőröket, SS-eket, pártszolgálatosokat részesítettek elsősegélyben. A sebészi munka ezekben a napokban már szinte folyamatosan zajlott, a sebesültek száma és érkezése szabta meg a „munkaidőt". A humanitásból is kitűnőre vizsgázó kórház mentési esetei közül dr. Groszmann Sándor kiemelte, hogy hat sebesült tábori csendőrt nemcsak megműtöttek, hanem a munkaszolgálatosoktól levett vérből még számukra vérátömlesztést is biztosítottak.[8] A Wesselényi utcai kórház a gettón belül és kívül működő szükségkórházakkal együtt 1945. január 17–18-án szabadult fel.

A kórtermek, az épületek szinte egyik óráról a másikra kiürültek. A mozgásképes betegek, sérültek, a bujdosók elindultak otthonuk felé. A kórházak orvosaira, személyzetére azonban még számos feladat várt. Takarítani, fertőtleníteni kellett, már amennyire ezt a feltételek megengedték.

Írásunk végén a történetírói munka szabályai szerint átfogó értékelést kellene nyújtani a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága, a Svájci és a Svéd Vöröskereszt, a szükségkórházak, a támogatók embermentő tevékenységéről, humanitásukról, helytállásukról. Ezúttal ettől eltekintünk, mert úgy gondoljuk, ezt a leírtak már a tények felidézésével helyettünk megtették. Meggyőződésünk szerint ez esetben nincs szükség értékelésre a tények felidézésén túlmenően, mert azt az egykorú résztvevők sem várnák el, hogy tetteiket utólagos kommentárral, netán dagályos méltatással kapcsoljuk egybe.

JEGYZETEK

1 Paál Jób: *Feldlazarett 500.* In: Képes Figyelő, 1946. 18. szám, 17. o. és Tószeghi Antal: *Lévy Lajos arcképe.* In: Évkönyv 1983/84. Budapest, 1984. 369–384. o.
2 Vö.: Szabó Éva: *A magyarországi zsidó mentőakció történetéhez.* In: Történelmi Szemle, 1987–1988. 3. sz.
3 Vö.: Várkonyi Endre: *Mentőrapszódia.* In: Magyarország, 1977. december 11. 37. o.
4 Forgács László: *Wesselényi utca 44...* In: Új Élet, 1988. január 15. 3. o.
5 Stoll Kálmán: *Háborús járványok Budapesten 1945-ben.* In: Orvosok Lapja, 1946. 308–312. o.
6 Vass Marcell dr.: *Vastagbélhurut-járvány a budapesti gettóban.* In: Orvosok Lapja, 1946. 923–925. o.
7 Iványi Borbála dr.: *Az ostromidők mélypszichológiai tanulságai.* In: Orvosok Lapja, 1946. 342–343. o.
8 Groszmann Sándor: *Orvosok a gettókórházakban.* In: Orvosok Lapja, 1946. 102–103. o.

A jeruzsálemi Jad Vasém Emlékintézet létrejötte és tevékenysége. A magyar Igazak

1. A Jad Vasém Emlékhely és Kutatóközpont

Az a gondolat, hogy a nemzetiszocialista német birodalom által elpusztított zsidók emlékére központi intézményt kell létesíteni, már a második világháború idején világszerte többeket foglalkoztatott. Létrehozásának első programja a Mismar Ha-Emek kibucból, M. Senhavitól származik.

Még a háború alatt a *Zsidó Nemzeti Alap* főirodája elé terjesztette az Izraelben felállítandó Jad Vasém Emlékhely tervét, ezt aztán 1945 augusztusában a Londonban tartott cionista kongresszus el is fogadta. A *Palesztinai Zsidó Közösség Nemzeti Tanácsá*nak (Váad Leumi) irányításával alakult meg az a szervezet, melynek megbízatása a kezdeményezés kivitelezésére irányult. Az államalapítás előtti nehéz körülmények miatt kezdetben szerény keretek között működött. Így is fontos munkát végzett, főként a nagy jelentőségű dokumentumok és más bizonyítékok gyűjtésével.

Izrael állam alapítása (1948. május 14.) után általános véleménnyé vált, hogy csakis ez az ország teljesítheti a hatmillió zsidó áldozat emlékhelye megvalósításának történelmi feladatát. A törvénytervezetet Bencion Dinur professzor, nevelésügyi és kulturális miniszter terjesztette a kormány elé, mely a Jad Vasém tevékenységének alapja, illetve kerete lett. Majd a kormány révén az izraeli parlament, a *Knesszet* elé került, ahol a pártok képviselői teljes támogatásban részesítették. 1953. augusztus 15-én a Knesszetben ünnepélyesen, egyhangúlag megszavazták az emlékintézet céljait és szervezeti kereteit meghatározó 1953. évi Jad Vasém törvényt.

TÖRVÉNY A HOLOCAUST MÁRTÍRJAIRA ÉS HŐSEIRE EMLÉKEZŐ JAD VASÉMRŐL

5713–1953

A Jad Vasém Emlékintézet

1. Ezennel Jeruzsálemben felállíttatik a Jad Vasém nevű állami intézet, emlékeztetőül
(1) a nácik és segítőik gaztettei következtében mártírhalált halt hatmillió zsidóra;
(2) az elnyomók által megsemmisített zsidó családokra;
(3) azokra a hitközségekre, zsinagógákra, mozgalmakra és szervezetekre, valamint a kulturális, nevelési, vallási és jóléti intézményekre, amelyeket a nácik azzal a szándékkal semmisítettek meg, hogy Izrael nevét és kultúráját kiirtsák;
(4) a népükért életüket áldozó zsidók hősiességére;
(5) a zsidó katonáknak és földalatti harcosoknak a különböző városokban, falvakban, erdőkben tanúsított hősiességére, akik életüket kockáztatták a náci bűnözők és segítőik elleni küzdelemben;
(6) a gettók foglyainak és harcosainak hősi ellenállására, akik népük becsületének megmentése végett a felkelés lángját lobbantották fel;

(7) a zsidó néptömegek bátor és szívós harcára, amelyek – jóllehet tudták, hogy megsemmisülés vár rájuk – harcba szálltak az emberi méltóságért és a zsidó kultúráért;
(8) a veszélyeztetettek arra irányuló kétségbeesett erőfeszítéseire, hogy minden akadályon át elérjék Izraelt, valamint a túlélők megmentésére és kiszabadítására kivonult testvéreik hősiességére;
(9) valamennyi nép nemes szívű fiaira és leányaira, akik életüket kockáztatták zsidók megmentése érdekében.

A Jad Vasém feladata és illetékessége

2. A Jad Vasém feladata dokumentumanyagot gyűjteni Izraelben azokról a zsidókról, akik életüket áldozták a nácik és segítőik elleni harc, illetve felkelés során, továbbá megőrizni az áldozatoknak, nemkülönben a hitközségeknek, szervezeteknek és intézményeknek az emlékét, akiket, illetve amelyeket zsidó voltuk miatt semmisítettek meg. Evégett a Jad Vasém illetékessége a következőkre terjedjen ki:
(1) saját kezdeményezésre az emlékezésre saját igazgatású intézményeket életre hívni;
(2) a zsidók megsemmisítéséről, illetve hőstetteiről anyagot gyűjteni, azt ellenőrizni, nyilvánosságra hozni és közkinccsé tenni;
(3) azt a napot, amelyet a Knesszet az európai zsidóság harcának, illetve megsemmisülésének emléknapjává nyilvánított, mind Izraelben, mind pedig az egész zsidó nép tudatában nemzeti gyásznapként meggyökereztetni, s ennek során közösen emlékezni az áldozatokra és a hősökre;
(4) a holocaust és az ellenállás napjaiban elpusztult zsidóknak jelképes izraeli állampolgárságot adományozni;
(5) a holocaust áldozatainak és hőseinek emlékére készült létesítményeket hivatalosan elismerni és minden eszközzel támogatni;
(6) a nácizmus áldozataira és a háborúban elesettekre emlékező nemzetközi rendezvényeken Izrael államot képviselni;
(7) minden egyéb, feladatainak teljesítéséhez szükséges tevékenységet lefolytatni.

A Jad Vasém mint testület

3. A Jad Vasém közjogi testület, amelynek jogában áll szerződéseket kötni, tulajdont szerezni, birtokolni és átruházni, mint pártnak pedig minden jogi és egyéb tárgyalásokon fellépni.

A Jad Vasém szervei

4. A Jad Vasém ügyintéző szervei: a tanács és a végrehajtó bizottság.

A Jad Vasém költségvetése

5. A Pénzügyminisztériumnak a Jad Vasém megalapításában és fenntartásában való részesedése épüljön be az államháztartásba. A Jad Vasém rendelkezzék önálló költségvetéssel, amelynek pénzeszközei az említett részesedésből, közintézmények járulékaiból, saját teljesítményekből és berendezésekből származó jövedelemből, tagok, előfizetők és barátok hozzájárulásaiból, örökségekből, kiutalásokból és gyűjtésekből, végül olyan pénzből és más segédeszközökből tevődjenek össze, amelyet az intézmény a kormány hozzájárulásával bárhonnét előteremt.
6. A jelen törvény végrehajtására felhatalmazott miniszter (a továbbiakban: a miniszter) a kormány hozzájárulásával fektesse le a Jad Vasém szabályzatát, amely a *Resumot* című hivatalos lapban történő közzétételének napján hatályba lép.
7. A szabályzat rögzítése:
(1) a tanács összetételét, megválasztásának és összehívásának módját, valamint felhatalmazásait;
(2) a végrehajtó bizottság összetételét, megválasztásának módját, felhatalmazásait és munkamódszerét;
(3) kongresszus, illetve konferencia összehívása során követendő eljárást;
(4) a jelképes állampolgárság adományozásának feltételeit és az ennek során követendő eljárást;

(5) a zsidó katonáknak és ellenállóknak, valamint a gettólakóknak és gettóharcosoknak adományozható kitüntetéseket;
(6) a költségvetés előkészítésének és jóváhagyásának eljárást, valamint pénzeszközök előteremtésére és felhasználására vonatkozó utasításokat;
(7) mindazokat az egyéb utasításokat, amelyeket a miniszter szükségesnek tart a Jad Vasém mint közjogi emlékmű fennállásának garantálásához.
8. A miniszternek felhatalmazása van a jelen törvény végrehajtásához szükséges rendeletek kibocsátására.

JICCHAK BEN CVI
államelnök

BENCION DINUR
nevelésügyi és kulturális miniszter

MOSE SARETT
külügyminiszter mint miniszterelnök-helyettes

A Jad Vasém napjainkban összetett feladatot teljesít, a fentiekkel összhangban működő autonóm és országos intézmény. Az emlékintézet vezetése a tanácsból és az igazgató testületből áll. A tanácsot kormánytagok, a *Jewish Agency*, a *Zsidó Nemzeti Alap* és a *Zsidó Világkongresszus*, a társadalmi közvélemény képviselői, kutatók, bevándorló-egyesületek tagjai, hitközségek képviselői, holocaustkutató intézetek, háborús veteránok és partizánok, gettóharcosok és túlélők szervezeteinek képviselői alkotják. (A nevelésügyi és kulturális miniszter nevezi ki négyéves időszakra.)

A tanács az igazgató testülettel együttműködve irányítja a Jad Vasém tevékenységét, ellenőrzi az igazgatóság beszámolóit. Azokat a döntéseit is, amelyek a holocaustra emlékezések tervezeteire, továbbá a holocaust áldozatai részére izraeli állampolgárság és más népek fiai részére az *„Igaz"* cím adományozására vonatkoznak. A tanács elnöke dr. Josef Burg.

A Jad Vasém igazgató testületét a kormány képviselői, a Jewish Agency, a Zsidó Világkongresszus, a Zsidó Nemzeti Alap és a Claims-Conference tagjai, valamint a közvélemény képviselői alkotják. (A nevelésügyi és kulturális miniszter nevezi ki őket is négy évre.) Az igazgató testület elnökét ugyancsak a nevelésügyi miniszter nevezi ki, felelőssége az emlékhelyek igazgatására, tevékenységére, költségvetési tervükre, személyzetükre és az albizottságok kinevezésére terjed. Az igazgató testület kéthavonként ülésezik az elnök, dr. Avner Salev irányításával. A Jad Vasémet lényegében az izraeli kormány s a Jewish Agency finanszírozza, de jövedelemhez jut a közintézményektől és magánszemélyektől is.

A Jad Vasémban működő *Holocaust Kutatóközpont* az intézeti céloknak megfelelően kutatási tervek készítésére és megvalósítására szolgál. Munkatársai az üldöztetés, a zsidó ellenállás, a menekülés és a mentés adatainak, tényeinek tízmillióit gyűjtötték egybe és katalogizálták. Folyamatos a tanúvallomások, a személyes tapasztalatok, a tudományos munkát segítő egykori filmek, felvételek, tárgyak regisztrálása is. Az értékes gyűjteményi anyag tudományos kutatók rendelkezésére áll, és a magas színvonalú feldolgozás, tudományos elemzés érdekében a központ nemzetközi konferenciákat is szervez. Mindehhez az izraeli egyetemekkel megalapozott és tartalmas együttműködés megfelelő hátteret biztosít.

A Holocaust Kutatóközpontban a tudományos tanácskozó testület nemcsak a sokrétű tudományos munka agytrösztje, ez irányítja a Jad Vasém kutató- és dokumentációs osztályait is. Egybehangolja az izraeli kutatási tervezeteket, és meghatározó segítséget nyújt a fiatal kutatók munkájához. A tudományos testületben a Héber Egyetem, a Tel-Aviv-i Egyetem, a Bar Ilan Egyetem, a Haifai Egyetem és a Ben Gurion Egyetem, továbbá a Gettóharcos-ház (Bét Lohamej ha Gettaot) és a Moreset (az Anielewicz Múzeum) képviselői foglalnak helyet. Elmélyült kutatómunkával a központ kebelében készül a *„Pinkaszej Kehilot"* (a szétrombolt hitközségek enciklopédiája) is. Ezt a New York-i *Memorial Foundation of Jewish Culture* támogatja, mivel a több mint 5000 megsemmisített zsidó hitközség történetének megörökítése céljai közé tartozik.

A Holocaust Kutatóközpont négyféle publikációt bocsát közre: forrásmunkákat és tudományos értekezéseket, naplókat és visszaemlékezéseket, közösségeknek szóló könyveket, végül antológiákat – beleértve a prózairodalmat és a költészetet is – a holocausttal kapcsolatos témákról. Ezek mellett *Yad Vashem Studies* címmel kétnyelvű (ivrit és angol) évkönyvet is kiad, ebben a tudományos munka hozadékaként az új kutatási eredmények kapnak helyet.

A központ az izraeli tanárképzésben és a tanintézetek tanterveinek elkészítésében rangos helyet tölt be. Termeiben naponta tartanak szemináriumokat, tanulónapokat és előadásokat. Az évi 40 000 résztvevő egyetemi hallgatókból, katonákból, csoportokban érkező érdeklődőkből tevődik össze.

Említésre érdemes, hogy a jeruzsálemi Héber Egyetemmel együttműködve a Jad Vasém évente négy intenzív tanfolyamot rendez (két angol, egy-egy spanyol és francia nyelvűt). Általában három-négy hétig tartanak, az egyetemi képzettségű hallgatóságnak a holocaust történetének tanulmányozásához ösztönzést, tudást és módszertani segítséget nyújtanak.

A Jad Vasém könyvtárában a világ legnagyobb könyv- és folyóirat-gyűjteményét hozták létre a holocaust történetéről és előtörténetéről. Ez ötven nyelven több mint 80 000 kötetet tesz ki, valamint több ezer folyóiratot is őriznek polcain. A kötetek között megtalálhatók az 1933 és 1945 közti hivatalos német kiadványok, a „nemzetiszocialista" irodalom nagy része, a szövetséges hadseregek hivatalos dokumentumainak gyűjteményei, a háborús bűnösök nürnbergi és többi perének jegyzőkönyvei. Mindenre kiterjedő gyűjteménye van az antiszemitizmusról, a két világháború közti időszak Európájáról, a fasizmusról és a náci Németországról, a második világháborúról, valamint az újfasizmusról. Itt őrzik az antiszemita irodalom egyik legátfogóbb gyűjteményét (benne több mint húsz nyelven „a *Cion bölcsei jegyzőkönyveinek*" kiadásait).

A gyűjteménybe soroltak egy-egy példányt minden olyan kiadványról, amely háborús bűntettek miatt folyt perekről megjelent, a krasznodári (Szovjetunió) első pertől a legutóbbikig. A bibliotékát ebben a tárgykörben is állandóan használják a kutatók, írók, színház- és filmrendezők, a különböző tanintézetekben tanulók, egyetemi hallgatók – izraeliek és külföldiek egyaránt.

A közhasznú szerepvállalás betöltését segíti az emlékezési és tájékoztatási osztály. A holocaust áldozatok emlékére összejöveteleket tervez, rendez. Felvilágosítást nyújt a Jad Vasém tevékenységéről, előadásokat, megemlékezési ceremóniákat, más mozzanatokat is tartalmazó idegenvezetéseket bonyolít le a sűrűn érkező látogatók igényei szerint. Ez az osztály dolgozik az évenkénti *mártírok és hősök emléknapja* megrendezéséért. A *holocaust áldozatainak nemzeti gyásznapját* Izraelben és több országban emlékezéssel, emlékünnepélyekkel ülik meg. A hivatalos állami rendezvényt a Jad Vasémben, a gyász-

nap előestéjén tartják. A gyásznapot bevezető aktuson az államelnök, a kormány képviselője, a partizánszervezetek és a volt lágerfoglyok szervezeteinek képviselői, valamint izraeliek és külföldi turisták ezrei vesznek részt. Évente megemlékeznek a holocaust során történt fontosabb eseményekről, mint például a kristályéjszakáról, a koncentrációs és megsemmisítő táborok foglyainak felszabadulásáról, a varsói gettó felkeléséről, valamint a nácizmus azon áldozatainak gyásznapjáról, akiknek halálozási napja ismeretlen.

A Jad Vasém múzeuma történelmi és a művészeti részből áll. A történelmi rész állandó kiállítása eredeti fényképek, tárgyi bizonyítékok sorával szemlélteti az európai zsidóság megsemmisítésének mozzanatait, folyamatát. A főbejáraton belépő látogatót Naftali Besem izraeli művész 60 m²-es, öntött alumíniumból készült féldomborműve fogadja. Négy része a holocaustot, az ellenállást, a túlélők visszatérését Izraelbe és a zsidó nép újjászületését szimbolizálja.

A változatos eszközöket alkalmazó kiállítás időrendi sorrendben öt témát dolgoz fel. Bemutatja Adolf Hitler hatalomra jutását, Németország agresszív terjeszkedését és a zsidók üldöztetését a Harmadik Birodalomban, majd a második világháború kitörésétől a Szovjetunió 1941-ben történt megtámadásáig történteket foglalja össze. A második téma a népirtás: a gettókba szorított zsidók tömeges kivégzése a Szovjetunió területén, a lengyelországi megsemmisítő táborokba szállítás. Az iszony újabb dokumentumai: a gázkamrák és krematóriumok képei, a kényszermunkatáborok és a náci orvosok által zsidó foglyokon végzett áltudományos kísérletek megrázó adatai. A következő tablókat a fegyveres zsidó ellenállásnak és a holocaust végső fázisának szentelték. Egy alagúton halad át a látogató. Az élethalál-küzdelemben használt csatornát szimbolizálja, ahol a varsói gettó harcosai menedéket és közlekedési lehetőséget találtak. A negyedik rész a zsidó partizánok gettóbeli harcait mutatja be. Fegyvereiket és a különféle igazolványokat előállító nyomdákat láthatjuk. Az utolsó téma a lágerek felszabadítása utáni első napokat szemlélteti és a titkos utakat, amelyeken az egykori foglyok Palesztinába igyekeztek eljutni.

Az üldöztetés döbbenetes históriáját tartalmazó tárlók után a látogató jelképes sírkövek előtt hagyja el a múzeumot. Felfoghatatlan nagyságrendeket tüntettek fel rajtuk, az európai országokban kivégzett zsidók számát.

A múzeum művészeti része olyan alkotások foglalata, amelyek a holocaust borzalmait dolgozták fel. Tiszteletadás a művészek előtt, akik a gettókban, az erdőkben és a haláltáborokban is alkottak. A hihetetlenül kegyetlen körülmények között, a nácik szigorú tilalma ellenében létrejött munkák maradandó bizonyosságai az alkotó szellemnek és a művészi tehetségnek. A művészeti kiállítás olyan műveket is bemutat, amelyeket az üldöztetés ihletett, de a művész személyesen nem élte meg az ábrázoltakat. A főépülethez szoborpark csatlakozik. Itt magasodik az auschwitzi kemence kéményét szimbolizáló oszlop, rávésve a deportáltak nyilvántartási számai. Alkotója, Elso Pollak az auschwitzi halálgyár foglya volt.

A kiterjedt emlékhely létesítményei között a franciaországi zsidó ellenállásra emlékeztet egy 300 személyt befogadó előadóterem, amely emlékezések és a holocausttal kapcsolatos jelentősebb ünnepségek színhelye. A *Nevek csarnoká*ban mártírok nevei olvashatók, a nácik és együttműködőik kegyetlenkedései következében pusztultak el. Hárommilliónál több név sorakozik itt, és a megsemmisült zsidó közösségeké. A népirtás idején eltűnt zsidóknak – kiket sokféle módon megöltek, gázkamrákban pusztítottak el és

testüket elenyésztette a krematórium – nem maradt sírjuk vagy emléktáblájuk. Hagyománnyá vált, hogy egyes látogatók feliratos táblácskát vagy olyan kődarabot hoznak magukkal, amelyre elpusztított szeretteik nevét vésték. A Jad Vasém területén ezeket az *Emlékezés völgyé*ben, a *Megemlékezés dombjá*nak nyugati lejtőjén helyezik el.

A zsidóságot ért súlyos csapásokat idézi fel, a népirtás megörökítését szolgálja a nyolcszögű *Emlékezés csarnoka* is. Falait bazalttömbökből rakták, egyszínű szürke mozaikpadlóján 22 nagyobb német koncentrációs és megsemmisítő tábor neve olvasható. A csarnok közepén örökmécses ég, előtte egy torzóban az elégetett testek hamuja, a haláltáborokból gyűjtötték össze. Ezen az emlékhelyen ugyancsak gyakoriak a megrázó megemlékezések, és állami ceremónia is itt történik a mártírok és hősök emléknapján.

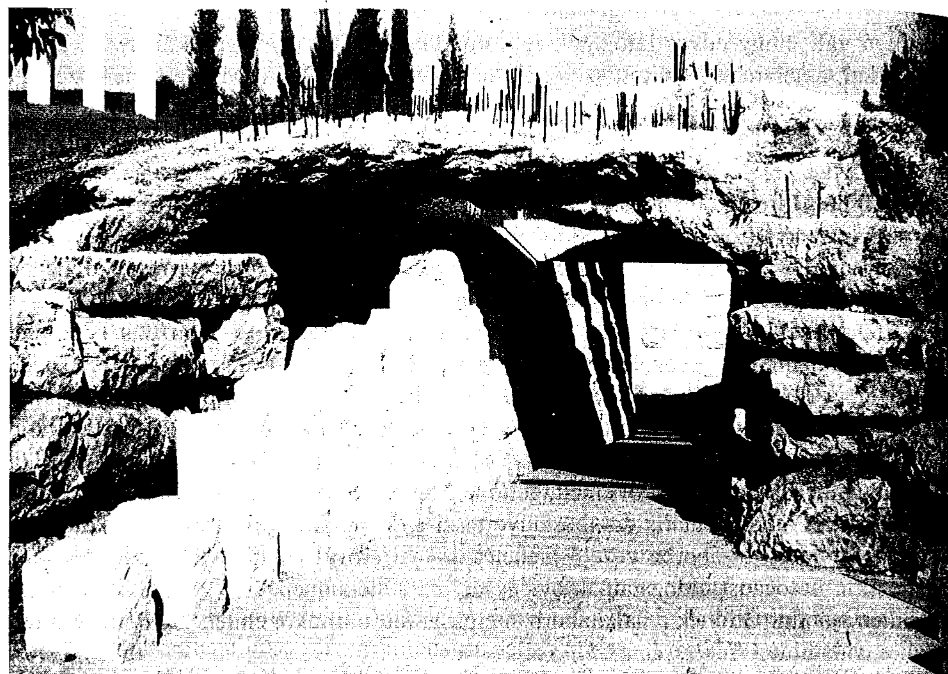
Külön emlékhely örökíti meg a zsidóság hősei erőfeszítését a nemzetiszocializmus elleni küzdelemben és győzelemben. A magaslaton hat tégla alakú sziklatömb emelkedik, belső éleik Dávid-csillagot formálnak. A gránittömbök a hatmillió áldozatot szimbolizálják, a Dávid-csillag a zsidó népet, a kard pedig a zsidó ellenállást. Felirata a hitleri Németország ellen harcolt zsidó katonák és partizánok dicsőségét hirdeti.

Lenyűgöző a vörös téglából emelt, gettókerítést idéző *Mártírok és Hősök Fala*. Nathan Rapoport két monumentális domborműve teszi teljessé, amelyek a varsói gettófelkelést és a megsemmisítő táborba vezető menetet drámai erővel jelenítik meg. Ennél a falnál rendezik a holocaust áldozatainak évi gyász- és emlékünnepét. A gettófal előtti térség peremén Nandor Glidnek a haláltáborban elpusztított milliókra emlékeztető modern fémszobra, valamint a *Hősiesség oszlopa* áll.

A *Gyermekek Emlékparkjában* föld alatti teremben kinetikus alkotás emlékeztet a másfél millió gyermekáldozatra. Tükrök ezreinek sokszorozásában keringeti az elpusztított lelkecskéket szimbolizáló gyertyalángokat, miközben végtelenített magnetofonszalag sorolja neveiket. Az egyedülálló létesítményt – Auschwitzban elpusztított kisfiuk emlékére – az ungvári Spiegel Ábrahám és felesége, Edit asszony adományából építették.

Az *Emlékezés sátrát* is megjelenítő Jad Vasémhez tartozik az elpusztított hitközségek emlékvölgye. 1983 októberében kezdték meg a faragott sziklatömbökből emelt – a sziklasírokra emlékeztető – monumentális létesítmény kialakítását. A sziklatömbök süllyesztett labirintust alkotnak. Elemeik között óriási álló márványtáblákra vésték fel a 26 országban (Albániától Tunéziáig), a náci rezsim által kipusztított, felszámolt zsidó hitközségek nevét. A magyar rész a 21. egységben található, a feliratok itt is latin és héber betűkkel készültek.

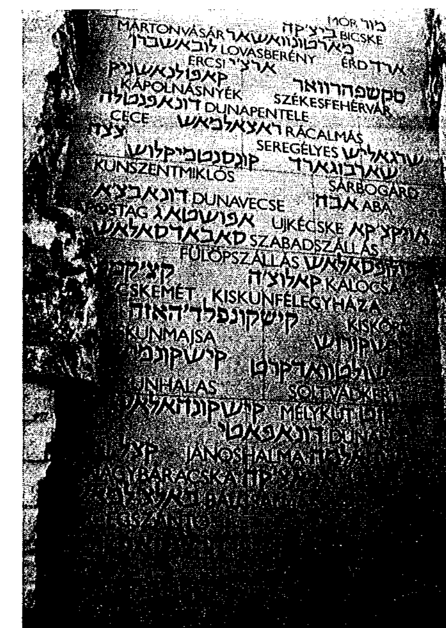
A Jad Vasém Emlékintézet gyönyörű természeti környezetben fekszik. A változatos növényzet, az ápolt parkok méltó keretbe foglalják az épületeket, az emlékezés sokféle megrendítő jelét. Külön figyelmet váltanak ki a Világ Népeinek Igazai (a *Világ Jámborainak* is nevezik őket) sugárútja fái. Több ezren állnak őrt azoknak a keresztényeknek az emlékére, akik életük kockáztatásával oltalmazták a zsidóságuk miatt üldözötteket. Tiszteletükre ültették és gondozzák ezeket a fákat. Számos életmentő sajátkezűleg helyezte a facsemetét a sziklás földbe. Ők részesei lehettek annak a mozzanatnak is, mikor a fácska mellett elhelyezték a vésett kőlapot, melyen saját nevüket olvashatták. A faültetést, az emlékkő kihelyezését vagy az életmentő helytállás más módon való megörökítését sokszor évekig tartó hivatalos eljárás előzi meg.

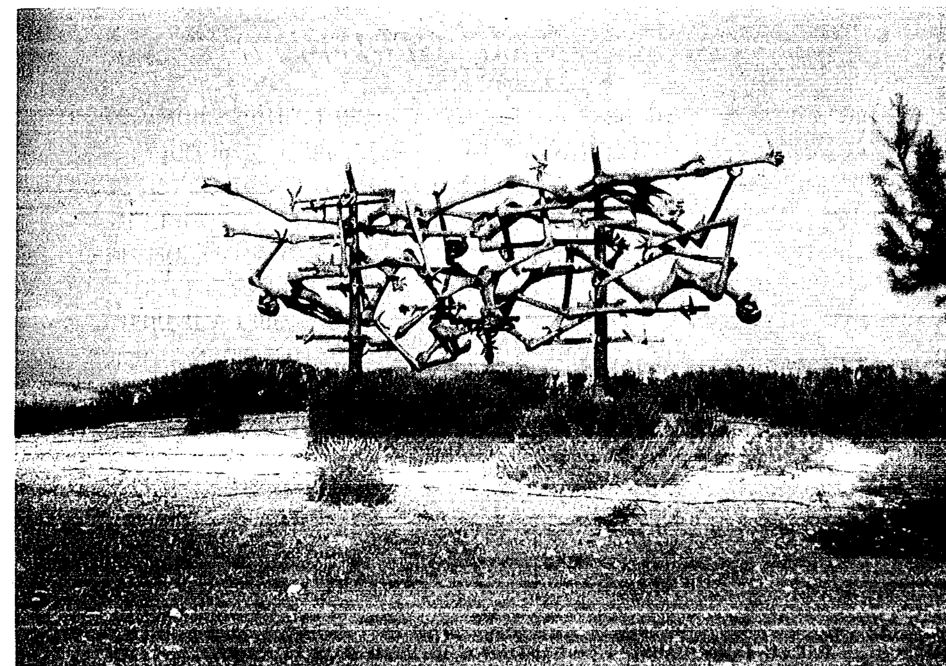
Az elpusztított zsidó gyermekek emlékhelye a jeruzsálemi Jad Vasémben

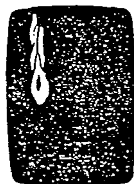
Kálmán János emlékfája az Igazak ligetében

Az elpusztított zsidó hitközségek emlékhelyének részlete a Jad Vasémben

A koncentrációs táborok áldozatainak emlékműve a Jad Vasémben

כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא QUICONQUE SAUVE UNE VIE SAUVE L'UNIVERS TOUT ENTIER

תעודת כבוד

DIPLÔME D'HONNEUR

Le présent Diplôme atteste qu'en sa séance du 19 Mars ... la Commission ... Justes des Nations, établie par l'Institut ... des Martyrs et des Héros ... des témoi... a rendu ...

וזאת לתעודה שבישיבתה מיום יח אדר תשמ"ז החליטה הועדה ... חסידי אומות ... שליד רשות הזיכרון ... על יסוד ... שהובאו ... ויקר ל

Tibor Almási

טיבור אלמאזי

qui, au péril de sa vie a sauvé des Juifs persécutés pendant la période de l'Holocauste en Europe ... lui a décerné la ... Justes parmi ... autorisé à planter un arbre en son nom dans l'Allée des ... sur le Mont du Souvenir à Jérusalem.

על אשר בשנות השואה באירופה שם נפשו בכפו להצלת ... נרדפים מידי רודפיהם והעניק ... את המדליה ל... העולם ולהרשות לנטוע עץ בשמו בשדרת חסידי אומות העולם על הר הזיכרון בירושלים.

Fait à Jérusalem, Israël, le 27 Juillet 1987

ניתן היום בירושלים, ישראל א' אב תשמ"ז

בשם רשות הזכרון יד ושם POUR L'INSTITUT YAD VASHEM

בשם הועדה לציון חסידי אומות העולם POUR LA COMMISSION DES JUSTES

A Világ Igazainak oklevele

A Világ Igazainak emlékérme

2. A humánum nagyrendjét kapták

A jeruzsálemi Jad Vasém Emlékintézet évtizedek óta tevékeny azoknak a nem zsidóknak a megbecsülése ügyében, akik humanitárius indíttatásból a vészkorszakban a maguk és családjuk életét kockáztatták az üldözött zsidók érdekében. A megmentettek tanúvallomásait bizottság vizsgálja meg. A tekintélyes testület a közvélemény képviselőiből, az üldöztetés túlélői szervezeteinek megbízottaiból és a Legfelsőbb Bíróság egyik főbírájából áll. Eleddig kilencezer-ötszáz férfinak és nőnek ítélte oda a *„Világ Népeinek Igaza"* megtisztelő címet. (Az elismerések száma folyamatosan növekszik.) Az *„Igaz"* emberek az erre a célra készült érmet okirattal ünnepélyesen kapják kézhez. Hosszú évek gyakorlata volt, hogy amelyiküknek módjában állt Izraelbe látogatni, személyesen ültethetett fát az *Igazak ligeté*ben.

Az elbírálásban a legteljesebben hiteles dokumentumok, tanúvallomások kapnak helyet. A bizottság – ha kell, akár más földrészekre is kiterjedő kutatással – megvizsgálja, hogyan jött létre a kapcsolat a vészkorszakban a mentő és a mentett között. Ugyanezt teszi a mentés helyével, idejével és körülményeivel kapcsolatban, mérlegeli az indítóokokat, a veszélyhelyzetet, a mentő és családja magatartását, kockázatát. Az egykori körülmények teljes körű áttekintésére törekszik, a bizonyítást szolgáló epizódok, mozzanatok és tanúvallomások sorát szembesíti egymással.

A humánum nagyrendjét elnyert magyarok esetében hivatásos katonák, zsidó munkaszolgálatosokat rendfokozatuk, személyi biztonságuk kockáztatásával segítő, mentő parancsnokok, lakáson menedéket adók, gettóból, csillagos házakból mentők, saját „keresztény" okirataikat a zsidó üldözötteknek átengedők, ilyeneket vagy igazolásra alkalmas dokumentumokat valamiképp, de sok kockázattal „beszerzők" jöttek számításba.

Magyarországról elsőként 1964-ben Michnay László nyerte el az *Igaz* címet, valamint Strausz József és neje. Egy évvel később az 1944-ben személyi okmányaival segítő Csizmadia Malvin. Ugyancsak 1965-ben ismerték el az 1942–1943-ban honvédelmi miniszterként szolgált Nagy Vilmos vezérezredesnek a zsidó munkaszolgálatosokkal szembeni emberi, tevékeny pártoló magatartását, hasonló okokból Reviczky Imre alezredesét. 1970-ig 16 magyar kapta meg az elismerést. Köztük volt egy rendőrtiszt, Vasdényei István, ő a kistarcsai internálótábor parancsnokaként – a megszálló németeket kijátszva – állta ki az emberség mindennapos és igen veszélyes vizsgáit.

Említésre érdemes, hogy a humánumban kitűntek érdemeiről Magyarországon már a háború után állásfoglalás született. A magyar népnek az önzetlen, áldozatkész embermentők iránti elismerését és háláját az 1946. évi XXV. törvénycikkben örökítették meg. A magyar nemzetgyűlés határozata azonban a gyakorlatban nem érvényesült, a demokratikus fejlődés erőszakos megtörése a nemes szándék ellenében hatott.

Sok nehézséggel küszködő, hosszas kutatásaink eredményeképp 216 magyar Jad Vasém-kitüntetett esetenként kiegészítésre, (szándékunk ellenére netán pontosításra) szoruló adatait az alábbiakban adjuk közre.

A megmentő neve	*Hol történt?*	*Mikor?*	*Mit tett?*	*Elismerés éve*	*Kitüntetés éve*
1. **Almásy Tibor**	Sopron	1945.03.	parancsmegtagadás, 400 munkaszolgálatos megmentése	1987	1988
2. **Anker Mária**	Budapest	1944. 11.	lakásán rejtegetés	1991	1991
3. **Antal János**	Budapest	1944	szervezett bújtatás a rendházakban	1992	
4. **Antall József dr.**	Budapest, Vác	1944	keresztény iratok, tartózkodási engedélyek, 100 zsidó gyermek elhelyezése	1989	1991
5. **Appan Kálmán**	Arad	1944	bújtatás	1987	
6. **Arnóczky Flóra**	Budapest	1944	hamis iratok, rejtegetés, munkaszolgálatosok segítése	1989	1991
7. **Auer (Tótfalusi) Erzsébet**	Budapest	1944	bújtatás	1977	1977
8. **Bakonyi Sándorné**	Keszthely	....	rejtegetés	1986	1989
9. **Balogh Endre**	Eger	1944	munkaszolgálatosok, támogatása, felfegyverzése	1967	
10. **Bánkuti (Pisch) Ferenc és neje**	Eger	1944	bújtatás	1983	1985
11. **Báthory Imre**	Csepel	1944	gettóból mentés, bújtatás	1986	1987
12. **Bittner Helmut dr.**	Budapest, Újpest	1944	hamis papírok biztosítása	1974	1982
13. **Boránszky Tibor dr.**	Budapest	1944	menlevelek, bújtatás	1978	1979
14. **Bősze Erzsébet és József**	Budapest	1944	18 zsidó bújtatása	1985	1989
15. **Böszörményi Lajos és neje**	Budapest	1944	hamis iratok, rejtegetés	1992	1993
16. **Breiner Paula**	Losonc	1944. 05.	bújtatás	1990	1990
17. **Burza László**	Budapest	1944	saját iratok átadása, bújtatás	1990	1991
18. **Csizmadia Malvin**	Budapest	1944	saját iratok átadása	1965	
19. **Dániel Sándor**	Budapest	1944	bújtatás, menlevelek szétosztása	1989	

20. Demény Vera	Budapest	1944	ellenállási tevékenység, bújtatás	1988	1993
21. Dobek Pálné dr.	Kassa	1944. 03.	rejtegetés	1985	1987
22. Dobrovics Mária	Budapest	1944	Bécsi úti halálmenetből mentés, saját iratok átadása	1968	1985
23. Dreisziger Kálmán és neje	Csorna	1944	gettóból mentés, bújtatás	1981	1984
24. Endre István és Dudás Mátyás	Nézsa, Budapest	1944	bújtatás	1979	
25. Éliásné Tóth Ilona	Baja	1944	gettóból szabadítás	1976	1976
26. Fájó Erzsébet	Budapest	1944	rejtegetés	1986	1989
27. Farkas György	Békéscsaba	1944	gettóból mentés, bújtatás	1991	1992
28. Farkas István és neje	Budapest	1944	saját irat átadása, bújtatás	1987	1989
29. Farkas Kálmán	Budapest	1944	bújtatás, iratátadás	1987	1988
30. Farkas Miklós és neje	Szőny	1944	rejtegetés	1991	1992
31. Ferencfalvi Kálmán	Gyöngyös, Budapest	1944	rejtegetés, iratok és egyenruha átadása	1987	1988
32. Ferenczy Béni és neje	Budapest	1944	gyermekmentés	1990	1991
33. Fertetics Ferenc	Huszt, Budapest	1944	gettóból mentés, bújtatás	1981	1981
34. Fischer Olga és testvére	Sátoraljaújhely	1944	munkaszolgálatosok rejtegetése	1987	1988
35. Frankó Dezső és neje	Budapest	1944	bújtatás	1980	1981
36. Fülöp Emy	Budapest	1944-1945	bújtatás	1984	
37. Fülöp János	Budapest-Nagytétény	1944	bújtatás	1991	1992
38. Fülöp Lajos	Budapest	1944	munkaszolgálatos század megmentése parancsmegtagadással, bújtatás	1992	1992
39.Gábor József és neje	Zilina, Nové Mesto	1944	bújtatás	1992	1992
40. Gabrowitz József	Budapest	1944	bújtatás	1989	1989
41. Gál Gyuláné	Lajosmizse	1944	bújtatás	1992	1992
42. Gáti Józsefné sz. Schultz Anna	Budapest	1944	iratok átadása, bújtatás	1991	1992
43. Gervay Auguszta	Budapest	1944. 10.	csillagos házból mentés, rejtegetés	1988	1988

44. Girnt Sándor és neje	Budapest	1944.10-1945	saját iratok átadása, rejtegetés	1993	
45. Golopencza Illés	Budapest	1944	kb. 100 zsidó megmentése	1989	1992
46. Gosip Györgyné	...	...	...	...	...
47. Hankó Mátyás	Békéscsaba	1944	gettóból mentés, hamis iratok	1991	1991
48. Hegedűs József és neje	Budapest	1994	bújtatás, névleges alkalmazás	1978	
49. Hegedűs Zoltán és Erzsébet	Budapest	1944	hamis iratok, névleges alkalmazás, rejtegetés	1978	
50. Hegymegy Ernő	Miskolc	1944	gettóból menekítés	1992	1993
51. Heintz Erzsébet	Budapest	1944	keresztény igazolóiratok	1988	
52. Herczegh Géza és neje	Budapest	1944-1945	zsidók támogatása, rejtegetés	1985	1988
53. Herget Boris	Bajót	1944	saját gyermekként bújtatás	1989	1990
54. Hevesy Dezső	Budapest	1944	fegyveres ellenállás, bújtatás	1989	1990
55. Hircsu Anna	Budapest	1944	hamis iratok adása, bújtatás	1991	1992
56. Horváth Elek	Budapest	1944	bújtatás, menlevél szerzése	1967	
57. Horváth Károly és neje	Budapest	1944	rejtegetés saját házban	1968	
58. Horváth Lajosné sz. Gigor Irén	Budapest, Ózd	1944	gyermekmentés, bújtatás	1978	1979
59. Horváth Mária, H. István, H. Endre	Nagybajom	1944	rejtegetés	1982	1989
60. Hubay Sándor	Budapest	1944	gettóból szöktetés, rejtegetés	1985	1989
61. Jakab János	...	...	zsidómentés	1979	
62. Jarmer Lajos és neje, Júlia	Budapest	1944	több zsidó bújtatása	1989	1990
63. Jászai Béla és neje	Budapest	1944	hamis iratok átadása	1991	1991
64. Jászay Ferenc és neje, sz. Balázs Terézia	Budapest	1944	csoportos mentés, bújtatás	1992	
65. Juhász Margit	Budapest, Szúnyog-sziget	1944	rejtegetés saját lakásban	1985	
66. Kaba Márton dr.	Budapest	1944	saját iratok átadása, bújtatás	1982	1983

67. Kaiser Antal és neje	Budapest	1944	keresztény iratok átadása és bújtatás	1992	1993
68. Kálmán János	Szeged, Budapest	1944	igazolásokkal segítés, lakáson rejtegetés	1984	
69. Kanizsai József László dr.	Budapest	1944	bújtatás, hamis iratok	1992	
70. Karig Sára	Budapest	1944	hamis iratok gyártása, bújtatás, tömeges gyermekmentés	1985	1986
71. Kepes Harjay Andrásné	Kassa	1944	munkaszolgálatosok bújtatása	1991	1992
72. Kerpely Terézia dr.	Budapeset	1944. 12. 1945. 01	saját lakásán bújtatás	1992	1992
73. Kertész Dezső	Budapest	1944	csillagos házból mentés	1981	1982
74. Király Béla dr.	Budapest	1944	munkaszolgálatosok támogatása	1993	1993
75. Kiss Barna	Budapest	1944	munkaszolgálatosok támogatása	1968	
76. Kiss Géza dr.	Budapest	1944	halálmenetből kimentés, többoldalú segítés	1989	1993
77. Kiss Sándor és Eszter	Budapest	1994	gettóból mentés	1981	
78. Klement Károlyné	Budakalász, Budapest	1944	lakáson bújtatás		
79. Komádi László dr.	Budapest	1944	kórházi osztályán zsidókat, munkaszolgálatosokat bújtatott	1989	1990
80. Konarik József	Budapest	1944	hamis papírok biztosítása, bújtatás	1992	1993
81. Konrády László dr.					
82. Kopácsi Sándor és neje, fiuk Kopácsi József dr.	Miskolc	1944	munkaszolgálatosok rejtegetése, iratokhoz juttatása	1987	1989
83. Kopházy Erzsébet dr. és Schuck Katalin	Budafok	1944-1945	bújkálás segítése, rejtegetés	1985	1993
84. Koren Emil dr. és neje Podhradszky Margit	Budapest	1944	tömeges gyermekmentés Sztehlo Gábor segítségével	1987	1988
85. Kovács Gyula és neje	Dudar	1944	iratok szerzése, bújtatás	1991	1992

86. Kovács József és Annamária	Siklós	1944 nyarán	munkaszolgálatosok rejtegetése	1986	1987
87. Kőrösi Antal	...	1944	munkaszolgálatosok támogatása	1966	
88. Kövesi Jenő	Budapest	1944	bújtatás a munkaszolgálat elől	1992	1993
89. Krajci Kálmán dr.	Budapest	1944	ellenállási tevékenység	1990	
90. Kubinyi Zoltán	Miskolc	1944	parancsmegtagadás, század elrejtése	1990	1993
91. Kurunczyné Gulyás Mária és leánya	Budapest	1944	gettóból mentés, rejtegetés	1991	1992
92. Láng József és Mária	Hosszúvölgy	1944	borospincében rejtegetés	1979	1979
93. Lángné Széll Mária	Budapest	1944	hegyeshalmi halálmenetből mentés	1983	
94. Lengyel Piroska és Sándor	Budapest	1944	saját iratok átadása	1991	1992
95. Limpek Erzsébet	Budapest	1945. 01.	rejtegetés	1981	
96. Loewenberg-Loen Celestin	Budapest	1944.10.	bújtatás	1968	
97. Lukács Antal dr.	Budapest	1944	„Schutzpass" kiadása	1991	1992
98. Majorosné Pesa Erzsébet	Rákoskeresztúr	1944	bújtatás	1980	1981
99. Márton István	Budapest	1944	bújtatás	1982	1989
100. Máthé Elek dr. és neje	Budapest	1944	keresztény iratok, bújtatás	1985	1989
101. Matyasovits Istvánné	Szabadka, Rákosliget	1944	csecsemőmentés, bújtatás	1988	1991
102. Megyeri Károly	Budapest	1944	csillagos házból menekítés, bújtatás	1989	1990
103. Mészáros Erzsébet	Ada, Budapest	1994	bújtatás, hamis iratok	1987	1993
104. Michnay László	Budapest	1944	hamis iratok, bújtatás	1964	1981
105. Mikulay Gusztáv prof.	Budapest	1944	bújtatás, hamis iratok	1981	1984
106. Molnár István és családja	Lovászpatona	1944	munkaszolgálatosok rejtegetése	1992	1993
107. Nagybaczoni Nagy Vilmos	Magyarország	1942-1943	munkaszolgálatosok többoldalú támogatása	1965	1973
108. Nagy László	Budapest	1944	kórházi rejtegetés	1992	1993
109. Nemes-Takách Magda	Budapest	1944	bújtatás	1987	1989

110. Novák István	Nyíri	1944	munkaszolgálatosok bújtatása, élelmezése	1985	1986
111. Nyeste József	Budapest	1944	titkos szobában bújtatás	1990	1992
112. Oláh György	Budapest	1994	rejtegetés, svájci menlevél szerzése	1989	1990
113. Orosz Jánosné sz. Forizs Anna	Budapest	1944	halálmenetből szöktetés	1992	1993
114. Ottlik Géza és neje	Budapest	1944	saját lakásán rejtegetés	1989	1990
115. Ozoray Imre és fia	Rákosfalva	1944	családi házban bújtatás	1986	1989
116. Páhi Gáspár	Balatonlelle	1944	bújtatás	1991	1992
117. Pápai Károlyné sz. Vancsura Júlia	Budakalász	1944	saját igazolvány átadása	1990	1992
118. Papp Viktor	Debrecen, Budapest	1944	bújtatás	1990	1991
119. Parocai Veronika	Budapest	1944	gettóból mentés, bújtatás	1986	1987
120. Pásztor Lajos és neje	Budapest	1944	bújtatás	1991	1992
121. Peiper Júlia	Budapest	1944	bújtatás	1979	1980
122. Petényi Géza dr.	Budapest	1944	bújtatás kórházban	1983	
123. Petrovics László dr.	Budapest	1944	orvosi igazolással munkaszolgálatosok mentése	1985	1988
124. Piller Jenő	Budapest	1944	humánus bánásmód, menlevelek szerzése	1992	1992
125. Poór Miklós és családja	Budapest	1944	csoportos bújtatás	1991	1992
126. Purgat János és neje	Budapest	1944	halálmenetből szököttek rejtegetése	1988	
127. Rácz Vali	Budapest	1944	rejtegetés egy szekrényből kialakított búvóhelyen	1991	1992
128. Raile Jakab **páter**	Budapest	1944	jezsuita rendházban bújtatás	1991	1992
129. Reviczky Imre	Nagybánya	1942-1944	több ezer zsidó megmentése a deportálástól	1965	1971
130. Röhringer Károly és neje, Tamassa Sára	Budapest	1944	bújtatás, hamis iratok szerzése	1978	1979
131. Ruzicskay György és neje	Budapest	1944	csoportos bújtatás, hamis iratok szerzése	1978	1982

132. Sátoriné Pál Mária	Budapest	1944	gyermekmentés, hamis papírok, rejtegetés	1992	1992
133. Schaffer Ferenc és neje	Pestszentlőrinc	1944	bújtatás, hamis papírok	1990	
134. Schalkház Sára	Budapest	1944	rendházi bújtatás	1969	1981
135. Schanda Ferencné dr. sz. Kiss Judit	Budapest	1944	halálmenetből mentés, fiktív diagnózissal kórházba utalás		
136. Schwéder Júlia	Budapest	1944	keresztény iratok biztosítása, rejtegetés, gettólakók támogatása	1989	1990
137. Sipos Eleonóra	Budapest	1944	bújtatás	1977	1979
138. Simon Balázs dr.	Kecskemét	1944	Kórházban munkaszolgálatosok mentése	1991	1992
139. Slachta Margit dr.	Budapest	1944	rendházi bújtatás	1977	1986
140. Somogyi Károly	Budapest	1944	hamis iratok átadása, mentés, bújtatás	1990	1991
141. Sterneder Margit	Budapest	1944	csecsemőmentés	1978	1979
142. Strauss József és neje, Margit	Munkács	1944	gyermekmentés, rejtegetés	1964	
143. Szabó Árpád	...	...	...	1970	...
144. Szabó Imre	Budapest	1944	humánus bánásmód, kórházi bújtatás	1967	
145. Szabó László, neje, Erzsébet	Fehércsurgó	1944	rejtegetés	1969	
146. Szabó Sándorné sz. Rátkai Júlia	Budapest	1944.11.	munkaszolgálatosok bújtatása	1986	
147. Szalkai István	Budapest				
148. Szeleczky Mária	Lajosmizse	1944	rejtegetés	1986	
149. Szelei Jánosné sz. Török M.	Budapest	1944	bújtatás	1984	1984
150. Szemeréné Kaszás Babus	Budapest	1944	bújtatás, hamis papírok		
151. Szentes Géza és neje	Budapest	1944	bújtatás	1985	1985
152. Szentes Mária	Budapest	1944.10.	gyermekmentés	1985	1986

153. Szombathy Attila	Sajószentpéter	1943-1944	munkaszolgálatosok támogatása	1990	1990
154. Szőnyi István és családja	Budapest	1944	rejtegetés a műteremben, hamis papírok készítése	1984	1988
155. Sztehlo Gábor	Budapest	1944	tömeges gyermekmentés	1972	1984
156. Talán Ákos dr.	Pilisliget	1944	bújtatás	1987	1988
157. Tury István és felesége	Vecsés	1944	bújtatás, hamis iratok	1991	1992
158. Újváry Sándor	Budapest	1944	hegyeshalmi halálmenetből százak mentése Budapestre, gyermekkórház ellátása, mentése	1985	1986
159. Urr Ida dr.	Budapest	1944	szervezett mentés, rejtegetés	1986	1990
160. Valik János és neje, Erzsébet	Nyitra	1944. 03.	hamis iratok, bújtatás	1982	1984
161. Ván Zsuzsanna	Budapest	1944. 10.	35 zsidó gyermek és 18 felnőtt elrejtése a rendházban	1991	1991
162. Vass Gábor	Budapest	1944	saját iratok átadása, rejtegetés	1981	1991
163. Vasdényei István	Kistarcsa	1944	parancsszabotálás, embermentés	1969	1981
164. Vékes Ödönné sz. Korzáti Erzsébet	Budapest	1944-1945	csoportos gyermekmentés	1993	
165. Zircz László	Budapest	1944	hamis papírok, ellenállás	1988	1989
166. Zsoldos Andor	Zombor	1944	emberséges bánásmód, embermentés	1965	

A hazai közvélemény az utóbbi évtizedekben nem vagy alig kapott tájékoztatást az elismert embermentőkről, az *Igazak* nemes tetteiről. A kilencvenes évek óta az embermentők helytállására, a faji alapon folyt üldöztetéssel történt szembehelyezkedés példáira egyre több figyelem irányul. Az 1990 őszén alakult *Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ* (elnöke Straub F. Brúnó, ügyvezető titkára Verő Gábor) a zsidók mentése forrásanyagainak feltárását és tudományos feldolgozását rangos feladataihoz sorolta. A dokumentáció (iratanyag, emlékezések, igazolások, egykorú fényképfelvételek, arcképgyűjtemény stb.) folyamatosan gyarapodik. A központ munkatársai számos eddig ismeretlen mentési esetnek bukkantak a nyomára, illetve ilyenekről szóló bejelentéseket, dokumentumokat dolgoztak fel.

A kutatás megrázó következtetése volt, hogy a zsidómentés résztvevőinek jelentős része – különösen az 1945 előtti közigazgatási, rendészeti apparátusok tisztviselői kara – az ún. ötvenes években üldöztetést szenvedett. Humanitárius alapállása, személyére vagy családjára halálos veszélyt jelentő egykori helytállása mit sem számított, mikor kit „osztályidegennek", kit „osztályellenségnek" bélyegeztek. Sokukra zúdítottak jogsérelmet és többféle szenvedést: internálást, Budapestről való kitelepítést, kényszermunkát, recski tábort vagy hosszabb börtönt.

A következtetések közé tartozik, hogy a mentés, védés és oltalmazás megnyilvánulásai máig példa értékűek, a jelen számára is igen sok erkölcsi értéket közvetítenek. A magyar társadalomnak, az újabb generációknak ismerniük kell a magas erkölcsiségű polgárok egykori tetteit, az emberség kiemelkedő jeleit. Ezek sommás, évtizedekig hangoztatott elmarasztaló ítéletekkel szállnak perbe, az új tények serege a háborús évek valósághűbb képének kimunkálásához is emelőt, támasztjelent.

A jeruzsálemi Jad Vasém által elismert magyar embermentők iránti figyelem növekedését bizonyítja, hogy a közelmúltban növekvő számban kaptak magyar elismerést, kitüntetést. Több meghurcolt honvédtiszt, rendőrtiszt ügyében rehabilitációs eljárásra került sor. Az igaztalanul elvett rendfokozatukat visszakapták, majd előléptetésben részesültek. A köztársasági elnök posztumusz előléptetéseket is eszközölt, ez történt a jeles honvédtiszt, Reviczky Imre ezredes esetében. Magyarország és Izrael kapcsolatai fejlődését mutatta, hogy 1989 áprilisa után 1991. januárjában másodízben a Jad Vasém kitüntetések budapesti átadására került sor. Slomo Marom nagykövet 16 magyar állampolgárnak nyújtotta át a humánum nagyrendjét.

Sztehlo Gábor evangélikus lelkész, az 1944. évi gyermekmentés kiemelkedő személyisége nevét, áldásos működése emlékét 1990 óta őrzi és folytatja a *Sztehlo Gábor Alapítvány*. Kuratóriuma Budapesten dr. Koren Emilnek, Sztehlo „Igaz" címmel kitüntetett egykori munkatársának elnökletével tevékenykedik. Az alapítvány az intézetben nevelkedett fiatalok életkezdésének könnyítését tűzte célul. Gyakorlatilag fővárosi és vidéki nevelőotthonoknak nyújt támogatást, de segít a rászoruló fiatal édesanyáknak is.

Vértes István budapesti lakos kezdeményezésére 1992. december 15-án alakult az *„Igaz Emberekért" Alapítvány.* Alaptőkéje hozadékából olyan személyeket segélyez, akik 1944-ben a zsidó üldözöttek mellé álltak, tiszteletre méltó emberségüket a *„Világ Népeinek Igaza"* kitüntetéssel ismerték el, és jelenleg kedvezőtlen szociális körülmények között élnek. Az 1993. évben tíz rászoruló kitüntettnek nyújtott támogatást, előzetesen gondoskodva valamennyiük meglátogatásáról. Magyarországról eddig a Budapesti Zsidó Hitközség, a Budapesti Ortodox Hitközség, a Győri Zsidó Hitközség, a Magyar Ellen-

állók és Antifasiszták Szövetsége és tizenkét magánszemély csatlakozott az „Igaz Emberekért " Alapítvány céljainak megvalósításához.

1992 decemberében – szeptemberben 19 magyar állampolgár vette át a Jad Vasém kitüntetését a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének budapesti székházában – dr. Kiss Géza, a Nemzetközi Vöröskeresztnél működött egykori embermentő kezdeményezésére megalakult a *Pro Homine–1944 Alapítvány.* Az emberiesség eszményének ébrentartására, terjesztésére, hatékonyságának növelésére létrejött kezdeményezés az „Igazak" tevékenységéből merítve úgy határozott, hogy az üldöztetés félszázados évfordulójára a magyarországi akciók hiteles dokumentálását könyv alakban is megvalósítja.

A megnövekedett figyelmet és nyitottságot jelezte, hogy 1993 áprilisában a magyar „Igazak" 27 tagú csoportja vendégeskedett Izraelben. A látogatás a jeruzsálemi Igazak ligetében a hagyományos faültetésre éppúgy alkalmat adott, mint az ország kultúrájának, természeti értékeinek megismerésére. Az utazás és kinttartózkodás költségeit *Harvey Sarner,* az USA-ban élő jogász, zsidó emberbarát *alapítványa* fedezte.

1993 nyarán megalakult a magyarországi *Jad Vasém Társaság.* Céljai között a holocaust-áldozatok nevei összegyűjtésének, a holocaust története oktatásának segítése, a Magyarországon élő „Igazakkal" való kapcsolattartás kapott helyet. A társaság támogatói sorában több közéleti személyiség szerepel.

A magyarországi deportálások 50. évfordulója alkalmából a budapesti Operaházban 1994. április 17-én tartott emlékünnepségen a *Világ Népeinek Igaza* címet kapták:

Adamecz Józsefné, Bellák Pálné, Dombi Etelka és leánya, *Dombi Gabriella, dr. Fekete Edéné, Hesz Lajos és felesége, Kajdacsy Mihályné, Kállay Kázmér, Kővári Ferenc, Purgát János és felesége,* leányuk, *Plangár Jánosné, Radics József, Sándor Dániel és felesége,* valamint fiuk, *Sándor József, Schäffer Ferenc és felesége, Török György, Vas Károly és felesége, dr. Zimándi Ervin.*

Az adományozásról szóló okiratot és plakettet *Shevak Weiss,* az izraeli parlament elnöke adta át.

A vázlatosan tárgyalt tények, a nemes célokból fakadt folyamatok áttekintése arra mutat, hogy az embermentők tevékenységére mind több figyelem irányul Magyarországon. Kívánatos, hogy a kiemelkedő erkölcsiségű, életmentő magyarok tetteit a tudományos kutatás feltárja, feldolgozza, hogy a hazai oktatás fórumain, a nevelésben a humanitárius helytállás története mielőbb méltó helyet kapjon.

Függelék

Embermentés, 1944–1945

(Válogatás az összefoglaló művekből)

Összeállította: ***Várady Géza***

1. Adler, Cyrus–Margalith, Aaron M.: With Firmness in the Right. American Diplomatic Action Affecting Jews 1940–1945. New York, 1946. The American Jewish Comittee. 489 p.
2. Agar, Herbert: The Saving Remmant. An Account of Jewish Survival. New York, 1960. The Viking Press. 269 p.
3. Anger, Per: Raoul Wallenberg in Budapest. [Med Raoul Wallenberg i Budapest.] Memories of the War years in Hungary. Transl. by David Mel Paul and Margareta Paul. Pref. by Elie Wiesel. New York, 1981. Holocaust Library. 191 p.
4. Asaf, Uri: Christian Support for Jews Duting the Holocaust in Hungary = Studies on the Holocaust in Hungary. Ed.: Randolph L. Braham. Boulder - New York, 1990. Columbia Univ. Press, 65–112. p.
5. Babits Antal: Slachta Margit, az életmentő. (Interjú Mona Ilonával.) = Magyar Nemzet, 1991. ápr. 6.
6. Balássy László: Apor Vilmos, a vértanú győri püspök. = Új Élet, 1992. ápr. 1.
7. Balla Márton: Lehet, hogy el sem jutott Ororszországba. Erdélyből vitt jelentést Wallenberg. = Kis Újság, 1. 1989. 30–31. sz. 11. p.
8. Bán Éva: Lisszabon–Budapest–Berlin 1944–1945. (Portugál mentőakció Budapesten. Dokumentumok) = Valóság, 35. 1992. 7. sz. 91–106. p
9. Bános Tibor: Jeruzsálemben olajfa őrzi emlékét. (Jávor Pál.) = Új Élet, 1992. máj. 15.
10. Barabás Tamás: Az énekesnő embersége. (Rácz Vali kitüntetése.) = Pesti Riport, 1992. márc. 13.
11. Barabás Tamás: Jad Vasém-kitüntetés egyetlen emberért is. = Esti Hírlap, 1992. jan. 23.
12. Bauer, Yehuda: „Onkel Saly." Die Verhandlungen des Saly Mayer zur Rettung der Juden 1944/1945. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 25. 1977. 2. sz. 188–219. p.
13. Bauer, Yehuda: American Jewry and the Holocaust. The American Jewish Joint Distribution Commitee, 1939–1945. Detroit, 1981. Wayne State University Press. 522. p.
14. Bauer, Yehuda: The Mission of Joel Brand. = The Holocaust in Historical Perspective, Seattle, 1978. University of Washington Press. 94–171. p.
15. Bauer, Yehuda: The Negotiations Between Saly Mayer and the Representatives of the SS in 1944–1945. = Rescue Attempts During the Holocaust. Jerusalem, 1977. Yad Vasém. 5–45. p.
16. Bereczky Albert: A magyar protestantizmus a zsidóüldözések ellen. Bp., 1945. Traktatus Református Kiadó Vállalat. 48 p.
17. Berényi Zsuzsa Ágnes: Ismeretlen adatok Langlet Valdemar budapesti tevékenységéről. = Hitel, 4. 1991. 20. sz. 22–24. p.
18. Berg, Lars: Vad hände i Budapest? Stockholm, 1949. Forsner. 181 p.
19. Biermann, John: Righteous Gentile. The story of Raoul Wallenberg, missing hero of the holocaust. New York, 1981. Viking Press. 218 p.
20. Bihari László, ifj.: Hogyan tűnt el Raoul Wallenberg? Beszélgetés Hertelendy Lászlóval. = Kapu, 2. 1989. 6. sz. 20–31. p.
21. Bird, Thomas L.: Memorandum Wallenberg ügyében. = Kommentár, 1. 1992. 3. sz. 24–25. p.

22. Biss, Andreas: Der Stop der Endlösung. Kampf gegen Himmler und Eichmann in Budapest. Stuttgart, 196. Seewald, 358 p.
23. Biss, Andreas: List als Mittel des Widerstandes. Berlin, 1971. Landeszentrale für politische Bildungsarbeit. 23 p.
24. Bölcs István: Jó esetét, Wallenberg úr! = 168 óra, 2. 1990. 41. sz. 23. p.
25. Boldizsár Iván: A másik Magyarország. A magyar ellenállási mozgalom története. Bp. 1946, Az „Új Magyarország" röpiratai. 94 p.
26. Botos János–Szita Szabolcs: Vöröskeresztes embermentők 1944–1945. Bp. 1992.
27. Brand, Joel–Brand, Hansi: Ha-satan veha-nefesh. (Az ördög és a lélek.) Ed. by B. Gefner. Tel-Aviv, 1960. Lador. 710 p.
28. Breuer Péter: Fülöp János kitüntetése: „A világ jámbora." = Kisalföld, 1992. júl. 15.
29. Breuer Péter: Rácz Vali kitüntetése. = Pesti Riport, 1992. máj. 29.
30. Campion Joan: Gisi Fleischmann and the Jewish Fight for Survival. Betlehem, Pa. 1983. Dvorion Books. 126 p
31. Cohen, Asher: Li-demuta shel 'Va'dat ha-ezra veha-hatzalah' be-Budapest be-reishit darka. (A budapesti mentési és segélybizottság történetéről: a kezdetek.) = Yalkut Moreshet, 1980. május 29. 143–160. p.
32. Conways, J. S.: Between Apprehension and Indifference: Allied Attitudes to the Destruction of Hungarian Jewry. = The Wiener Library Bulletin, 27. 30–31. 173–174., 37–48. p.
33. Csala Károly: Wallenberg aktualitása. (Jó estét, Wallenberg úr!) = Kritika, 28. 1990. 11. sz. 42. p.
34. Csehi Ferenc: A magyar nép nem volt antiszemita. (Wallenberg halálának 45. évfordulójára.) = Új Magyarország, 1992. jún. 20.
35. Dan, Dalmat: Bibliographia Hungarica-Judaica. (Magyar–zsidó bibliográfia) 1945–1990. Bp. 1991. Géniusz. 188 p.
36. Derogy, Jacques: Le cas Wallenberg. Enquête de Fred Kupferman et Ariane Misrachi. Paris, 1980. Ramsay. 246 p.
37. Dési János: A KGB-vizsgálat lezárult. Wallenberg utolsó állomása. = Pest megyei Hírlap, 1991. ápr. 24.
38. Dési János: Az olaszok segítenek Perlascán. = Magyar Hírlap, 1992. jan. 29.
39. Dési János: Izrael nem hisz Moszkvának. = Kurír, 1991. máj. 10.
40. Dési János: Wallenberg-kiállítás Budapesten. (Születésének 80. évfordulójára. Beszélgetés Ember Máriával, a kiállítás egyik szervezőjével.) = Magyar Hírlap, 1992. febr. 1.
41. Dizséri Erzsébet: Aki sokakat fogadott be. (Megemlékezés Zsindelyné Tüdős Klára gyermek- és zsidómentő missziójáról.) = Confessio, 14. 1990. 4. sz. 31–34. p.
42. Dobos Marianne: A szeretet összeköti az embereket. (Vétkesné Korzathy Erzsébet zsidómentő akciójáról.) = Vigília, 58. 1992. 3. sz. 193–197. p.
43. Dokumente aus Ungarn. = Soll ich meines Brudes Hüter sein? Zürich, 1944. Evangelischer Verlag. 70–90. p.
44. Dombrovszky Ádám: Éliás József nyugalmazott református lelkész visszaemlékezése Raoul Wallenbergre. = Szombat, 2. 1990. 10. sz. 20. l
45. Dombrovszky Ádám: Wallenberg nyomában. Éliás József nyugalmazott lelkész visszaemlékezése 1–3. rész. 1. A találkozás. 2. Illegalitásban. 3. Ha a gyanú kultusszá válik. = Úton, 1. 1989. 30. sz. 7. p., 31. sz. 8. p., 32. sz. 7. p.
46. Domonkos István: Még egyszer a Wallenberg-mesékről. = Ring, 1992. jún. 10. 43–44. p.
47. Dr. Charles Lutz. = Haladás, 1947. júl. 31.
48. Druks, Herbert: The Failure to Rescue. New York, 1977. Robert Speller & Sons. 1018 p.
49. Dunai Andrea: Élt-e még Wallenberg 1986-ban? = Szombat, 4. 1992. 3. sz. 22. p.
50. Dunai Péter: Hogyan halt meg Wallenberg? Berija parancsa, Stirlitz cellájában. = Népszabadság, 1989. nov. 25.

51. Dworzecki, Meir: The International Red Cross and Its Policy vis-a- vis the Jews In Ghettos and Concentration Camps In Nazi-Occupied Europe. = Rescue Attempts During the Holocaust. Jerusalem, 1977. Yad Vashem. 71–110. p.
52. Egy emlékmű előtörténete. Ki volt Carl Lutz? = Heti Magyarország, 1991. máj. 24.
53. Elek László: Az olasz Wallenberg, Bp., 1989. Széchenyi. 126 p.
54. Éliás József–Zakar András: „...ne nyújtsanak hallgatásukkal segédkezet a gyilkos rendszernek..." (Riporter): Szenes Sándor. = Műhely, 7. 1984. 3. sz. 21–36. p.
55. Éliás József: „Saving People Was Our main Task..." An Interwiew with Reverend –. (Reporter): Sándor Szenes. = Studies on the Holocaust in Hungary. Ed. by Randolph L. Braham. Boulder–New York, 1990. Columbia Univ. Press. 1–64. p.
56. Éliás József: „Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez..." – ny. református lelkész visszaemlékezése. Dombrovszky Ádám interjúja. = Értesítő, 2. sz., Bp. 1990, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 14 p.
57. Éliás József: Szovjet titkosrendőr Wallenberg haláláról. = Magyar Nemzet, 1992. márc. 11.
58. Ellenállt vagy áruló volt? = Független Magyarország, 1946. dec. 20.
59. Ember Mária: Raoul Wallenberg, (Dokumentumok, interjúk, emlékezések.) A Múlt és Jövő (1992. 2. számának) melléklete – 80. születésnapja tiszteletére. 20 p.
60. Ember Mária: Wallenberg zárkatársai. 1. rész. Megszólal tizennyolc tanú. = Köztársaság, 1. 1992. 31. sz. 86–88. p.
61. Ember Mária: Wallenberg zárkatársai. 2. rész. Szorgalmas „telefonáló" volt... = Köztársaság, 1. 1992. 32. sz. 106–107. p.
62. Eppler, Elizabeth E.: The Rescue Work of the World Jewish Congress During the Nazi Period. = Rescue Attempts During the Holocaust. Jerusalem, 1977. Yad Vashem. 47–69. p.
63. Erdődy János: SOS – 1944 augusztusában. (Tarr László–Pereszlényi Pál–Kövér Gyula Ferenc felhívása a Nemzetközi Vöröskereszt genfi irodájához üldözött újságírók megmentése érdekében. = Mozgó Világ, 22. 1992. 55. sz. 27–29. p.
64. Erdős Sándorné: Wallenberg árulás áldozata lett. = Ring, 1992. ápr. 29.
65. Erez, Zvi: The Jews of Budapest and the plans of admiral Horthy August–October 1944. I Yad Vashem studies 16. Jerusalem, 1984. 177–203. p.
66. Fabiny Tamás: Az üldözöttek mentése. (Keken András életregénye. Részlet egy megjelenő könyvből.) = Evangélikus Élet, 1992. dec. 20.
67. Fahidy József: Serédi hercegprímás és Szálasi levélváltása az elhurcolások és a zsidók ügyében. = Világ, 1945. szept. 23.
68. Fahidy József: Sötét lapok egy sötét korszak történetéből. = Világ, 1946. máj. 23.
69. Fedor Ágnes: Rács nélküli börtön. = Demokrácia, 1947. aug. 3.
70. Feingold, Henry L.: The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945. New Brunswick, N.J. 1970. Rutgers University Press, 394 p.
71. Feingold, Henry: The Roosevelt Administration and the Effort to Save the Jews of Hungary. = Hungarian–Jewish Studies, Vol. II. Ed. by Randolph L. Braham. New York, 1969. World Federation of Hungarian Jews. 211–252. p.
72. Finkelstein, Arnold: Fénysugár a borzalmak éjszakájában. Kortörténet. Tel-Aviv, 1950. P. Solar– J. Nadiv. 400 p.
73. Flesch István: Wallenberg egykori munkatársa szerint a KGB mindent elködösített. (Beszélgetés Per Anger egykori nagykövettel.) = Magyar Nemzet, 1992. máj. 22.
74. Fóthy János: Az angyalföldi plébános és a szentesi. = Haladás, 1947. márc. 20.
75. Freed, G. B [George Bárány]: Humanitarianism vs. Totalitarianism? The Strange Case of Raoul Wallenberg. = Papers of the Michigan Academy of Science, Arts and Letters, 46. 1961. 503–528. p.
76. Friedman, Philip: Their Brothers' Keepers. New York, 1957. Crown Publishers. 78–91., 159–167. p.

77. Fuchs, Abraham: Karati ve ein oneh. (Hívtam, de nem jött válasz.) New York, 1983. Author, 224 p.
78. Fürj Zoltán: Az evangélikus egyház és a holocaust. D. Kapy Béla tárgyalásai a Sztójay-kormánnyal. (Dokumentumok.) (Bev. és jegyz.) = Világosság, 32. 1991. 12. sz. 939–953. p.
79. Füzesi Róbert: Az őskeresztény zsidó kitüntetése. (dr. Kiss Géza Yad Vashem kitüntetése.) = Kurír, 1991. márc. 8.
80. Gács Teri: A mélységből kiáltunk Hozzád! I. rész: A gyűlölet sodrában. II. rész: Vadász u. 29. Emlékezések. Bp., 1946. Tábor. 412 p.
81. Gallai Ágnes: A keretlegény, ki jó ember és jó költő. = Haladás, 1947. jan. 9.
82. Gazsi József: „Rejtsétek el az üldözötteket!" Roosevelt elnök felhívása a magyar zsidók megmentéséért. = Múlt és Jövő, 4. 1991. 3. sz. 90–93. p.
83. Gergely Anna: A székesfehérvári egyházmegye zsidómentési akciói. = Egyházak a változó világban. Szerk.: Bárdos István és Beke Margit. Esztergom 1991, Komárom-Esztergom. Megye Önkormányzata – Egyházak a változó világban c. konferencia Szervezőbizottsága. 529–533. p.
84. Gergely Jenő: Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága. = Magyar Nemzet, 1990. jún. 18.
85. Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. (Dokumentumok.) (Közread. és bev.) = Történelmi Szemle, 27. 1984. 4. sz. 580–616. p.
86. Gerhardt M. Riegner a Zsidó Világkongresszus budapesti nagygyűlésén tartott előadásának ismertetése. = Zsidó Szemle Problémáinkról, 1947. 4.
87. Gilbert, Martin: Auschwitz and the Allies. New York, 1982, Holt, Rinehart and Winston. 368 p.
88. Gonda László: A zsidóság Magyarországon. Előszó: Litván György. Szerk. és a bibliográfiát összeáll.: Zeke Gyula. Bp. 1992, Századvég, 389 p.
89. Graham, Robert A.: Pope Pius XII and the Hews of Hungary in 1944. New York 1964, The American Press for the United States Catholic Historical Society. 26 p.
90. Grede, Kiell: Wallenberg, Bp.–Stockholm 1989, Mafilm – Swedish Filminstitute. 360 p.
91. Grossmann, Alexander: Nur das Gewissen: Carl Lutz und seine Budapester Aktion. Geschichte und Porträt. Wald (Zürich), 1986. Verlag im Waldgut. 284 p.
92. Grossmann, Kurt R.: Die unbesungene Helden, Menschen in Deutschlands dunklen Tagen. Berlin, 1957. Arani. 338 p.
93. Grossmann, Alexander: Erinnerung an alt Generalkonsul Charles Lutz. = Neue Zürcher Zeitung, 1975. febr. 26.
94. Gur, David: Beszélgetés – Gur Daviddal arról, megkísérelte-e a zsidóság, hogy szembeszálljon ellenségeivel 1944–1945-ben Budapesten? (Riporter): Mezei András. = Műhely, 4. 1981. 4. sz. 63–69. p.
95. Gyémánt Mariann: Kétszáz embert mentettek a jezsuiták – A költő (Weöres Sándor) elfelejtett akciója. (A Jad Vasém kitüntetettek találkozója.) = Mai Nap, 1992. dec. 10.
96. György Ferenc: A budai Szent Erzsébet Kórház legendája. = Világ, 1947. aug. 5.
97. Győri György: Életmentő magyarok. = Hitel, 3. 1990. 20. sz. 22–25. p.
98. Hány zsidó életét mentette meg a magyar klérus? = Magyar Nemzet, 1947. jan. 8.
99. Harmat Endre: Könnyen Wallenberg sorsára juthatott volna. (Perlasca.) = Esti Hírlap, 1990. szept. 22.
100. Hevesi Endre: Az Országos Református Szabad Tanács deklarációja. = Képes Figyelő, 1946. aug. 31.
102. Hirschmann, Ira A.: Caution ot the Winds. New York, 1962. David McKay. 312 p.
103. Hirschmann, Ira A.: Life Line to a Promised Land. New York, 1946. The Vanguard Press. 214 p.
104. Hogyan dolgozott az üldözöttek érdekében Szalai Pál, aki a nyilas párt összekötője volt a főkapitányságon? = Fáklya, 1947. febr. 16.
105. Hogyan mentette meg Budapest zsidó lakosságát a svájci konzul? = Doar Mizrachi, 2. 1947. jún.

106. The Hungarian Jewish Catastrophe. A selected and Annotated Bibliography. Ed.: Randolph L. Braham. New York, 1984. Columbia Univ. Press, 501 p.
107. Isakson, Börje: Omöjligt uppdrag. Raoul Wallenberg kamp i Budapest 1944–1945. Stockholm, 1975. Lindblads. 127 p. (Lindblads historiska ungdomaböcker 54.)
108. Ismeretlen adatok Wallenberg utolsó napjairól. = Demokrácia, 1946. okt. 20.
109. Jad Vasém díjasok. = Magyar Nemzet, 1992. dec. 12.
110. Joseph, Gilbert: Mission sans retour. L'affaire Wallenberg. Paris, 1982. Michel. 444 p.
111. Kádár, Emerich: Die Probleme der evangelischen Judenmission in Ungarn nach 1944. = Judaica, 5. 1949. 2. sz. 117–129. p.
112. Karcev, Alekszej: „Egy rákosszentmihályi gettóban hallgattam ki Wallenberget. Tiltakozott autója elkobzása miatt." (A Komszomolszkaja Pravda nyomán.) = Esti Hírlap, 1990. jan. 20.
113. Karcev, Alekszej: Új tények a Wallenberg-ügyben. 1–3. rész. 1. Nem Debrecenben tartóztatták le. 2. A vlagyimiri kérdés még nyitott. 3. A nyomozás folytatódik. = Magyar Hírlap, 1990. jan. 16., 17., 18.
114. Kardos Péter: Perlasca halálára. = Új Élet, 1992. szept. 1.
115. Karelin, Victor: Damals in Budapest. Das Buch von Raoul Wallenberg. Freiburg–Basel– Wien, 1982. Herder. 1591.
116. Karsai László: A pápai nuncius és Szálasi Ferenc. = Európai Utas, 1. 1991. 1. sz. 72–76. p.
117. Karsai László: Újabb Wallenberg-dokumentumok. = Világosság, 33. 1992. 12. sz. 949–954. p.
118. Der Kastner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn. Ed.: Ernest Landau. Vorw.: Carlo Schmid. München, 1961. Kindler, 367 p.
119. Kasztner, Rezső Rudolf. = Encyclopaedia Judaica, Jerusalem 1972. Keter Publishing for the Encyclopaedia Judaica. Vol. 10. 814–816.
120. Kasztner, Rezső: Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest 1942–1945. (Basel, 1946.), Vaadath Ezra Vehazalah be Budapest, 191 p.
121. Kasztner, Rudolf: Din ve cheshbon shel va'adat ha-hatzala ha-yehudit be-Budapest. (A budapesti zsidó mentési bizottság beszámolója 1942–1945.) Bev.: Dov Dinur. Izrael é.n., Haaguda lehantzachat zichro shel Dr. Ysrael Kasztner, 228 p.
122. Keren, Moshe: A Kasztner-ügyről. A nagy per, amely még nem ért véget. H.n. é.n., Haaretz, 62 p.
123. Kertai Klára: Látogatás Kemény bárónőnél. Állítólag Wallenberg barátnője volt... = Új Élet, 1992. szept. 1.
124. Kimche, Ion: The War's Unpaid Debt of Honour. How El Salvador Saved Tens of Thousands of Hews. = Jewish Observed and Middle East Review, 4. 1955. 41. 10–14. p.
125. Kinizsi Andor: Hogyan mentette meg kétszázhúsz üldözöttnek és a román követség százharminc tagjának életét Hetényi Béla rendőr főhadnagy? = Képes Figyelő, 1946. szept. 21.
126. Kipphardt, Heinar: Die Geschichte eines Geschäftes. Frankfurt am Main, 1965. Suhrkamp. 135 p.
127. Kormos Valéria: Ketten az igazak közül. (Jászay Ferenc és Balázs Terézia Jad Vasém kitüntetése.) = Magyar Nemzet, 1992. szept. 18.
128. Kraus, Naftali: Raoul Wallenberg. The Man Who Died Many Times. Tel-Aviv, 1974. Sh'vut, Publishing of the Institution for the Research ot Diasporas. 82 p.
129. Kulcsár László: Friedrich Born, az elfelejtett embermentő. Bizalmas jelentés Genfnek. = Magyar Hírlap, 1989. okt.
130. L. É.: Giorgo Perlasca Jeruzsálemben. = Új Élet, 1989. nov. 1.
131. L. G.: Séta páter Tomekkel. = Haladás, 1947. szept. 11.
132. Langlet, Nina: A svéd mentőakció, 1944. Bp. 1988, Kossuth. 182 p.
133. Langlet, Valdemar: Verk och dagar i Budapest. Stockholm, 1946. Wahlström & Windstrand. 221 p.
134. László László, T.: Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon. A budapesti zsidóság megmenekülése. Katolikus Szemle, 31. 1979. 3. sz. 217–235. p.

135. Lengyel Anna–Rados Péter: „Hertelendyt nem szabad hagyni, hogy megszólaljon." = Rádió- és TV Újság, 34. 1990. 9. sz. 2. p.
136. A lengyelországi menekültek hálaküldöttsége Antall József volt miniszternél. = Kis Újság, 1946. aug. 25.
137. Lester, Eleonore: Raul Wallenberg: The Righteous Gentile From Sweden. = The Holocaust in Hungary Forty Years Later. Ed.: Randolph L. Braham, Béla Vágó. New York, 1985. Columbia Univ. Press, 147–160. p.
138. Lester, Eleonore: Wallenberg. The Man in the Iron Web. Englewood Cliffs, N.J. 1982, Prentice – Hap. 183 p.
139. Letter from Fülöp Freudiger to Rezső Kasztner (August 20, 1944). = The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions. Ed. by Randolph L. Braham. New York, 1986. Columbia Univ. Press. (East European Monographs, CCVIII.) 289–295. p.
140. Leuschner, Immanuel: Konsul Carl Lutz (1895–1975) im Dienste der Menschlichkeit – sein Einsatz zur Rettung von 50 000 Juden im Jahr 1944 in Budapest, Basel, 1985. Stiftung für Kirche und Judentum. 5–21. p. (Klny.: Judaica.)
141. Lévai Jenő: Abscheu und Grauen vor dem Genocid in aller Welt. Diplomaten und Presse als Lebensretter. New York, 1968. Diplomatic Press. 457 p.
142. Lévai Jenő: Fehér könyv. Külföldi akciók a zsidók megmentésére. Bp., 1946. Officina. 175 p.
143. Lévai Jenő: Geheime Reichsache: Papst Pius XII hat nicht geschwiegen. Köln-Müngersdorf, 1966. Verlag Wort und Wert. 132 p.
144. Lévai Jenő: Hogyan keletkezett a svájci védettség? = Képes Figyelő, 1947. febr. 22.
145. Lévai Jenő: Horthy és a Nemzetközi Vöröskereszt elnökének levélváltása. = Képes Figyelő, 1947. márc 29.
146. Lévai Jenő. A magyar zsidók kimentése Gestapo segítséggel. = Képes Figyelő, 1947. febr. 1.
147. Lévai Jenő: Miért volt szükség nemzetközi védettházakra? = Képes Figyelő, 1947. jún. 7.
148. Lévai Jenő:A nemzetközi védettházak sötét rejtelmei. = Képes Figyelő, 1947. máj. 31.
149. Lévai Jenő: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelemei, rejtélyes eltűnésének titka. Bp., 1948. Magyar Téka. 327 p. – Reprint kiadás: Bp. 1988, ÁKV – Maecenas, 334 p.
150. Lévai Jenő: Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Budapest é.n., Officina, 238 p.
151. Lévai Jenő: Tíz akció mentette meg a magyar zsidóság maradékát. = Képes Figyelő, 1947. jan. 25.
152. Lévai Jenő: Védlevél helyett állampolgárság. = Képes Figyelő, 1947. márc. 8.
153. Lévai Jenő: A Vöröskereszt titkos jelentései. = Képes Figyelő, 1947. márc. 15.
154. Lévai Jenő: A Vöröskereszt további jelentései. = Képes Figyelő, 1947. ápr. 5.
155. Lévai Jenő: Zsidósors Európában. Az üldözések kora. Bp., 1948. Magyar Téka. 479 p.
156. Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Az üldözések kora. Bp., 1948. Magyar Téka. 479 p.
157. Levin, Meyer: Eichmann's Last Victim. = Coronet, 50. 1961. júl. 3. 98–107. p.
158. Lichtenstein, Heiner: Raoul Wallenberg, Retter von hunderttausend Juden. Ein Opfer Himmlers und Stalins. Vorwort: Simon Wiesenthal. Köln, 1982. Bund. 171 p.
159. Lomb Kató: Giorgio Perlasca. (Egy igaz ember lelkiismerete.) = Magyar Nemzet, 1992. aug. 25.
160. Lukácsy Sándor: Találkozások. = Filmvilág, 1989. 12. 54–55. p.
161. Magyar Imre, D.: Emlékezés az üldözöttek megmentőjére. (Cavallier József.) = Esti Hírlap, 1991. febr. 21.
162. A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Szerk.: Meszlényi Antal. Bp., 1947. Stephaneum. 178 p.
163. Márton, Kati: Wallenberg. New York, 1982. Randon House. 243 p.
164. Márvány Péter: Normális gyilkosok és gyilkosságok. Újabb Wallenberg-rejtély. (Interjú Kjell Grech svéd filmrendezővel.) = 168 óra. 1. 1989. 30. sz. 29. p.
165. Mashberg, Michael: Prejudice That Meant Death. The West and the Holocaust. = Pattern of Prejudice, 112. 1978. 3. sz. 19–32. p.

166. Mátrai Sándor: Hogyan mentette meg ötezerkétszáz ember életét Giorgio Perlasca, mint budapesti spanyol ügyvivő? = Kis Újság, 1945. jún. 12.
167. Megay László: Találkozás Ferenczy Erzsivel. (A Jad Vasém-kitüntetés alkalmával.) = Pesti Hírlap, 1992. márc. 4.
168. Mészáros István: A kassai püspök 1944-ben. (Madarász István küzdelme a deportáltak megmentéséért.) = Köznevelés, 1993. jan. 15.
169. Metz Katalin: Felvidéki Wallenberg. (Esterházy János.) (Beszélgetés Ébert Tiborral.) = Új Magyarország, 1992. jún. 3.
170. Molnár Imre: A felvidéki Wallenberg. (Esterházy János életútjának főbb állomásai.) = Köznevelés, 1993. jan. 15.
171. Mona Ilona: Slachta Margit nagyívű, hősies életújtáról. (Riporter): Vadász Ferenc. = Szombat, 2. 1990. 9. sz. 10–12. p.
172. Mona Ilona: Szociális testvérek. (Slachta Margit.) = Élet és Irodalom, 33. 1990. 7. sz. 8. p.
173. Moór Zoltán Y.: The Catolic Church and the Extermination of the Jews in Hungary. = Quadrant, 1966. may–jun. 67–73. p.
174. Morse, Arthur D.: While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy. New York, 1967. Random House. 420 p.
175. A múltat ne hagyjuk befejezetlenül tovább élni. Beszélgetés dr. Kiss György esperes plébánossal. = Kritika, 21. 1983. 1. sz. 10–18. p.
176. Muraközy Gyula: Az utolsó pillanatban is tiltakozom. Ez volt a református egyház szava a nyilas kormányhoz. = Élet és Jövő, 1945. jún. 9.
177. Nádor István: Berg atassé komornyikja. = Élet és Irodalom, 33. 1990. 6. sz. 16. p.
178. „A nagy embervásár". Kasztner Rezső önigazolása. = Haladás, 1947. márc . 6. – 1947. júl. 10.
179. Nemeskürty István: Crux firmat mitem. (Báró Apor Vilmos győri püspökről.) = Magyar Nemzet, 1989. dec. 23.
180. Neumann, Oscar Yirmeyahu: Gisi Fleischmann. The Story of a Heroic Woman. Tel-Aviv, 1970. World WIZO. 35 p.
181. Neumann, Oscar: Im Schatten des Todes. Ein Tatsachenbericht vom Schicksalkampf des slowakischen Judentums. Tel-Aviv, 1956. Olamenu. 299 p.
182. Offer by Hungarian Government to Release Jews. = The Department of State Bulletin, XI. 1944. 269. aug. 20. 175. p.
183. Onódi László: Magyar zsidókat mentett. (Meghalt Georges Mantello.) = Magyar Nemzet, 1992. ápr. 29.
184. Onódi László: Müncheni emlékkiállítás. (Wallenberg – új megvilágításban?) = Új Magyarország, 1992. júl. 6.
185. Onódi László: Raoul Wallenberg emlékezete. = Hajdú-Bihari Napló, 1992. jún. 11.
186. Palásti László: Köhler páter, aki az üldözöttek ezreit mentette meg. = Képes Figyelő, 1946. dec. 14.
187. Palásti László: Kurt Becher naplója. = Képes Figyelő, 1947. márc. 1.
188. Palásti László: Védlevelesek perlik Svájcot. = Képes Figyelő, 1946. szept. 7.
189. Pénzes Balduin: Amit a zsidóknak el kell mondanunk. Új Ember, 1946. okt. 13.
190. Perlasca, Giorgo: A spanyol mentőakciók. = Tekintet, 2. 1989. 4. sz. 28–39. p.
191. Péter Ágnes: Egy pap, aki életeket mentett. (Klinda Pál katolikus pap tetteiről, és Mallász Gitta: Az angyal válaszol című könyvéről.) = Magyar Nemzet, 1989. nov. 13.
192. Péterffy Gedeon, a katolikus papnevelde elöljárójának nyilatkozata a magyar katolikus egyház szerepéről a zsidótörvények és zsidóüldözés idején. = Haladás, 1945. dec. 29.
193. A protestáns egyházak és a zsidó rendeletek. = Világ, 1945. júl. 20.
194. Reviczky Imre alezredest, tízezer munkaszolgálatos megmentőjét, a Honvédelmi Minisztérium nyugdíjazta. = Haladás, 1946. júl. 25.

195. Riport egy ismeretlen bőrkabátosról, ki 1944-ben százak életét mentette meg. = Fáklya, 1946. dec. 29. – 1947. febr. 23.
196. Rosenfeld, Harvey: Raoul Wallenberg, Angel of Rescue. Buffalo N.Y. 1982. Prometheus Books. 262 p.
197. Rothkirchen, Livia: The Churches and the „Final Solution of the Jewish Problem" in Hungary. = Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism 1919–1945. Ed.: Otto Dov Kulka és Paul R. Mendes-Flohr. Jerusalem 1987. The Historical Society of Israel and The. Zalman Shazar Center for Hewish History, 423–431. p.
198. Rotkirchen, Livia: Kishrei ha-machteret bein ha-manhigut ha-yehudit bi-Slovakia uve-Hungaria (A szlovák és magyar zsidó vezetők közötti földalatti kapcsolat) = Hanhagat yehudei Hungaria be-mivchan ha-shoah. (A magyar zsidó vezetőréteg a holocaust próbáján.) Jerusalem, 1975. Yad Vashem. 118–139. p.
199. Sabille, Jacques: Lueurs dans la tourmente. Episodes de la lutte pour la défense des juifs persécutés en Europe du Nord pendant la guerre de Hitler. Paris, 1956. Editions du Centre. 19–165. p.
200. Sándor Dénes segédlelkész felszólalása a szociáldemokrata párt ankétján.
201. Sándor Dénes. Az egyház és az üldözöttek. Levél azokhoz, akik azt állítják, hogy a magyar katolikus egyház nem kelt az elmúlt évben az üldözöttek védelmére. = Új Ember, 1945. szept. 2.
202. Schein Gábor: Jad Vasém. = Új Magyarország, 1992. febr. 12.
203. Schmidt Mária: Menekülés. = Szombat, 2. 1990. 8. sz. 8–9. p.
204. Schmidt Mária: Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt. = Medvetánc, 5. 1985. 2–3. sz. 111–125. p.
205. Schmidt Mária: Raoul Wallenberg. = Új Írás, 27. 1988. 9. sz. 87–89. p.
206. Sebestyén László: A Wallenberg-ügy hazai intimitásai. (Interjú Hertelendy Lászlóval.) 1–2. rész, = Szabad Szó, 1. 1989. 13. sz. 3. p., 14. sz. 6. p.
207. Shindler, Colin: A teste of honey: the story of Raoul Wallenberg, London, 1982. Canterbury House. 12 p.
208. Simon Kató: Ilyen is volt. = Képes Figyelő, 1946. aug. 17.
209. Simon Lajos: Keretlegény voltam. Háborús élmények. Szinnai Tivadar előszavával. Bp. 1948, Szerző. 64 p.
210. Siney, Marion C.: Raoul Wallenberg: Swedish diplomat in Hungary. Ann Arbor, 1964. Michigan Univ. 24–33. p. = (Klny.: Michigan Quarterly Review.)
211. Sjöquist, Eric: Affären Raoul Wallenberg, Stockholm, 1974. Bonniers. 210 p.
212. Sokszor meghal és sokszor feltámad. 80 éve született Raoul Wallenberg. = Beszélő, 3. 1992. 43. sz. 47. p.
213. Stern Samu: Versenyfutás az idővel! A Zsidó Tanács működése a német megszállás és a nyilas rémuralom idején. Közread. (és bev.) Schmidt Mária. Stern Samu visszaemlékezései a Zsidó Világtanács tevékenységéről 1944-ben. = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1989. 266–304. p.
214. Stern Samu: versenyfutás az idővel. A Zsidó Tanács a német megszállás és a nyilas uralom idején. (Közread.): Schmidt Mária. = Kortárs, 33. 1989. 11. sz. 115–124. p.
215. Ströbbinger, Rudolf: Das Räsel Wallenberg, Stuttgart–Bonn, 1982. Burg. 247 p.
216. Sümegi Anikó: Lámpásként a XX. században. (Jó estét, Wallenberg úr!) = Hajdú-Bihari Napló, 1990. dec. 12.
217. Sümegi Ildikó: Almásy Tibor, a Népek Jámbora. (Egy magyar „Wallenberg" története fényképekkel.) = Mai Nap, 1990. dec. 24.
218. Sz. J.: A Kasztner-ügy. = Haladás, 1946. dec. 25.
219. Szegő Gábor: Wallenberg él? A KGB is tisztázni akarja a diplomata sorsát. = Vasárnapi Hírek, 1991. szept. 1.
220. Szántó Dénes Bálint: Withz God Against Hitler. A magyarországi unitárius egyház magatartása a II. világháború alatt. Bp. 1946, Magyar Unitárius Egyház. 32 p.

221. Szapudi András: A pannonhalmi menedék. = Mementó. Magyarország, 1944. Szerk.: Gáti Ödön. Bp., 1975. Kossuth. 120–124. p.
222. Szatmári Jenő: Hogyan zsarolt ki az SS a budapesti zsidóságból három és félmillió dollárt. = Haladás, 1945. dec. 1.
223. Szatmári Jenő: A „Schutzbriefek" és a „Schutzpassok" hiteles története. = Képes Figyelő, 1945. nov. 24.
224. Szegő Gábor: A Wallenberg-ügy. 1–6. rész. = Kelet-Magyarország, 1991. júl. 30–aug. 21.
225. Szegő Gábor: Börtönben adták át az iratokat. Wallenberg utolsó szavai = Esti Hírlap, 1991. szept. 5.
226. Szél, Erzsébet: Operation noche y niebla. (El caso Wallenberg.) Madrid 1961. Escelicer. 237 p.
227. Szenes Sándor: Dokumentum. „...akkor már minden egyházfő asztalán ott volt az auschwitz-jegyzőkönyv..." = Valóság, 26. 1983. 10. 75–90. p.
228. Szerdahelyi Pál: Wallenberg avagy egy lehetséges variáció. = Határszél, 2. 1990. 46. 4. p.
229. Szerdahelyi Pál: Wallenberg munkatársa volt... (D. Báró Radvánszky Albert.) = Új Tér-Kép, 1. 1990. 33. 9. p.
230. A szétzüllött gyermekotthonok. = Szabadság, 1945. febr. 25.
231. The Raoul Wallenberg lecture. Ann Arbor. March 15–16, 1972. (Org.): University of Michigan, College architecture and design. (Ed.: Leonard K. Eaton.) Ann Arbor, 1973. Univ. of Michigan. 55 p.
232. U.S. War Refugee Board. Final Summary of the Executive Director, War Refugee Board. Washington, 1945. Government Printing Office. 74 p.
233. U.S. War Refugee Board. Summary Report of the Activities of the War Refugee Board with Respect to the Jews in Hungary. Washington, 1944. 32. p.
234. Udvarhelyi, Tibor: Wallenberg-sír a Kamaraerdőn? – Első kézből papíron, 1. 1989. 8. 18. p.
235. Újváry Sándor: Szabálytalan önéletrajz. = Menora, 1979. febr. 17.
236. Újváry Sándor: A sánta ördög naplója. = Népbírósági Közlöny, 1947. aug. 7.
237. Ungár Sándor: Az egyház és a zsidókérdés. Haladás, 1947. júl. 27.
238. Vadász Ferenc: Aki akart és mert, az tudott segíteni. (Beszélgetés Somogyi Károllyal.) = Szombat, 4. 1992. 3. 11. p.
239. Vadász, Ferenc: Be kellett volna vallaniuk, hogy ők voltak megmentőjük gyilkosai... (Beszélgetés Ember Máriával új könyvéről.) = Szombat, 4. 1992. 7. 11–12. p.
240. Vadász Ferenc: Slahta Margit nagyívű, hősies életútjáról. (Beszélgetés Mona Ilonával.) = Szombat, 2. 1990. 9. 10–12. p.
241. Vágó, Béla: Political and Diplomatic Activities for the Rescue of the Jews of Northern Transylvania. = Yad Vasem Studies. Vol. VI. Ed. by Natham Eck, Aryeh Leon Kubovy. Jerusalem, 1967. Yad Vasehm. 155–173. p.
242. Vágó, Béla: The British Government and the Fate of Hungarian Jewry in 1944. = Rescue Attempts During the Holocaust. Jerusalem, 1977. Jad Vashem. 205–223. p.
243. Vágó, Béla. The Horthy Offer. A Missed Opportunity for Rescuing Jews in 1944. = Contemporary Views on the Holocaust. Ed.: Randolph L. Braham. Kluwer-Nijhoff. 1983. 23–45. p.
244. Vágó Imre: Szürke nővérek. Élet és Irodalom, 33. 1990. 1. 6. p.
245. Váradi László: Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért. = Medvetánc, 5. 1985. 2–3. 99–110. p.
246. Varsányi Mátyás budai evangélikus lelkészt a nyilasok agyonlőtték, Kitért zsidóknak és a csillagos házaknak sok segítséget nyújtott. – Hírlap, 1946. jan. 15.
247. A vatikáni magyar követ jelenti... Dokumentumok a Vatikán és az európai fasiszta államok kapcsolatáról. Szerk.: B. Lőrincz Zsuzsa. Bp., 1969. Kossuth. 379 p.
248. Vértessy Sándor: Hertelendy László vallomása életéről és Raoul Wallenbergről. = Új Írás, 31. 1991. 4. 95–104. p.

249. Vértessy Sándor: Wallenberg-ügy. 1. (Részlet S. Wiesenthal: Az igazság malmai című könyvéből.) = Hajdú-Bihar Megyei Napló, 1991. máj. 18.
250. Villius, Elsa – Villius, Hans: Fallet Raoul Wallenberg, Stockholm, 1966. Gebers. 157 p.
251. Vörös, Márton: Även för Din skup... Svenska Róda Korset i Ingarni varldskrigets dagar.. Stockholm, 1978. Askild – Karnekup. 280 p.
252. Vrba, Rudolf – Alan, Bestic: I Cannot Forgive. New York, 1964. Grove Press. 281 p.
253. Wallenberg erdélyi segítője. (Beszélgetés László Bélával.) = Százoldalas Szabad Föld, 1992. 4. 9–11. p.
254. Wallenberg, Raoul. Dokuemntsamling jämte kommentarer rörende hans fångesnkap i Sovjetunionen. Stockholm, 1957. Tryck–Norstedt. 104 p. (Kunglige Utrikesdepartementet. Akstycken. Ny ser. II:9.)
255. Warburg, Gustav: Rescuing Hungarian Jews. The Jewish Monthly, 1. 1947. oct. 26–37. p.
256. Wasserstein, Bernard: Britain and the Jews of Europe, 1939–1945. New York, 1979. Oxford University Press. 389 p.
257. Weismande, Michael Dov: Min ha-meitzar. Zichronot mi-shenot 1942–1945. (A mélységből. Emlékiratok 1942–1945-ből.) New York, 1960. Emunah. 252 p.
258. Weissberg, Alex: Die Geschichte von Joel Brand. Köln–Berlin, 1956. Kiepenheuer & Witsch. 320 p.
259. Werbell, Frederick E. – Clarke, Thurston: Lost Hero. The mystery of Raoul Wallenberg. New York, 1982. McGraw-Hip. 284 p.
260. World Jewish Congress. Rescue Department. Report on Rescue Problems and Activities from July 22 to September 1, 1944 Submitted to the Office Commitee by A. Leon Kubowitzki. New York, 1944. 42. p.
261. World Jewish Congress. Rescue Department. Survey on the Rescue Activities of the World Jewish Vongress, 1940–1944 Submitted to the War Emergency Conference, Atlantic City, November 26–30, 1944, by A. Leon Kubowitzki. New York, 1944. 44 p.
262. Wulf, Josef: Raoul Wallenberg, Berlin, 1958. Colloquium Verl. 96 p.
263. Yahil, Leni: Raoul Wallenberg – his mission and his activities in Hungary. = Yad Vashem studies 15. Jerusalem, 1983. 7–53. p.
264. Zaar, Isaac: Rescue and Liberation. New York, 1954. Bloch. 309 p.
265. Zilahy Tamás: A Wallenberg-ügy újabb fejleményei. = Pont, 1. 1989. 10. 24. p.
266. Zilahy Tamás: A Wallenberg-ügy. (The Wallenberg Project-ről.) Pont, 1. 1989. 4. 23. p.
267. Zilahy Tamás: Wallenberget agyonlőtték a Kamaraerdőn. = Pont, 1. 1989. 3. 12–15. p.
268. Zsoldos Andor: Csoda a budai hegyek között. = Haladás, 1947. jún. 26.
269. Zsolt Béla: Az újpesti mártírok fala. = Haladás, 1948. dec. 22.
270. Zsolt Béla: Beszélgetés Kasztner Rezsővel. = Haladás, 1948. március 11.

NÉVMUTATÓ

Summary

Persecution–Rescue of people

Szabolcs Szita follows the harassment and rescue of Jews in the period between the German occupation of Hungary in 1944 and the end of the siege of the Hungarian capital, in his survey titled "To the history of civil, diplomatical and military rescue of people in 1994–1945". Detachment headed by Adolf Eichmann arrived together with the German occupation army and started its activities. Among others Hungarian gendarmes and policemen headed by gendarme lieutent-colonel László Ferenczy helped its antijewish actions. Gathering of Hungarian Jewish people to ghettos started in April in the whole country, than deportation of them begun on May 14. Rescue of Jews, helping them to escape from the ghettos, supplying them with documents able ot running away commenced at the same time in many parts of the country. During the 51-day-transportation the calling up to the Hungarian military labour service saved 8000–10 000 men form deportation. This survey treats numerous – up to now unknown – successful cases and attempts to salvation. The self-salvation of Hungarian Jews had three ways. First of them was that leaders of the Hungarian Jewish organizations attempted to gain Hungarian government officials for participation in rescuing. The second was that Jewish leaders hold negotiations with German occupants. The third was that in many cases participants of Zionist Youth Movements organized trips to abroad or hiding in Budapest for Jewish people ready for going underground. Actions of Jewish leaders led to the smallest results.

About 170 000 Jews were moved to houses marked with David-stars in the second half of June, in Budapest. Deportations planned to July were annuled, because taking into account changes in war-positions and home and international protests, Governor Miklós Horthy stopped the action. Hungarian armoured troops led by a colonel of general staff, Ferenc Koszorús supported the enforcement of the mentioned decision. The Governors Resolution on Salvation was published in August. This resolution cut about 7000–8000 people off the power of dispositions on Jews. Two similar acts were issued yet later. Diplomatic representations in Budapest of neutral states – shocked by deportations in provincial regions – issued passes of salvation or protection. Changes in war-positions and consistent behaviour of protesting diplomats contributed – among others – to miscarry of deportation of budapester Jews planned for August 25. This operation was stopped in preparations – stage. The Government of Géza Lakatos made different and repeated efforts against resolving the Jews-question according to German claims. These steps were complemented by numerous individual savings and actions of groups of resistence. Some military officials made significant efforts to protect the remaining Jews in Budapest.

Actions against Jewish people in the capital were widen again after the coup de force of arrow-cross movement on October 15. Concentration of groups destinated for making force labour in Germany, their transport to Hegyeshalom and their integration to German fortification activities were started. The marching-route were marked by massacres. 50 000 Jewish people were passed. Representatives of the Red Cross International in Hungary, diplomats of neutral countries, clergymen, military and gendarme officials, civil people were acting for salvation of carried off people. Settlement of protected houses-system offered an additional opportunity to be saved. A Joint office for helping pursued people were founded under the auspicies of the Red Cross International and neutral embassies on December 7.

Szabolcs Szita presents the ghetto of Budapest, the fight of 70 000 Jews imprisoned there for survival. This survey – which contents many new facts and data relating to Hungarian men-savers – is a new scientific result of Holocaust research in Hungary.

In his essay titled as The Hungarian Catholic Church for the persued poeple, Károly Hetényi Varga sums up activities for saving people made by the Hungarian Catholic Church between 1944–1945. Issuing Catholic certificates of baptism somme Chatolic clergymen saved Jews of forced labour, earlier too. This proceedings for saving people were widen after the German occupation and mostly after the coup de force of arrow-cross movement. This time for the reason of protecting Jewish poeple, infuilled certificates of baptism or marriage appeared wich were apt to use in any time and anywhere. The nuncio of the Vatican in Budapest organized a Papal-protection-action: he issued about 15 000 letters of protection. Altruistic co-workes gave these documents to the pursued people, in many cases they passed dangerous situations.

After the German occupation leaders of the Hungarian Catholic Church protested the persecution of Jews in oral and written forms and uncovered cruel conditions of ghettos. Convents, monasteries and nunneries of Catholic monastic orders offered shelter for thousands of pursued, first of all Jewish children since the begining of deportations from Hungary. In addition of these actions clergymen in Budapest got falsed documents and offered home and board to people escaping from beeing prisoned to ghettos, after take over by Hungarian Nazis. The greatest action for saving people was performed in the Pannonhalma Benedictine Abbey where hundred and hundred pursued people survived last months of War. According to the author s researches many of clergymen acting for pursued were pursued or killed.

The essay titled as Protestant Churches against the persecution written by Tamas Majsai looks over people-saving actions of these communities carried out between 1944–1945. Leaders of the Reformed and Evangelical Churches intended to make religious life of Christian people with Jewish origin possible, to reach their exemption and later to improve fate of imprisoned in ghettos. These actions did not gain success at the beginning.

Smaller Protestant communities, deaconess entities and hospitals had different opportunities like top leaders of Churches. They intended to save the pursued people using their special possibilities. The Good Pastor Movement came out relating to those actions. Availing help of Red Cross International too it saved thousands of children from the persecution and death, concealing them in more than 30 childrens homes. Besides of this, first of all they covered girls in deaconess entitles and important public figures in the Bethesda Hospital. The Soli Deo Gloria Assotiation of Students not only participated in rescuing of pursued people, but was joint to the resistence movement too.

There was a separated group of individuals and congregations which practising concept of Christian humanism helped pursued people and concealed members of the congregation with Jewish origin. They adopted christianized pursons, they got or made false documents which ment protection. Protestant clerical newspapers refused – by different ways and measures – publications of openly instigating articles and they took stand for the pursued by mostly an indirect way.

Janos Botos presented the people-saving actions made by participation of the Red Cross International since the summer of 1944 till the spring of 1945, in his essay titled as Inter arma caritas. This varied and extended work was directed by the Delegate in chief Friedrich Born who was named to Hungary in the May of 1944. The Section "A" of his office was dedicated to attend people-saving and protection and implementation of fate of pursued children and later inprisoned to ghettos. A special Department for saving Jews and an Office operated jointly with embassies of neutral countries worked too since October. Born worked with numerous Hungarian assistants, this essay discovers some new aspects of their self-sacrificing activities.

Delegate of the Red Cross International in Budapest was authorized to extend his protection over different public entities or buildings since the end of August. These had diplomatic privilegies. Pursued – mostly children – had protection in dozens of such buildings. After the Hungarian nazis take-over people-saving activities of the Red Cross International, the Red Cross of Sweeden and the Red Cross of Switzerland were extended to people in marches from Budapest to Hegyeshalom, imprisoned to ghettos of the capital, numerous public institutes, children's homes, hospitals and the Benedictine Abbey of Pannonhalma.

Jewish Hospitals and later the emergency hospitals inside and outside of ghettos took important role in people-saving in Budapest. They operated under the patronage of the Red Cross International, they got partially instruments, medical supplies and foods from this organization. People took out of death-marches or escaped from the forced labour service or Hungarian Nazi

capture gained protection in these institutes. They did superhuman work for overcoming of epidemics threatening by the isolation and bad physical conditions. They took care of wounded in fighting not taking into account their race, religious faith or nationality.

Szabolcs Szita presents the history of settlement of Jad Vasem in his essay titled as Foundation and activities fo the Memorial Institue "Jad Vasem" in Jerusalem. The Hungarian Justs. This Memorial Institute collects documents and material mementos which offer proofs on self-saving of Jews or speaks about eliminated Jewish communities. Nowadays the Jad Vasem has become an autonomous, national institute with complex functions, it is a scientific research center and a prestigious memorial place. It's Museum presents procedure of the elimination of European Jewish people and works of art dedicated to dreads of the Holocaust.

Since various decades the Jad Vasem Institute has alloted the Just title to those non-Jews, who jeopardized their own or their families' lives for the benefit of pursued people.

Laszlo Michnai was the first from Hungary who gained this title in 1961. 216 Hungarians have gained this special moral recognition since then. Observing the actual stage of research this essay offers information on their data at the first time in Hungary. The Hungarian Auschwitz Foundation – Holocaust Documentation Center founded in the Autumn of 1990 has been undertaken the gathering and publicity of Justs actions. Together with other similar foundations the Friends of Jad Vasem Circle has been settled.

Catalogue of the pictures

Text illustrations

Zusammenfassung

Verfolgung – Menschenrettung

In der Studie „Zur Geschichte der Menschenrettung 1944–1945 durch Bürger, in der Diplomatie und im Militär" beleuchte der Verfasser Szabolcs Szita die Verfolgung und Rettung der Juden von der deutschen Besetzung Ungarns 1944 bis zur Befreiung der ungarischen Hauptstadt. Mit den deutschen Besatzungstruppen kam das von Adolf Eichmann geleitete Sonderkommando nach Ungarn und begann unverzüglich mit seinen Aktivitäten. Sein judenfeindliches Auftreten fand vonseiten der ungarischen Polizei und Gendarmerie, an der Spitze mit Gendarmenoberstleutnant László Ferenczy, aktive Unterstützung. Im April begann man die ungarischen Juden is Ghettos zu sperren bzv. am 14. Mai begann auch ihre Deportation in Konzentrationslager. Parallel dazu wurden vielerorts auch die Rettungsaktionen gestartet: man verhalf Juden zur Flucht aus den Ghettos, man versah sie mit geeigneten Papieren. In den 51 Tagen der Deportationen konnten durch die Einberufung zur militärischen Zwangsarbeit 8000–10 000 Männer vor der Verschleppung gerettet werden. Die Studie behandelt zahlreiche – bisher unbekannte – Rettungsversuche und erfolgreiche Aktionen. Für die Selbstrettung der ungarischen Juden gab es drei Wege. Erstens versuchten die Leiter jüdischer Institutionen Bürokraten in der ungarischen Werwaltung für die menschenrettende Tätigkeit zu gewinnen, andererseits führten sie mit den deutschen Besatzern Verhandlungen. Schließlich der dritte Weg war, daß die zionistischen Jugendbewegungen die Flucht ins Ausland bzw. – für Juden, die die Illegalität wählten – das Untertauchen in Budapest vorbereiteten. Am wenigsten erfolgreich erwies sich das Verhalten der Leiter jüdischer Glaubensgemeinden.

In der zweiten Junihälfte wurden etwa 170 000 Budapester Juden in sogenannte Stern-Häuser umgesiedelt. Zu ihrer für Juli vorgesehenen Deportation kam es nicht mehr, da Reichsverweser Miklós Horthy der aktuellen Kriegslage und den ungarischen wie internationalen Protesten zufolge die Aktion einstellte. Für die Durchführung diese Horthy-Beschlusses sorgten ungarische Panzertruppen unter Generalstaboberst Ferenc Koszorús. Im August kam der Erlaß des Reichsverwesers heraus, der etwa 7000 bis 8000 Personen von der Haft der Judengesetze befreite. Dem folgten noch zwei ähnliche Anordnungen. Die Budapester diplomatischen Vertretungen der neutralen Staaten erließen – von der Verschleppung der Juden aus der ungarischen Provinz empört – Schutzbriefe bzw. Schutzpässe. Auch die Entwicklung der Kriegslage und das konsequente Auftreten der protestierenden Diplomaten trugen dazu bei, daß die plangemäß am 25. August zu beginnende Deportation in der Vorbereitungsphase ausgesetzt wurde. Im September unternahm die Regierung von Géza Lakatos wiederholt mehrfach Anstrengungen, die ungarische Judenfrage nicht im Sinne der deutschen Forderungen zu lösen. Neben diesen Bemühungen gab es etliche erfolgreiche Einzel – und von Widerstandsgruppen organisierte Aktionen zur Rettung der Juden. In der Hauptstadt setzten sich auch einige Armeeoffiziere ein, um jüdische Leben zu verschonen.

Nach der pfeilkreuzlerischen Machtübernahme am 15. Oktober erstarkte der Einsatz gegen die Budapester Juden erneut. Es wurden für deutsche Zwangsarbeit vorgesehene Gruppen aufgestellt, in Richtung Hegyeshalom in Marsch gesetzt und in der Grenzregion am deutschen Festungsbau eingesetzt. Ihre Marschroute war durch Massaker gekennzeichnet. Insgesamt 50 000 Juden Wurden übergeben. Vertreter des Internationalen Roten Kreuzes, Diplomaten der neutralen Statten, geistliche Würdenträger, Offiziere der Polizei und der Gendarmerie sowie auch Zivilisten engagierten sich für die Rettung der Verschleppten und Verfolgten. Ein System der sogennanten Schutzhäuser wurden ausgebaut. Die neutralen Botschaften errichteten unter der Ägide des

Internationalen Roten Kreuzes ein gemeinsames Büro, das ab 7. Dezember den Verfolgten diente. Szabolcs Szita beschreibt das Pester Ghetto, den täglichen Kampf der dort eingesperrten 70 000 Juden ums Überleben. Die Studie mit zahlreichen neuen Fakten und Angaben ist das jüngste wissenschaftliche Ergebnis der ungarischen Holocaust-Forschung.

In seiner Arbeit „Die ungarische katholische Kirche für die Verfolgten" faßt Károly Hetényi Varga die menschenrettende Tätigkeit katholischer Geistlicher 1944/45 zusammen. Manche katholischen Priester erlösten auch früher schon Juden vor dem militärischen Arbeitsdienst, indem sie auf ihre Namen Taufscheine ausfüllten. Dieses Art der Rettung gewann nach der deutschen Besetzung Ungarns, vor allem aber nach der Machtübernahme der Pfeilkreuzlerpartei noch mehr an Bedeututng. Da waren schon unausgefüllte Tauf- und Trauscheine im Umlauf, die beliebig ausgestellt werden konnten. Der päpstliche Nuntius von Budapest organisierte eine vatikanische Rettungsaktion, und der Heilige Stuhl erließ an die 15 000 Schutzbriefe. Diese wurden dann von selbstlosen Mitarbeitern – nicht selten unter großer Gefahr – an die Verfolgten gebracht.

Die Führung der Katholischen Kirche Ungarns legte nach der deutschen Besetzung mündlichen und schriftlichen Einspruch gegen die Judenverfgolgung ein, sie enthüllte die unmenschlichen Umstände in den Ghettos. Sein Anbeginn der Deportationen gewährten die Ordenshäuser und Klöster der katholischen Mönchs- und Nonnenorden mehrere Tausend Verfolgten, insbesondere jüdischen Kindern, Obhut. Außerdem beschafften Geistliche nach der Machtübernahme der Pfeilkreuzler vielen Personen, die vor der Einsperrung ins Ghetto flohen, falsche Papiere, Wohnung zum Untertauchen und Verpflegung. In der ungarischen Provinz zeichnete sich besonders die Benediktinerabtei zu Pannohalma durch humanitäre Aktivitäten heraus. Die letzen Kriegsmonate überlebten hier mehrere hundert Verfolgte. Forschungen des Verfassers zufolge wurden mehrere von den Geistlichen, die sich zugunsten der Verfolgten engagiert haben, verschleppt und hingerichtet.

Tamás Majsai gibt in seiner Arbeit üver „Die protestantischen Kirchen gegen die Verfolgung", über ihre Rolle bei der Rettung verfolgter Menschen 1944–1945 einen Überblick. Die reformierte und die evangelische Kirchenführung unternahmen gemeinsam Schritte, um Christen jüdischer Abstammung das religiöse Leben zu ermöglichen, sie von der Gültigkeit der Judengesetze zu befreien beziehungsweise ihr Leben im Ghetto zu erleichtern. Die Anstrengungen blieben anfangs ohne Erfolg.

Die kleineren protestantischen Glaubensgemeinschaften, Diakonissenämter und Spitäler hatten allerdings im Gegensatz zu der oberen Kirchenleitung einen größeren Bewegungsspielraum. Diese Institutionen waren bemüht, von ihren speziellen Möglichkeiten Gebrauch zu machen. Von ihren Aktionen ist die Bewegung Guter Hirt besonders hervorzuheben: Unterstützt vom Internationalen Roten Kreuz konnten dadurch in über 30 Kinderheimen mehrere Tausend Kinder vor Deportation und Tod gerettet werden. In den Diakonissenheimen wurden vor allem Mädchen un Minderjährige versteckt, in dem Bethesda-Krankenhaus konnten bedeutende Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens untertauchen. Der Studentenverband Soli Deo Gloria nahm neben den Rettungsaktionen auch an der Widerstandsbewegung teil.

Ein besonderes Kapitel stellen jene Personen und Glaubensgemeinschaften dar, die von dem Gebot der christlichen Humanität ausgehend den Verfolgten Beistand leisteten, Glaubensbrüder mit jüdischer Herkunft versteckten. Sie nahmen getaufte Juden in ihre Gemeinschaft auf, beschafften bzv. fertigten selbst lebensrettende falsche Papiere an. Die protestantischen Zeitungen nahmen – im unterschiedlichen Ausmaß und mit anderem Gewicht – von der Veröffentlichung eindeutiger Hetzartikel Abstand, und haben sich, wenn auch oft indirekt, für die Verfolgten exponiert.

Unter dem Titel „Inter arma caritas" befaßt sich János Botos mit der Menschenrettung unter der Schirmherrschaft des Internationalen Roten Kreuzes vom Sommer 1944 bis Anfang 1945. Diese vielverzweigte, immer intensivere Tätigkeit wurde von dem seit Mai 1944 in Ungarn akkreditierten Oberdelegierten Born geleitet. Die Sektion A seines Zentralbüros spezialisierte sich auf die Menschenrettung, auf die Milderung der Leiden und den Schutz von verfolgten Kindern und Ghettoinsassen. Nach Oktober existierte die Sonderabteilung Judenrettung, später wurde gemeinsam mit den Gesandtschaften der neutralen Sttaten ein Schutzbüro eingerichtet. Born hatte auch zahlreiche ungarische Mitarbeiter, die vorliegende Studie beschreibt einige neue Momente ihre opferwilligen Tätigkeit.

Ab Ende August konnte der Budapester Beauftragte des Internationalen Roten Kreuzes verschiedene öffentliche Einrichtungen und Gebäude unter Schutz stellen. Diese erhielten dadurch diplomatische Immunität. In mehreren Dutzend solchen Häusern fanden die Verfolgten – meistens Kinder – Obhut. Nach der Machtübernahme der Pfeilkreuzlerpartei nahm die lebenstrettende Tätigkeit des Internationalen, des Schwedischen und des Schweizerischen Roten Kreuzes zu: sie wurde auch die Fußtrecks zwischen Budapest und Hegyeshalom, die in hauptstädtischen Ghettos Eingesperrten, auf etliche Institutionen, Kinderheim, Krankenhäuser und auf die Benedektinerabtei zu Pannonhalma erweitert.

Bei der Lebensrettung spielten in der Hauptstadt die jüdischen Krankenhäuser bzw. nach der Errichtung des Ghettos die inn- und außerhalb seines Territorium existierenden Notspitäler eine überaus wichtige Rolle. Sie standen unter Schutz des Internationalen Roten Kreuzes, erhielten zum Teil auch ihre Ausrüstung, Medikamente und Lebensmittel von dieser Organisation. Hier fanden die aus den Fußtrecks herausgeholten Personen, die dem Arbeitsdienst oder aus pfeilkreuzlerischen Gefängnissen Entkommenen Zuflucht. Hier wurde eine heroische Arbeit geleistet, um die infolge Einsperrung und körperlicher Schwäche drohende Seuchengefahr zu bekämpfen, hier fanden Kriegsverletzte – ungeachtet ihrer rassistischen, religiösen und national Zugehörigkeit – gewissenhafte Heilung und Pflege.

Szabolcs Szita beschreibt in seiner Studie „Entstehung und Tätigkeit des Jerusalemer Gedenkinstitutes Jad Vasém. Die ungarischen Gerechten" die Gründung und Entwicklung dieses Institutes. Das Jad Vasém betreibt Quellen- und Dokumentensammlung über die Selbstrettung der verfolgten Juden sowie über die Vernichtung jüdischer Gemeinden. Das Jad Vasém entwickelte sich bis heute zu einer autonomen, komplexe aufgaben erfüllenden Landesinstitution, zu einem wissenschaftlichen Forschungszentrum und einer bedeutsamen Gedenkstätte. Sein Museum dokumentiert die Vernichtung des europäischen Judentums und bewahrt Kunstwerke, die die Holocaust-Greueltaten zum Thema haben.

Das Gedenkinstitut Jad Vasém zeichnet bereits seit mehreren Jahrzehnten Nichtjuden, die sich für Verfolgte einsetzen und damit ihr eigenes und das Leben ihrer Familie aufs Spiel setzten, mit dem Ehrentitel „Gerecht" aus. Die erste Auszeichnung in Ungarn ging 1961 an László Michnai. Seither wurde diese moralische Anerkennung insgesamt 216 Ungarn zuerkannt. All die derzeit verfügbaren Angaben über sie sind – erstmals in Ungarn – in dieser Studie veröffentlicht. Die im Herbst 1990 gegründete Ungarische Auschwitz-Stiftung – Holocaust-Dokumentationszentrale betrachtet es als ihre Aufgabe, die Tätigkeiten der Gerechten Ungarns aufzuarbeiten, zu dokumentieren und der Öffentlichkeit bekanntzumachen. Neben Stiftungen mit gleichlautender Zielsetzung wurde auch ein Jad Vasém-Freundeskreis gegründet.

Bilderverzeichnis

Zwischentext-Illustrationen

Tartalom

Contents

MAGYAR-ORSZÁG

1944

Üldöztetés–embermentés

Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság

MAGYARORSZÁG 1944 Üldöztetés–embermentés

